मानव विज्ञान शाखेसमोरील आजची आव्हाने आणि संधी

मुख्य संपादक

संजय नगरकर

संपादक

दत्तु दादासाहेब शेंडे

अमोल अनिल थोरात

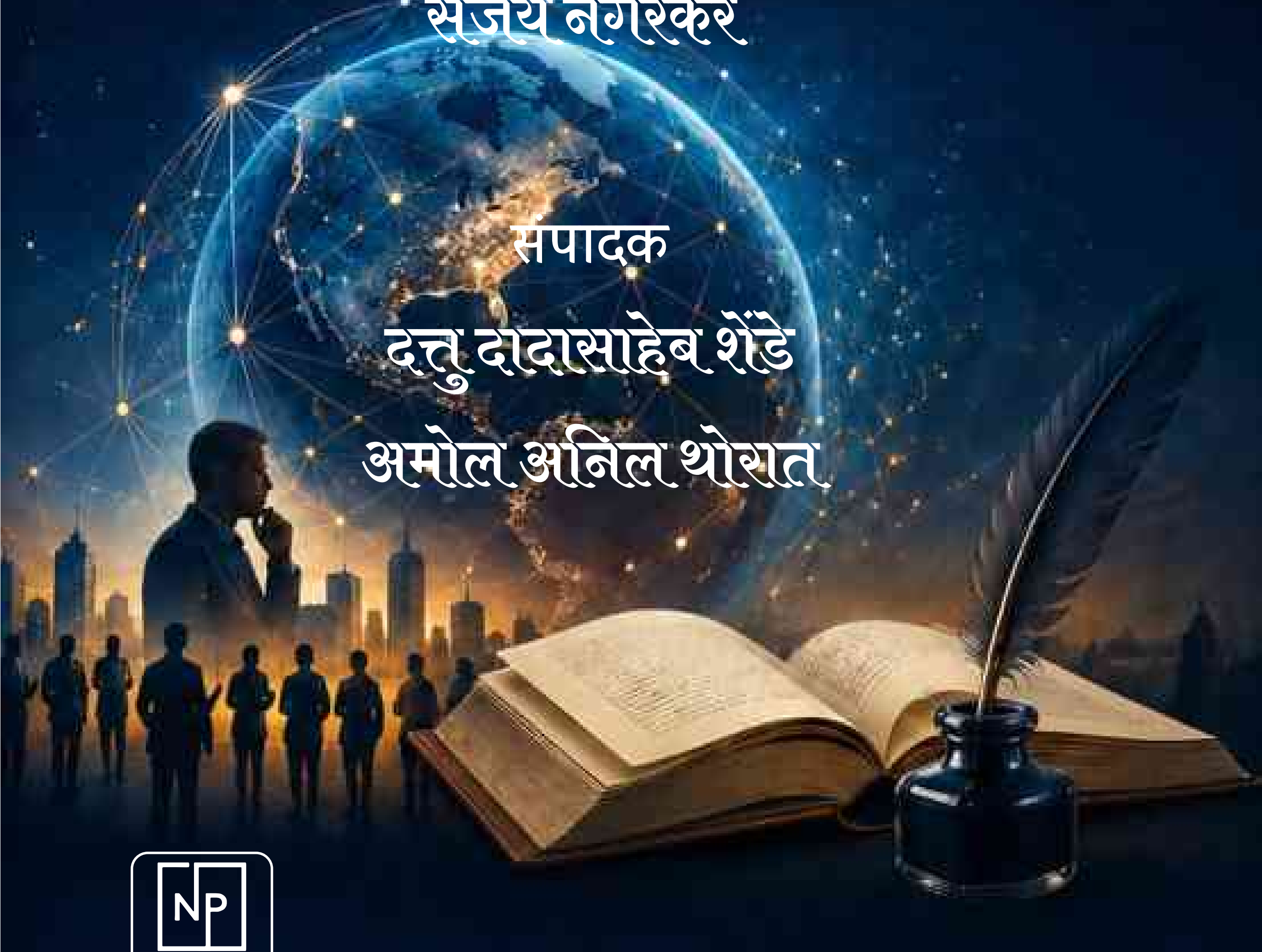

Nature Light Publications

मानव विज्ञान शाखेसमोरील आजची आव्हाने आणि संधी

संजय पांडुरंग नगरकर
दत्तु दादासाहेब शेंडे
अमोल अनिल थोरात

Nature Light Publications

नेचर लाईट पब्लिकेशन्स

मानव विज्ञान शाखेसमोरील आजची आव्हाने आणि संधी

© संपादकांसाठी राखीव

मुख्य संपादक

संजय पांडुरंग नगरकर

संपादक

दत्तु दादासाहेब शेंडे
अमोल अनिल थोरात

ISBN No.- 978-93-49938-08-3

नेचर लाईट पब्लिकेशन्स

३०९, वेस्ट ११, मांजरी VSI रोड, मांजरी बुद्रुक,
हवेली, पुणे – ४१२ ३०७.
वेबसाईट: www.naturelightpublications.com
ई-मेल: naturelightpublications@gmail.com
संपर्क क्रमांक: +९१ ९८२२४८९०४० / ९९२२४८९०४०

"पुस्तकातील प्रकरण/लेखांमध्ये व्यक्त केलेल्या मौलिकता व विचारांसाठी संपादक/सहसंपादक/प्रकाशक जबाबदार राहणार नाहीत. संबंधित प्रकरण किंवा लेखामध्ये व्यक्त केलेल्या मौलिकता व विचारांसाठी संबंधित लेखक स्वतः पूर्णपणे जबाबदार राहील."

मानव विज्ञान शाखेसमोरील आजची आव्हाने आणि संधी

मानव विज्ञान विभाग, अंतर्गत गुणवत्ता सुधार कक्ष आणि
प्रागतिक इतिहास संस्था यांच्या संयुक्त विद्यमाने
दि. ७ मार्च २०२६ रोजी आयोजित

“मानव विज्ञान शाखेसमोरील आजची आव्हाने आणि संधी”
या राष्ट्रीय परिषदेच्या निमित्ताने
राज्यशास्त्र विभागामार्फत संपादित

Nature Light Publications

मुख्य संपादक

संजय पांडुरंग नगरकर
प्राध्यापक आणि प्राचार्य
रयत शिक्षण संस्थेचे,
दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत, ४१४४०२
जिल्हा- अहिल्यानगर, महाराष्ट्र

संपादक

दत्तु दादासाहेब शेंडे
विभागप्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग
दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत

अमोल अनिल थोरात
सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग
दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत

रयत शिक्षण संस्थेचे
दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत – ४१४४०२
जिल्हा अहिल्यानगर, महाराष्ट्र
भारत

प्रस्तावना

२१ व्या शतकात मानवी समाजाच्या रचना, मूल्ये आणि विचारप्रणालींमध्ये झपाट्याने बदल होत आहेत. जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानातील प्रगती, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, डिजिटल माध्यमे आणि बदलते राजकीय व सामाजिक प्रवाह यामुळे मानव विज्ञान शाखेसमोरील आव्हाने आणि संधी अधिक व्यापक व गुंतागुंतीच्या स्वरूपात उभ्या राहिल्या आहेत. "मानव विज्ञान शाखेसमोरील आजची आव्हाने आणि संधी" हा संपादित ग्रंथ या बदलत्या परिस्थितीचे सखोल विश्लेषण आणि अभ्यास मांडण्याचा एक महत्त्वपूर्ण प्रयत्न आहे.

या ग्रंथामध्ये विविध विद्वान, संशोधक आणि प्राध्यापकांनी मानव्यविद्येच्या विविध अंगांवर आधारित संशोधनपर लेख सादर केले आहेत. राष्ट्रवाद, लोकशाही, लोकवाद, केंद्र-राज्य संबंध, आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील भारताची भूमिका यांसारख्या विषयांवर सखोल चर्चा करण्यात आली आहे. या लेखांमधून समकालीन राजकीय वास्तवता आणि तिचा समाजावर होणारा परिणाम स्पष्टपणे अधोरेखित होतो.

ग्रंथातील अनेक लेख सामाजिक संरचना, जात, वर्ग आणि सामाजिक असमानता, स्त्रीवादी विचारसरणी, सामाजिक न्याय आणि मानवाधिकार यांसारख्या महत्त्वपूर्ण विषयांवर प्रकाश टाकतात. हे लेख समाजातील बदलत्या मूल्यव्यवस्थेचे आणि न्यायव्यवस्थेच्या संकल्पनांचे विश्लेषण करतात. त्याचबरोबर, शिक्षण, NEP 2020, नागरिकत्व शिक्षण आणि उच्च शिक्षणातील बदल यांचा देखील सखोल विचार करण्यात आलेला आहे.

तंत्रज्ञानाचा वाढता प्रभाव लक्षात घेता, सोशल मीडिया, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि डिजिटल माध्यमांचा राजकारण, लोकमत निर्मिती आणि लोकशाही प्रक्रियेवर होणारा परिणाम या ग्रंथात मांडण्यात आला आहे. यामुळे आधुनिक युगातील डिजिटल परिवर्तनाचे समाजशास्त्रीय आणि राजकीय परिणाम समजून घेण्यास मदत होते.

पर्यावरणीय मुद्दे, हवामान बदल, शाश्वत विकास, पाणी संवर्धन आणि नागरिकांची भूमिका यांसारख्या विषयांवर आधारित लेख या ग्रंथाला अधिक व्यापक दृष्टिकोन देतात. तसेच, युवक संस्कृती, जागतिकीकरणाचा प्रभाव आणि स्थानिक परंपरांमधील संघर्ष यांसारख्या विषयांमुळे सामाजिक बदलांचे विविध पैलू उलगडले जातात.

हा ग्रंथ केवळ सैद्धांतिक मांडणीपुरता मर्यादित नसून, तो व्यावहारिक आणि समकालीन संदर्भातही मार्गदर्शक ठरतो. संशोधक, विद्यार्थी, शिक्षक आणि अभ्यासक यांच्यासाठी हा ग्रंथ उपयुक्त ठरेल, असा संपादकांचा विश्वास आहे.

या ग्रंथाच्या निर्मितीसाठी योगदान देणाऱ्या सर्व लेखकांचे आम्ही मनःपूर्वक आभार मानतो. तसेच, समीक्षकांचे मार्गदर्शन आणि संस्थेचे सहकार्य याबद्दल आम्ही कृतज्ञ आहोत.

आम्हाला विश्वास आहे की हा ग्रंथ वाचकांना नवीन विचारांना प्रेरणा देईल आणि मानव विज्ञान शाखेच्या विकासात मोलाचे योगदान देईल.

दत्तु दादासाहेब शेंडे
अमोल अनिल थोरात

राज्यशास्त्र विभाग
रयत शिक्षण संस्थेचे
दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत –
४१४४०२
जिल्हा अहिल्यानगर, महाराष्ट्र
भारत

मानव विज्ञान शाखेसमोरील आजची आव्हाने आणि संधी

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शीर्षक व लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	**बहुसंख्याकवादी राजकारणाच्या युगातील भारत आणि बदलते प्रवाह : राष्ट्रवाद, लोकवाद आणि लोकशाही** *प्रा. डॉ. शेंडे डी. डी.*	०१ – ०७
२	**भारत आणि आंतरराष्ट्रीय संघटना** *प्राचार्य, डॉ. राजधर टेमकर*	०८ – १४
३	**केंद्र–राज्य संबंध: समकालीन आव्हाने** *प्रो. डॉ. कैलास सोनवणे*	१५ – २०
४	**जागतिक राजकारणात भारताची बदलती भूमिका** *प्रो. डॉ. विलास दौलत आवारी*	२१ – २६
५	**स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि शासन** *प्रा. डॉ. संजय मराठे*	२७ – ३१
६	**अर्थ आणि नियंत्रण: २१ व्या शतकात मानव्यविद्याशाखेचा पुनर्विचार** *डॉ. श्रीकांत देविदास महादाने*	३२ – ४०
७	**जात, वर्ग आणि सामाजिक असमानता: एक अभ्यास** *डॉ. सुरेश मंजुळदास देवरे.*	४१ – ४५
८	**आंतरराष्ट्रीय संस्था -संघटना मधून अमेरिकची माघार : विकसनशील आणि मागास राष्ट्रांसाठी चिंताजनक** *डॉ. विलास विठ्ठल नाबदे*	४६ – ५२
९	**लोकशाहीचे भविष्य: लोकानुनयवाद, सत्तावाद आणि बदलती राजकीय वास्तवता** *डॉ. पाटील अजय बापुसाहेब*	५३ – ५७
१०	**मानव्यविद्या शाखेसमोरील संधी, आव्हाने आणि उपाय** *प्रा. डॉ. संजय श. लांडगे*	५८ – ६१
११	**माध्यमे आणि सांस्कृतिक बदल** *प्रा. डॉ. अरुण राख*	६२ – ६५

१२	**सामाजिक न्याय आणि मानवतावादी दृष्टिकोन** *प्रा. ज्योत्स्ना गंगाराम गायकवाड*	६६ – ७१
१३	**भारताची जागतिक राजकारणातील भूमिका** *डॉ. बर्डे भागवत रामप्रसाद*	७२ – ७५
१४	**आदिवासी संस्कृती आणि वनसंवर्धनात वनहक्क कायदा २००६ ची भूमिका: एक चिकित्सक अभ्यास** *वर्षा उदय काकड*	७६ – ८३
१५	**युवक संस्कृतीवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव : एक अभ्यास** *प्रा. डॉ. साके लक्ष्मण वैजिनाथ*	८४ – ८९
१६	**आधुनिक काळातील सत्तावाद: कारणे आणि परिणाम** *डॉ. बाबासाहेब नानासाहेब पवार*	९० – ९४
१७	**NEP 2020 मधील नागरिकत्व शिक्षणाचे महत्त्व** *डॉ. संभाजी शामराव तनपुरे*	९५ – ९९
१८	**छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्याच्या आर्थिक विकासात पर्यटन उद्योगाचे योगदान** *श्रीम. प्रतिभा बाबासाहेब टेमकर*	१०० – १०३
१९	**भारतीय संविधानाच्या घटनात्मक विकासाची ७५ वर्षे** *शामराव रोकडे*	१०४ – १०८
२०	**पंचायतराज संस्थांचे मूल्यमापन** *प्रा. डॉ. प्रदीप जगताप*	१०९ – ११४
२१	**शिक्षण आणि सामाजिक न्याय: भारतीय संदर्भ** *डॉ. सुशील कुमार शिंदे*	११५ – ११९
२२	**जागतिकीकरण आणि स्थानिक परंपरांमधील संघर्ष** *डॉ. तानसेन वाय. रणदिवे*	१२० – १२४
२३	**स्त्रीवादी इतिहास आणि स्त्रियांचे समाजातील लैगिक स्थान: एक अभ्यास** *प्रा. डॉ. कटके सतिष मैलारी*	१२५ – १२९
२४	**ए. आय. मीडिया आणि राजकारण : बदलते परिमाण, आव्हाने आणि लोकशाहीवरील परिणाम** *डॉ. विशाल आर. जाधव*	१३० – १३४
२५	**जागतिकीकरण आणि सांस्कृतिक बदल** *प्रा. गारुळे गणेश लक्ष्मण*	१३५ – १३९

२६	**शाश्वत विकास आणि सार्वजनिक धोरणे** *जाधव अनिरुद्ध भरत*	१४० – १४५
२७	**एक देश-एक निवडणूक** *प्रा. डॉ.राठोड भरत लक्ष्मण*	१४६ - १५१
२८	**नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (*NEP* 2020) आणि लोकशाही मूल्ये** *प्रा. आदित्य सुनिल देशमुख*	१५२ – १५५
२९	**21 व्या शतकातील जागतिक तणाव आणि भारताची भूमिका** *डॉ. ममता जयराम इंदापूरे*	१५६ – १६०
३०	***NEP* 2020: समावेशक शिक्षण आणि सामाजिक समता** *प्रा. डॉ. अर्चना सुभाष फुलारी*	१६१ – १६५
३१	**आदिवासींच्या समस्या आणि राजकारण** *गायत्री परसराम नवले*	१६६ – १७२
३२	**राष्ट्रवाद, लोकशाही आणि राज्यसंस्था : परस्परसंबंध आणि समकालीन आव्हाने** *श्री. राजेश राम कांडगे*	१७३ – १७८
३३	**राष्ट्रवाद, लोकशाही आणि राज्यसंस्था : २१व्या शतकातील परस्परसंवाद, ताण आणि रूपांतरे** *प्रा. सागर कोंडीबा कोहक*	१७९ – १८२
३४	**मानव विज्ञान शाखेसमोरील आव्हाने आणि संधी** *प्रा. गणेश मोरे*	१८३ – १८७
३५	**मानव्य विद्या शाखेसमोरील आव्हाने आणि संधी** *लुल्ले श्रीदेवी मंचकराव*	१८८ – १९२
३६	**निवडणूक प्रक्रिया आणि डिजिटल तंत्रज्ञान** *प्रा. परिक्षित शत्रुघ्न जाधव*	१९३ – १९७
३७	**हुकूमशाहीवाद आणि लोकशाहीचे भविष्य** *मोहिनी पांडुरंग झिंजुर्डे, डॉ. अरुण महादेव राख*	१९८ – २०१
३८	**स्त्रीवादी विचारसरणी: इतिहास आणि विकास** *मदने सुनिता रामभाऊ, डॉ. बनसोडे विलास भारत*	२०२ – २०६
३९	**हवामान बदल आणि शाश्वत विकास** *सचिता गोविंद ढेरे*	२०७ – २१३

४०	**कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि भारतीय अर्थव्यवस्था : संभाव्यता आणि वास्तव** *शिंगाडे अभिजीत मनोहर*	२१४ – २१९
४१	**MSME (सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग) क्षेत्राचा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सहभाग: एक अभ्यास** *प्रा. ज्ञानेश सुधाकर गवळी*	२२० – २२७
४२	**हवामान बदल आणि शाश्वतता** *सचिन सर्जेराव आरडे*	२२८ – २३२
४३	**21 व्या शतकातील भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे बदलते स्वरुप** *प्रा. अंबादास वसंत गोरे*	२३३ – २३८
४४	**भारताची जागतिक राजकारणातील सद्यस्थिती** *प्रगती गुरुदेव राजगुरव*	२३९ – २४२
४५	**लोकाभिमुख राजकारण आणि लोकशाहीवरील त्याचा प्रभाव** *रवि साहेबराव गायकवाड, डॉ. दत्तू दादासाहेब शेंडे*	२४३ – २४७
४६	**जागतिक राजकारण आणि भारताची भूमिका** *ज्ञानेश्वर कचरू मोगल, डॉ. दत्तू दादासाहेब शेंडे*	२४८ – २५३
४७	**उच्च शिक्षण आणि जबाबदार नागरिक घडवण्यातील *NEP 2020* ची भूमिका** *दीपक ए. वस्के, डॉ. दत्तू दादासाहेब शेंडे*	२५४ – २५८
४८	**सोशल मीडियाचा लोकाभिमुख राजकारणावर होणारा प्रभाव** *वैष्णवी गजेंद्र गायकवाड*	२५९ – २६३
४९	**लोकशाहीचे भवितव्य: तरुणांची भूमिका आणि आव्हाने** *प्रिती नाना शिंदे*	२६४ – २६९
५०	**पर्यावरण संरक्षणात नागरिकांची भूमिका** *कांबळे भाग्यश्री दत्तात्रय*	२७० – २७४
५१	**मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय यांचा परस्पर संबंध** *गितांजली संतोष वाळुंज*	२७५ – २७८
५२	**हवामान बदल: जागतिक समस्या आणि स्थानिक परिणाम** *श्रद्धा अशोक दळवी*	२७९ – २८३
५३	**माध्यमे, फेक न्यूज आणि लोकशाही** *तनुजा विनायक सुपेकर*	२८४ – २८८

५४	**सामाजिक न्यायाची संकल्पना: मानवी विद्या दृष्टिकोन** *सदाशिव शरद उळागड्डे*	२८९ – २९२
५५	**मानव विज्ञान शाखेसमोरील आजची आव्हाने आणि संधी** *महालक्ष्मी सुभाष ठुबे*	२९३ – २९६
५६	**सोशल मीडिया, AI आणि लोकमत निर्मिती** *प्रा. डॉ. बी. बी. लोखंडे*	२९७ - ३००
५७	**सामाजिक माध्यमे आणि राजकारण : प्रभाव, आव्हाने आणि संधी** *प्रा. डॉ. वैशाली प्रशांत सुपेकर*	३०१ - ३०५
५८	**जागतिकीकरणाचा भारतीय संस्कृतीवर होणारा परिणाम** *थोरात अमोल अनिल*	३०६ – ३१०
59	**Role of Contemporary Humanities in the New World Order** *Mr. Virendra Shankar Dhanashetti*	311 – 313
60	**History of Feminism and Gender** *Prof. Baban Madhav Pawar*	314 - 318
61	**Challenges Facing the Development of Marathwada** *Dr. Suresh Laxman Shahapure*	319 - 322
62	**India’s Foreign Policy and Global Influence in 2026** *Dr. Bhaskar D. Kasote*	323 - 326
63	**Sustaining Human Values in a Technocratic Age: The Contemporary Significance of the Humanities** *Dr. D. S. Godage*	327 - 331
64	**Community Development Approach for Water Conservation in India** *Amruta Ramsevak Mukhekar*	332 - 335
65	**The Algorithmic Electorate: The Impact of Artificial Intelligence on Media-Politics in the 21st Century** *Chaitanya Rajesh Mhasde*	336 – 341
66	**Revisiting Indian Federalism: Emerging Trends and Dynamics of Power-Sharing in Contemporary Governance** *Krutuja L. Jadhav*	342 - 345

67	**Feminist History and Gender Studies** *Dattatraya Khandekar*	346 - 348
68	**Federalism and Contemporary Government** *Shivalal Kantilal Shinde*	349 - 355
69	**Social Justice in the Humanities: Ethical Perspectives and Democratic Thought in India** *Ganesh Satpute, Dr. V. D. Awari*	356 - 359
70	**One Nation One Election, Need and Advantages: Indian Scenario** *Mr. Arjun B. Somvanshi, Dr. Dattu D. Shende*	360 - 363
71	**Digital Polarization and Peacebuilding: Rethinking Conflict Resolution in the Algorithmic Age** *Rachna Pardeshi*	364 - 368

बहुसंख्याकवादी राजकारणाच्या युगातील भारत आणि बदलते प्रवाह : राष्ट्रवाद, लोकवाद आणि लोकशाही

दत्तु दादासाहेब शेंडे

रयत शिक्षण संस्थेचे, दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत.

Email: shendedd@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19724259

DOI: 10.5281/zenodo.19724259

सारांश

आजच्या जागतिक राजकारणात उजव्या विचारसरणीचा लोकवाद आणि राष्ट्रवाद वाढत आहे. भारतासह अनेक राष्ट्रांमध्ये या घटनेने उदारमतवादी लोकशाहीच्या मूलभूत तत्त्वांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण केले आहे. बहुसंख्याकवादी राष्ट्रवादाच्या वाढत्या प्रभावामुळे, एकेकाळी बहुसांस्कृतिक लोकशाहीचा एक यशस्वी आदर्श म्हणून गौरवल्या जाणाऱ्या भारताला सध्या लोकशाही शासनावर आलेल्या गंभीर संकटाचा सामना करावा लागत आहे. या लेखात भारतीय संदर्भात राष्ट्रवाद, लोकवाद आणि लोकशाही यांच्यातील संबंधांचे परीक्षण केले आहे. नागरी राष्ट्रवादाकडून सांस्कृतिक राष्ट्रवादाकडे झालेल्या संक्रमणामुळे घटनात्मक आदर्शांची कशी झीज झाली आहे, सामाजिक बहिष्काराचे सामान्यकरण कसे झाले आहे आणि नागरिकत्वाचे बदलत जाणाऱ्या रुपांचे यात परीक्षण केले आहे.
हा लेख सैद्धांतिक चर्चा आणि अलीकडील राजकीय घडामोडींच्या आधारे, भारत सर्वसमावेशक लोकशाही राष्ट्रवादाकडून बहिष्करणवादी बहुसंख्याकवादी लोकवादाकडे कसा वाटचाल करत आहे, जो नागरी स्वातंत्र्य, अल्पसंख्याकांचे हक्क आणि लोकशाही बहुलवादाच्या भविष्यासाठी गंभीर धोका निर्माण करतो, हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो.

प्रस्तावना

समकालीन राजकारणावर प्रभाव टाकणाऱ्या सर्वात शक्तिशाली संकल्पनांपैकी एक म्हणजे राष्ट्रवाद. एकोणिसाव्या आणि विसाव्या शतकात वसाहतवादी राजवट आणि साम्राज्यवादी वर्चस्वाविरुद्ध लोकांना संघटित करण्यासाठी राष्ट्रवाद हा एक महत्त्वाचा घटक होता. भारतासारख्या राष्ट्रांमध्ये राष्ट्रवाद हा स्वातंत्र्य, प्रतिष्ठा आणि आत्मसन्मानाच्या लढ्याशी जोडलेला होता. राष्ट्राची संकल्पना धर्मनिरपेक्ष, सर्वसमावेशक होती आणि ती सांस्कृतिक समानतेऐवजी नागरी मूल्यांवर आधारित होती.

परंतु आधुनिक युगात राष्ट्रवादामध्ये नाट्यमय बदल झाला आहे. जागतिक स्तरावर, राष्ट्रवादी राजकारण हे हुकूमशाही नेतृत्व, उजव्या विचारसरणीचा लोकवाद आणि स्थलांतरित व अल्पसंख्याकांबद्दलच्या शत्रुत्वाशी अधिकाधिक जोडले जात आहे. नवीन राष्ट्रवादामध्ये राजकीय समानता आणि सार्वत्रिक नागरिकत्वाला आता तिलांजली देण्यात आली आहे. उलट, तो धर्म, वंश, जात किंवा भाषेनुसार राष्ट्रीय ओळख पुन्हा परिभाषित करण्याचा प्रयत्न करत असल्याचे दिसते. लोकशाही ही केवळ निवडणूक प्रक्रियांवरच नव्हे, तर स्वातंत्र्य, समानता आणि विविधतेबद्दल सहिष्णुता यांसारख्या आदर्शवत अशा उदारमतवादी विचारांवर आधारित असल्याने, या बदलाचे लोकशाहीवर गंभीर परिणाम होताना दिसतात.

या जागतिक बदलातील एक प्रमुख घटक म्हणून भारताकडे पाहिले जाते. एकेकाळी वैविध्यपूर्ण सर्वसमावेशक लोकशाहीचे प्रतीक मानल्या जाणाऱ्या भारतात, सध्या धार्मिक राष्ट्रवादाने प्रेरित बहुसंख्याकवादी राजकारणाचा उदय होत आहे. हा लेख आधुनिक भारतातील राष्ट्रवाद, लोकवाद आणि लोकशाहीमध्ये कसे बदल झाले आहेत याचे परीक्षण करतो. नागरी राष्ट्रवादाने सांस्कृतिक राष्ट्रवादाला कसे पछाडले आहे, नागरिकत्वाची पुनर्व्याख्या कशी केली गेली आहे, सामाजिक बहिष्कार आणि हिंसाचार कसे अधिक सामान्य झाले आहेत आणि लोकशाही संस्था कशा कमकुवत केल्या जात आहेत, याचा तो आढावा घेतो.

जागतिक परिस्थितीत लोकानुरंजनवाद आणि राष्ट्रवाद

अलीकडच्या वर्षांत राष्ट्रवादाच्या उदयामागील एक सामान्य स्पष्टीकरण असे आहे की, तो जागतिकीकरणाला दिलेला प्रतिसाद आहे. आर्थिक उदारीकरण, स्थलांतर, सांस्कृतिक विविधता आणि तांत्रिक प्रगती हे काही घटक आहेत, ज्यामुळे लोकांमध्ये एक प्रकारची अस्वस्थता निर्माण झाली आहे.

लोकानुरंजनवाद ही एक सुसंगत विचारसरणी नसून एक राजकीय शैली आहे. स्वतंत्र न्यायालये, माध्यमे आणि नागरी समाज यांसारख्या संस्थात्मक मर्यादांना नाकारण्यासोबतच, लोकलुब्ध नेते आपण 'लोकां'च्या वतीने बोलत असल्याचा दावा करतात. जेव्हा लोकानुरंजनवाद आणि राष्ट्रवाद एकत्र येतात, तेव्हा एक प्रभावी राजकीय सूत्र तयार होते, जे राष्ट्राला एकजिनसी सांस्कृतिक समुदाय म्हणून परिभाषित करते आणि मतभेदांना देशद्रोह मानते.

नरेंद्र मोदी आणि डोनाल्ड ट्रम्प यांसारखे जागतिक नेते या प्रवृत्तीची प्रमुख उदाहरणे आहेत. हे नेते करिष्माई शक्ती, प्रतीकात्मक राजकारण आणि भावनिक आवाहनांवर अवलंबून असतात. ते बुद्धिजीवी, अल्पसंख्याक आणि स्थलांतरितांना देशाचे शत्रू म्हणून चित्रित करतात.

लोकशाही, जी निवडणुकांद्वारे लोकांचे सरकार म्हणून परिभाषित केली जाते, तिच्या तुलनेत उदारमतवाद वैयक्तिक हक्क, कायद्याचे राज्य आणि घटनात्मक मर्यादांवर अधिक भर देतो.

लोकलुब्ध सरकारे अनेकदा निवडणूक प्रक्रिया कायम ठेवतात, परंतु उदारमतवादी चौकटींना क्षीण करतात, ज्यामुळे 'निवडणूकवादी हुकूमशाही' निर्माण होते.

विविधतेची प्रयोगशाळा म्हणून भारत

भारत हा जगातील सर्वात मोठा सांस्कृतिकदृष्ट्या वैविध्यपूर्ण समाजांपैकी एक आहे. भाषा, स्थान, धर्म, जात पंथ आणि जमात यांसारख्या अनेक परस्परव्यापी ओळखींनी येथील सामाजिक ताणाबाणा बनलेला आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार, भारतात २२ अधिकृत भाषा आणि शेकडो लहान भाषिक समुदाय मान्यताप्राप्त आहेत. भारत हा सहा प्रमुख धर्मांचे घर आहे. अनेक देशांमध्ये जिथे वांशिक ओळख एकमेकांना एकत्र आणते, त्याच्या उलट, भारतीय समाजाची विभागणी गुंतागुंतीची आणि एकमेकांशी जोडलेली आहे.

भारतीय समाजातील सर्वात उल्लेखनीय पैलूंपैकी एक म्हणजे जात. हजारो जाती आणि उपजातींनी बनलेल्या श्रेणीबद्ध जातिव्यवस्थेमुळे सामाजिक संबंध, आर्थिक संधी आणि राजकीय संघटन या सर्वांना आकार मिळतो. हिंदू समाजात मूळ असूनही, जातीने भारतातील मुस्लिम आणि ख्रिश्चनांवरही परिणाम केला आहे, ज्यामुळे भेदभाव आणि अन्यायाचे विशिष्ट नमुने तयार झाले आहेत.

या वस्तुस्थितीची दखल घेऊन, १९४९ मध्ये स्वीकारलेल्या भारतीय संविधानाने एकता आणि विविधता यांच्यात संतुलन साधण्याचा प्रयत्न केला. सार्वत्रिक नागरिकत्वाचा आधार स्थापित करण्याव्यतिरिक्त, त्याने अल्पसंख्याक आणि वंचित गटांना अतिरिक्त संरक्षण दिले. धार्मिक स्वातंत्र्य, अल्पसंख्याकांचे शैक्षणिक हक्क, अनुसूचित जाती आणि जमातींसाठी आणि नंतर इतर मागासवर्गीयांसाठी आरक्षण, या सर्वांचे संविधानाने संरक्षण केले. भाषिक आधारावर राज्यांची पुनर्रचना करून, प्रादेशिक ओळखींचा विचार करणारी एक संघीय रचना त्याने स्थापित केली.

या संविधानिक चौकटीत नागरिक राष्ट्रवाद मूर्त स्वरूपात आला. भारतीय राष्ट्रीय ओळख धर्म किंवा वांशिकतेऐवजी लोकशाही, समानता आणि धर्मनिरपेक्षता यांसारख्या समान राजकीय आदर्शांनी घडवली गेली. अधूनमधून होणारे संघर्ष आणि अडचणी असूनही, या प्रतिमानाने अनेक दशकांपासून तुलनेने स्थिर बहुसांस्कृतिक लोकशाही टिकवून ठेवली आहे.

नागरिक राष्ट्रवादाकडून सांस्कृतिक राष्ट्रवादाकडे होणारा बदल

अलीकडच्या वर्षांत राष्ट्रवादाच्या व्याख्येमध्ये भारतात एक नाट्यमय बदल दिसून आला आहे. भारतीय प्रजासत्ताकाची सर्वसमावेशक आणि धर्मनिरपेक्ष चौकट आदर्श हिंदू राष्ट्रवादाच्या वाढीमुळे कसोटीला लागली आहे. भारताला मूलतः एक हिंदू राष्ट्र म्हणून पुनर्परिभाषित करणे हे हिंदू राष्ट्रवादाचे ध्येय आहे, ज्याला राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ (आरएसएस) सारख्या गटांचा आणि भारतीय जनता पक्षासारख्या (भाजप) राजकीय संघटनांचा पाठींबा आहे. वसाहतवादी काळात, युरोपीय

राष्ट्रवादाने हिंदू राष्ट्रवादी विचारसरणीला प्रेरणा दिली होती. विनायक दामोदर सावरकर आणि इतर विचारवंतांनी देशाला समान वंश, धर्म आणि भूगोलाने एकत्र आलेला एक सांस्कृतिक समुदाय म्हणून पाहिले. तथापि, राज्यघटनेच्या निर्मात्यांनी धर्मनिरपेक्ष राष्ट्रवादाची निवड केली.

हिंदू राष्ट्रवादाच्या सध्याच्या लाटेत ही पर्यायी परंपरा पुनरुज्जीवित केली जात आहे. ही विचारसरणी हिंदूंना देशाचे खरे मालक आणि अल्पसंख्याकांना, विशेषतः मुस्लिमांना, बाहेरील किंवा अंतर्गत शत्रू म्हणून चित्रित करते, तसेच धार्मिक ओळख, ऐतिहासिक कथा आणि सांस्कृतिक अभिमानावर जोर देते. हा बदल राष्ट्रीय-नागरिक ओळखीकडून राष्ट्रीय-वांशिक ओळखीकडे होणारा बदल दर्शवतो. नागरिकत्व आता समान हक्कांवर आधारित कायदेशीर हक्क म्हणून पाहिले जात नाही. त्याऐवजी, ते राष्ट्रवादी चिन्हांशी भावनिक संबंध, धार्मिक संलग्नता आणि सांस्कृतिक आपलेपणाशी अधिक जवळून जोडले जात आहे.

लोकप्रियतावाद आणि लोकशाहीचे पोकळ होणे

लोकशाही राजकारणाचा विकास बहुसंख्याक राष्ट्रवादाच्या वाढीशी जवळून संबंधित आहे. भारत नाममात्र लोकशाही संस्था टिकवून ठेवत असला आणि नियमितपणे निवडणुका घेत असला तरी, लोकशाहीचा मूलभूत पाया गंभीरपणे कमकुवत झाला आहे. लोकप्रियतावादी नेतृत्व जनतेशी थेट भावनिक संबंधांवर भर देते आणि प्रतिनिधी संस्थांना अडथळे म्हणून चित्रित करते. विद्यापीठे, माध्यमे, न्यायपालिका आणि संसद यांना अधिकाधिक राष्ट्रविरोधी किंवा उच्चभ्रू म्हणून दर्शवले जात आहे. समीक्षकांना देशाचे शत्रू ठरवले जाते आणि विरोधाला अवैध ठरवले जाते.

राजकीय विचारवंत या परिस्थितीला 'लोकशाहीचा ऱ्हास' असे म्हणतात. शैक्षणिक स्वातंत्र्य आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर गंभीरपणे निर्बंध आले आहेत. पत्रकार, कार्यकर्ते आणि शिक्षणतज्ज्ञांसाठी धमक्या, कायदेशीर छळ आणि तुरुंगवास सामान्य झाला आहे. दहशतवाद आणि देशद्रोहाला प्रतिबंध करणाऱ्या कायद्यांद्वारे समीक्षकांना शांत केले जाते आणि विरोधाला दडपले जाते. वंचित समुदायांसाठी काम करणाऱ्या नागरी समाज संघटनांवर परदेशी प्रभावाचे नियम आणि आरोप लावले जातात. सार्वजनिक संवाद आणि बहुलवाद अधिकाधिक दुर्मिळ होत आहेत. या परिस्थितीत, लोकशाही आपली उदारमतवादी आणि नैतिक चौकट गमावते आणि केवळ एक प्रक्रियात्मक कवच म्हणून टिकून राहते. ती संस्थात्मक ऱ्हास, सांस्कृतिक असहिष्णुता आणि हुकूमशाही सत्तेशी सुसंगत बनते.

नागरिकत्व आणि बहिष्काराचे राजकारण

पारंपारिकपणे, भारतातील नागरिकत्व व्यक्तीच्या जन्मस्थानावरून निश्चित केले जात असे. ही धर्मनिरपेक्ष आणि सार्वत्रिक भूमिका १९५५ च्या नागरिकत्व कायद्यात प्रतिबिंबित झाली होती.

तथापि, नागरिकत्व कायद्यात केलेल्या बदलांमुळे ही कल्पना कालांतराने बदलली आहे. नागरिकत्व सुधारणा कायदा (सी.ए.ए.), जो आसपासच्या देशांतील विशिष्ट धार्मिक समुदायांच्या स्थलांतरितांना नागरिकत्व देतो, परंतु मुस्लिमांना वगळतो, त्याने हा बदल स्पष्ट केला. हा कायदा भारतीय कायद्यात प्रथमच धर्माला नागरिकत्वासाठी एक स्पष्ट अट म्हणून स्थापित करतो. यामागील संदेश असा आहे की, हिंदू आणि इतर काही धार्मिक गटांच्या तुलनेत मुस्लिम राष्ट्रीय सदस्यत्वासाठी कमी पात्र आहेत. आसाममध्ये राष्ट्रीय नागरिक नोंदणी (एन.आर.सी.) लागू केल्यामुळे या चिंता आणखी वाढल्या. लाखो लोकांना त्यांचे नागरिकत्व सिद्ध करणारी कागदपत्रे सादर करावी लागली. अनेक लोक, विशेषतः अनेक गरीब आणि असुरक्षित व्यक्ती, कागदपत्रांच्या अभावामुळे अपात्र ठरल्या. परदेशी मानल्या गेलेल्या व्यक्तींना ताब्यात घेण्यासाठी स्थानबद्धता केंद्रे स्थापन केल्यामुळे नागरिकत्वहीनतेची परिस्थिती निर्माण झाली. एकत्रितपणे, सीएए आणि एनआरसी हे नागरिकत्वाचा अर्थ एका सामान्य कायदेशीर श्रेणीतून बदलून एक विशिष्ट आणि निवडक श्रेणीत बदलत आहेत. ते लोकशाही समाजातील समान सदस्यत्वाची संकल्पना कमकुवत करतात आणि धार्मिक बहुसंख्याकवादाला संस्थात्मक स्वरुप देतात.

सामान्य सामाजिक हिंसा आणि राष्ट्रवाद

बहुसंख्याक राष्ट्रवादाद्वारे केवळ कायदे आणि संस्थांचाच वापर केला जात नाही. तर याव्यतिरिक्त, सांस्कृतिक नियम आणि सामान्य सामाजिक प्रथांमध्ये बदल करतात. आधुनिक भारतात आता अति-राष्ट्रवादाचा वापर नागरिकांना शिक्षा देण्यासाठी आणि त्यांच्यावर आज्ञाधारकपणा लादण्यासाठी एक साधन म्हणून केला जात आहे. अल्पसंख्याक, विशेषतः मुस्लिम आणि दलितांच्या निष्ठा तपासल्या जातात. त्यांनी प्रचलित सांस्कृतिक चिन्हांना जाहीरपणे पाठिंबा दर्शवावा, देशभक्तिपर गीते गावीत अथवा राष्ट्रवादी घोषणा द्याव्यात अशी अपेक्षा केली जाते. असे करण्यात अयशस्वी झाल्यास हिंसाचार, सामाजिक बहिष्कार किंवा छळाला सामोरे जावे लागते.

या वातावरणाचा सर्वात चिंताजनक परिणाम म्हणजे स्वतःला स्वयंघोषित दक्षता गट म्हणवणाऱ्या गटांनी केलेल्या हिंसेत झालेली वाढ. गायींच्या संरक्षणाच्या नावाखाली, स्वतःला कार्यकर्ते म्हणवणाऱ्या गटांनी गुरे मारल्याचा किंवा गोमांस खाल्ल्याचा आरोप असलेल्या लोकांना मारहाण केली आहे, त्यांची जमावाने हत्या केली आहे. मुस्लिम आणि दलित, ज्यांची उपजीविका अनेकदा गुरांच्या व्यापाराशी आणि चामड्याच्या व्यवसायाशी जोडलेली असते, ते या कारवायांचे असमानतेने लक्ष्य बनतात. द्वेषपूर्ण गुन्हे आणि जमावाच्या हिंसेचे सामान्यीकरण हे कायद्याच्या राज्याच्या पतनाचे सूचक आहे. गुन्हेगार अनेकदा शिक्षेतून सुटतात आणि काहीवेळा त्यांना लोकांकडून प्रशंसा किंवा सरकारी कृपादृष्टीही मिळते. राज्य संस्था अनेकदा पुरेसे संरक्षण किंवा न्याय देण्यात अयशस्वी ठरतात आणि पीडितांना अनेकदा गुन्हेगार ठरवले जाते किंवा शिक्षा केली जाते.

ISBN-978-93-49938-08-3

असा हिंसाचार केवळ आवेगपूर्ण किंवा अंदाधुंद नसतो. हे एका मोठ्या वैचारिक वातावरणाचे प्रतिबिंब आहे, ज्यात अल्पसंख्याकांना देशाच्या नैतिक समुदायातून वगळले जाते आणि त्यांना धोका मानले जाते. आक्रमकतेला देशभक्तिपर कर्तव्य म्हणून चित्रित करून, अति-राष्ट्रवाद त्याचे समर्थन करतो.

भारताच्या लोकशाही भवितव्यासाठीचे परिणाम

राष्ट्रवादातील बदलामुळे भारतातील लोकशाहीच्या भवितव्यावर लक्षणीय परिणाम होत आहे. धर्मनिरपेक्ष नागरिकत्वाच्या ऱ्हासामुळे समानतेच्या मूलभूत आश्वासनाला धोका निर्माण झाला आहे. हिंसेच्या सामान्यीकरणामुळे आंतर-सामुदायिक सलोखा आणि सामाजिक विश्वासाला धोका पोहोचत आहे. जेव्हा संस्थांची अधोगती होते, तेव्हा उत्तरदायित्व आणि कायद्याचे राज्य धोक्यात येते. सामान्य लोकांकडून बहुसंख्याकवादाच्या तर्काचा स्वीकार करणे हा कदाचित सर्वात चिंताजनक परिणाम आहे. जेव्हा लोक दडपशाही, भेदभाव आणि बहिष्काराला सामान्य किंवा स्वीकारार्ह मानू लागतात, तेव्हा लोकशाही आपली नैतिक विश्वासार्हता गमावते. एका समान राजकीय समुदायाच्या कल्पनेची जागा भीती आणि द्वेषाचे राजकारण घेते.

भारताचा इतिहास दाखवतो की, एकत्र राहण्यासाठी एकरूपता आवश्यक नसते. चर्चा, तडजोड आणि घटनात्मक संरक्षणाद्वारे विविधतेचे व्यवस्थापन करण्याची भारतीय लोकशाहीची क्षमता तिच्या यशासाठी आवश्यक होती. सध्याच्या वाटचालीमुळे हा वारसा उलटवला जात आहे, ज्यामुळे भारत एक नागरी राष्ट्र न राहता सांस्कृतिक राष्ट्र बनण्याच्या धोक्यात आहे. या परिस्थितीत रवींद्रनाथ टागोर यांची राष्ट्रवादावरील टीका अत्यंत समर्पक ठरते. त्यांनी नैतिक तत्त्वांपेक्षा सत्तेला श्रेष्ठ मानण्याच्या आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्याला विशिष्ट सामाजिक ओळखींपुरते मर्यादित ठेवण्याच्या धोक्यांविरुद्ध सावध केले होते. 'संकीर्ण देशांतर्गत भिंतीं' पासून मुक्त जगाची त्यांची कल्पना, विशेष राष्ट्रवादाला एक प्रभावी प्रतिवाद सादर करते.

निष्कर्ष

आधुनिक भारतात, राष्ट्रवाद, लोकानुरंजनवाद आणि लोकशाही यांच्यातील परस्परसंबंध एक महत्त्वपूर्ण संरचनात्मक बदल दर्शवतात. धार्मिक ओळख आणि बहुसंख्याकांच्या वर्चस्वावर आधारित असलेला सांस्कृतिक राष्ट्रवाद, बहुलवाद आणि सार्वत्रिक नागरिकत्वावर आधारित असलेल्या नागरी राष्ट्रवादाची जागा घेत आहे. सत्ता मजबूत करण्यासाठी आणि विरोधाला दडपण्यासाठी, लोकलुब्ध राजकारणी ऐतिहासिक तक्रारी आणि सामाजिक असुरक्षिततेचा फायदा घेतात.

जरी भारत अजूनही अधिकृतपणे एक लोकशाही राष्ट्र असला तरी, त्याचे वास्तविक लोकशाही मापदंड घसरले आहेत. घटनात्मक नियमांना सुरुंग लावण्यात आला आहे, हिंसाचार सामान्य झाला

आहे, नागरिकत्व सशर्त बनले आहे आणि अल्पसंख्याकांना नियमितपणे मतदानाच्या हक्कांपासून वंचित ठेवले जात आहे. केवळ हुकूमशाही हीच समस्या नाही; लोकशाही संस्कृतीची नैतिक पातळी देखील हळूहळू खालावत आहे. नागरी मूल्यांचे पुनरुज्जीवन, संस्थात्मक सचोटी आणि सामाजिक एकता भारतीय लोकशाहीच्या भविष्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत. लोकशाही आणि अल्पसंख्याकांचे हक्क टिकवून ठेवण्यासाठी सर्वसमावेशक राष्ट्रवादाची संकल्पना पुन्हा रुजवणे महत्त्वाचे आहे. बहुलवाद, समानता आणि स्वातंत्र्याच्या अभावी राष्ट्रवाद एक हानिकारक आणि पोकळ विचारसरणी बनतो आणि लोकशाहीला आपले मूळ स्वरुप गमावण्याचा धोका निर्माण होतो.

संदर्भ

1. Jayal, Niraja Gopal (2013) Citizenship and its Discontents: An Indian History. Cambridge, MA: Harvard University Press.
2. Chandhoke, Neera (2005) "Revisiting the Crisis of Representation Thesis: The Indian Context" in Democratization, Vol. 12, No. 3. June 2005. Pp. 308-330.
3. Desai, Santosh (2019) "The Religion Card". The Times of India. April 15, 2019
4. https://youtu.be/rHU3vd8ZRCU?si=-rc9PNvtod2nBdxr

भारत आणि आंतरराष्ट्रीय संघटना

प्राचार्य, डॉ. राजधर टेमकर

दादा पाटील राजळे महाविद्यालय, आदिनाथनगर, ता.- पाथर्डी, जिल्हा- अहिल्यानगर.

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19724372

DOI: 10.5281/zenodo.19724372

प्रस्तावना

आधुनिक जागतिक राजकारणामध्ये आंतरराष्ट्रीय संघटनांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे बनले आहे. राष्ट्रांमधील सहकार्य वाढवणे, संघर्ष टाळणे, जागतिक शांतता राखणे आणि आर्थिक-सामाजिक विकासाला चालना देणे या उद्देशाने विविध आंतरराष्ट्रीय संघटनांची स्थापना करण्यात आली आहे. जागतिकीकरणाच्या युगात कोणतेही राष्ट्र पूर्णपणे स्वतंत्र राहू शकत नाही; उलट परस्परावलंबनाची प्रवृत्ती अधिक वाढलेली दिसते. या पार्श्वभूमीवर भारतासारख्या मोठ्या लोकशाही राष्ट्रासाठी आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये सक्रिय सहभाग घेणे अत्यावश्यक ठरते. स्वातंत्र्यानंतर भारताने आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, शांततावाद आणि बहुपक्षीयतेच्या तत्त्वांवर आधारित परराष्ट्र धोरण स्वीकारले. या धोरणाच्या माध्यमातून भारताने विविध आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये सक्रिय भूमिका बजावत जागतिक पातळीवर आपले स्थान मजबूत केले आहे. भारताची आंतरराष्ट्रीय संघटनांमधील भूमिका केवळ सदस्यत्वापुरती मर्यादित नसून ती जागतिक समस्यांच्या निराकरणासाठी रचनात्मक योगदान देणारी आहे.

आंतरराष्ट्रीय संघटनांची संकल्पना व स्वरूप

आंतरराष्ट्रीय संघटना म्हणजे दोन किंवा अधिक सार्वभौम राष्ट्रांनी परस्पर सहकार्याच्या तत्त्वावर स्थापन केलेली अशी संस्था होय जी जागतिक किंवा प्रादेशिक पातळीवरील विविध समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी कार्य करते. आधुनिक आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेमध्ये राष्ट्रांमधील संबंध अधिक गुंतागुंतीचे झालेले आहेत. आर्थिक व्यवहार, सुरक्षा प्रश्न, पर्यावरणीय संकटे, मानवी हक्क, तंत्रज्ञानाचा विकास आणि आरोग्याशी संबंधित समस्या या सर्वांचा प्रभाव एका राष्ट्रापुरता मर्यादित राहत नाही. त्यामुळे अशा समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी राष्ट्रांना एकत्रितपणे कार्य करणे आवश्यक ठरते आणि त्यातूनच आंतरराष्ट्रीय संघटनांची निर्मिती झाली आहे. आंतरराष्ट्रीय संघटनांची संकल्पना मूलतः बहुपक्षीय सहकार्यावर आधारित आहे. या संघटनांच्या माध्यमातून राष्ट्रे एकमेकांशी संवाद

साधतात, करार करतात आणि विविध विषयांवर सामूहिक निर्णय घेतात. अशा संघटनांमुळे जागतिक पातळीवर नियमाधारित व्यवस्था (Rule-based international order) निर्माण होण्यास मदत होते. या संघटना जागतिक शांतता राखणे, संघर्ष टाळणे, आर्थिक व सामाजिक विकासाला चालना देणे, मानवाधिकारांचे संरक्षण करणे आणि आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे पालन सुनिश्चित करणे यासाठी कार्य करतात. आंतरराष्ट्रीय संघटनांचे स्वरूप विविध प्रकारचे असते. काही संघटना जागतिक स्तरावर कार्य करतात आणि त्यांचे सदस्यत्व जगातील बहुतेक राष्ट्रांना खुले असते. अशा संघटनांमध्ये शांतता, विकास, आरोग्य, शिक्षण, व्यापार आणि पर्यावरण यांसारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये कार्य केले जाते. दुसरीकडे काही संघटना विशिष्ट भौगोलिक प्रदेशापुरत्याच मर्यादित असतात आणि त्या प्रादेशिक सहकार्य वाढवण्यावर भर देतात.

तसेच काही संघटना विशिष्ट उद्दिष्टांवर केंद्रित असतात. उदाहरणार्थ काही संघटना आर्थिक सहकार्य, व्यापार वाढ, विकास सहाय्य किंवा आर्थिक स्थैर्य यावर लक्ष केंद्रित करतात, तर काही संघटना सुरक्षा, संरक्षण, मानवी हक्क, पर्यावरण संरक्षण किंवा आरोग्य या विषयांवर कार्य करतात. या विविध संघटनांमुळे जागतिक शासनव्यवस्थेला (Global Governance) बळकटी मिळते आणि राष्ट्रांमध्ये समन्वय साधण्यास मदत होते. आंतरराष्ट्रीय संघटनांचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांची संस्थात्मक रचना. बहुतेक संघटनांमध्ये महासभा, कार्यकारी परिषद, सचिवालय आणि विविध तांत्रिक समित्या अशा संस्था असतात. या संस्थांद्वारे धोरणे ठरवली जातात, कार्यक्रम राबवले जातात आणि सदस्य राष्ट्रांमध्ये सहकार्य निर्माण केले जाते. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय संघटना केवळ चर्चा करण्याचे व्यासपीठ नसून त्या प्रत्यक्ष कृतीद्वारे जागतिक समस्यांचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न करतात.

संयुक्त राष्ट्रसंघात भारताची भूमिका

स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वीपासूनच भारताचा आंतरराष्ट्रीय सहकार्यावर विश्वास होता. त्यामुळेच 1945 मध्ये स्थापन झालेल्या United Nations या जागतिक संघटनेचा भारत संस्थापक सदस्यांपैकी एक आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताने संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या उद्दिष्टांना पाठिंबा देत जागतिक शांतता, आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि मानवाधिकारांच्या संरक्षणासाठी सातत्याने प्रयत्न केले आहेत. भारताचे परराष्ट्र धोरण बहुपक्षीयता, शांततावाद आणि न्याय्य जागतिक व्यवस्थेच्या तत्त्वांवर आधारित आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या विविध अंगांमध्ये भारताने सक्रिय सहभाग घेतला आहे. महासभा, आर्थिक व सामाजिक परिषद, मानवाधिकार परिषद आणि इतर अनेक समित्यांमध्ये भारताने जागतिक समस्यांवर रचनात्मक भूमिका मांडली आहे. विशेषतः विकसनशील देशांच्या हिताचे प्रतिनिधित्व करण्यामध्ये भारताने महत्त्वपूर्ण नेतृत्व केले आहे. भारताने वसाहतवादविरोधी चळवळींना पाठिंबा दिला तसेच आशिया आणि आफ्रिकेतील नव्याने स्वतंत्र झालेल्या राष्ट्रांच्या हितासाठी आवाज उठवला. संयुक्त

ISBN-978-93-49938-08-3

राष्ट्रांच्या शांतता राखीव मोहिमांमध्ये भारताचे योगदान अत्यंत उल्लेखनीय आहे. आफ्रिका, आशिया आणि मध्यपूर्वेतील संघर्षग्रस्त प्रदेशांमध्ये भारतीय सैन्याने शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. भारतीय सैनिकांनी केवळ लष्करी कार्यच केले नाही तर स्थानिक लोकांना वैद्यकीय मदत, शिक्षण आणि मानवतावादी सहाय्य देखील दिले आहे. त्यामुळे भारताची प्रतिमा शांतताप्रिय आणि जबाबदार राष्ट्र म्हणून निर्माण झाली आहे.

याशिवाय हवामान बदल, शाश्वत विकास, जागतिक आरोग्य आणि दारिद्र्य निर्मूलन यांसारख्या महत्त्वाच्या विषयांवर भारताने संयुक्त राष्ट्रांच्या मंचावर सक्रिय भूमिका बजावली आहे. भारताने शाश्वत विकास उद्दिष्टांच्या (SDGs) अंमलबजावणीसाठी विविध उपक्रम राबवले आहेत. तसेच पर्यावरण संरक्षणासाठी नवीकरणीय ऊर्जेचा प्रसार, हरित विकास आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य यावर भर दिला आहे. संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेच्या कायमस्वरूपी सदस्यत्वासाठी भारताचा दावा देखील अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. जगातील सर्वात मोठी लोकशाही, मोठी लोकसंख्या, वाढती अर्थव्यवस्था आणि शांतता राखीव मोहिमांमधील सक्रिय योगदान या सर्व घटकांमुळे भारताला सुरक्षा परिषदेचे कायमस्वरूपी सदस्यत्व मिळावे अशी अनेक राष्ट्रांची मागणी आहे.

प्रादेशिक संघटनांमधील भारताचे स्थान

जागतिक पातळीवरील संघटनांबरोबरच भारताने प्रादेशिक सहकार्यालाही मोठे महत्त्व दिले आहे. दक्षिण आशियातील राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक संबंध अधिक मजबूत करण्यासाठी भारताने विविध प्रादेशिक संघटनांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला आहे. या संघटनांच्या माध्यमातून शेजारी राष्ट्रांमध्ये विश्वास वाढवणे, व्यापार वाढवणे आणि विकासाला चालना देणे हा मुख्य उद्देश असतो. दक्षिण आशियाई सहकार्य वाढवण्यासाठी स्थापन झालेली South Asian Association for Regional Cooperation ही संस्था या संदर्भात अत्यंत महत्त्वाची आहे. भारत हा या संघटनेचा प्रमुख आणि संस्थापक सदस्य आहे. या संघटनेच्या माध्यमातून दक्षिण आशियातील देशांमध्ये व्यापार, शिक्षण, आरोग्य, पर्यावरण संरक्षण आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये सहकार्य वाढवण्याचा प्रयत्न केला जातो. याशिवाय बंगालच्या उपसागराच्या परिसरातील सहकार्य वाढवण्यासाठी Bay of Bengal Initiative for Multi-Sectoral Technical and Economic Cooperation या संघटनेत भारताने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. या संघटनेच्या माध्यमातून ऊर्जा, वाहतूक, व्यापार, मत्स्यव्यवसाय आणि तंत्रज्ञान यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये सहकार्य वाढवले जात आहे. BIMSTEC मुळे दक्षिण आशिया आणि आग्नेय आशिया यांच्यातील संबंध अधिक मजबूत झाले आहेत.

भारताने आग्नेय आशियातील देशांशीही सहकार्य वाढवण्याचा प्रयत्न केला आहे. या संदर्भात Association of Southeast Asian Nations या संघटनेसोबत भारताचे विशेष संबंध आहेत.

भारत 'Act East Policy' च्या माध्यमातून ASEAN देशांशी व्यापार, गुंतवणूक, सुरक्षा आणि सांस्कृतिक सहकार्य वाढवत आहे. या सर्व प्रादेशिक संघटनांमुळे भारताला आपल्या शेजारी राष्ट्रांशी सहकार्य वाढवण्याची तसेच प्रादेशिक स्थैर्य आणि विकासाला चालना देण्याची संधी मिळते. त्यामुळे भारताची प्रादेशिक नेतृत्वाची भूमिका अधिक मजबूत होत आहे आणि दक्षिण व आग्नेय आशियातील सहकार्याच्या प्रक्रियेला गती मिळत आहे.

जागतिक आर्थिक संघटनांमध्ये भारताचा सहभाग

जागतिक अर्थव्यवस्थेचे व्यवस्थापन आणि आर्थिक स्थैर्य टिकवून ठेवण्यासाठी विविध आंतरराष्ट्रीय आर्थिक संघटना कार्य करतात. या संघटनांच्या माध्यमातून राष्ट्रांमध्ये आर्थिक सहकार्य वाढवले जाते, विकासासाठी निधी उपलब्ध करून दिला जातो आणि जागतिक व्यापाराचे नियम निश्चित केले जातात. भारताने या संघटनांमध्ये सक्रिय सहभाग घेत जागतिक अर्थव्यवस्थेत आपले स्थान मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. आर्थिक विकासासाठी सहाय्य देणाऱ्या संस्थांमध्ये World Bank आणि International Monetary Fund या संस्था अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. या संस्थांच्या माध्यमातून विकसनशील देशांना आर्थिक मदत, कर्ज आणि तांत्रिक सहाय्य उपलब्ध करून दिले जाते. भारताने आपल्या पायाभूत सुविधा, कृषी विकास, शिक्षण, आरोग्य आणि ऊर्जा क्षेत्रातील अनेक प्रकल्पांसाठी या संस्थांची मदत घेतली आहे.

जागतिक व्यापाराचे नियमन करण्यासाठी स्थापन झालेली World Trade Organization ही संस्था देखील भारतासाठी महत्त्वाची आहे. या संघटनेच्या माध्यमातून आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे नियम निश्चित केले जातात आणि सदस्य राष्ट्रांमध्ये व्यापाराशी संबंधित वाद सोडवले जातात. भारताने WTO मध्ये विकसनशील देशांच्या हिताचे प्रतिनिधित्व करण्याचा प्रयत्न केला आहे. विशेषतः कृषी क्षेत्र, अन्नसुरक्षा आणि व्यापारातील न्याय्य नियम यांसारख्या मुद्द्यांवर भारताने ठाम भूमिका मांडली आहे. भारताने सार्वजनिक अन्न वितरण व्यवस्था आणि शेतकऱ्यांच्या संरक्षणासाठी आवश्यक धोरणांना समर्थन मिळावे यासाठी प्रयत्न केले आहेत. एकूणच पाहता जागतिक आर्थिक संघटनांमधील भारताचा सहभाग हा केवळ आर्थिक विकासासाठीच नाही तर न्याय्य आणि समतोल जागतिक आर्थिक व्यवस्था निर्माण करण्यासाठीही महत्त्वाचा ठरतो. भारताने या संघटनांच्या माध्यमातून विकसनशील देशांच्या आवाजाला बळ दिले असून जागतिक आर्थिक सहकार्याच्या प्रक्रियेत सक्रिय भूमिका बजावली आहे.

शांतता व सुरक्षा क्षेत्रातील भारताचे योगदान

आंतरराष्ट्रीय राजकारणात शांतता व सुरक्षिततेचा प्रश्न हा अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. दुसऱ्या महायुद्धानंतर जागतिक पातळीवर युद्ध आणि संघर्ष टाळण्यासाठी विविध आंतरराष्ट्रीय संघटनांची

ISBN-978-93-49938-08-3

निर्मिती करण्यात आली. या प्रक्रियेमध्ये भारताने सुरुवातीपासूनच शांततावादी आणि सहकार्यवादी भूमिका स्वीकारली आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा केंद्रबिंदू जागतिक शांतता, सहअस्तित्व आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य हा राहिला आहे. भारताने जगात शांतता आणि स्थैर्य प्रस्थापित करण्यासाठी अनेक पातळ्यांवर महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. विशेषतः United Nations च्या शांतता राखीव मोहिमांमध्ये भारताचा सहभाग अत्यंत उल्लेखनीय मानला जातो. 1950 पासून भारताने विविध देशांमध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या शांतता मोहिमांसाठी मोठ्या प्रमाणावर सैन्य, वैद्यकीय पथके आणि तांत्रिक कर्मचारी पाठवले आहेत. कांगो, दक्षिण सुदान, लेबनॉन, सिएरा लिओन, सोमालिया आणि कंबोडिया यांसारख्या संघर्षग्रस्त प्रदेशांमध्ये भारतीय सैनिकांनी शांतता राखण्यासाठी आणि स्थानिक नागरिकांचे संरक्षण करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या शांतता मोहिमांमध्ये सर्वाधिक योगदान देणाऱ्या देशांमध्ये भारताचा अग्रक्रम लागतो, ही बाब भारताच्या जागतिक बांधिलकीचे प्रतीक मानली जाते.

भारताने केवळ सैनिकी सहभागाद्वारेच नव्हे तर कूटनीतिक पातळीवरही शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न केले आहेत. भारताने आंतरराष्ट्रीय वादांचे निराकरण युद्धाऐवजी संवाद, मध्यस्थी आणि शांततामय मार्गांनी करण्यावर नेहमीच भर दिला आहे. पंचशील तत्त्वे, निर्गुट चळवळ आणि बहुपक्षीय सहकार्य यांसारख्या संकल्पनांद्वारे भारताने जागतिक शांततेचा विचार पुढे नेला. तसेच विकसनशील देशांच्या समस्यांकडे जागतिक समुदायाचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी भारताने सातत्याने प्रयत्न केले आहेत. याशिवाय अण्वस्त्र प्रसार रोखणे आणि जागतिक सुरक्षितता टिकवून ठेवणे या विषयांवर भारताची भूमिका विशेष महत्त्वाची आहे. भारताने अण्वस्त्र तंत्रज्ञानाचा वापर जबाबदारीने करण्याचे धोरण स्वीकारले असून "No First Use" सारख्या तत्त्वांद्वारे जागतिक स्तरावर संयमाचे उदाहरण निर्माण केले आहे. भारताने अण्वस्त्र प्रसारबंदी, सामरिक स्थैर्य आणि अणुशस्त्र नियंत्रण यांसारख्या विषयांवर आंतरराष्ट्रीय पातळीवर संवाद वाढवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

दहशतवाद हा आजच्या काळातील जागतिक सुरक्षेसाठी मोठा धोका बनला आहे. या पार्श्वभूमीवर भारताने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दहशतवादाविरोधी सहकार्य वाढवण्यावर विशेष भर दिला आहे. भारताने विविध आंतरराष्ट्रीय मंचांवर दहशतवादाविरोधी कठोर उपाययोजना करण्याची आवश्यकता अधोरेखित केली आहे. दहशतवादाला आर्थिक आणि राजकीय पाठबळ देणाऱ्या घटकांवर नियंत्रण आणण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आवश्यक असल्याचे भारताने वारंवार स्पष्ट केले आहे. सागरी सुरक्षा क्षेत्रातही भारताने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. हिंद महासागर क्षेत्रातील समुद्री मार्ग सुरक्षित ठेवणे, चाचेगिरी रोखणे आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी सुरक्षित वातावरण निर्माण करणे या बाबींमध्ये भारताने सक्रिय सहभाग घेतला आहे. भारतीय नौदलाने अनेक आंतरराष्ट्रीय सागरी मोहिमांमध्ये भाग घेऊन समुद्री सुरक्षा मजबूत करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. एकूणच

पाहता, शांतता आणि सुरक्षा क्षेत्रातील भारताचे योगदान बहुआयामी स्वरूपाचे आहे. सैनिकी, कूटनीतिक आणि धोरणात्मक अशा विविध स्तरांवर भारताने जागतिक शांतता टिकवून ठेवण्यासाठी सक्रिय भूमिका बजावली आहे. त्यामुळे भारताची प्रतिमा जागतिक पातळीवर जबाबदार, शांतताप्रिय आणि सहकार्यवादी राष्ट्र म्हणून अधिक दृढ झाली आहे.

भारताच्या सहभागातील आव्हाने व मर्यादा

आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये सक्रिय सहभाग असूनही भारताला विविध आव्हानांना सामोरे जावे लागते. जागतिक राजकारणामध्ये शक्तिसंतुलन हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक असतो. अनेकदा विकसित आणि शक्तिशाली राष्ट्रे आंतरराष्ट्रीय संघटनांच्या निर्णय प्रक्रियेमध्ये प्रभावी भूमिका बजावतात, त्यामुळे विकसनशील देशांचे हित पूर्णपणे प्रतिबिंबित होत नाही. या परिस्थितीत भारताला आपल्या राष्ट्रीय हितांचे रक्षण करताना जागतिक सहकार्य टिकवून ठेवण्याचे कठीण संतुलन साधावे लागते. विशेषतः United Nations Security Council च्या संरचनेतील मर्यादा भारतासारख्या विकसनशील आणि उदयोन्मुख शक्तींसाठी मोठे आव्हान ठरतात. सुरक्षा परिषदेतील कायमस्वरूपी सदस्यत्व काही मोजक्या देशांपुरते मर्यादित असल्यामुळे जागतिक प्रतिनिधित्वामध्ये असमतोल दिसून येतो. भारताने अनेक वर्षांपासून सुरक्षा परिषदेच्या कायमस्वरूपी सदस्यत्वासाठी मागणी केली आहे, परंतु जागतिक राजकीय समीकरणांमुळे ही प्रक्रिया अद्याप पूर्ण झालेली नाही. आर्थिक हितसंबंध आणि व्यापारातील स्पर्धाही भारताच्या आंतरराष्ट्रीय सहभागासमोरील महत्त्वाचे आव्हान आहे. जागतिक व्यापार नियम, बौद्धिक संपदा अधिकार, कृषी अनुदाने आणि बाजारपेठेतील प्रवेश यांसारख्या विषयांवर विकसित आणि विकसनशील देशांमध्ये मतभेद निर्माण होतात. या मतभेदांमुळे आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये निर्णय घेण्याची प्रक्रिया अनेकदा गुंतागुंतीची बनते.

याशिवाय प्रादेशिक राजकारणातील तणाव देखील भारताच्या आंतरराष्ट्रीय भूमिकेवर परिणाम करतो. दक्षिण आशियातील काही राजकीय मतभेद, सीमावाद आणि सुरक्षाविषयक प्रश्नांमुळे प्रादेशिक सहकार्याच्या प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होतात. अशा परिस्थितीत भारताला एकीकडे प्रादेशिक स्थैर्य टिकवून ठेवावे लागते आणि दुसरीकडे जागतिक मंचावर सक्रिय भूमिका बजवावी लागते. तंत्रज्ञान, पर्यावरण आणि हवामान बदल यांसारख्या नव्या जागतिक प्रश्नांमुळेही आंतरराष्ट्रीय संघटनांमधील सहकार्य अधिक गुंतागुंतीचे झाले आहे. विकसित राष्ट्रांकडे प्रगत तंत्रज्ञान आणि आर्थिक साधने असताना विकसनशील देशांना त्यांचा योग्य लाभ मिळावा यासाठी भारताला सातत्याने प्रयत्न करावे लागतात. एकूणच पाहता, आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये सक्रिय सहभाग घेताना भारताला अनेक राजकीय, आर्थिक आणि सामरिक आव्हानांना सामोरे जावे लागते. तथापि या आव्हानांवर मात करत भारताने जागतिक सहकार्याच्या प्रक्रियेत आपले स्थान सातत्याने मजबूत करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ISBN-978-93-49938-08-3

निष्कर्ष

भारत आणि आंतरराष्ट्रीय संघटनांचे संबंध हे परस्पर सहकार्य, विकास आणि जागतिक शांततेच्या तत्त्वांवर आधारित आहेत. स्वातंत्र्यानंतर भारताने बहुपक्षीयतेवर आधारित परराष्ट्र धोरण स्वीकारले आणि विविध आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये सक्रिय सहभाग नोंदवला. या सहभागामुळे भारताला जागतिक समस्यांच्या निराकरणात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावण्याची संधी मिळाली आहे. जागतिक शांतता, आर्थिक विकास, पर्यावरण संरक्षण, दहशतवादाविरोधी लढा आणि मानवी हक्कांचे संरक्षण या विविध क्षेत्रांमध्ये भारताने सातत्याने रचनात्मक भूमिका बजावली आहे. विशेषतः विकसनशील देशांच्या हितांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी भारताने आंतरराष्ट्रीय मंचांवर ठाम भूमिका मांडली आहे. त्यामुळे भारताचा आवाज जागतिक पातळीवर अधिक प्रभावी बनत आहे. भविष्यात भारताची वाढती लोकसंख्या, आर्थिक क्षमता आणि सामरिक सामर्थ्य लक्षात घेता आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये त्याची भूमिका अधिक प्रभावी होण्याची शक्यता आहे. जागतिक राजकारणामध्ये उदयोन्मुख शक्ती म्हणून भारताचे महत्त्व सातत्याने वाढत आहे. यामुळे येत्या काळात न्याय्य, संतुलित आणि सहकार्यावर आधारित जागतिक व्यवस्थेच्या निर्मितीत भारताचे योगदान अधिक निर्णायक ठरणार आहे. जागतिक शांतता, शाश्वत विकास आणि मानवकल्याण या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी भारत आणि आंतरराष्ट्रीय संघटनांमधील सहकार्य अधिक मजबूत होणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ

1. दिक्षित, व्ही. आर. (2019). भारताचे परराष्ट्र धोरण. नवी दिल्ली: मॅकग्रॉ हिल एज्युकेशन.
2. जैन, बी. एम. (2016). आंतरराष्ट्रीय संबंधांचे सिद्धांत. नवी दिल्ली: पीअरसन प्रकाशन.
3. गंगाधरन, एम. (2018). आंतरराष्ट्रीय राजकारण आणि संघटना. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
4. खांडेकर, पी. डी. (2015). आंतरराष्ट्रीय संबंध. पुणे: साईनाथ प्रकाशन.
5. काळे, आर. बी. (2017). भारताचे परराष्ट्र धोरण आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारण. मुंबई: हिमालय पब्लिशिंग हाऊस.

केंद्र–राज्य संबंध: समकालीन आव्हाने

प्रो. डॉ. कैलास सोनवणे

हुतात्मा राजगुरु महाविद्यालय, राजगुरुनगर, खेड, पुणे

Email: dr.kailassonawane@gmai.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19724475

DOI: 10.5281/zenodo.19724475

प्रस्तावना

भारताची राज्यव्यवस्था ही संघराज्यीय तत्त्वांवर आधारित असून त्यामध्ये केंद्र आणि राज्य या दोन स्तरांमध्ये सत्तेचे विभाजन करण्यात आले आहे. भारतीय संविधान निर्मात्यांनी देशाची भौगोलिक विशालता, सांस्कृतिक व भाषिक विविधता आणि सामाजिक परिस्थिती लक्षात घेऊन संघराज्य पद्धतीची निवड केली. संविधानाच्या सातव्या अनुसूचीमध्ये केंद्र सूची, राज्य सूची आणि समवर्ती सूची यांच्या माध्यमातून अधिकारांचे स्पष्ट विभाजन करण्यात आले आहे. या व्यवस्थेमुळे केंद्र आणि राज्य सरकारे त्यांच्या- त्यांच्या कार्यक्षेत्रात स्वतंत्रपणे कार्य करू शकतात तसेच देशाच्या प्रशासनात संतुलन राखले जाते. भारतीय संघराज्यवादाचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे मजबूत केंद्राची संकल्पना होय. देशाच्या एकात्मतेचे रक्षण करणे, राष्ट्रीय सुरक्षा सुनिश्चित करणे आणि सर्वांगीण विकास साध्य करणे या उद्दिष्टांसाठी संविधानाने केंद्र सरकारला तुलनेने अधिक अधिकार प्रदान केले आहेत. त्यामुळे भारताला अनेकदा "केंद्राभिमुख संघराज्य" असे संबोधले जाते. तथापि, राज्यांच्या स्वायत्ततेचे संरक्षण करणे आणि केंद्र–राज्य समन्वय टिकवून ठेवणे हे भारतीय लोकशाही व्यवस्थेच्या स्थैर्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. विविध धोरणात्मक प्रश्नांवर केंद्र आणि राज्यांमध्ये मतभेद निर्माण होणे ही आजच्या काळातील एक सामान्य बाब बनली आहे. जागतिकीकरण, आर्थिक उदारीकरण आणि बदलत्या विकासाच्या गरजांमुळे शासन व्यवस्थेसमोर नवीन प्रकारची आव्हाने उभी राहिली आहेत. वित्तीय संसाधनांचे वाटप, राज्यपालांची भूमिका, धोरणनिर्मितीतील सहभाग, तसेच केंद्र प्रायोजित योजनांची अंमलबजावणी या बाबींवर केंद्र आणि राज्यांमध्ये अनेकदा तणाव निर्माण होताना दिसतो. त्यामुळे समकालीन काळात केंद्र–राज्य संबंधांचे स्वरूप, त्यातील बदल आणि उद्भवणारी आव्हाने यांचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

संघराज्यवादाची संकल्पना आणि भारतीय संदर्भ

संघराज्यवाद ही आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेतील एक अत्यंत महत्त्वाची शासनपद्धती मानली जाते. या व्यवस्थेमध्ये सत्ता दोन किंवा अधिक स्तरांमध्ये विभागली जाते—सामान्यतः राष्ट्रीय स्तरावरील केंद्र सरकार आणि प्रादेशिक स्तरावरील राज्य सरकार. संघराज्य व्यवस्थेचा मूलभूत हेतू असा असतो की देशातील विविध प्रदेश, भाषा, संस्कृती आणि सामाजिक परिस्थिती यांना न्याय देत शासन अधिक परिणामकारक आणि लोकाभिमुख करणे. या व्यवस्थेत संविधान हे सर्वोच्च मानले जाते आणि त्यामध्ये केंद्र व राज्य यांच्यातील अधिकारांचे स्पष्ट विभाजन केलेले असते. त्यामुळे शासनात संतुलन, उत्तरदायित्व आणि समन्वय टिकवून ठेवण्यास मदत होते. संघराज्यवादाचा उगम प्रामुख्याने मोठ्या आणि विविधतेने भरलेल्या राष्ट्रांमध्ये झाला. अशा राष्ट्रांमध्ये एकसंध शासनपद्धती लागू करणे कठीण असते, कारण प्रत्येक प्रदेशाच्या गरजा आणि अपेक्षा वेगळ्या असतात. त्यामुळे संघराज्य व्यवस्थेमुळे स्थानिक स्तरावर निर्णय घेण्याची क्षमता वाढते आणि लोकशाही अधिक सशक्त बनते. अमेरिकेचे संविधान हे आधुनिक संघराज्यवादाचे पहिले प्रभावी उदाहरण मानले जाते. त्यानंतर अनेक देशांनी ही व्यवस्था स्वीकारली आणि आपल्या परिस्थितीनुसार त्यामध्ये बदल केले. भारतातील संघराज्यवाद हा पारंपरिक संघराज्यवादापेक्षा काही बाबतीत वेगळा आहे. भारतीय संविधानाने केंद्र आणि राज्य यांच्यात अधिकारांचे विभाजन केले असले तरी केंद्र सरकारला तुलनेने अधिक अधिकार दिलेले आहेत. म्हणूनच अनेक राजकीय विचारवंत भारताला “केंद्राभिमुख संघराज्य” असे संबोधतात. उदाहरणार्थ, आपत्कालीन परिस्थितीत केंद्र सरकार राज्यांवर अधिक नियंत्रण ठेवू शकते, तसेच अनेक महत्त्वाच्या विषयांवर केंद्राला कायदे करण्याचा अधिकार आहे.

भारतीय संविधानातील सातव्या अनुसूचीमध्ये केंद्र सूची, राज्य सूची आणि समवर्ती सूची या तीन याद्यांद्वारे अधिकारांचे विभाजन केलेले आहे. केंद्र सूचीतील विषयांवर केंद्र सरकारला पूर्ण अधिकार असतो, राज्य सूचीतील विषयांवर राज्य सरकार कायदे करु शकते, तर समवर्ती सूचीतील विषयांवर केंद्र आणि राज्य दोघांनाही कायदे करण्याचा अधिकार आहे. तथापि, या विषयांवर मतभेद निर्माण झाल्यास केंद्राचा कायदा प्राधान्याने लागू होतो. भारतीय संघराज्यवादाचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्याची लवचिकता. संविधानात अनेक अशा तरतुदी आहेत ज्यामुळे परिस्थितीनुसार केंद्र सरकार राज्यांच्या अधिकारांमध्ये हस्तक्षेप करु शकते. उदाहरणार्थ, राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीने संसदेला राज्य सूचीतील विषयांवर कायदे करण्याचा अधिकार दिला जाऊ शकतो. या लवचिकतेमुळे देशाची एकात्मता टिकवून ठेवण्यास मदत झाली आहे. तथापि, संघराज्यवादाचे खरे यश हे केंद्र आणि राज्य यांच्यातील सहकार्यावर अवलंबून असते. राज्यांची स्वायत्तता, स्थानिक प्रशासनाची प्रभावीता आणि राष्ट्रीय हित यामध्ये संतुलन राखणे हे भारतीय लोकशाहीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे भारतीय संघराज्यवाद हा केवळ संविधानिक संरचना नसून तो सहकार्य, समन्वय आणि परस्पर विश्वासावर आधारित असलेली एक गतिशील व्यवस्था आहे.

वित्तीय संघराज्यवादातील आव्हाने

केंद्र-राज्य संबंधांमध्ये आर्थिक बाबी अत्यंत महत्त्वाच्या मानल्या जातात. संघराज्य व्यवस्थेमध्ये वित्तीय संसाधनांचे न्याय्य वाटप होणे आवश्यक असते, कारण राज्य सरकारांना विकासात्मक योजना राबविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात आर्थिक साधनांची आवश्यकता असते. तथापि, भारतात कररचनेचा मोठा भाग केंद्र सरकारच्या नियंत्रणाखाली असल्यामुळे राज्यांना अनेकदा आर्थिकदृष्ट्या केंद्रावर अवलंबून राहावे लागते. भारतीय संविधानानुसार केंद्र आणि राज्य यांच्यात करांचे विभाजन करण्यात आले आहे. काही कर पूर्णपणे केंद्र सरकार गोळा करते, काही कर राज्य सरकार गोळा करते, तर काही करांचे वाटप दोन्ही स्तरांमध्ये केले जाते. या वाटपाची शिफारस करण्यासाठी वित्त आयोगाची स्थापना करण्यात आलेली आहे. वित्त आयोग प्रत्येक पाच वर्षांनी करांच्या वाटपाबाबत आणि अनुदानांच्या वितरणाबाबत शिफारशी करतो. तथापि, अनेक राज्यांनी या वाटपाच्या पद्धतीबाबत असमाधान व्यक्त केले आहे. काही राज्यांचे मत आहे की त्यांना मिळणारा आर्थिक हिस्सा त्यांच्या विकासाच्या गरजांपेक्षा कमी आहे. विशेषतः आर्थिकदृष्ट्या विकसित राज्यांना असे वाटते की त्यांनी निर्माण केलेल्या महसुलाच्या तुलनेत त्यांना कमी वाटा मिळतो. दुसरीकडे, मागास राज्यांना विकासासाठी अधिक निधीची गरज असते. त्यामुळे आर्थिक समतोल राखणे हे एक जटिल आव्हान बनते.

राज्यपालांची भूमिका आणि वाद

भारतीय संघराज्य व्यवस्थेमध्ये राज्यपाल हे राज्याचे संवैधानिक प्रमुख मानले जातात. त्यांची नियुक्ती राष्ट्रपतींकडून केली जाते आणि ते राज्यात केंद्र सरकारचे प्रतिनिधी म्हणून कार्य करतात. संविधानानुसार राज्यपालांनी तटस्थ, निष्पक्ष आणि संविधाननिष्ठ भूमिका बजावणे अपेक्षित आहे. राज्यपालांचे मुख्य कार्य म्हणजे राज्यातील शासनव्यवस्था संविधानाच्या चौकटीत चालते याची खात्री करणे. राज्यपालांना अनेक महत्त्वाचे अधिकार दिलेले आहेत. उदाहरणार्थ, मुख्यमंत्री आणि मंत्रिमंडळाची नियुक्ती करणे, विधानसभेचे अधिवेशन बोलावणे, विधेयकांना मान्यता देणे किंवा ती राष्ट्रपतींकडे राखून ठेवणे हे त्यांच्या अधिकारांमध्ये समाविष्ट आहे. तसेच काही परिस्थितींमध्ये राज्यपालांना स्वविवेकाधिकार देखील दिलेले आहेत. तथापि, व्यवहारात राज्यपालांच्या भूमिकेबाबत अनेक वेळा वाद निर्माण झाले आहेत. विशेषतः जेव्हा केंद्र आणि राज्यांमध्ये वेगवेगळ्या राजकीय पक्षांची सत्ता असते, तेव्हा राज्यपालांच्या निर्णयांवर राजकीय पक्षपातीपणाचे आरोप होतात. सरकार स्थापनेच्या प्रक्रियेत कोणत्या पक्षाला निमंत्रण द्यावे, बहुमत सिद्ध करण्यासाठी किती वेळ द्यावा, किंवा विधानसभेचे अधिवेशन केव्हा बोलवावे यासारख्या निर्णयांवरून अनेकदा राजकीय वाद उद्भवले आहेत.

ISBN-978-93-49938-08-3

राजकीय मतभेद आणि धोरणात्मक संघर्ष

भारतीय संघराज्य व्यवस्थेमध्ये केंद्र आणि राज्य सरकारांमध्ये सहकार्य असणे अत्यंत आवश्यक असते. तथापि, जेव्हा केंद्र आणि राज्यांमध्ये वेगवेगळ्या राजकीय पक्षांची सत्ता असते तेव्हा अनेकदा धोरणात्मक मतभेद दिसून येतात. हे मतभेद काही वेळा प्रशासनिक पातळीवर मर्यादित राहतात, परंतु काही वेळा ते मोठ्या राजकीय संघर्षाचे रूप घेतात. शिक्षण, शेती, आरोग्य, कायदा व सुव्यवस्था यांसारख्या अनेक विषयांवर केंद्र आणि राज्य यांच्यात अधिकारांचे वाटप केलेले आहे. त्यामुळे या क्षेत्रांमध्ये धोरणे राबविताना समन्वय आवश्यक असतो. परंतु राजकीय मतभेदांमुळे हा समन्वय साधणे कधी कधी कठीण होते. अलीकडील काळात काही राज्यांनी केंद्र सरकारच्या धोरणांना उघडपणे विरोध केला आहे. उदाहरणार्थ, कृषी कायदे, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण, नागरिकत्वाशी संबंधित प्रश्न किंवा तपास यंत्रणांच्या वापराबाबत अनेक राज्यांनी केंद्र सरकारवर टीका केली आहे. यामुळे केंद्र–राज्य संबंधांमध्ये तणाव निर्माण झाल्याचे दिसून येते. धोरणात्मक संघर्षाचा परिणाम विकासात्मक कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीवरही होतो. केंद्र सरकारच्या योजना राज्यांमध्ये प्रभावीपणे राबविण्यासाठी दोन्ही स्तरांमध्ये विश्वास आणि सहकार्य आवश्यक असते. परंतु राजकीय मतभेदांमुळे अनेक वेळा या योजनांची अंमलबजावणी विलंबित होते किंवा त्यावर राजकीय वाद निर्माण होतात.

तथापि, सहकारी संघराज्यवाद ही संकल्पना या समस्यांवर उपाय म्हणून पुढे आली आहे. या संकल्पनेनुसार केंद्र आणि राज्य यांनी परस्पर सहकार्य, संवाद आणि समन्वय यावर आधारित शासन करणे अपेक्षित आहे. नीती आयोग, आंतरराज्य परिषद आणि जीएसटी परिषद यांसारख्या संस्थांमुळे केंद्र–राज्य संवादासाठी व्यासपीठ उपलब्ध झाले आहे. भारतीय लोकशाहीच्या स्थैर्यासाठी सहकारी संघराज्यवाद बळकट करणे अत्यंत आवश्यक आहे. केंद्र आणि राज्य यांनी राजकीय मतभेद बाजूला ठेवून राष्ट्रीय विकास, सामाजिक न्याय आणि लोककल्याण या समान उद्दिष्टांसाठी एकत्रितपणे कार्य करणे ही काळाची गरज आहे.

प्रशासकीय समन्वयातील अडचणी

केंद्र आणि राज्य प्रशासनामध्ये प्रभावी समन्वय राखणे हे कोणत्याही संघराज्य व्यवस्थेसाठी अत्यंत महत्त्वाचे असते. भारतासारख्या विशाल आणि विविधतेने नटलेल्या देशामध्ये शासनाच्या विविध स्तरांमध्ये कार्यांची विभागणी केलेली असल्यामुळे धोरणांची अंमलबजावणी करताना केंद्र आणि राज्य प्रशासन यांच्यात सातत्यपूर्ण संवाद व समन्वय आवश्यक ठरतो. अनेक महत्त्वाच्या राष्ट्रीय योजनांची अंमलबजावणी राज्यांच्या माध्यमातून केली जाते. त्यामुळे प्रशासनाच्या दोन्ही स्तरांमध्ये सहकार्य आणि माहितीची देवाणघेवाण सुरळीत असणे गरजेचे असते. तथापि प्रत्यक्ष व्यवहारात अनेक वेळा प्रशासकीय प्रक्रियांमध्ये समन्वयाचा अभाव दिसून येतो. धोरण आखणी केंद्र स्तरावर

होते, परंतु त्याची अंमलबजावणी राज्य स्तरावर करताना स्थानिक परिस्थिती, संसाधने आणि प्रशासकीय क्षमता यामध्ये फरक असल्यामुळे अडचणी निर्माण होतात. केंद्र सरकार अनेकदा राष्ट्रीय हिताच्या दृष्टीने व्यापक धोरणे आखते; परंतु राज्यांच्या स्थानिक गरजा, सामाजिक परिस्थिती आणि प्रादेशिक प्राधान्ये यांचा पुरेसा विचार केला गेला नाही तर त्या धोरणांच्या अंमलबजावणीमध्ये विलंब किंवा विरोध होण्याची शक्यता निर्माण होते. उदाहरणार्थ, आरोग्य, शिक्षण, ग्रामीण विकास, कृषी विकास किंवा पायाभूत सुविधा विकास यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये केंद्राने आखलेल्या योजनांची अंमलबजावणी राज्य सरकारांच्या प्रशासकीय यंत्रणांवर अवलंबून असते. जर या प्रक्रियेमध्ये समन्वय कमी असेल किंवा धोरणांबाबत स्पष्टता नसल्यास योजनांची अंमलबजावणी प्रभावीपणे होऊ शकत नाही. परिणामी लोकांपर्यंत लाभ पोहोचण्यास विलंब होतो. याशिवाय केंद्र आणि राज्य प्रशासनामध्ये कधी कधी अधिकारक्षेत्राबाबतही गोंधळ निर्माण होतो. संविधानाच्या सातव्या अनुसूचीमध्ये केंद्र सूची, राज्य सूची आणि समवर्ती सूची अशी अधिकारांची विभागणी करण्यात आलेली असली तरी काही विषयांवर दोन्ही स्तरांमध्ये समन्वयाची आवश्यकता असते. उदाहरणार्थ पर्यावरण संरक्षण, आपत्ती व्यवस्थापन, सार्वजनिक आरोग्य, शिक्षण आणि पायाभूत सुविधा विकास यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये केंद्र आणि राज्य या दोन्ही स्तरांवर निर्णय घेतले जातात. अशा परिस्थितीत योग्य समन्वय नसल्यास प्रशासकीय अडचणी निर्माण होऊ शकतात.

निष्कर्ष

केंद्र-राज्य संबंध हे भारतीय संघराज्य व्यवस्थेचे मूलभूत आधार आहेत. भारतीय संविधानाने केंद्र आणि राज्य यांच्यात अधिकारांचे संतुलित विभाजन करण्याचा प्रयत्न केला आहे; तथापि बदलत्या राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक परिस्थितीमुळे या संबंधांमध्ये अनेक नवीन आव्हाने निर्माण झाली आहेत. वित्तीय असमतोल, राज्यपालांच्या भूमिकेवरील वाद, प्रशासकीय समन्वयातील अडचणी, तसेच धोरणात्मक मतभेद ही काही प्रमुख समस्या आजच्या काळात दिसून येतात. या आव्हानांमुळे संघराज्य व्यवस्थेतील संतुलन राखणे अधिक कठीण झाले आहे. तथापि या आव्हानांचा अर्थ असा नाही की संघराज्य व्यवस्था कमकुवत झाली आहे. उलटपक्षी, या आव्हानांमुळे केंद्र आणि राज्य या दोन्ही स्तरांना परस्पर सहकार्याची गरज अधिक तीव्रतेने जाणवू लागली आहे. सहकारी संघराज्यवादाची संकल्पना याच पार्श्वभूमीवर अधिक महत्त्वाची ठरते. संवाद, सल्लामसलत आणि समन्वय यांच्या माध्यमातून केंद्र आणि राज्य यांच्यात विश्वासाचे वातावरण निर्माण झाल्यास अनेक समस्या सहजपणे सोडविता येऊ शकतात. यासाठी संस्थात्मक यंत्रणांना अधिक सक्षम करणे आवश्यक आहे. निती आयोग, आंतरराज्य परिषद, वित्त आयोग आणि जीएसटी परिषद यांसारख्या मंचांना अधिक प्रभावी बनविणे आवश्यक आहे. तसेच धोरणनिर्मितीच्या प्रक्रियेमध्ये राज्यांचा सक्रिय सहभाग सुनिश्चित करणेही गरजेचे आहे. प्रशासनिक पारदर्शकता, संसाधनांचे न्याय्य वाटप

ISBN-978-93-49938-08-3

आणि तटस्थ राजकीय दृष्टिकोन यांमुळे केंद्र–राज्य संबंध अधिक मजबूत होऊ शकतात. भारतीय लोकशाहीच्या सुदृढतेसाठी केंद्र–राज्य संबंधांमध्ये संतुलन आणि सहकार्य राखणे अत्यंत आवश्यक आहे. जर केंद्र आणि राज्यांनी परस्पर विश्वास, समन्वय आणि सहकार्याच्या तत्त्वांवर आधारित शासनव्यवस्था विकसित केली तर भारतीय संघराज्य व्यवस्था अधिक स्थिर, प्रभावी आणि लोकाभिमुख बनू शकते. अशा प्रकारे सहकारी संघराज्यवादावर आधारित संतुलित केंद्र–राज्य संबंध हे भारताच्या लोकशाही आणि विकासाच्या भविष्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरतात.

संदर्भ

1. लाड, प. ग. (2018). भारतीय राज्यव्यवस्था. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
2. फडके, य. दि. (2015). भारतीय राजकारण आणि राज्यव्यवस्था. पुणे: कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
3. पाटील, वि. ब. (2019). भारतीय संविधान आणि राजकीय प्रक्रिया. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
4. जाधव, त. स. (2017). भारतीय संघराज्यवाद: सिद्धांत आणि व्यवहार. पुणे: युनिक अकॅडमी प्रकाशन.
5. देशमुख, स. र. (2020). भारतीय प्रशासन आणि शासनव्यवस्था. औरंगाबाद: विद्या प्रकाशन.
6. कुलकर्णी, अ. र. (2016). भारतीय राज्यशास्त्र: सिद्धांत आणि व्यवहार. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.

जागतिक राजकारणात भारताची बदलती भूमिका

प्रो. डॉ. विलास दौलत आवारी

अध्यक्ष, राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन परीषद महाराष्ट्र

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19724604

DOI: 10.5281/zenodo.19724604

प्रस्तावना

जागतिक राजकारण हे सतत बदलणारे आणि बहुआयामी स्वरूपाचे क्षेत्र आहे. शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेमध्ये मोठ्या प्रमाणावर बदल झाले आणि बहुध्रुवीय (Multipolar) जागतिक व्यवस्था निर्माण होऊ लागली. या बदलत्या परिस्थितीत भारतासारख्या उदयोन्मुख शक्तींची भूमिका अधिक महत्त्वाची ठरू लागली आहे. आर्थिक वाढ, तंत्रज्ञानातील प्रगती, लोकशाही मूल्ये आणि सामरिक स्थान यांमुळे भारताने जागतिक राजकारणात स्वतःचे वेगळे स्थान निर्माण केले आहे. भारताची परराष्ट्रनीती ऐतिहासिकदृष्ट्या शांतता, सहकार्य आणि सार्वभौमत्वाच्या आदरावर आधारित राहिली आहे. तथापि, २१ व्या शतकात जागतिकीकरण, प्रादेशिक संघर्ष, दहशतवाद, हवामान बदल आणि आर्थिक स्पर्धा या नव्या आव्हानांमुळे भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात अधिक सक्रिय आणि व्यावहारिक दृष्टिकोन स्वीकारला आहे. त्यामुळे भारताची जागतिक राजकारणातील भूमिका केवळ प्रादेशिक शक्ती म्हणून न राहता एक जबाबदार आणि प्रभावी जागतिक शक्ती म्हणून विकसित होत आहे.

भारताचे उदयोन्मुख महासत्तेकडे वाटचाल

गेल्या काही दशकांमध्ये भारताने आर्थिक, तांत्रिक, सामरिक आणि राजनैतिक क्षेत्रांमध्ये उल्लेखनीय प्रगती साधली असून त्यामुळे भारताच्या जागतिक स्थानामध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे. १९९१ नंतरच्या आर्थिक उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या धोरणांमुळे भारताच्या अर्थव्यवस्थेने वेगाने प्रगती केली. उत्पादन, सेवा, माहिती तंत्रज्ञान, औषधनिर्मिती आणि पायाभूत सुविधा या क्षेत्रांमध्ये झालेल्या विकासामुळे भारत आज जगातील वेगाने वाढणाऱ्या प्रमुख अर्थव्यवस्थांपैकी एक बनला आहे. या आर्थिक प्रगतीमुळे भारताचा जागतिक व्यापारातील सहभाग वाढला असून अनेक देश भारताकडे महत्त्वाचा आर्थिक भागीदार म्हणून पाहू लागले आहेत. भारताची मोठी आणि विविधतापूर्ण बाजारपेठ, वाढती ग्राहकसंख्या आणि मोठ्या प्रमाणातील मनुष्यबळ हे

घटक जागतिक गुंतवणूकदारांना आकर्षित करतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्या उत्पादन, सेवा आणि संशोधनासाठी भारताला प्राधान्य देत आहेत. विशेषतः माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्रात भारतीय कंपन्यांनी जागतिक स्तरावर प्रतिष्ठा मिळवली आहे. भारतातील सॉफ्टवेअर उद्योग, डिजिटल सेवा आणि स्टार्टअप परिसंस्था यामुळे भारताला "डिजिटल महासत्ता" म्हणून ओळख मिळत आहे.

तांत्रिक प्रगतीच्या बाबतीतही भारताने उल्लेखनीय कामगिरी केली आहे. अंतराळ संशोधन क्षेत्रात भारतीय अंतराळ संशोधन संस्थेने कमी खर्चात अत्याधुनिक मोहिमा यशस्वीपणे पूर्ण करून जगाचे लक्ष वेधले आहे. उपग्रह प्रक्षेपण, अंतराळ संशोधन, दूरसंचार आणि हवामान अंदाज यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये भारताने प्रगत तंत्रज्ञान विकसित केले आहे. तसेच औषधनिर्मिती उद्योगात भारताला "जगाची औषधनिर्मितीची राजधानी" असे संबोधले जाते, कारण अनेक देशांना स्वस्त आणि गुणवत्तापूर्ण औषधे पुरविण्यात भारताचा मोठा वाटा आहे. भारताची लोकशाही व्यवस्था आणि राजकीय स्थैर्य हे देखील त्याच्या महासत्ता बनण्याच्या प्रक्रियेमध्ये महत्त्वाचे घटक आहेत. भारत जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असल्यामुळे त्याच्या शासनपद्धतीला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आदराने पाहिले जाते. विविधता, बहुसांस्कृतिकता आणि संविधानिक मूल्ये या तत्त्वांवर आधारित भारतीय लोकशाहीने अनेक आव्हानांना सामोरे जात स्थैर्य टिकवून ठेवले आहे. त्यामुळे भारताला केवळ आर्थिक किंवा सामरिक शक्ती म्हणून नव्हे तर मूल्याधिष्ठित जागतिक शक्ती म्हणूनही ओळख मिळत आहे. लोकसंख्येच्या दृष्टीने भारत हा जगातील सर्वात मोठ्या देशांपैकी एक असून त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर युवा कार्यशक्ती उपलब्ध आहे. ही युवा लोकसंख्या शिक्षण, कौशल्य आणि नवोन्मेष यांच्या माध्यमातून देशाच्या विकासाला गती देत आहे. उद्योग, विज्ञान, तंत्रज्ञान, प्रशासन आणि संशोधन या क्षेत्रांमध्ये भारतीय युवक मोठ्या प्रमाणावर योगदान देत आहेत. त्यामुळे भविष्यातील आर्थिक आणि तांत्रिक प्रगतीसाठी भारताला मोठा मानवी संसाधनसाठा उपलब्ध आहे.

याशिवाय, आंतरराष्ट्रीय राजकारणात भारताचा वाढता प्रभाव देखील त्याच्या महासत्ता बनण्याच्या प्रक्रियेला बळ देत आहे. विविध आंतरराष्ट्रीय संस्थांमध्ये भारताचा सहभाग आणि नेतृत्व वाढत आहे. जागतिक समस्यांवर – जसे की हवामान बदल, दहशतवाद, ऊर्जा सुरक्षा आणि शाश्वत विकास – भारताने जबाबदार आणि संतुलित भूमिका घेतली आहे. अनेक देश भारताला विश्वासार्ह आणि स्थिर भागीदार म्हणून स्वीकारत आहेत. या सर्व घटकांच्या आधारे भारताची महासत्ता बनण्याची प्रक्रिया अधिक दृढ होत आहे. आर्थिक सामर्थ्य, तांत्रिक क्षमता, राजकीय स्थैर्य, सामरिक क्षमता आणि जागतिक नेतृत्व या सर्व घटकांचा एकत्रित परिणाम म्हणून भारताचे जागतिक स्थान अधिक मजबूत होत आहे. त्यामुळे भविष्यात भारत जागतिक राजकारणातील एक प्रमुख आणि प्रभावी शक्ती म्हणून उदयास येण्याची मोठी शक्यता आहे.

परराष्ट्र धोरणातील सक्रियता आणि बहुपक्षीयता

भारताची परराष्ट्रनीती ऐतिहासिकदृष्ट्या शांतता, सहकार्य आणि सार्वभौमत्वाच्या आदरावर आधारित राहिली आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात भारताने अलिप्ततावाद (Non-Alignment) या धोरणाचा अवलंब केला होता. या धोरणामागील उद्दिष्ट असे होते की शीतयुद्धाच्या काळात अमेरिका आणि सोव्हिएत संघ या दोन महासत्तांच्या गटांपासून दूर राहून स्वतंत्र आणि संतुलित परराष्ट्र धोरण राबवणे. या धोरणामुळे भारताने आंतरराष्ट्रीय राजकारणात स्वायत्तता आणि स्वतंत्र निर्णयक्षमता कायम ठेवली. परंतु शीतयुद्ध संपल्यानंतर आणि जागतिक व्यवस्थेमध्ये मोठे बदल झाल्यानंतर भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणात अधिक सक्रिय आणि व्यावहारिक दृष्टिकोन स्वीकारला. आज भारत बहुपक्षीय सहकार्यावर अधिक भर देत आहे. विविध आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये सक्रिय सहभाग घेऊन भारत जागतिक समस्यांच्या समाधानासाठी योगदान देत आहे. आर्थिक विकास, पर्यावरण संरक्षण, दहशतवादविरोधी लढा आणि मानवाधिकार यांसारख्या मुद्द्यांवर भारत आंतरराष्ट्रीय मंचांवर सक्रिय भूमिका बजावत आहे. भारताने आशिया, आफ्रिका, युरोप आणि अमेरिकेतील अनेक देशांसोबत राजनैतिक संबंध दृढ केले आहेत. द्विपक्षीय आणि बहुपक्षीय सहकार्याच्या माध्यमातून भारताने विविध क्षेत्रांमध्ये सहकार्य वाढवले आहे. व्यापार, गुंतवणूक, तंत्रज्ञान, शिक्षण आणि संरक्षण या क्षेत्रांमध्ये भारताने अनेक देशांसोबत भागीदारी निर्माण केली आहे. यामुळे भारताचे जागतिक नेटवर्क अधिक मजबूत झाले आहे.

आर्थिक कूटनीती आणि व्यापारिक सहकार्य

२१ व्या शतकात जागतिक राजकारणात आर्थिक घटकांना अत्यंत महत्त्व प्राप्त झाले आहे. आर्थिक शक्ती हीच आंतरराष्ट्रीय प्रभावाची प्रमुख आधारशिला बनली आहे. या पार्श्वभूमीवर भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणामध्ये आर्थिक कूटनीतीला विशेष महत्त्व दिले आहे. व्यापार, गुंतवणूक, तंत्रज्ञान हस्तांतरण, ऊर्जा सहकार्य आणि पायाभूत सुविधा विकास या माध्यमातून भारताने अनेक देशांशी आर्थिक संबंध दृढ केले आहेत. आर्थिक कूटनीतीचा मुख्य उद्देश असा आहे की देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्याचा उपयोग करणे. भारताने विविध देशांसोबत मुक्त व्यापार करार, गुंतवणूक करार आणि आर्थिक भागीदारी करार केले आहेत. या करारांमुळे भारताचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढला असून भारतीय उद्योगांना जागतिक बाजारपेठांमध्ये प्रवेश मिळाला आहे. भारताची वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था आणि मोठी बाजारपेठ यामुळे अनेक देश भारतासोबत व्यापार वाढवण्यास उत्सुक आहेत. ऊर्जा, पायाभूत सुविधा, डिजिटल तंत्रज्ञान, संरक्षण उत्पादन आणि उत्पादन उद्योग या क्षेत्रांमध्ये भारताने अनेक देशांसोबत सहकार्य केले आहे. या सहकार्यामुळे भारताच्या आर्थिक विकासाला गती मिळाली आहे.

ISBN-978-93-49938-08-3

जागतिक कंपन्यांसाठी भारत आकर्षक गुंतवणूक केंद्र बनला आहे. उत्पादन क्षमता, कुशल मनुष्यबळ आणि वाढती मागणी यांमुळे अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी भारतामध्ये मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक केली आहे. यामुळे रोजगारनिर्मिती, तंत्रज्ञान विकास आणि औद्योगिक प्रगती यांना चालना मिळाली आहे. आर्थिक कूटनीतीमुळे भारताला केवळ आर्थिक लाभच मिळत नाही, तर आंतरराष्ट्रीय राजकारणात प्रभाव वाढवण्याची संधीही मिळते. आर्थिक सहकार्यामुळे देशांमधील परस्पर अवलंबित्व वाढते आणि राजनैतिक संबंध अधिक मजबूत होतात. त्यामुळे आर्थिक कूटनीती ही आज भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील एक महत्त्वाची साधन बनली आहे. एकूणच, व्यापार, गुंतवणूक आणि आर्थिक सहकार्य यांच्या माध्यमातून भारताने जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये आपले स्थान मजबूत केले आहे. आर्थिक कूटनीतीच्या प्रभावी वापरामुळे भारताचा जागतिक प्रभाव अधिक व्यापक आणि दृढ होत आहे.

सामरिक आणि संरक्षण सहकार्य

आधुनिक आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेमध्ये राष्ट्रीय सुरक्षा आणि सामरिक सहकार्याला अत्यंत महत्त्व प्राप्त झाले आहे. दहशतवाद, समुद्री सुरक्षा, सायबर हल्ले आणि प्रादेशिक संघर्ष यांसारख्या आव्हानांमुळे देशांना परस्पर सहकार्याची आवश्यकता वाढली आहे. या पार्श्वभूमीवर भारताने विविध देशांसोबत सामरिक आणि संरक्षण सहकार्य वाढवण्यावर भर दिला आहे. भारताने अनेक देशांसोबत संरक्षण करार, संयुक्त लष्करी सराव आणि तांत्रिक सहकार्य विकसित केले आहे. या सहकार्यामुळे भारतीय सशस्त्र दलांची क्षमता आणि कौशल्य वाढत आहे. आधुनिक शस्त्रसामग्री, प्रशिक्षण आणि तांत्रिक ज्ञान यांमुळे भारताची संरक्षण व्यवस्था अधिक मजबूत होत आहे. हिंद महासागर क्षेत्रातील भारताचे भौगोलिक स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. जागतिक व्यापाराचा मोठा भाग या समुद्री मार्गांमधून होतो. त्यामुळे या प्रदेशातील शांतता आणि स्थैर्य राखणे अत्यंत आवश्यक आहे. भारताने समुद्री सुरक्षा, दहशतवादविरोधी कारवाई आणि मानवतावादी मदत या क्षेत्रांमध्ये सक्रिय भूमिका घेतली आहे.

भारताने आपल्या संरक्षण धोरणामध्ये स्वदेशी उत्पादनावरही भर दिला आहे. संरक्षण उत्पादन, संशोधन आणि तंत्रज्ञान विकास यांद्वारे भारत आत्मनिर्भरतेकडे वाटचाल करत आहे. यामुळे देशाची सामरिक स्वायत्तता वाढत असून आंतरराष्ट्रीय पातळीवर भारताची विश्वासार्हता अधिक मजबूत होत आहे. याशिवाय, सायबर सुरक्षा आणि अंतराळ सुरक्षा या नव्या क्षेत्रांमध्येही भारताने महत्त्वपूर्ण पावले उचलली आहेत. आधुनिक युद्धाच्या स्वरूपात तंत्रज्ञानाचा मोठ्या प्रमाणावर वापर होत असल्यामुळे या क्षेत्रांमध्ये मजबूत क्षमता निर्माण करणे आवश्यक आहे. भारताने संशोधन, तांत्रिक विकास आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्याच्या माध्यमातून या क्षेत्रांमध्ये प्रगती साधली आहे. एकूणच, सामरिक आणि संरक्षण सहकार्याच्या माध्यमातून भारताने आपल्या राष्ट्रीय सुरक्षेला बळकटी दिली आहे. या प्रक्रियेमुळे भारत केवळ प्रादेशिक शक्ती न राहता जागतिक सुरक्षाव्यवस्थेमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान

देणारा देश म्हणून उदयास येत आहे.

जागतिक संस्थांमध्ये भारताचे वाढते महत्त्व

जागतिक राजकारणात आंतरराष्ट्रीय संस्थांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानली जाते. जागतिक शांतता, सुरक्षितता, आर्थिक सहकार्य आणि मानवकल्याण यांसारख्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी विविध आंतरराष्ट्रीय संस्था कार्यरत असतात. या संस्थांमध्ये भारताची भूमिका गेल्या काही दशकांत लक्षणीयरीत्या वाढलेली दिसून येते. विशेषतः United Nations (संयुक्त राष्ट्रसंघ) आणि इतर बहुपक्षीय मंचांवर भारताने सक्रिय सहभाग नोंदवून जागतिक पातळीवर आपला प्रभाव वाढवला आहे. भारताची लोकशाही परंपरा, शांततावादी दृष्टिकोन आणि विकासाभिमुख धोरणे यामुळे भारताला एक जबाबदार आणि विश्वासार्ह जागतिक भागीदार म्हणून मान्यता मिळाली आहे. भारताने स्थापनेपासूनच संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या उद्दिष्टांना पाठिंबा दिला आहे आणि जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी सक्रिय योगदान दिले आहे. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या शांतता राखणाऱ्या मोहिमांमध्ये (Peacekeeping Operations) भारताचा सहभाग विशेष उल्लेखनीय आहे. भारतीय सैन्याने आफ्रिका, आशिया आणि इतर संघर्षग्रस्त प्रदेशांमध्ये शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सुरक्षा परिषदेतील कायम सदस्यत्वासाठी भारताची मागणी ही देखील त्याच्या वाढत्या जागतिक प्रभावाचे प्रतीक मानली जाते. सध्या सुरक्षा परिषदेची रचना दुसऱ्या महायुद्धानंतरच्या परिस्थितीवर आधारित आहे; परंतु आजच्या बदलत्या जागतिक वास्तवात अनेक उदयोन्मुख शक्तींना अधिक प्रतिनिधित्व देण्याची गरज आहे. या पार्श्वभूमीवर भारताने सुरक्षा परिषदेच्या सुधारणा (UNSC Reforms) करण्याची मागणी केली आहे. मोठी लोकसंख्या, मजबूत लोकशाही व्यवस्था, वाढती अर्थव्यवस्था आणि आंतरराष्ट्रीय शांततेसाठी दिलेले योगदान यांमुळे भारताला कायम सदस्यत्व मिळावे, अशी मागणी अनेक देशांकडूनही व्यक्त केली जाते. भारताने अनेकदा सुरक्षा परिषदेचा तात्पुरता सदस्य म्हणून काम करताना जागतिक शांतता आणि न्यायाच्या तत्त्वांचे समर्थन केले आहे. दहशतवादविरोधी उपाययोजना, आंतरराष्ट्रीय कायद्याचा आदर आणि संघर्षांचे शांततामय निराकरण यांसाठी भारताने सातत्याने भूमिका घेतली आहे. त्यामुळे सुरक्षा परिषदेसारख्या महत्त्वाच्या मंचावर भारताचे प्रतिनिधित्व अधिक स्थायी स्वरूपात असावे, अशी अपेक्षा जागतिक स्तरावर व्यक्त होत आहे.

निष्कर्ष

एकूणच पाहता, जागतिक राजकारणातील बदलत्या परिस्थितीत भारताची भूमिका अधिक व्यापक, प्रभावी आणि जबाबदार बनत आहे. आर्थिक विकास, तांत्रिक प्रगती, लोकशाही मूल्ये आणि

ISBN-978-93-49938-08-3

सामरिक सहकार्य यांच्या आधारावर भारताने जागतिक पटलावर स्वतःची वेगळी ओळख निर्माण केली आहे. आंतरराष्ट्रीय संस्थांमध्ये सक्रिय सहभाग, जागतिक समस्यांवर संतुलित भूमिका आणि विकसनशील देशांच्या हितांचे प्रतिनिधित्व यांमुळे भारताचा प्रभाव सातत्याने वाढत आहे. भविष्यातील जागतिक व्यवस्थेमध्ये संतुलन निर्माण करण्यासाठी आणि शांतता, विकास व सहकार्य यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी भारताची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरणार आहे. बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेत भारताने जबाबदार नेतृत्व करत जागतिक दक्षिणेच्या आकांक्षा मांडणे आणि जागतिक समस्यांवर रचनात्मक उपाय सुचवणे आवश्यक आहे. या दृष्टीने भारताचे वाढते आर्थिक सामर्थ्य, तांत्रिक क्षमता आणि लोकशाही परंपरा ही त्याची मोठी ताकद आहे. त्यामुळे पुढील काळात भारताचे जागतिक राजकारणातील स्थान अधिक दृढ आणि प्रभावी होण्याची शक्यता निश्चितपणे दिसून येते.

संदर्भ

1. चंद्रा, प्रकाश. (2019). आंतरराष्ट्रीय राजकारण. नवी दिल्ली: विकास पब्लिशिंग हाऊस.
2. जोशी, सुहास. (2018). भारतीय परराष्ट्र धोरण. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
3. पाटील, बी. बी. (2020). जागतिक राजकारण आणि भारत. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
4. कुलकर्णी, एस. डी. (2017). आंतरराष्ट्रीय संबंध: सिद्धांत आणि व्यवहार. पुणे: साकेत प्रकाशन.
5. जाधव, शंकरराव. (2016). भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा विकास. मुंबई: हिमालय पब्लिशिंग हाऊस.
6. सावंत, आर. के. (2021). जागतिकीकरण आणि आंतरराष्ट्रीय राजकारण. पुणे: प्रतिमा प्रकाशन.
7. देशमुख, एस. आर. (2019). आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि भारताची भूमिका. औरंगाबाद: विद्या प्रकाशन.

स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि शासन

प्रा. डॉ. संजय मराठे

म.वी.प्र.स. चे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, नांदगाव, जि.- नाशिक

Email: sanjaymarathe2k11@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19724925

DOI: 10.5281/zenodo.19724925

प्रस्तावना

स्थानिक स्वराज्य संस्था या लोकशाही व्यवस्थेच्या पायाभूत घटकांपैकी एक मानल्या जातात. लोकशाहीची खरी अंमलबजावणी तळागाळापर्यंत पोहोचविण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य या संस्थांद्वारे केले जाते. शासन व्यवस्था केवळ केंद्र किंवा राज्य स्तरावर मर्यादित न राहता ती गाव, शहर आणि जिल्हा या स्तरांवर कार्यरत असावी, या संकल्पनेतून स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा उदय झाला. त्यामुळे नागरिकांना त्यांच्या दैनंदिन जीवनाशी संबंधित प्रश्नांवर थेट निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळते. भारतामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांना घटनात्मक मान्यता देण्यात आलेली आहे. भारतीय संविधानातील ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती ही स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या विकासासाठी महत्त्वाची पायरी ठरली. या दुरुस्त्यांमुळे ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद तसेच नगरपरिषद आणि महानगरपालिका यांना अधिक अधिकार, जबाबदाऱ्या आणि आर्थिक साधने प्राप्त झाली. परिणामी स्थानिक प्रशासन अधिक प्रभावी आणि लोकाभिमुख बनण्यास मदत झाली.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांची संकल्पना आणि स्वरूप

स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणजे अशा संस्था ज्यांच्या माध्यमातून स्थानिक पातळीवर लोकांनी निवडून दिलेले प्रतिनिधी आपल्या परिसरातील प्रशासन, नियोजन आणि विकासाशी संबंधित विविध कामकाज पार पाडतात. या संस्थांची स्थापना लोकशाहीच्या मूलभूत तत्त्वांवर आधारित असून त्यांचा मुख्य उद्देश म्हणजे स्थानिक लोकांच्या गरजा ओळखून त्या गरजांची पूर्तता करणे हा आहे. केंद्र व राज्य सरकारच्या धोरणांबरोबरच स्थानिक समस्यांचे निराकरण स्थानिक पातळीवरच करण्याची क्षमता या संस्थांमध्ये असते. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्था ही लोकशाही व्यवस्थेतील सर्वात जवळची आणि नागरिकांशी थेट संपर्क असलेली शासनसंस्था मानली जाते. लोकशाही व्यवस्थेच्या दृष्टीने स्थानिक स्वराज्य संस्था अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहेत. लोकशाहीचे खरे स्वरूप तेव्हाच दिसून येते जेव्हा सामान्य नागरिकांना शासन प्रक्रियेत प्रत्यक्ष सहभाग घेण्याची संधी मिळते.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमुळे नागरिकांना मतदानाद्वारे प्रतिनिधी निवडण्याचा, स्थानिक प्रश्नांवर चर्चा करण्याचा आणि विकासाच्या निर्णयांमध्ये सहभाग घेण्याचा अधिकार मिळतो. यामुळे लोकांमध्ये शासनाबद्दलची जबाबदारी आणि जागरूकता वाढते. स्थानिक पातळीवर घेतलेले निर्णय लोकांच्या जीवनाशी थेट संबंधित असल्यामुळे या संस्थांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

विकास प्रशासनातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांची भूमिका

विकास प्रशासनाच्या दृष्टीने स्थानिक स्वराज्य संस्था अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानल्या जातात. ग्रामीण आणि शहरी भागातील विकासासाठी विविध योजना आणि कार्यक्रमांची अंमलबजावणी या संस्थांमार्फत केली जाते. केंद्र आणि राज्य सरकारच्या विकास योजनांचा लाभ तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहोचविण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य या संस्था करतात. ग्रामीण विकासासाठी राबविण्यात येणाऱ्या अनेक योजनांची अंमलबजावणी ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद यांच्या माध्यमातून केली जाते. उदाहरणार्थ, ग्रामीण रोजगार हमी योजना, स्वच्छ भारत अभियान, जलसंधारण प्रकल्प, ग्रामीण गृहनिर्माण योजना आणि विविध सामाजिक कल्याण योजना स्थानिक पातळीवर राबविण्यात येतात. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमुळे या योजनांची अंमलबजावणी अधिक प्रभावीपणे करता येते.

या संस्थांमुळे स्थानिक लोकांच्या गरजा आणि समस्यांचे अचूक आकलन होते. कारण स्थानिक प्रतिनिधी हे त्या परिसरातील लोकांशी सतत संपर्कात असतात. त्यामुळे विकासाच्या योजना आखताना स्थानिक परिस्थिती, उपलब्ध संसाधने आणि लोकांच्या अपेक्षा यांचा योग्य विचार करता येतो. यामुळे विकास प्रक्रिया अधिक लोकाभिमुख आणि शाश्वत बनते. तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थानिक संसाधनांचा योग्य वापर करून शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात. जलसंधारण, पर्यावरण संरक्षण, स्थानिक उद्योगांचा विकास आणि सामाजिक कल्याण यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये या संस्था सक्रियपणे कार्य करतात. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्था या केवळ प्रशासनिक संस्था नसून विकास प्रशासनाचा आधारस्तंभ मानल्या जातात.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांपुढील आव्हाने

स्थानिक स्वराज्य संस्था या लोकशाही व्यवस्थेचा पाया मानल्या जातात. ग्रामीण व शहरी पातळीवर नागरिकांच्या दैनंदिन गरजा पूर्ण करणे, विकास योजना राबविणे, तसेच लोकांच्या समस्या थेट पातळीवर सोडविणे हे त्यांचे मुख्य कार्य असते. तथापि, या संस्था प्रभावीपणे कार्य कराव्यात यासाठी आवश्यक असलेल्या आर्थिक, प्रशासकीय आणि तांत्रिक साधनांची कमतरता अनेकदा जाणवते. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांना विविध प्रकारच्या आव्हानांचा सामना करावा लागतो. सर्वप्रथम आर्थिक मर्यादा हे या संस्थांपुढील मोठे आव्हान आहे. अनेक ग्रामपंचायती, नगरपरिषदा

आणि महानगरपालिका या स्वतःच्या उत्पन्नावर पूर्णपणे अवलंबून राहू शकत नाहीत. स्थानिक कर प्रणाली कमकुवत असल्यामुळे आणि कर वसुली प्रभावीपणे होत नसल्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नाचे स्रोत मर्यादित राहतात. परिणामी, पाणीपुरवठा, स्वच्छता, रस्ते, आरोग्य सुविधा यांसारख्या मूलभूत सेवांची अंमलबजावणी करताना अडचणी निर्माण होतात. राज्य आणि केंद्र सरकारकडून मिळणाऱ्या अनुदानावर त्यांचा मोठ्या प्रमाणावर अवलंब असतो, परंतु ही मदत वेळेवर किंवा पुरेशा प्रमाणात मिळत नाही.

दुसरे महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे प्रशासकीय मर्यादा आणि संस्थात्मक क्षमतेचा अभाव. अनेक ठिकाणी स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे प्रशिक्षित व तज्ज्ञ मनुष्यबळाची कमतरता आढळते. नियोजन, अंमलबजावणी, वित्तीय व्यवस्थापन आणि लेखापरीक्षण यांसारख्या क्षेत्रांत आवश्यक तांत्रिक ज्ञान नसल्यामुळे विकास योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी होत नाही. काही वेळा राज्य सरकारकडून दिलेले अधिकार प्रत्यक्षात वापरण्यासाठी आवश्यक प्रशासकीय साधने उपलब्ध नसतात. त्यामुळे स्थानिक पातळीवर निर्णय घेण्याची क्षमता मर्यादित राहते.

राजकीय हस्तक्षेप हे देखील स्थानिक प्रशासनाच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम करणारे महत्त्वाचे आव्हान आहे. अनेकदा स्थानिक संस्थांमध्ये घेतले जाणारे निर्णय हे स्थानिक गरजांपेक्षा राजकीय हितसंबंधांवर आधारित असतात. यामुळे विकास योजनांची प्राधान्यक्रम निश्चिती योग्य प्रकारे होत नाही. तसेच स्थानिक पातळीवरील सत्तासंघर्ष आणि पक्षीय राजकारण यामुळे निर्णयप्रक्रिया विलंबित होते. यामुळे प्रशासनाची कार्यक्षमता कमी होते आणि नागरिकांचा विश्वासही कमी होण्याची शक्यता निर्माण होते. तांत्रिक पायाभूत सुविधांचा अभाव हे आणखी एक महत्त्वाचे आव्हान आहे. आजच्या डिजिटल युगात प्रशासन अधिक पारदर्शक आणि कार्यक्षम करण्यासाठी माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर आवश्यक आहे. परंतु अनेक ग्रामीण भागांमध्ये इंटरनेट सुविधा, संगणकीय साधने आणि प्रशिक्षित कर्मचारी यांचा अभाव असल्यामुळे ई-गव्हर्नन्स प्रणाली प्रभावीपणे राबविता येत नाही. परिणामी प्रशासनिक प्रक्रिया धीम्या आणि कमी पारदर्शक राहतात.

लोकप्रतिनिधी आणि प्रशासकीय यंत्रणा यांच्यातील समन्वयाचा अभावही स्थानिक प्रशासनात अडथळा ठरतो. लोकप्रतिनिधी हे नागरिकांचे प्रतिनिधित्व करत असतात, तर प्रशासकीय अधिकारी हे धोरणांची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी सांभाळतात. या दोघांमध्ये प्रभावी संवाद आणि सहकार्य आवश्यक असते. परंतु काही ठिकाणी मतभेद, अधिकारांची अस्पष्टता आणि संवादाचा अभाव यामुळे विकास कामे वेळेत पूर्ण होत नाहीत. भ्रष्टाचार आणि पारदर्शकतेचा अभाव ही समस्या देखील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कार्यक्षमतेला बाधा आणते. काही ठिकाणी निधीचा अपव्यय, अपारदर्शक व्यवहार आणि अनियमितता आढळून येतात. यामुळे केवळ विकास कामांवर

परिणाम होत नाही, तर नागरिकांचा प्रशासनावरचा विश्वासही कमी होतो. पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व यांची कमतरता असल्यास स्थानिक प्रशासनाची प्रतिमा कमकुवत होते.

स्थानिक स्वराज्य संस्था बळकट करण्यासाठी उपाययोजना

स्थानिक स्वराज्य संस्था सक्षम आणि प्रभावी बनविण्यासाठी विविध स्तरांवर व्यापक सुधारणा करणे आवश्यक आहे. या संस्थांना केवळ अधिकार देणे पुरेसे नसून त्यांना आवश्यक संसाधने, प्रशिक्षण आणि तांत्रिक साधने उपलब्ध करून देणे देखील तितकेच महत्त्वाचे आहे. योग्य धोरणे आणि प्रभावी अंमलबजावणीच्या माध्यमातून स्थानिक प्रशासन अधिक सक्षम बनविता येऊ शकते. सर्वप्रथम आर्थिक स्वायत्तता वाढविणे ही अत्यंत आवश्यक बाब आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना स्वतःचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी स्थानिक कर प्रणाली मजबूत करणे गरजेचे आहे. मालमत्ता कर, सेवा कर, बाजार शुल्क यांसारख्या करांचे व्यवस्थापन सुधारल्यास उत्पन्नाचे स्रोत वाढू शकतात. तसेच राज्य आणि केंद्र सरकारकडून मिळणाऱ्या अनुदानाचे वितरण अधिक पारदर्शक आणि वेळेवर होणे आवश्यक आहे. यामुळे विकास योजनांची अंमलबजावणी अधिक प्रभावीपणे करता येईल. प्रशासकीय क्षमता वाढविणे ही दुसरी महत्त्वाची उपाययोजना आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये कार्यरत असलेल्या लोकप्रतिनिधी आणि प्रशासकीय अधिकाऱ्यांना नियमित प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. नियोजन, वित्तीय व्यवस्थापन, माहिती तंत्रज्ञान आणि विकास प्रशासन यांसारख्या विषयांवर प्रशिक्षण दिल्यास त्यांच्या कार्यक्षमतेत वाढ होऊ शकते. तसेच तज्ज्ञ मनुष्यबळाची नियुक्ती केल्यास योजनांची अंमलबजावणी अधिक प्रभावी होईल.

तंत्रज्ञानाचा वापर वाढविणे देखील अत्यंत महत्त्वाचे आहे. ई-गव्हर्नन्स प्रणाली विकसित केल्यास प्रशासन अधिक पारदर्शक आणि कार्यक्षम होऊ शकते. ऑनलाइन सेवा, डिजिटल नोंदी, ई-टेंडरिंग आणि सार्वजनिक माहिती प्रणाली यांचा वापर केल्यास भ्रष्टाचारावर नियंत्रण ठेवणे शक्य होते. तसेच नागरिकांना सेवांचा लाभ अधिक सोप्या आणि जलद पद्धतीने मिळू शकतो. नागरिकांचा सक्रिय सहभाग सुनिश्चित करणे ही स्थानिक प्रशासनाच्या यशाची गुरुकिल्ली आहे. ग्रामसभा आणि नगरसभा या लोकसहभागाच्या महत्त्वाच्या व्यासपीठांपैकी आहेत. या सभांना अधिक प्रभावी बनविण्यासाठी नागरिकांना जागरूक करणे आवश्यक आहे. स्थानिक विकास योजनांमध्ये नागरिकांचे मत विचारात घेतल्यास निर्णय अधिक लोकाभिमुख आणि प्रभावी ठरू शकतात. पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढविणे ही देखील महत्त्वाची सुधारणा आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कामकाजात पारदर्शकता राखण्यासाठी सामाजिक लेखापरीक्षण, सार्वजनिक माहिती अधिकार आणि नियमित लेखापरीक्षण यांचा वापर करणे आवश्यक आहे. यामुळे निधीचा योग्य वापर होईल आणि प्रशासनावर नागरिकांचा विश्वास वाढेल.

निष्कर्ष

स्थानिक स्वराज्य संस्था या लोकशाही व्यवस्थेच्या सुदृढतेसाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण घटक आहेत. लोकशाहीचे खरे स्वरूप केवळ राष्ट्रीय किंवा राज्य स्तरावर दिसून येत नाही, तर ते स्थानिक स्तरावर नागरिकांच्या सक्रिय सहभागातून अधिक स्पष्टपणे प्रकट होते. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून शासन प्रक्रिया लोकांपर्यंत पोहोचते आणि त्यांच्या गरजांनुसार निर्णय घेणे शक्य होते. या संस्थांमुळे प्रशासन अधिक लोकाभिमुख, पारदर्शक आणि उत्तरदायी बनते. पाणीपुरवठा, स्वच्छता, आरोग्य, शिक्षण, पायाभूत सुविधा यांसारख्या मूलभूत सेवांची प्रभावी अंमलबजावणी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातूनच होते. नागरिकांच्या सहभागामुळे स्थानिक समस्या ओळखणे आणि त्यांचे निराकरण करणे अधिक सोपे होते. तथापि, आर्थिक मर्यादा, प्रशासकीय अडचणी, राजकीय हस्तक्षेप, तांत्रिक साधनांचा अभाव आणि नागरिकांचा मर्यादित सहभाग यांसारखी आव्हाने या संस्थांसमोर उभी आहेत. या आव्हानांवर प्रभावीपणे मात केल्याशिवाय स्थानिक प्रशासन पूर्णपणे सक्षम होऊ शकत नाही. भविष्यात स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक बळकट करणे ही लोकशाहीच्या सुदृढतेसाठी अत्यावश्यक बाब आहे. आर्थिक स्वायत्तता वाढविणे, प्रशासकीय क्षमता मजबूत करणे, तंत्रज्ञानाचा व्यापक वापर करणे आणि नागरिकांचा सक्रिय सहभाग सुनिश्चित करणे या माध्यमातून या संस्था अधिक प्रभावी बनू शकतात. अशा प्रकारे सक्षम आणि सशक्त स्थानिक स्वराज्य संस्था भारतातील लोकशाही शासन व्यवस्थेला मजबूत आधार प्रदान करू शकतात. स्थानिक स्तरावरील विकास, सामाजिक न्याय आणि लोकसहभाग या मूल्यांना बळकटी देण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे सबलीकरण ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ

1. भालेराव, आर. (2018). भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था. पुणे: विद्या प्रकाशन.
2. पाटील, व्ही. बी. (2017). भारतीय प्रशासन व्यवस्था. पुणे: फडके प्रकाशन.
3. चव्हाण, आर. एस. (2019). भारतीय राज्यव्यवस्था आणि स्थानिक शासन. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
4. देशमुख, एस. बी. (2016). स्थानिक स्वराज्य संस्था: रचना आणि कार्य. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
5. जोशी, एल. एम. (2015). भारतीय राज्यशास्त्र. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
6. सावंत, जी. आर. (2020). भारतातील पंचायतराज व्यवस्था. मुंबई: हिमालय पब्लिशिंग हाऊस.
7. गायकवाड, एस. पी. (2018). स्थानिक शासन आणि विकास प्रशासन. पुणे: प्रशांत प्रकाशन.

ISBN-978-93-49938-08-3

अर्थ आणि नियंत्रण: २१ व्या शतकात मानव्यविद्याशाखेचा पुनर्विचार

डॉ. श्रीकांत देविदास महादाने

सहायक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, डॉ. पतंगराव कदम आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज, पेण

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19725074

DOI: 10.5281/zenodo.19725074

सारांश

लोकशाही अधिमान्यता केवळ संस्थात्मक रचना, निवडणूक प्रक्रिया किंवा संवैधानिक चौकट यांमधूनच निर्माण होत नाही; ती समाजात कोणते ज्ञान वैध, अधिकृत आणि कृतीयोग्य मानले जाते यावरही अवलंबून असते. जेव्हा ज्ञानव्यवस्था या परिमाणीकरण, अंदाज आणि नियंत्रण यांवर अधिक केंद्रित होतात, तेव्हा राजकीय अधिसत्तेचे स्वरूप तंत्रज्ञानाधिष्ठित (Technocratic) दिशेने झुकण्याची शक्यता निर्माण होते.

या लेखात फ्रान्सिस बेकन, एडमंड हुसर्ल, मार्टीन हायडेगर, हॅन्स जॉर्ज गॅडामर, मिशेल फुको आणि युर्गेन हेबरमस यांच्या विचारांता परामर्श घेत आधुनिक ज्ञानरचनावादी उतरंड आणि त्याचे लोकशाही अधिमान्यतेवरील परिणाम स्पष्ट केले आहेत. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान आधुनिक प्रशासनाची क्षमता वाढवतात हे खरे असले तरी साधन तर्कसंगततेचे वर्चस्व वाढले तर व्याख्यात्मक (Interpretive) आणि मूल्याधिष्ठीत (Normative) ज्ञानशाखांचे सीमांतीकरण होऊ लागते. यामुळे सार्वजनिक तर्कविनिमय आणि लोकशाही संवादासाठी आवश्यक असलेल्या ज्ञानात्मक क्षमतांवर परिणाम होतो.

प्रस्तुत लेखात भारतातील स्थितीचाही परामर्श घेण्यात आला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळातील विकासात्मक धोरणे, तांत्रिक तज्ज्ञतेची वाढती प्रतिष्ठा, उच्च शिक्षणातील परिमाणाधारित मूल्यांकन पद्धती आणि डिजिटल प्रशासनाचा विस्तार यांमधून ज्ञानरचनावादी उतरंड कशाप्रकारे संस्थात्मक स्वरुप धारण करतो हे स्पष्ट होते. या प्रक्रियेमुळे प्रशासनाची कार्यक्षमता वाढली असली तरी गोपनीयता, नागरिकत्व, संवैधानिक अन्वयार्थ आणि सार्वजनिक कार्यकारणभाव यांबाबत मूलभूत प्रश्न उपस्थित होतात.

या लेखाचा निष्कर्ष असा आहे की मानव्यविद्यांचे सीमांतीकरण हे केवळ शैक्षणिक परिवर्तन नसून राजकीय अधिसत्तेच्या ज्ञानात्मक पायांमध्ये होत असलेल्या बदलांचे लक्षण आहे. म्हणूनच लोकशाही

अधिमान्यता टिकवण्यासाठी तांत्रिक ज्ञान आणि अर्थकेंद्रित ज्ञान यांमध्ये संतुलन राखणारा ज्ञानात्मक बहुलवाद (Epistemic Pluralism) आवश्यक आहे.

ज्ञानरचनावादी अधिसत्ता आणि राजकीय अधिमान्यता

राजकीय अधिमान्यता ही शासनव्यवस्थेची संस्थात्मक रचना, निवडणूक प्रक्रिया आणि संवैधानिक चौकट यांबरोबरच अधिमान्य, अधिकृत आणि कृतीयोग्य ज्ञानाची व्याख्या करणाऱ्या सखोल ज्ञानरचनावादी वचनबद्धतेतूनही आकार घेत असते. जेव्हा नियंत्रण, अंदाज आणि परिमाणीकरण यांवर केंद्रित ज्ञानामुळे ही वचनबद्धता संकुचित होते, तेव्हा आपोआप राजकीय अधिसत्तेचे स्वरुपही बदलते.

- **ज्ञानाधिष्ठित अधिसत्ता आणि आधुनिक प्रकल्प**

आधुनिकता ही ज्ञानाच्या स्थितीत एक निर्णायक परिवर्तन दर्शवते. फ्रान्सिस बेकन यांनी ज्ञानाची व्याख्या करताना

"ज्ञान हे केवळ वर्णनात्मक चिंतन नसून उपयुक्तता, उत्पादकता आणि निसर्गावर प्रभुत्व मिळवण्याच्या दिशेने चौकशीचे पुनर्निर्देशन आहे" असे मत मांडले (बेकन, १६२०/२०००).

बेकन यांच्या या विचारांनी प्रायोगिक विज्ञान आणि तांत्रिक प्रगतीचा पाया घातला. तथापि, नंतरच्या काळात या बेकनप्रणित व्याख्येचा सार्वत्रिक आणि सर्रास वापर होऊ लागल्याने उपयुक्तता, भाकित आणि नियंत्रण यांसारखे नैसर्गिक विज्ञानाची निकष सामाजिक जीवन, संस्था आणि राजकीय निर्णयप्रक्रियेला लागू केले जाऊ लागले. यातूनच नवे पेच निर्माण झाले. या पेचातूनच एक ज्ञानाधिष्ठित उतरंड उदयास येतांना दिसते. या उतरंडीत गणनक्षम आणि नियंत्रण देणाऱ्या ज्ञानाला अधिसत्ता प्राप्त होते तर ऐतिहासिक अन्वयार्थ, नैतिक तर्क आणि चिकित्सा यांची चर्चा करणाऱ्या मानव्यविद्याशाखेतील विषयांचे अस्पष्टपणे अवमूल्यन केले जाते.

- **अर्थ आणि जीवनविश्व यांतील संघर्ष**

एडमंड हुसर्ल यांच्या मते (१९७०),

आधुनिक विज्ञान हे लेबेन्सवेल्ट (Lebenswelt)(अमूर्त विचारांना अर्थपूर्ण बनवणाऱ्या जिवंत अनुभवाचे पूर्व-सैद्धांतिक क्षितिज) —म्हणजेच जीवनविश्व—यापासून अलिप्त झाले आहे.

त्यामुळे हुसर्ल यांनी म्हटल्याप्रमाणे आधुनिकतेसमोरचे आव्हान वैज्ञानिक वैधतेचे (Validity) नसून अर्थाचे (Meaning) अस्तित्व टिकवण्याचे आहे. ज्ञान जेव्हा अधिकाधिक औपचारिक आणि अमूर्त होत जाते, तेव्हा ते आपल्या अनुभवात्मक (Experiential) आणि मूल्यात्मक (Normative) पायांना अस्पष्ट करु लागते.

अमूर्त संकल्पना (Abstraction) जेव्हा व्याख्यात्मक (Interpretive) मध्यस्थीपासून वेगळ्या केल्या जातात, तेव्हा कार्यपालिकाही जीवनविश्वापासून दूर जाऊ लागतात. अशा प्रकारचा उपयोगितेवर आधारित ज्ञानशास्त्रीय बदल सखोल सत्ताशास्त्रीय परिवर्तनाशी जोडलेला असतो. राजकीय भाषेत सांगायचे तर, केवळ तांत्रिक ज्ञान आणि कौशल्याच्या साह्याने चालणाऱ्या शासनव्यवस्था जीवनविश्वाचे चित्रण करणाऱ्या विषयांना विलग करतात.

- **सत्ताशास्त्रीय कपात आणि नियंत्रणाचे तर्क**

मार्टीन हायडेगर यांनी (१९७७) आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगातील तर्कशुद्धतेला Gestell या संकल्पनेशी जोडले आहे.

Gestell म्हणजे उपयोगिता वाढवण्यासाठी मनुष्य आणि जगाला साधने (means) म्हणून पाहणारी चौकट. या चौकटीत जगाला Bestand म्हणजेच स्थायी-राखीव (standing reserve) म्हणून समजले जाते—ज्याचे क्रमबद्धीकरण आणि ऑप्टिमायझेशन करता येते.

हायडेगर यांच्या या तर्कानुसार, वर्तमानकाळातील अनेक शासनव्यवस्था सामाजिक घटनांकडे केवळ एक डेटा सेट म्हणून, नागरिकांकडे मानवी भांडवल म्हणून, विद्यापीठांकडे उत्पादकतेची एकके म्हणून आणि सार्वजनिक समस्यांकडे तांत्रिक आव्हाने म्हणून पाहताना दिसतात.

अशा शासनव्यवस्था सामाजिक न्याय, समता, स्वातंत्र्य आणि अधिमान्यता यांसारख्या व्याख्यात्मक (Interpretive) प्रश्नांशी थेट संवाद साधण्याऐवजी कार्यक्षमतेसारख्या घटकांना प्राधान्य देतात. परिणामी, राज्यशास्त्रासारखे मानव्यविद्याशाखेतील विषय अस्तित्व आणि कार्यक्षमता यांमधील संरचनात्मक तणावात उभे राहतात.

- **हर्मेन्यूटिक आणि ज्ञानाचे स्थित स्वरूप**

तत्वज्ञानातील हर्मेन्यूटिक परंपरेने ज्ञानाच्या आकलनाच्या (Understanding) स्थित आणि संवादात्मक पैलूंवर भर दिला आहे. हॅन्स जॉर्ज गॅडामर (१९८९) यांच्या मते,

सर्व ज्ञानांचा उगम परंपरा, पूर्वग्रह आणि भाषिक क्षितिजांमधून होत असतो. व्यक्तीचे आकलन हे ऐतिहासिक जाणीवेतून तसेच विविध "क्षितिजांच्या संमिश्रणातून" (fusion of horizons) निर्माण होते.

गॅडामर यांचा हा विचार अधिसत्तेच्या तटस्थता आणि निष्पक्षतेला आव्हान देतो. निर्णयप्रक्रिया ही तिच्यातील अंतर्भूत व्याख्यात्मक (Interpretive) घटकावर आधारलेली आहे. विविध कायदे, संवैधानिक निर्णय आणि सार्वजनिक धोरणांची निर्मिती ही ऐतिहासिक जाणीव आणि संवादात्मक तर्कांतून (म्हणजेच हर्मेन्यूटिक प्रक्रियेतून) घडते. त्यामुळे जेव्हा व्याख्यात्मक विषयांकडे दुर्लक्ष केले जाते, तेव्हा अशा संवादात्मक तर्काची क्षमता कमी होते.

- **ज्ञान आणि शक्ती: सत्याचे नियम**

मिशेल फुको (१९८०) यांनी ज्ञानरचनाशास्त्र आणि राजकीय अधिसत्ता यांच्यातील घनिष्ठ संबंध स्पष्ट केला आहे. फुको यांच्या मते,

> *सत्ता ही "सत्याच्या नियमांद्वारे" कार्य करते—म्हणजे कोणते ज्ञान वैध मानले जाईल, कोणाला बोलण्याचा अधिकार असेल आणि अधिमान्य ज्ञानाचे स्वरूप काय असेल हे ठरवणाऱ्या नियमांद्वारे. त्यामुळे ज्ञानशास्त्र हे सत्तेपासून वेगळे नसून सत्तेचा अविभाज्य घटक आहे, असे मानता येते.*

शासनव्यवस्था आपल्या अधिसत्तेला स्थिर करण्यासाठी ज्ञानाच्या विशिष्ट स्वरूपांना विशेषाधिकार देतात. म्हणूनच अनेकदा सांख्यिकीय, वैद्यकीय किंवा आर्थिक तज्ज्ञांचे विचार केवळ अनुभवजन्य असल्यामुळे नव्हे, तर संस्थात्मकदृष्ट्या अधिकृत असल्यामुळे मूल्याधिष्ठित (Normative) ठरतात.
अशावेळी जेव्हा तंत्रशास्त्रीय ज्ञान वर्चस्ववादी बनते, तेव्हा पर्यायी ज्ञानरचनावादी स्वरूपांचे खंडन करण्याची गरज उरत नाही; ती ज्ञानरुपे जाणीवपूर्वक सीमान्त केली जातात. परिणामी व्याख्यात्मक (Interpretive) चिकित्सेला "व्यक्तिसापेक्ष" म्हणून, तर मूल्याधिष्ठित (Normative) वादविवादांना केवळ "वैचारिक" म्हणून नाकारले जाऊ शकते.

- **साधन तर्कसंगतता (Instrumental Rationality) आणि लोकशाही अधिमान्यता**

युर्गेन हेबरमस (१९८४) यांनी तांत्रिक समन्वयासाठी आवश्यक असलेली साधन तर्कसंगतता (Instrumental Rationality) आणि सार्वजनिक तर्कविनिमयाच्या माध्यमातून लोकशाही अधिमान्यतेला आधार देणारी संप्रेषणात्मक तर्कसंगतता (Communicative Rationality) यांतील फरक स्पष्ट केला. त्यामुळे, लोकशाही प्रक्रिया वरवर टिकून राहिली तरी ज्ञानात्मक अधिसत्ता जर तांत्रिक समन्वयासाठी आवश्यक साधनात्मक स्वरूपांकडे निर्णायकपणे वळली, तर सार्वजनिक जीवनातील संवादात्मक क्षमता कमकुवत होण्याचा आणि त्यातील न्याय्य खोली कमी होण्याचा धोका वाढतो. थोडक्यात, अशा परिस्थितीत राजकीय अधिसत्ता वादविवादात्मक राहण्याऐवजी तंत्रज्ञ (Technocratic) बनण्याची शक्यता असते.
मानव्यविद्याशाखांच्या समकालीन समर्थनातही हा तणाव दिसून येतो. डॅनियल लाव्हर्टी (२०१५) यांच्या मते, नागरी उपयुक्तता, आर्थिक योगदान किंवा रोजगारक्षमता यांच्या दृष्टीने मानव्यविद्याशाखांचे योगदान नाकारता येत नाही. मात्र गणनक्षमता आणि नियंत्रण यांवर भर देणाऱ्या साधन कार्यकारणभावाकडे आकर्षित झाल्याने मानव्यविद्याशाखा आजवर ज्या गणनात्मक चौकटीचा प्रतिकार करत होत्या, त्याच चौकटीत प्रवेश करुन स्वतःला सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. लाव्हर्टी यांच्या मते, मानव्यविद्याशाखांच्या अभ्यासाचे महत्त्व "आतून बाहेर" (Inside Out) जाणाऱ्या सततच्या सहभागातून स्पष्ट होते (पृ. ६३८). म्हणूनच मानव्यविद्याशाखा फायदेशीर परिणाम

ISBN-978-93-49938-08-3

देतात की नाही, या प्रश्नापेक्षा साधन तर्कसंगततेने ज्ञानविषयक अधिमान्यतेच्या निकषांवर एकाधिकार ठेवावा का, हा प्रश्न अधिक महत्त्वाचा ठरतो.

- **संस्थात्मक पुनर्निर्मीती आणि ज्ञानविषयक उतरंड**

लुई अल्थुसर (१९७१) यांनी असा युक्तिवाद केला की विद्यापीठे आणि इतर शैक्षणिक संस्था मुख्य प्रवाहातील ज्ञानाला अनुकूल अशा स्वभाव, क्षमता आणि मूल्यांची (Normative) निर्मिती करतात. त्यांच्या मते या संस्था एकप्रकारे "वैचारिक राज्य उपकरणे" (Ideological State Apparatus) म्हणून कार्य करतात. जेव्हा विद्यापीठे मोजता येण्याजोगे आउटपुट, रोजगारक्षमता मेट्रिक्स आणि तांत्रिक विशेषज्ञता यांना विशेष महत्त्व देतात, तेव्हा ती तांत्रिक प्रजेची जडणघडण करत असतात. या व्यवस्थेत अभ्यासक्रम, निधीवाटपातील पक्षपाती प्राधान्यक्रम आणि मूल्यमापनाचे मापदंड यांद्वारे विद्यार्थ्यांमधील व्याख्यात्मक (Interpretive) क्षमता संरचनात्मकरीत्या कमकुवत केल्या जातात. अशा प्रकारे ज्ञानविषयक उतरंड (Epistemic Hierarchy) संस्थात्मक स्वरुप धारण करतो.

थोडक्यात, राजकीय अधिसत्ता ही ज्ञानरचनावादी निवडीद्वारे टिकून राहते. जेव्हा नियंत्रण, परिमाणीकरण (Quantification) आणि कार्यक्षमतेवर भर देणारे ज्ञान प्रबळ होते, तेव्हा शासन तंत्रज्ञानाकडे झुकते. याउलट, जेव्हा व्याख्यात्मक (Interpretive) आणि मुल्याधिष्ठीत (Normative) ज्ञान संस्थात्मकरित्या टिकून राहते, तेव्हा संवादात्मक अधिमान्यता मजबूत होते. म्हणूनच मानव्यविद्याशाखांचा समकालीन संघर्ष केवळ सांस्कृतिक किंवा आर्थिक बदल म्हणून न पाहता, खोल राजकीय परिणाम असलेल्या ज्ञानरचनावादी अधिसत्तेतील परिवर्तन म्हणून समजला पाहिजे.

समकालीन भारतातील तंत्रज्ञान आणि प्रशासन

ज्ञानरचनावादी अधिसत्तेच्या या चर्चेचे संस्थात्मक परिणाम समकालीन प्रशासनातही दिसून येतात. या संदर्भात भारतातील शिक्षणव्यवस्थेकडे एक महत्त्वपूर्ण उदाहरण म्हणून पाहता येईल. जलद तांत्रिक प्रगती, आधुनिकीकरण आणि विकासात्मक महत्त्वाकांक्षा यांतून भारतात वैशिष्ट्यपुर्ण संस्थात्मक रचना, धोरणात्मक युक्तिवाद आणि प्रशासनात ज्ञानरचनावादी उतरंड निर्माण झाली आहे.

- **विकासात्मक तर्कसंगतता आणि तांत्रिक तज्ज्ञतेची प्रतिष्ठा**

स्वातंत्र्योत्तर भारतात तांत्रिक ज्ञान आणि ज्ञानशाखांना मिळालेल्या विशेषाधिकारास ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आहे. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर राज्य-पुरस्कृत नियोजन, औद्योगिकीकरण आणि वैज्ञानिक विकास हे राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रकल्पाचे आधारस्तंभ बनले. पंडीत जवाहरलाल नेहरु यांच्या "वैज्ञानिक दृष्टीकोना"च्या संकल्पनेने विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाला मुक्ती आणि सार्वभौमत्वाची साधने म्हणून स्थान दिले (नेहरु, १९४६/२००४). परिणामी तांत्रिक तज्ज्ञता आधुनिकीकरण आणि राष्ट्रीय प्रगतीशी

निकटपणे जोडली गेली. नियोजन, अंदाज आणि औद्योगिक धोरणांमुळे भविष्यवाणी आणि नियंत्रणावर भर देणाऱ्या ज्ञानाच्या स्वरूपांना विशेषाधिकार मिळाले, तर अभियांत्रिकी, व्यवस्थापन आणि उपयोजित विज्ञानांना समर्पित संस्थांना अपूर्व प्रतिष्ठा आणि संसाधने प्राप्त झाली.

या ज्ञानविषयक पसंती केवळ प्रतीकात्मक नव्हत्या; त्या संस्थात्मक पातळीवरही दृढ झाल्या. सी. राजकुमार वर्गीस (२०११) यांनी "जागतिक स्तरावर विज्ञान विषयांना प्रोत्साहन देण्याच्या प्रक्रियेत सामाजिक विज्ञान आणि मानविकींचे वाढते सीमांतीकरण" नोंदवले आहे (पृ. ९२). आशिस नंदी (१९८३) यांच्या मते,

आधुनिक ज्ञानशाखांमध्ये प्रगतीची कल्पना तांत्रिक तर्कसंगततेशी जोडली केली जाते, ज्यात अशा चौकटीत इतिहास, तत्त्वज्ञान आणि साहित्य यांसारखे व्याख्यात्मक (Interpretive) विषय दुय्यम ठरतात, कारण त्यांचे योगदान त्वरित कार्यकारी किंवा आर्थिक नफ्यात सहज रूपांतरित होत नाही.

असे असले तरी मानव्यविद्याशाखांचे महत्त्व मानकात्मक तर्क, ऐतिहासिक जाणीव आणि चिकित्सक प्रतिबिंब—लोकशाही वाटाघाटीसाठी आवश्यक असलेल्या क्षमतांमध्ये—निहित असते.

- **संस्थात्मक मापदंड आणि शैक्षणिक मूल्याचे परिमाणीकरण (Quantification)**

भारत सरकारच्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, २०२० नंतर भारतीय उच्च शिक्षणात परिमाणीकरणावर (quantification) दिले जाणारे महत्त्व अधिकाधिक संस्थात्मक झाले आहे. या धोरणात औपचारिकपणे बहुविद्याशाखीय शिक्षण आणि समग्र शिक्षणाला मान्यता देण्यात आली असून त्यामुळे उदारमतवादी कला (Liberal Arts) सारख्या विषयांना स्थान मिळत आहे. तथापि, या धोरणाची अंमलबजावणी रँकिंग, मान्यता, संशोधन उत्पादन निर्देशांक आणि रोजगारक्षमता निर्देशकांवर आधारित मूल्यांकनात्मक परिसंस्थेत घडत आहे. त्यामुळे अशा कामगिरी-आधारित चौकटीत गणनक्षम विज्ञानशाखांना प्राधान्य दिले जात आहे (अगरवाल, २००९; जयराम, २००४).

मानव्यविद्यांसारखे व्याख्यात्मक (Interpretive) विषय मात्र नागरी सहभाग, सार्वजनिक तर्कविनिमय आणि मानक (Normative) वादविवादाच्या माध्यमातून अप्रत्यक्ष आणि दीर्घ कालखंडात प्रभाव निर्माण करतात. अशा प्रकारचे योगदान उद्धरणसंख्या (Citation index) किंवा रोजगार-संबंधित आकडेवारीत सहजपणे प्रतिबिंबित होत नाही. परिणामी येथे औपचारिक बहिष्कार नसला तरी संरचनात्मक सीमांतीकरण दिसून येते: नियंत्रणावर भर देणारे ज्ञान मेट्रिक्सशी सहज जुळते, तर अर्थकेंद्रित ज्ञान तसे जुळत नाही.

- **डिजिटल प्रशासन आणि प्रशासकीय तर्कशुद्धतेचा विस्तार**

भारताच्या डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधांच्या जलद विकासामुळे राज्य प्रशासनात नियंत्रण-केंद्रित ज्ञानशास्त्राचा विस्तार झालेला दिसून येतो. मोठ्या प्रमाणावर उभारलेल्या डिजिटल ओळख

ISBN-978-93-49938-08-3

प्रणाली आणि डेटा-आधारित कल्याणकारी वितरण यंत्रणा कार्यक्षमता, स्केलेबिलिटी आणि प्रशासकीय अचूकतेवरील वचनबद्धता दर्शवतात (निलेकानी, २००८). या संदर्भात नंदन निलेकानी यांनी मांडलेली डिजिटल ओळख संकल्पना विशेष उल्लेखनीय आहे. या प्रशासनिक संरचनेत नागरिक अनेकदा डेटा प्रोफाइल, बायोमेट्रिक ओळख आणि अल्गोरिदमिक श्रेणी यांच्या रूपात दिसतात. अशा प्रणालींमुळे राज्याची प्रशासकीय क्षमता वाढली असली तरी त्या विशिष्ट प्रकारच्या साधनात्मक तर्कशुद्धतेचेही रूप धारण करतात.

रामनाथन यांनी नमूद केल्याप्रमाणे, डिजिटल पायाभूत सुविधा गोपनीयता, बहिष्कार, संमती आणि योग्य प्रक्रियेबाबत मानक (Normative) प्रश्न निर्माण करतात (रामनाथन, २०१०). अशा प्रश्नांचे निराकरण केवळ तांत्रिक ऑप्टिमायझेशनद्वारे शक्य नसते; त्यासाठी व्याख्यात्मक (Interpretive), संवैधानिक आणि नैतिक तर्काची आवश्यकता असते. जेव्हा ज्ञान माहितीच्या देवाणघेवाणीपुरते मर्यादित केले जाते, तेव्हा सामाजिक जीवनाचे व्याख्यात्मक (Interpretive) पैलू संस्थात्मक मान्यतेपासून दूर जातात. अशा वेळी मानवशास्त्र—विशेषतः कायदा, राजकीय सिद्धांत आणि नीतिमत्ता—या क्षेत्रांत हस्तक्षेप करून तांत्रिक प्रणालींनी कार्य करावयाच्या मानक (Normative) सीमांची स्पष्टता करतात.

- **संवैधानिक नैतिकता आणि चिंतनशील निर्णय**

संवैधानिक शासन मूलतः अर्थ, परामर्श आणि चर्चांवर अवलंबून असते. न्यायिक पुनर्विलोकन, मुलभूत अधिकारांविषयीचे सर्वोच्च न्यायालयाचे निर्णय आणि संघराज्यीय वाटाघाटी या प्रक्रिया मूल्याधिष्ठीत (Normative) तर्कावर आधारित हर्मेन्यूटिक पद्धतींनी चालतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी लोकशाहीच्या टिकावासाठी संवैधानिक नैतिकतेचे महत्त्व अधोरेखित केले (आंबेडकर, १९४९/२०१४). संवैधानिक नैतिकता ही केवळ प्रक्रियात्मक व पालनापुरती मर्यादित नसून ती विचारविनिमय, नैतिक चिंतन आणि तर्काधिष्ठित मतभेद यांवर आधारलेली असते.

ज्ञानात्मक संकुचिततेचे धोके केवळ सैद्धांतिक नाहीत. हॅना अरेंड यांनी "विचारांचा अभाव" (Thoughtlessness) ही संकल्पना मांडली. याच संदर्भात वर्गीस (२०११) असे नमूद करतात की नोकरशाही आज्ञाधारकता आणि "विचारांचा अभाव" (पृ. ९३) यांच्यात घनिष्ठ संबंध असू शकतो. जेव्हा तांत्रिक क्षमता चिंतनशील निर्णयापासून वेगळी होते, तेव्हा प्रक्रियात्मक पालन नैतिक अंधत्वासह सहअस्तित्वात राहू शकते. भारतातील संवैधानिक शासनव्यवहारात नेहमीच सक्रिय नागरिक सहभाग आणि व्याख्यात्मक (Interpretive) वाटाघाटींचा समावेश राहिला आहे. जर शैक्षणिक संस्थांनी व्याख्यात्मक तर्क बाजूला ठेवून नियंत्रण-केंद्रित ज्ञानाला पद्धतशीरपणे विशेषाधिकार दिला, तर संवैधानिक लोकशाहीची दीर्घकालीन लवचिकता प्रभावित होऊ शकते. अशा परिस्थितीत या संरचना तर टिकून राहतील परंतु लोकशाहीतील संवादात्मक खोली मात्र कमी

होऊ शकते.

म्हणून प्रश्न असा नाही की भारताने वैज्ञानिक आणि तांत्रिक प्रगती स्वीकारावी की नाही—ती आधीच घडलेली आहे आणि ती आवश्यकही आहे. प्रश्न असा आहे की मोजमाप आणि ऑप्टिमायझेशनभोवती वाढत्या प्रमाणात रचल्या जाणाऱ्या संस्थांमध्ये ज्ञानात्मक बहुलवाद टिकवून ठेवता येईल का. येथे मांडलेला युक्तिवाद योग्य मानला तर व्याख्यात्मक (Interpretive) विषयांचे सीमांतीकरण केवळ शैक्षणिक बदलाचे लक्षण नसून, लोकशाही अधिमान्यतेवर दीर्घकालीन परिणाम घडवणाऱ्या राजकीय अधिसत्तेच्या ज्ञानात्मक पायांतील परिवर्तनाचेही संकेत देतो.

निष्कर्ष

ज्ञानशास्त्रीय बहुलवाद आणि लोकशाही अधिमान्यता

मानव्यविद्यांचे वर्तमानकाळात होत असलेले सीमांतीकरण हे आधुनिक शासनव्यवस्थेतील ज्ञानशास्त्रीय अधिमान्यतेच्या रचनेत होत असलेला सखोल बदल दर्शवते. जेव्हा नियंत्रण, परिमाणीकरण (Quantification) आणि ऑप्टिमायझेशनकडे लक्ष केंद्रित करणारे ज्ञान प्रबळ होते, तेव्हा राजकीय अधिसत्ता तंत्रशास्त्रीय स्वरूपांकडे झुकते. अशा बदलामुळे लोकशाही नष्ट होत नाही किंवा वैज्ञानिक व तांत्रिक कौशल्याची अपरिहार्यता नाकारली जात नाही. तथापि, यामुळे लोकशाही अधिमान्यता टिकवून ठेवणाऱ्या चर्चात्मक आणि मानकात्मक परिस्थिती संकुचित होण्याचा धोका निर्माण होतो. अधिमान्यतेसाठी केवळ कार्यक्षमतेपेक्षा अधिक काही आवश्यक असते; त्यासाठी सार्वजनिक औचित्यही आवश्यक असते.

संदर्भ

1. Agarwal, P. (2009). Indian higher education: Envisioning the future. SAGE Publications.
2. Ambedkar, B. R. (2014). Annihilation of caste. Navayana. (Original work published 1936)
3. Foucault, M. (1980). Power/knowledge: Selected interviews and other writings, 1972–1977 (C. Gordon, Ed.). Pantheon Books.
4. Government of India. (2020). National education policy 2020. Ministry of Education.
5. Habermas, J. (1970). Technology and science as “ideology.” In J. Habermas, Toward a rational society (pp. 81–122). Beacon Press.
6. Heidegger, M. (1977). The question concerning technology. In The question concerning technology and other essays (pp. 3–35). Harper & Row.
7. Jayaram, N. (2004). The Indian model of higher education and its challenges. In P. G. Altbach & T. Umakoshi (Eds.), Asian universities: Historical

perspectives and contemporary challenges (pp. 181–198). Johns Hopkins University Press.

8. Kapoor, K. (2010). The humanities and the social sciences in Indian universities.
9. Laverty, M. (2015). There is no substitute for a sense of reality: Humanizing the humanities. Journal of Philosophy of Education, 49(4), 635–648.
10. Nandy, A. (1983). The intimate enemy: Loss and recovery of self under colonialism. Oxford University Press.
11. Nilekani, N. (2008). Imagining India: Ideas for the new century. Penguin Books.
12. Rosanvallon, P. (2011). Democratic legitimacy: Impartiality, reflexivity, proximity (A. Goldhammer, Trans.). Princeton University Press.
13. Varghese, G. (2011). Rethinking social sciences and humanities in the contemporary world. Journal of the All-India Association for Educational Research, 23(2)

जात, वर्ग आणि सामाजिक असमानता: एक अभ्यास

डॉ. सुरेश मंजुळदास देवरे

विभागप्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, के. जे. सोमैया महाविद्यालय, कोपरगाव, जिल्हा- अहिल्यानगर

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19725233

DOI: 10.5281/zenodo.19725233

प्रस्तावना

सामाजिक असमानता ही कोणत्याही समाजाची केवळ तात्कालिक समस्या नसून ती त्या समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय रचनेत खोलवर रुजलेली असते. समाजातील संसाधनांचे असमान वितरण, सत्तेचे केंद्रीकरण आणि सामाजिक प्रतिष्ठेतील फरक यामुळे विविध सामाजिक गटांमध्ये विषमता निर्माण होते. ही विषमता कालांतराने संस्थात्मक स्वरूप धारण करते आणि पिढ्यानपिढ्या पुढे चालत राहते. त्यामुळे सामाजिक असमानता ही अपघाती किंवा नैसर्गिक नसून मानवनिर्मित सामाजिक संरचनांचा परिणाम आहे, असे स्पष्टपणे दिसून येते.

भारतीय समाजाच्या संदर्भात पाहता, सामाजिक असमानता प्रामुख्याने जात आणि वर्ग या दोन प्रमुख संरचनांद्वारे व्यक्त होते. जात ही जन्माधिष्ठित, परंपरागत आणि धार्मिक आधारावर घडलेली सामाजिक रचना आहे, तर वर्ग ही आर्थिक स्थिती, उत्पन्न, व्यवसाय आणि उत्पादनसंबंधांवर आधारित आहे. जरी जात आणि वर्ग हे स्वतंत्र संकल्पना असल्या, तरी भारतीय समाजात त्या परस्परावलंबी स्वरूपात कार्य करतात. अनेक वेळा उच्च जात ही उच्च वर्गाशी आणि नीच जात ही निम्न वर्गाशी जोडलेली आढळते. या दोन्ही घटकांचा एकत्रित परिणाम सामाजिक असमानतेला अधिक गुंतागुंतीचे, बहुआयामी आणि टिकाऊ स्वरूप देतो.

सामाजिक असमानता: संकल्पनात्मक चौकट

सामाजिक असमानता म्हणजे समाजातील व्यक्ती व समूहांमध्ये संधी, अधिकार, संसाधने, उत्पन्न, शिक्षण, आरोग्य आणि सामाजिक प्रतिष्ठा यांमध्ये असलेले असमतोल. ही असमानता केवळ आर्थिक स्तरावर मर्यादित नसून ती सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय स्तरांवरही प्रकर्षाने दिसून येते. एखाद्या समाजातील सर्व व्यक्तींना समान संधी उपलब्ध नसतील, तर त्या समाजात सामाजिक न्यायाची संकल्पना दुर्बल ठरते.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून सामाजिक असमानता ही सामाजिक रचनेतून निर्माण होणारी प्रक्रिया आहे. समाजात सत्ता, संसाधने आणि निर्णयप्रक्रिया काही विशिष्ट गटांकडे केंद्रीत झाल्यामुळे असमानता वाढते. जात, वर्ग, लिंग, वंश, धर्म आणि प्रदेश यांसारख्या घटकांच्या आधारे समाजात श्रेणीक्रम (Hierarchy) तयार होतो. हा श्रेणीक्रम व्यक्तीच्या जीवनसंधींवर थेट परिणाम करतो. त्यामुळे सामाजिक असमानतेचा अभ्यास हा केवळ व्यक्तीगत फरकांचा अभ्यास नसून, सत्तासंबंध, वर्चस्व आणि सामाजिक नियंत्रणाच्या संरचनांचा अभ्यास ठरतो.

जात व्यवस्था आणि सामाजिक असमानता

भारतीय समाजातील जात व्यवस्था ही सामाजिक असमानतेची सर्वात जुनी, सखोल आणि टिकाऊ रचना मानली जाते. जात ही जन्मावर आधारित असल्यामुळे व्यक्तीच्या सामाजिक स्थानाचा निर्णय जन्मतःच घेतला जातो. व्यवसाय, सामाजिक प्रतिष्ठा, विवाहसंबंध, अन्नव्यवहार आणि सामाजिक संपर्क यांवर जातिव्यवस्थेचा खोलवर प्रभाव पडतो. त्यामुळे व्यक्तीची गुणवत्ता, क्षमता किंवा कर्तृत्व दुय्यम ठरून जातीय ओळख प्राथमिक ठरते.

जातिव्यवस्थेची सर्वात टोकाची आणि अमानवी रूपे म्हणजे अस्पृश्यता, भेदभाव आणि सामाजिक बहिष्कार. शिक्षण, रोजगार, सार्वजनिक साधनसुविधा आणि राजकीय सहभाग यांपासून काही विशिष्ट जातींना दीर्घकाळ वंचित ठेवण्यात आले. B. R. Ambedkar यांनी जातिव्यवस्थेला सामाजिक न्याय, लोकशाही आणि मानवी प्रतिष्ठेच्या मार्गातील सर्वात मोठा अडथळा मानले. त्यांच्या मते जात ही केवळ श्रमविभागणी (Division of Labour) नसून श्रमिकांचे विभाजन (Division of Labourers) आहे. या व्यवस्थेमुळे सामाजिक गतिशीलता (Social Mobility) खुंटते आणि समाजातील विषमता कायमस्वरूपी स्वरूप धारण करते.

वर्ग रचना आणि आर्थिक असमानता

वर्ग ही संकल्पना प्रामुख्याने आर्थिक उत्पादनसंबंधांवर आधारित आहे. समाजातील संपत्तीचे वितरण, उत्पादनसाधनांवरील मालकी, उत्पन्नाचे स्रोत आणि श्रमाचे मूल्य यावर वर्गरचना अवलंबून असते. आधुनिक समाजात भांडवल, जमीन, उद्योग आणि तंत्रज्ञान यांवर नियंत्रण असलेल्या अल्पसंख्याक गटाकडे प्रचंड आर्थिक सत्ता केंद्रीत झालेली दिसते. याउलट, मोठ्या प्रमाणावर श्रमिक वर्ग आर्थिक असुरक्षिततेला सामोरा जातो.

भांडवलशाही व्यवस्थेमुळे वर्गीय असमानता अधिक तीव्र झालेली आढळते. Karl Marx यांच्या मते मानवी इतिहास हा वर्गसंघर्षाचा इतिहास आहे. भांडवलदार वर्ग आणि कामगार वर्ग यांच्यातील संघर्ष हा आर्थिक शोषणातून निर्माण होतो. हा शोषणाधिष्ठित संबंध केवळ आर्थिक असमानतेपुरता मर्यादित राहत नाही, तर तो सामाजिक प्रतिष्ठा, राजकीय सत्ता आणि सांस्कृतिक वर्चस्व यांवरही

प्रभाव टाकतो. परिणामी आर्थिक असमानता ही व्यापक सामाजिक आणि राजकीय असमानतेचे मूळ ठरते.

जात आणि वर्ग यांचे परस्परसंबंध

भारतीय समाजरचनेत जात आणि वर्ग हे दोन स्वतंत्र घटक नसून ते ऐतिहासिक, सामाजिक आणि आर्थिक पातळीवर परस्परांशी घट्टपणे गुंतलेले आहेत. जात ही जन्मावर आधारित सामाजिक ओळख आहे, तर वर्ग हा उत्पन्न, संपत्ती, व्यवसाय आणि जीवनमानावर आधारित आर्थिक स्तर दर्शवतो. भारतीय संदर्भात बहुसंख्य वेळा असे आढळते की खालच्या जाती आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल वर्गात एकवटलेल्या आहेत, तर उच्च जातींनी ऐतिहासिकदृष्ट्या जमीन, शिक्षण, भांडवल आणि सत्तेवर वर्चस्व प्रस्थापित केलेले आहे. त्यामुळे जातीय असमानता ही वर्गीय असमानतेला अधिक तीव्र, स्थायी आणि पिढ्यान्पिढ्या चालणारी बनवते.

जातव्यवस्थेमुळे श्रमांचे सामाजिक विभाजन झाले असून विशिष्ट जातींना कमी प्रतिष्ठेची, असुरक्षित आणि कमी मोबदल्याची कामे करावी लागली. याचा थेट परिणाम त्यांच्या आर्थिक स्थितीवर झाला. परिणामी, वर्गीय चढ-उताराची संधी मर्यादित राहिली. अशा प्रकारे जात ही केवळ सामाजिक नव्हे, तर आर्थिक शोषणाचीही एक महत्त्वाची रचना ठरते. त्यामुळे भारतीय समाजातील वर्गसंघर्ष हा अनेकदा जातीय स्वरूप धारण करतो, हे विशेषतः ग्रामीण आणि निमशहरी भागात स्पष्टपणे दिसून येते.

तथापि, आधुनिक काळात जात आणि वर्ग यांच्यात काही प्रमाणात विभाजन घडून येत आहे. शिक्षणाचा विस्तार, शहरीकरण, औद्योगिकीकरण आणि आरक्षण धोरणांमुळे काही दलित, आदिवासी व इतर मागास घटकांमध्ये मध्यमवर्ग उदयास आला आहे. सरकारी नोकऱ्या, उच्च शिक्षण आणि व्यावसायिक क्षेत्रांमध्ये या वर्गाचा सहभाग वाढलेला दिसतो. यामुळे पारंपरिक जातीय-सांघिक ओळखींपेक्षा आर्थिक व व्यावसायिक ओळखी काही प्रमाणात महत्त्वाच्या ठरत आहेत. तरीदेखील हे परिवर्तन मर्यादित स्वरूपाचे आहे. सामाजिक भेदभाव, सांस्कृतिक वर्चस्व आणि प्रतीकात्मक अपमान (symbolic humiliation) आजही अस्तित्वात आहेत. उच्च जातीय वर्चस्व अनेकदा नव्या स्वरूपात—नेटवर्क्स, सामाजिक भांडवल आणि सांस्कृतिक भांडवलाच्या माध्यमातून—पुन्हा प्रस्थापित होताना दिसते. त्यामुळे जात आणि वर्ग यांचे परस्परसंबंध पूर्णतः तुटलेले नसून, ते बदलत्या सामाजिक-आर्थिक संदर्भात नव्याने पुनर्रचित होत आहेत.

राज्य, धोरणे आणि सामाजिक असमानता

सामाजिक असमानता कमी करण्यामध्ये राज्याची भूमिका अत्यंत निर्णायक असते. भारतीय राज्यघटनेने समानतेचा अधिकार, सामाजिक न्याय आणि दुर्बल घटकांच्या संरक्षणासाठी विशेष

तरतुदी केल्या आहेत. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि इतर मागास वर्गांसाठी आरक्षणाची तरतूद ही ऐतिहासिक अन्याय दुरुस्त करण्याच्या उद्देशाने करण्यात आलेली आहे. या उपाययोजना सकारात्मक भेदभाव (Affirmative Action) म्हणून ओळखल्या जातात, ज्यांचा उद्देश समान संधी निर्माण करणे हा आहे. राज्याने शिक्षण, रोजगार, राजकीय प्रतिनिधित्व आणि सामाजिक कल्याणाच्या क्षेत्रात विविध धोरणे राबवली आहेत. शिष्यवृत्ती योजना, सार्वजनिक शिक्षण व्यवस्था, अन्नसुरक्षा योजना आणि ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम यांमुळे अनेक वंचित घटकांना आधार मिळाला आहे. या धोरणांमुळे सामाजिक गतिशीलता (social mobility) काही प्रमाणात वाढली असून, पारंपरिक विषमतेला आव्हान देण्याचा प्रयत्न झालेला आहे.

तथापि, धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी ही एक मोठी समस्या ठरली आहे. प्रशासकीय अपयश, भ्रष्टाचार, अपुरी साधनसामग्री आणि राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव यामुळे अनेक योजना अपेक्षित परिणाम साधू शकत नाहीत. शिक्षणाच्या गुणवत्तेत असमानता, सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेतील त्रुटी आणि रोजगाराच्या संधींचा असमान विस्तार यांमुळे जातीय व वर्गीय फरक आजही टिकून आहेत. याशिवाय, राज्य अनेकदा सामाजिक न्याय आणि आर्थिक कार्यक्षमता यांमध्ये तडजोड करताना दिसते. बाजाराभिमुख धोरणांना प्राधान्य दिल्यास सामाजिक संरक्षण कमकुवत होते. परिणामी, सामाजिक असमानता कमी करण्याची जबाबदारी केवळ घटनात्मक तरतुदींवर न राहता, त्यांच्या सातत्यपूर्ण आणि संवेदनशील अंमलबजावणीवर अवलंबून राहते. त्यामुळे राज्ययंत्रणेच्या मर्यादा सामाजिक असमानतेच्या पुनरुत्पादनात अप्रत्यक्ष भूमिका बजावतात.

जागतिकीकरण आणि नव-उदारमतवादाचा प्रभाव

जागतिकीकरण आणि नव-उदारमतवादी आर्थिक धोरणांनी भारतीय अर्थव्यवस्थेत मोठे परिवर्तन घडवून आणले आहे. आर्थिक वाढ, परकीय गुंतवणूक, तंत्रज्ञानाचा प्रसार आणि सेवाक्षेत्राचा विस्तार यामुळे नव्या संधी निर्माण झाल्या आहेत. तथापि, या वाढीचे लाभ समाजातील सर्व घटकांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचलेले नाहीत. त्यामुळे आर्थिक विषमता आणि सामाजिक असमानता अधिक तीव्र झालेली दिसते. खासगीकरण, कंत्राटी रोजगार आणि कामगार कायद्यांचे शिथिलीकरण यामुळे रोजगाराची असुरक्षितता वाढली आहे. अनौपचारिक क्षेत्राचा विस्तार झाल्यामुळे गरीब, दलित आणि आदिवासी कामगार अधिक असुरक्षित झाले आहेत. पारंपरिक उद्योगांचे विघटन आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील ताण यामुळे खालच्या वर्गांवर आर्थिक संकटे वाढलेली आहेत. अशा परिस्थितीत जातीय असमानता नव्या आर्थिक संरचनेत पुन्हा एकदा प्रकर्षाने पुढे येते.

नव-उदारमतवादी धोरणांमुळे शिक्षण आणि आरोग्य या मूलभूत क्षेत्रांचे व्यापारीकरण झाले आहे. गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि आरोग्यसेवा महाग झाल्यामुळे गरीब व वंचित घटक त्यापासून दूर राहतात. परिणामी, सामाजिक विषमतेचे नवे स्वरूप—डिजिटल दरी, शैक्षणिक दरी आणि कौशल्य

दरी—निर्माण झाले आहे. या दऱ्या केवळ आर्थिकच नव्हे, तर सामाजिक आणि सांस्कृतिक वंचनाही वाढवतात. या प्रक्रियेमुळे सामाजिक न्यायाच्या पारंपरिक संकल्पनांना नवे आव्हान निर्माण झाले आहे. जातीय भेदभाव थेट स्वरूपात कमी झाला असला तरी अप्रत्यक्ष, संरचनात्मक आणि बाजाराधिष्ठित भेदभाव वाढलेला दिसतो. त्यामुळे जागतिकीकरणाचा प्रभाव सामाजिक असमानतेच्या संदर्भात द्विधा स्वरूपाचा ठरतो—तो संधी निर्माण करतो, पण त्याच वेळी विद्यमान विषमता अधिक खोल करतो.

निष्कर्ष

जात, वर्ग आणि सामाजिक असमानता हे भारतीय समाजातील परस्परावलंबी आणि परस्परसंपृक्त घटक आहेत. जात जन्माधिष्ठित सामाजिक श्रेणी निर्माण करते, तर वर्ग आर्थिक शोषण आणि संसाधनांच्या असमान वितरणावर आधारित विषमता वाढवतो. या दोन्ही संरचना एकत्र येऊन सामाजिक न्यायाच्या प्रक्रियेला गुंतागुंतीची बनवतात. त्यामुळे केवळ एका घटकाचा अभ्यास करून सामाजिक वास्तव समजून घेणे अपूर्ण ठरते.

सामाजिक असमानता कमी करण्यासाठी केवळ आर्थिक वाढ किंवा बाजारसुधारणा पुरेशा नाहीत. त्यासाठी सामाजिक, सांस्कृतिक आणि नैतिक परिवर्तन आवश्यक आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून चिकित्सक विचार, समता मूल्ये आणि मानवी प्रतिष्ठेची जाणीव निर्माण करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. तसेच लोकशाही मूल्ये, संवैधानिक तत्त्वे आणि सामाजिक न्याय यांची प्रभावी अंमलबजावणी ही राज्याची आणि समाजाची सामूहिक जबाबदारी आहे. निष्कर्षतः, समताधिष्ठित आणि समावेशक समाजाच्या निर्मितीसाठी जातीय पूर्वग्रहांचे उच्चाटन, वर्गीय शोषणाविरोधातील धोरणे आणि मानवी मूल्यांवर आधारित सामाजिक पुनर्रचना आवश्यक आहे. शिक्षण, जागरूक नागरिकत्व आणि मजबूत लोकशाही संस्थाच सामाजिक असमानतेवर मात करण्याचा खरा मार्ग दाखवू शकतात.

संदर्भ

1. B. R. Ambedkar. (2014). जातिव्यवस्थेचे उच्चाटन (अनु. आवृत्ती). मुंबई: लोकप्रिय प्रकाशन.
2. Karl Marx. (2010). भांडवल (खंड १, मराठी अनुवाद). पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
3. M. N. Srinivas. (2009). भारतीय समाजरचना (मराठी अनुवाद). पुणे: साकेत प्रकाशन.
4. Andre Beteille. (2012). जात, वर्ग आणि सत्ता (मराठी अनुवाद). नवी दिल्ली: ओरिएंट ब्लॅकस्वान.
5. Ram Ahuja. (2011). समाजशास्त्र: मूलभूत संकल्पना. जयपूर: रावत पब्लिकेशन्स.
6. Gail Omvedt. (2006). दलित आणि लोकशाही परिवर्तन (मराठी अनुवाद). पुणे: साधना प्रकाशन.

आंतरराष्ट्रीय संस्था -संघटना मधून अमेरिकची माघार : विकसनशील आणि मागास राष्ट्रांसाठी चिंताजनक

डॉ. विलास विठ्ठल नाबदे

सहयोगी प्राध्यापक,राज्यशास्त्र विभाग, अहमदनगर महाविद्यालय अहिल्यानगर.

Email: vilas.nabde@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19725775

DOI: 10.5281/zenodo.19725775

प्रस्तावना

आंतरराष्ट्रीय संस्था -संघटना मधून अमेरिकने नुकतीच माघार घेतली आहे. त्यासंबधी घोषणा नुकतीच अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांनी केली आहे. यामध्ये संयुक्त राष्ट्राच्या विविध संस्था सह भारत – फ्रान्स यांच्या नेतृत्वाखाली इंटरन्यशनल सोलर अलायन्स चा समावेश आहे.

सध्या १०० हून अधिक देश अशा प्रकारच्या आघाडीमध्ये सहभागी असून, ९० पेक्षा जास्त देश पूर्ण सदस्य झाले आहेत. ३५ बिगर युएंन आणि ३१ युएन संस्थांच्या यादीत हवामान बदलाविषयी संघटना,युत्क्रेन मधील विज्ञान व तंत्रज्ञान केंद्र,व संयुक्त राष्ट्रांचा आर्थिक व सामाजिक व्यवहार विभाग इत्यादीचा समावेश आहे.

यासंस्थामधून माघार घेताना काही महत्वपूर्ण कारणे अमेरिकेने स्पष्ट केली आहे.

१. सदर संस्था मध्ये अमेरिकेचा सहभाग अनावश्यक असून, या संघटना अमेरिका हिताच्या विरोधात आहे.
२. एकूण ६६ संयुक्त राष्ट्र व बिगर संयुक्त राष्ट्रांच्या संस्थांचे सदस्यत्व ठेवणे किवा त्यामध्ये सहभाग कायम ठेवणे सद्य परिस्थितीत अमेरिकेच्या हिताच्या विरोधात आहे.
३. संयुक्त राष्ट्रांच्या बाबतीत कायद्याने परवानगी दिलेल्या मर्यादित त्या संस्थामधील सहभाग थांबविणे आणि निधी देणे बंद करणे यालाच माघार मानले जाईल.
४. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अमेरिका हित न जोपासणाऱ्या राष्ट्रांना कोणताही निधी दिला जाणार नाही.
५. सध्याची जागतिक परिस्थिती अस्थिर आणि धोकादायक असून सन २०२७ मध्ये लष्करी खर्च १.५ अमेरिकन डॉलर ठेवण्याचा उदिष्ट्ये असून इतर संघटना वरील खर्च कमी करणे गरजेचे आहे. विविध शत्रू राष्ट्रापासून अमेरिकेला असलेल्या धोक्यामुळे अमेरिकन लष्करी सामर्थ्य वाढविणे आवश्यक आहे.

६. अमेरिकन सार्वभौमत्व,स्वातंत्र,आणि एकूणच समृद्धीस धोका असलेल्या आणि अनावश्यक खर्चिक असलेल्या ६६ संस्थासोबत अमेरिका काम करणार नाही.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील वरील संस्था संघटना स्थापन करण्याचा मुख्य उद्देश हा

१. जागतिक शांतता आणि सुरक्षा प्रस्थापित करणे

वरील तत्व हे कोणत्याही आंतरराष्ट्रीय संघटनेचे (उदा. संयुक्त राष्ट्रे - UN) सर्वात मुख्य उद्दिष्ट असते. दोन देशांमधील वाद युद्धापर्यंत न जाता तो चर्चेने किंवा सामोपचाराने सोडवण्यासाठी एक तटस्थ व्यासपीठ उपलब्ध करून देणे, हा यामागचा हेतू आहे.

२. आर्थिक आणि सामाजिक विकास

जगातील गरीब आणि विकसनशील देशांना प्रगतीसाठी मदत करणे.आर्थिक: जागतिक बँक (World Bank) आणि IMF यांसारख्या संस्था आर्थिक स्थैर्य आणि कर्जाच्या स्वरूपात मदत करतात.जागतिक व्यापार संघटना (WTO) आंतरराष्ट्रीय व्यापारासाठी नियम बनवते, जेणेकरून व्यापार सुरळीत चालेल. परिणामी जगातील आर्थिक व सामाजिक विकास समतोल साधता येतो.

३. मानवी हक्कांचे संरक्षण (Human Rights)

जगातील प्रत्येक व्यक्तीला सन्मानाने जगण्याचा अधिकार मिळावा आणि कोणत्याही देशात लोकांवर अत्याचार होऊ नयेत, याची काळजी या संघटना घेतात. युनेस्को (UNESCO) सारखी संघटना शिक्षण आणि संस्कृतीच्या माध्यमातून लोकांमध्ये जाणीव जागृती करत असते.

४. जागतिक समस्यांचे एकत्रित निवारण

आंतरराष्ट्रीय जगतात काही समस्या असतात ज्या एक देश एकटा सोडवू शकत नाही.आरोग्य: जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) साथीच्या रोगांना (उदा. कोरोना, पोलिओ) रोखण्यासाठी जगभरात समन्वय साधते.पर्यावरण: हवामान बदल (Climate Change) ही संपूर्ण जगाची समस्या आहे. पॅरिस करारासारखे प्रयत्न याद्वारेच केले जातात.

५. आंतरराष्ट्रीय कायद्यांचे पालन

जगातील सर्व देशांनी काही किमान नियमांचे पालन करावे (उदा. समुद्राचे नियम, हवाई वाहतुकीचे नियम), यासाठी या संघटना मानके (Standards) आणि कायदे ठरवतात.

अमेरिकेने गेल्या काही वर्षांत विविध आंतरराष्ट्रीय संस्था, संघटना आणि करारांमधून बाहेर पडण्याचा किंवा त्यातून माघार घेण्याचा निर्णय घेतला होता. प्रामुख्याने माजी राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांच्या कार्यकाळात 'America First' या धोरणांतर्गत असे अनेक निर्णय घेण्यात आले.मात्र,अमेरिका

ISBN-978-93-49938-08-3

माजी राष्ट्राध्यक्ष जो बायडेन यांच्या प्रशासनाने यातील काही निर्णयांमध्ये बदल करून पुन्हा सहभाग नोंदवला आहे. अमेरिकेने बाहेर पडलेले काही महत्त्वाचे टप्पे खालीलप्रमाणे आहेत:

- **जागतिक आरोग्य संघटना (WHO)**

कोरोना महामारीच्या काळात (२०२०), अमेरिकेने WHO वर चीनची बाजू घेतल्याचा आणि माहिती लपवल्याचा आरोप केला होता.परिमाणी अमेरिकेने अधिकृतपणे बाहेर पडण्याची प्रक्रिया सुरू केली होती, पण जो बायडेन यांनी राष्ट्राध्यक्ष होताच हा निर्णय रद्द केला आणि अमेरिका पुन्हा WHO चा सक्रिय सदस्य झाला.

- **पॅरिस हवामान करार (Paris Agreement)**

पर्यावरणाचे रक्षण आणि कार्बन उत्सर्जन कमी करण्यासाठी हा जागतिक करार आहे. ट्रम्प यांनी हा करार अमेरिकेच्या अर्थव्यवस्थेसाठी अन्यायकारक असल्याचे सांगून २०१७ मध्ये यातून बाहेर पडण्याची घोषणा केली होती.पुढे अमेरिकेने २०२१ मध्ये अधिकृतपणे या करारात पुन्हा प्रवेश केला आहे.

- **युनेस्को (UNESCO)**

अमेरिका आणि इस्रायल यांनी २०१८ मध्ये 'युनेस्को' ही संस्था इस्रायल विरोधी पूर्वग्रह दूषित असल्याचे सांगून त्यातून बाहेर पडण्याचा निर्णय घेतला होता मात्र २०२३ मध्ये अमेरिकेने पुन्हा युनेस्कोचे सदस्यत्व स्वीकारले आहे.

- **इराण अणु करार (JCPOA) पार्श्वभूमी**

इराणने अण्वस्त्रे बनवू नयेत यासाठी हा करार करण्यात आला होता. २०१८ मध्ये अमेरिकेने हा करार 'अपूर्ण' असल्याचे सांगून यातून माघार घेतली.सद्यस्थितीत अमेरिका अजूनही या करारात पूर्णपणे परतलेली नाही, परंतु त्यावर चर्चा सुरू आहेत.

- **ट्रान्स-पॅसिफिक पार्टनरशिप (TPP)**

हा एक मोठा व्यापारी करार होता. अमेरिकेने २०१७ मध्ये यातून बाहेर पडण्याचा निर्णय घेतला.यामध्ये जगातील मोठी शक्ती अमेरिका अद्याप या व्यापारी गटात सामील झालेली नाही.

चीनचा वाढता प्रभाव: जागतिक पातळीवरी चीनच्या वाढत्या प्रभावाला नियंत्रित करण्यासाठी अमेरिकेने आखलेले धोरण विकसनशील आणि मागास राष्ट्रांच्या हिताचे नाही. चीनचा वाढता प्रभाव हे अमेरिकेच्या या निर्णयामागील एक खूप मोठे आणि गुंतागुंतीचे कारण आहे. अमेरिकेचा असा दृष्टिकोन आहे की,ज्या आंतरराष्ट्रीय संस्था त्यांनी स्वतः स्थापन केल्या,त्या आता त्यांच्याच

हिताच्या विरोधात आणि चीनच्या प्रभावाखाली जात आहेत.

१. "संस्थात्मक ताबा" (Institutional Capture) चा आरोप

अमेरिकेचा असा आरोप आहे की, चीन अनेक आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये आपला आर्थिक आणि राजकीय प्रभाव वापरून महत्त्वाच्या पदांवर आपल्या व्यक्तींची नियुक्ती करत आहे.उदाहरण: कोरोना काळात अमेरिकेने आरोप केला होता की, जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) चीनच्या दबावाखाली काम करत आहे आणि त्यांनी चीनला वाचवण्यासाठी माहिती लपवली. याच कारणामुळे ट्रम्प प्रशासनाने तेव्हा WHO मधून बाहेर पडण्याचा निर्णय घेतला होता.

२. निधी आणि वर्चस्व (Funding vs Influence)

अमेरिका या संघटनांना जगातील सर्वात जास्त निधी देते. मात्र, अमेरिकेला असे वाटते की, पैसा आमचा खर्च होतोय आणि या संघटना चीनच्या अजेंडाला (उदा. बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह) मदत करत आहेत. "आमच्याच पैशाने आमचा शत्रू मोठा होत आहे," अशी अमेरिकेची एक धारणा झाली आहे.

३. नियम बनवण्याची स्पर्धा

तंत्रज्ञान, व्यापार आणि मानवी हक्क या क्षेत्रांतील जागतिक नियम कोण ठरवणार? यामध्ये अमेरिका आणि चीनमध्ये मोठी स्पर्धा आहे.जेव्हा अमेरिका एखाद्या संघटनेतून बाहेर पडते, तेव्हा तिथे 'नेतृत्वाची पोकळी' (Leadership Vacuum) निर्माण होते.ही पोकळी भरून काढण्यासाठी चीन त्वरित पुढे येतो आणि स्वतःच्या सोयीचे नियम बनवतो.

४. अमेरिकेची 'दुहेरी' खेळी

राजकीय अभ्यासकाच्या मते , अमेरिका या संघटनांमधून बाहेर पडते कारण:

दबाव तंत्र: बाहेर पडण्याची धमकी देऊन या संस्थांमध्ये सुधारणा घडवून आणणे आणि चीनचा प्रभाव कमी करणे.पर्यायी गट: जुन्या संघटनांमधून बाहेर पडून अमेरिका आता 'क्वाड' (QUAD) किंवा 'ऑकस' (AUKUS) सारखे नवीन छोटे आणि प्रभावी गट बनवत आहे, जिथे चीनचा समावेश नाही.

अमेरिकेसारख्या महासत्तेने आंतरराष्ट्रीय संस्थांमधून माघार घेणे हे विकसनशील (Developing) आणि मागास (Underdeveloped) राष्ट्रांसाठी नक्कीच चिंतेचे कारण आहे. याचे मुख्य परिणाम खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

१. आर्थिक मदतीचा ओघ आटणे

संयुक्त राष्ट्रे (UN), जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) आणि इतर अनेक संस्थांना मिळणाऱ्या एकूण निधीपैकी मोठा वाटा अमेरिका देतो. अमेरिकेने हात काढून घेतल्यास

ISBN-978-93-49938-08-3

मागास देशांमधील आरोग्य सेवा, लसीकरण मोहीम आणि गरिबी निर्मूलन योजनांना मिळणारा पैसा कमी होऊन जागतिक बँक किंवा IMF कडून मिळणाऱ्या कर्जाच्या अटी कडक होऊ शकतात.

२. चीनचे "कर्जबाजारी" राजकारण

जेव्हा अमेरिका मागे सरकते, तेव्हा चीन आपला पैसा घेऊन मदतीसाठी पुढे येतो. पण चीनची मदत ही अनेकदा कर्जाच्या सापळ्यासारखी असते.श्रीलंका आणि काही आफ्रिकन देशांची उदाहरणे आपल्यासमोर आहेत.मागास देशांकडे दुसरा पर्याय उरत नाही आणि शेवटी त्यांना आपले सार्वभौमत्व (Sovereignty) धोक्यात घालून चीनच्या अटी मान्य कराव्या लागतात.

३. हवामान बदलाचे संकट

पॅरिस करारासारख्या करारांमधून अमेरिका बाहेर पडली की, हवामान बदलाचा सामना करण्यासाठी लागणारा निधी आणि तंत्रज्ञान मागास देशांपर्यंत पोहोचत नाही.सर्वात जास्त प्रदूषण विकसित देश करतात, पण त्याचा फटका मात्र गरीब देशांतील शेतकऱ्यांना आणि समुद्रकिनारी असलेल्या राष्ट्रांना बसतो.

४. लोकशाही आणि मानवी हक्कांचे खच्चीकरण

आंतरराष्ट्रीय संघटना या मानवी हक्क आणि लोकशाही मूल्यांचे रक्षण करतात. अमेरिकेच्या अनुपस्थितीत हुकूमशाही प्रवृत्ती असलेल्या देशांना मोकळे रान मिळते. यामुळे लहान देशांमधील अल्पसंख्याक आणि सामान्य जनतेच्या हक्कांकडे दुर्लक्ष होण्याची शक्यता वाढू शकते.

५. जागतिक शांततेचा अभाव

जेव्हा जागतिक संघटना कमकुवत होतात, तेव्हा 'ज्याची लाठी त्याची म्हैस' असा प्रकार सुरु होतो. लहान देशांना शेजारील मोठ्या देशांच्या दादागिरीपासून वाचवणारे कोणी उरनार नाही.

जागतिक राजकारणाच्या या बदलत्या परिस्थितीत भारताने अत्यंत सावध आणि धोरणी पावले उचलणे गरजेचे आहे. तज्ज्ञांच्या मते, भारताची भूमिका 'स्वहित' आणि 'जागतिक कल्याण' यांचा मेळ घालणारी असावी.

भारताने खालील पाच स्तरांवर आपली भूमिका स्पष्ट केली पाहिजे

१. 'विश्वबंधू' आणि मध्यस्थीची भूमिका

जेव्हा अमेरिका आणि चीन यांच्यात शीतयुद्ध (Cold War) सदृश परिस्थिती निर्माण होते, तेव्हा जगाचे दोन तुकडे होण्याचा धोका असतो. अशा वेळी भारताने कोणत्याही एका गटात पूर्णपणे सामील न होता 'दोन्ही बाजूंशी संवाद' साधणारा दुवा (Bridge Power) म्हणून काम केले पाहिजे. रशिया-युक्रेन वादात भारताने घेतलेली तटस्थ भूमिका याचे उत्तम उदा. आहे.

२. जागतिक संस्थांमध्ये सुधारणांचा आग्रह

अमेरिका बाहेर पडतेय कारण तिला या संस्था कालबाह्य वाटतात, आणि चीन त्यांचा वापर स्वतःसाठी करतोय. भारताने अशी भूमिका घेतली पाहिजे की UNSC मध्ये बदल भारताला सुरक्षा परिषदेत कायमस्वरूपी जागा मिळायलाच हवी.पारदर्शकता: या संस्थांनी केवळ मोठ्या देशांचे ऐकू नये, तर पारदर्शकपणे काम करावे.

३. 'ग्लोबल साऊथ'चे नेतृत्व

विकसनशील आणि गरीब देशांना अमेरिका किंवा चीन यांपैकी कोणाचेही गुलाम व्हायचे नाही. भारताने या देशांचा खंबीर आवाज बनले पाहिजे.अन्न सुरक्षा, हवामान बदल आणि डिजिटल क्रांती या विषयांवर भारताने या देशांना मदत करून आपली एक वेगळी फळी निर्माण केली पाहिजे.

४. आर्थिक आणि लष्करी आत्मनिर्भरता

केवळ संघटनांवर अवलंबून राहून चालणार नाही. भारताने:स्वतःची आर्थिक ताकद वाढवली पाहिजे, जेणेकरून चीनच्या आर्थिक दबावाला बळी पडणार नाही.लष्करी सज्जता आणि तंत्रज्ञानात स्वावलंबी झाले पाहिजे.

५. धोरणात्मक भागीदारी

अमेरिकेने जुन्या संघटना सोडल्या तरी भारत QUAD (भारत, अमेरिका, जपान, ऑस्ट्रेलिया) सारख्या नवीन गटांमध्ये सक्रिय राहिला पाहिजे, कारण हे गट चीनच्या विस्तारवादाला रोखण्यासाठी महत्त्वाचे आहेत. मात्र, हे करताना भारताने स्वतःचे निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य (Strategic Autonomy) गमावू नये.

निष्कर्ष

भारताची भूमिका 'केवळ पाहत राहणारा देश' (Passive Observer) अशी असून चालणार नाही, तर 'नियम बनवणारा देश' (Rule Maker) अशी असायला हवी. भारताने जगाला हे दाखवून दिले पाहिजे की, जगाचे नेतृत्व करण्यासाठी केवळ पैसा किंवा लष्करी ताकद पुरेशी नसते, तर 'नैतिकता' आणि 'सर्वांना सोबत घेऊन जाण्याची वृत्ती' आवश्यक असते.

लोकशाहीचे भविष्य: लोकानुनयवाद, सत्तावाद आणि बदलती राजकीय वास्तवता

डॉ. पाटील अजय बापुसाहेब

विभाग प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, मुळा एज्युकेशन सोसायटीचे, श्री. ज्ञानेश्वर महाविद्यालय, नेवासा

ता.- नेवासा, जिल्हा- अहिल्यानगर, पिन.- ४१४६०३.

Email: patilajay581@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19726951

DOI: 10.5281/zenodo.19726951

प्रस्तावना

२१व्या शतकाच्या प्रारंभी जगभरातील राजकीय व्यवस्थांवर आर्थिक विषमता, सांस्कृतिक ध्रुवीकरण आणि वेगवान तांत्रिक बदल यांचा मोठा प्रभाव पडत आहे. या घटकांमुळे अनेक देशांमध्ये लोकानुनयवादी चळवळी वाढल्या असून काही ठिकाणी सत्तावादी प्रवृत्तीही बळकट होताना दिसतात. या प्रवृत्ती लोकशाही व्यवस्थेच्या टिकाव, गुणवत्ते आणि भविष्यासंबंधी गंभीर प्रश्न उपस्थित करतात. प्रस्तुत लेखात लोकानुनयवाद (Populism) आणि सत्तावाद (Authoritarianism) यांच्या संकल्पनात्मक पायाभूत तत्त्वांचा आढावा घेतला जातो, लोकशाहीतील ह्रासाशी त्यांचा संबंध स्पष्ट केला जातो आणि जागतिक संदर्भात लोकशाहीच्या पुनरुत्थानाच्या शक्यता तपासल्या जातात.

प्रमुख संकल्पनांची व्याख्या

लोकानुनयवाद (Populism)

लोकानुनयवाद ही संकल्पना अनेकदा वादग्रस्त आणि बहुअर्थी मानली जाते. तिच्या मुळाशी समाजाचे दोन परस्परविरोधी गटांमध्ये विभाजन आढळते—"शुद्ध जनता" आणि "भ्रष्ट अभिजन (elite)". लोकानुनयवादी राजकारण स्वतःला जनतेच्या इच्छेचे खरे प्रतिनिधित्व मानते आणि विद्यमान सत्ताकेंद्रांवर टीका करते.

राजकीय शास्त्रज्ञ Cas Mudde यांनी लोकानुनयवादाला "thin-centered ideology" असे संबोधले आहे, म्हणजेच तो स्वतंत्र व्यापक विचारसरणी नसून राष्ट्रवाद, समाजवाद इत्यादी विचारसरणींशी जोडून कार्य करतो. लोकानुनयवादी नेते भावनिक, साध्या आणि ध्रुवीकरण करणाऱ्या भाषेचा वापर करून गुंतागुंतीच्या प्रश्नांना सोप्या स्वरूपात मांडतात आणि "सामान्य माणसाला" सत्ता परत मिळवून देण्याचे आश्वासन देतात.

लोकानुनयवाद डाव्या आणि उजव्या दोन्ही राजकारणात दिसून येतो. काही ठिकाणी तो सामाजिक न्यायाच्या मागण्यांशी जोडलेला असतो, तर काही ठिकाणी सांस्कृतिक राष्ट्रवादाशी.

सत्तावाद (Authoritarianism)

सत्तावाद म्हणजे अशी राजकीय व्यवस्था ज्यात सत्ता एका व्यक्तीच्या किंवा लहान गटाच्या हाती केंद्रीत असते आणि ती सार्वजनिक उत्तरदायित्वाच्या मर्यादेत नसते. सत्तावादी व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये म्हणजे मर्यादित राजकीय बहुलत्व, नागरी स्वातंत्र्यांवर निर्बंध, माध्यमस्वातंत्र्याचा अभाव आणि न्यायव्यवस्थेची स्वायत्तता कमी असणे.

इतिहासात सत्तावादी राजवटी लष्करी उठाव, क्रांती किंवा लोकशाही संस्थांच्या अपयशातून उदयास आल्या आहेत. परंतु अलीकडील काळात "लोकशाहीचा क्रमिक ऱ्हास" (democratic backsliding) ही संकल्पना महत्त्वाची ठरते—ज्यात निवडणुका आणि संविधानिक चौकट अस्तित्वात असतानाही लोकशाही मूल्ये आणि संस्था हळूहळू कमकुवत केल्या जातात.

धोक्यातील लोकशाही

उदारमतवादी लोकशाही केवळ मुक्त आणि स्पर्धात्मक निवडणुकांवर आधारित नसून कायद्याचे राज्य, वैयक्तिक हक्कांचे संरक्षण, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि सत्तेचे विभाजन या तत्त्वांवर उभी असते. लोकशाहीची गुणवत्ता ही केवळ निवडणुकांच्या अस्तित्वावर नाही तर राजकीय सहभागाची न्याय्यता आणि विविध मतप्रवाहांच्या संरक्षणावर अवलंबून असते.

लोकानुनयवाद आणि लोकशाही मूल्यांवरील परिणाम

लोकानुनयवादी चळवळी आर्थिक असमानता, सांस्कृतिक असुरक्षितता किंवा राजकीय व्यवस्थेवरील अविश्वास यामुळे उदयास येतात. काही प्रसंगी त्या लोकशाहीतील भ्रष्टाचार उघड करून आणि उपेक्षित घटकांना आवाज देऊन सकारात्मक भूमिका बजावतात. उदाहरणार्थ, लॅटिन अमेरिकेत काही नेत्यांनी सामाजिक सुधारणा राबवण्यासाठी लोकानुनयवादी भाषाशैलीचा वापर केला.

तथापि, लोकानुनयवादात काही धोकेही अंतर्भूत असतात:

- **बहुसंख्याकवादाचा अतिरेक:** लोकानुनयवादी नेते बहुसंख्याकांच्या इच्छेला सर्वोच्च मानतात आणि अल्पसंख्याकांच्या हक्कांकडे दुर्लक्ष करतात.
- **बहुलत्वाला धक्का:** विरोधी मतप्रवाहांना "जनतेचे शत्रू" म्हणून दाखवले जाते, ज्यामुळे लोकशाहीतील संवाद कमी होतो.
- **संस्थात्मक मर्यादांचे क्षरण:** न्यायालये, माध्यमे किंवा संविधानिक बंधने यांना "जनतेच्या इच्छेला अडथळा" म्हणून सादर करून त्यांना कमकुवत केले जाते.

उदाहरणार्थ, हंगेरीमध्ये Viktor Orbán यांच्या नेतृत्वाखाली २०१० नंतर न्यायव्यवस्था आणि

माध्यमांवरील नियंत्रण वाढवण्यात आले. तसेच Venezuela मध्ये Hugo Chávez आणि त्यानंतर Nicolás Maduro यांच्या कारकीर्दीत लोकशाही संस्थांचा क्रमिक-ऱ्हास झाला.

सत्तावादी प्रवृत्ती आणि लोकशाहीचा क्रमिक-ऱ्हास

लोकानुनयवाद आणि सत्तावाद वेगवेगळ्या संकल्पना असल्या तरी त्या अनेकदा परस्परपूरक ठरतात. निवडून आलेले नेते सत्तावादी पद्धतींचा अवलंब करून विरोधकांना कमकुवत करतात आणि सत्ता केंद्रीत करतात.

ऱ्हासाची यंत्रणा

- **सत्तेचे केंद्रीकरण:** न्यायालये, संसद किंवा निवडणूक आयोग यांची स्वायत्तता कमी करणे.
- **माध्यमांवर नियंत्रण:** टीकात्मक पत्रकारितेला रोखणे किंवा सरकारी माध्यमांना प्रोत्साहन देणे.
- **ध्रुवीकरण:** सामाजिक माध्यमांमुळे मतभेद तीव्र होतात आणि विरोधकांना देशद्रोही ठरवले जाते.
- **कायदेशीर बदल:** निवडणूक कायदे किंवा आपत्कालीन अधिकारांचा वापर करून विरोधकांना बाजूला करणे.

या प्रक्रियांमुळे लोकशाहीचा बाह्य आराखडा कायम राहतो, परंतु त्याची मूळ मूल्ये कमकुवत होतात.

लोकशाही असुरक्षित का ठरते?

- **आर्थिक विषमता**

दीर्घकालीन विषमता आणि बेरोजगारीमुळे लोकांचा राजकीय व्यवस्थेवरील विश्वास कमी होतो. याचा फायदा लोकानुनयवादी नेते घेतात.

- **सांस्कृतिक असुरक्षितता**

जागतिकीकरण आणि स्थलांतरामुळे ओळख आणि परंपरेबाबत चिंता निर्माण होते. राष्ट्रवादी राजकारण या भीतीला चालना देते.

- **माहितीचे विखंडन**

सामाजिक माध्यमांवरील दिशाभूल करणारी माहिती लोकशाही संवादात अडथळा निर्माण करते.

- **संस्थात्मक दुर्बलता**

कमकुवत न्यायव्यवस्था, भ्रष्टाचार किंवा अति ध्रुवीकरण यामुळे सत्तेवर नियंत्रण ठेवणाऱ्या यंत्रणा निष्प्रभ ठरतात.

लोकशाहीच्या पुनरुत्थानाच्या शक्यता

लोकशाही अपरिहार्यपणे नष्ट होणार नाही. तिच्या पुनर्बांधणीसाठी काही महत्त्वाच्या उपाययोजना करता येतात:

ISBN-978-93-49938-08-3

- **संस्थांची मजबुती:** स्वतंत्र न्यायालये, मुक्त माध्यमे आणि पारदर्शक निवडणूक प्रक्रिया आवश्यक आहेत.
- **नागरी समाजाचा सहभाग:** स्वयंसेवी संस्था आणि नागरिक शिक्षण लोकशाही मूल्ये दृढ करतात.
- **समावेशक आर्थिक धोरणे:** विषमता कमी करणारी धोरणे लोकांच्या असंतोषाला कमी करतात.
- **माध्यम साक्षरता:** नागरिकांना माहितीचे चिकित्सक मूल्यमापन करण्यास सक्षम करणे.
- **राजकीय सुधारणा:** प्रतिनिधित्व वाढवणाऱ्या निवडणूक पद्धती आणि संवादाधारित राजकारणाला प्रोत्साहन.

प्रादेशिक उदाहरणे

युरोप

पोलंड मध्ये Law and Justice पक्षाच्या काळात न्यायव्यवस्थेवरील नियंत्रणाबाबत वाद निर्माण झाले. युरोपियन संघाने लोकशाही निकषांबाबत दबाव आणण्याचा प्रयत्न केला, परंतु राष्ट्रीय सार्वभौमत्वाचा मुद्दा पुढे आला.

लॅटिन अमेरिका

या प्रदेशात लोकानुनयवादी आणि समाजकल्याणवादी सरकारांची अदलाबदल झाली आहे. उरुग्वे सारख्या देशांत मजबूत संस्था आणि सामाजिक धोरणांमुळे लोकशाही अधिक स्थिर राहिली आहे.

आशिया

भारत ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही मानली जाते. निवडणूक प्रक्रिया सुदृढ असली तरी माध्यम स्वातंत्र्य, अल्पसंख्याक हक्क आणि राजकीय भाषाशैली यांबाबत सतत चर्चा सुरु असते.

निष्कर्ष

लोकानुनयवाद, सत्तावाद आणि लोकशाही यांचा परस्परसंबंध आधुनिक राजकारणातील एक मूलभूत तणाव दर्शवतो. लोकानुनयवाद नेहमीच लोकशाहीविरोधी नसला तरी तो दुर्बल संस्थांमध्ये सत्तावादी प्रवृत्तीला चालना देऊ शकतो. सत्तावाद अनेकदा लोकशाही प्रक्रियेच्या आडूनच बळकट होतो.

तथापि, लोकशाहीचे भविष्य निश्चित नाही; ते नागरिकांच्या जागरूकतेवर, संस्थांच्या सुदृढतेवर आणि बहुलतावादी मूल्यांवरील सामूहिक बांधिलकीवर अवलंबून आहे. बदलत्या सामाजिक व तांत्रिक आव्हानांना सामोरे जाताना लोकशाहीने आपल्या मूलभूत तत्त्वांचा त्याग न करता त्यांना अधिक प्रभावी बनवले पाहिजे.

२१व्या शतकात लोकशाही टिकवण्यासाठी केवळ निवडणुका पुरेशा नाहीत; तर न्याय, समावेशकता

आणि उत्तरदायित्व यांची सातत्यपूर्ण जपणूक आवश्यक आहे.

References

1. Levitsky, Steven, and Daniel Ziblatt. How Democracies Die. Crown, 2018.
2. Müller, Jan-Werner. What Is Populism? University of Pennsylvania Press, 2016.
3. Zakaria, Fareed. The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad. W. W. Norton, 2003.
4. Mudde, Cas, and Cristóbal Rovira Kaltwasser. Populism: A Very Short Introduction. Oxford UP, 2017.
5. Piketty, Thomas. Capital in the Twenty-First Century. Harvard UP, 2014.
6. Norris, Pippa, and Ronald Inglehart. Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism. Cambridge UP, 2019.
7. Applebaum, Anne. Twilight of Democracy: The Seductive Lure of Authoritarianism. Doubleday, 2020.
8. Dahl, Robert A. On Democracy. Yale UP, 1998.
9. Huntington, Samuel P. The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. University of Oklahoma Press, 1991.
10. Freedom House. Freedom in the World 2023. Freedom House, 2023.
11. World Bank. World Development Report 2022: Finance for an Equitable Recovery. World Bank, 2022.
12. Chomsky, Noam. Media Control: The Spectacular Achievements of Propaganda. Seven Stories Press, 2002.
13. Sen, Amartya. The Idea of Justice. Harvard UP, 2009.

ISBN-978-93-49938-08-3

मानव्यविद्या शाखेसमोरील संधी, आव्हने आणि उपाय

प्रा. डॉ. संजय श. लांडगे

डॉ. बी.एन. पी. कला, श्रीमती. एस. जी. जी., वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, लोणावळा, जि. पुणे.

सा. फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19727101

DOI: 10.5281/zenodo.19727101

प्रस्तावना

मानवाच्या जीवनाशी निगडित विविध पैलूंचा अभ्यास म्हणजे मानव्यविद्या होय. मानव्यविद्या म्हणजे(Humanities) मानवी मूल्ये, संस्कृती, विचार,इतिहास, साहित्य, कला,भाषा आणि सामाजिक वर्तनाचा चिकित्सक व तार्किक अभ्यास करणारी विद्याशाखा होय.

प्राचीन व आधुनिक भाषा, साहित्य, काव्य, नाट्य अभ्यास, मानवी संस्कृतीच्या व भूतकाळाचा अभ्यास त्याचप्रमाणे मानवी विचारप्रणाली, मूल्ये, नैतिक सिद्धांत,धार्मिक विचार यांचा अभ्यास मानवाच्या सामाजिक प्रगती आणि वर्तनाचा अभ्यास मानव्येविद्या शाखेत केला जातो. यात मानसशास्त्र, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, इतिहास, तत्त्वज्ञान, धर्मशास्त्र, साहित्यशास्त्र भाषा संस्कृती व इतर विविध शास्त्रांचा समावेश मानव्येविद्या शाखेत होतो. मानव्येविद्या शास्त्र मानवी स्वभाव, अभिव्यक्ती आणि संस्कृतीला नेहमी केंद्रस्थानी ठेवते. मानवी प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी विश्लेषणात्मक व टीकात्मक पद्धतीचा वापर केला जातो.

मानवीविद्या शाखेचे महत्त्व

ही विद्या शाखा मानवी संस्कृती विचार, इतिहास, भाषा आणि वर्तन याचा सखोल अभ्यास करणारी आहे. स्वतःला, इतरांना टीकात्मक विचार, नैतिक मूल्य, संस्कृती यामुळे इतरांचा विकास करण्यासाठी महत्त्वाची आहे. ज्यामुळे मानवी अनुभव अधिक समृद्ध होण्यास मदत होईल. आपल्याला आपल्या पूर्वजांचा इतिहास, विविध संस्कृती, कला, साहित्य, भाषा, तत्त्वज्ञान समजून घेण्यास मानवी विद्या शाखा सहकार्य करते. या विषयाच्या अनुषंगाने माहितीचे विश्लेषण टीकात्मक परीक्षण, तार्किक विचार मांडणे आणि प्रश्न, समस्यांवर नवनवीन उपाय शोधण्याचे कौशल्य आत्मसात करणे. मानवी हक्क, सामाजिक मूल्य, नैतिक प्रश्न यावर मानवी विद्या चर्चा करते. त्यामुळे समाजात चांगले नागरिक घडू शकतात. साहित्य व भाषेच्या अभ्यासातून इतरांच्या भावभावना,

संवाद कौशल्य समजून घेण्याकरिताची क्षमता वाढते. मानवी वर्तन व सामाजिक संबंधांचा अभ्यास करून जीवनातील अडचणी दूर करण्यासाठी मानवी विद्याशाखा सहकार्य करते.

मानवी विद्या शाखेपुढील आव्हाने

- **तंत्रज्ञानाचा प्रभाव:** तंत्रज्ञानाच्या प्रभावामुळे नव्या शास्त्र शाखा व गतीशील दृष्टिकोनाची गरज भासते. मानवी विद्येच्या पारंपारिक अभ्यासावर परिणाम दिसून येतो. उदाहरणार्थ कृत्रिम बुद्धिमत्ता, ऑटोमेशन, डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे पारंपारिक ज्ञान पद्धतीचे महत्त्व कमी झाल्याचे दिसून येते. कला शाखेतील मानवीय शास्त्रामध्ये विशेष करून जी सामाजिक शास्त्री आहेत. त्या विषयाच्या अध्यापनात तंत्रज्ञानाचा प्रभाव त्यांची भूमिका महत्त्वाची दिसून येत आहे. बहुतेक विज्ञानाचा अभ्यास करणारे मानवी घटक माहिती तंत्रज्ञानाच्या पद्धतीने शिकविण्यासाठी याच विषयाला शिकविण्यावर लक्ष केंद्रित करतात. मानवी समाजातील सांस्कृतिक, सामाजिक घटकांचा अभ्यास तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने करण्याकरिता अनेकदा चुकीची कंटाळवाणी माहिती प्राप्त करून दिली जाते. भारतात परंपरागत शिक्षण पद्धतीचे समर्थन करत असल्याने तंत्रज्ञानाचा प्रभाव वाढविण्याचा प्रयत्न केला जात नाही.
- **आर्थिक आव्हान:** शासन व इतर संस्थांकडून आर्थिक मदत कमी पडते. मानवीय विद्या शाखेचे अध्यापनाकरिता निधीची कमतरता आहे. संशोधनासाठी आवश्यक असलेल्या संसाधनांचा अभाव दिसून येतो. शिक्षण, आरोग्य आणि कौशल्य विकासद्वारे लोकसंख्येचे मानवी भांडवलात रूपांतर होऊन, उद्योजकता, कार्यक्षमता आणि शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी मानवी विदयेपुढे आर्थिक मोठे आव्हान आहे.
- **शैक्षणिक व उद्योग संस्थांची भूमिका:** उद्योग जगातील वाढत्या मागण्या आणि तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे मानवी विद्या विषयाचा पाठपुरावा करण्याचे आव्हान निर्माण झाले आहे. खोल अशा संशोधनात मानवीय विद्या शाखेच्या अभ्यास कमी महत्त्व प्राप्त करून दिली जाते. वाणिज्य दृष्टिकोनातून देखील शैक्षणिक संस्था स्थान दिले जात नाही. शैक्षणिक संस्थांमध्ये कला व सामाजिक शास्त्राचे अध्ययन करणाऱ्या मानवी विद्या अध्ययन प्रवृत्तीच्या विद्यार्थ्यांना अभ्यासात गुंतून ठेवू शकतील. नवीन उद्योग संस्थांच्या अध्यापनात मानवी विद्य शाखेचा वापर करून विद्यार्थ्यांची आकलन क्षमता वाढवता येणे शक्य नाही.
- **जागतिकीकरणाचा परिणाम:** जागतिकीकरणाच्या काळात विविध संस्कृती व मूल्य यांचे आदान प्रदान झाले. त्यामुळे पारंपारिक विचार व अध्ययन पद्धती विचलित होऊ शकली नाही.गरीब देशांमध्ये या बदलातून उच्चभ्रू वर्गास प्रचंड नफा होत असल्याने त्या देशांमध्ये उत्पन्नातील तफावत वाढत राहते. श्रीमंत देशात कामगारांची मागणी कमी होते. वेतन कमी होणे

ISBN-978-93-49938-08-3

आणि उत्पन्नातील असमानता वाढते. या घटकांच्या बदलाचा अभ्यास कसा करावा ही मानवीय विद्याशाखेतील अडचण दिसून येते.

- **सांस्कृतिक आणि सामाजिक बदल:** समाजात होणारे सामाजिक बदल आणि विविधतेचा स्वीकार मानवी विद्या शाखेवरील संशोधनावर प्रभाव पडत असतो. जात, धर्म, वांशिकता, लिंग इत्यादी घटकांसंदर्भात नवी विचार व दृष्टिकोन यात बदल दिसतात. प्राचीन व आधुनिक साहित्य,इतिहास, धर्म व तत्त्वज्ञान यांचा समावेश झाल्याने सांस्कृतिक बदलत होताना दिसून येत आहे परिणामतः सामाजिक बदल देखील घडून येतात.

मानवी विद्या शाखेसमोरील संधी : (Opportunities in Humanities)

- **सामाजिक बदल व त्याचा अभ्यासावर परिणाम:** समाजातील तांत्रिक बदलामुळे मानवी विद्या शाखेपुढे नवे प्रश्न व संधी निर्माण केली जाते. पर्यावरणीय समस्या, मानवी हक्क, महिलांचे अधिकार, जबाबदारी, कर्तव्य इत्यादी मुद्द्यांचा परमर्ष यात घेतला जातो मानवी विद्य शाखेमुळे नागरी सेवा (आयपीएस, आयएएस) पत्रकारिता, कायदा, अध्यापन, सामाजिक कार्य, मानसशास्त्र,सार्वजनिक धोरण आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधाचा अभ्यास करण्याची संधी प्राप्त होते.
- **विविधता आणि समावेश:** समावेश व विविधतेचा विचार जागतिक पातळीवर वाढविला जात असल्यामुळे मानवी विद्या शाखेमध्ये अधिक समज, समावेश आणि संवाद कौशल्यात वाढ होण्याची संधी मिळते. विविध प्रकारच्या संस्कृतीचे अध्ययन, परंपरांचा आणि मूल्यांची देवाण-घेवाण झाल्यामुळे नवे संशोधन व अध्ययनास नवे मार्ग दर्शवतात. मानवी विद्या शाखेचे विद्यार्थी एच. आर., पत्रकारिता, कंटेंट रायटिंग, जनसंपर्क, अध्यापन, मानसशास्त्र, डिझाईन मार्केटिंग व सामाजिक संशोधन अशा विविध क्षेत्रात करिअर करु शकतात.
- **मानवी विद्या आणि तंत्रज्ञान यांचा मिलाप:** मानवी विद्येचा अभ्यास करण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून विविध डिजिटल संसाधनांचा उपयोग होत असतो. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, डेटा सायन्स आणि मानवी विद्य शाखा यांचा संगम व मिलाप झाल्यास समाजशास्त्र, मानसशास्त्र इतिहास, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र व इतर शास्त्रांमध्ये नवनवीन दृष्टिकोन आणू शकतो.
- **कला आणि तंत्रज्ञान:** मानवी विद्या या विषयाच्या एकत्रित अभ्यासामुळे कला व तंत्रज्ञानाच्या नव्या दिशा निर्माण होऊ शकतात. उदाहरणार्थ फिल्म, साहित्य, संगीत,काव्य आणि इतर कलांच्या शास्त्रीय दृष्टिकोनातून तंत्रज्ञानाचा वापर केला जाऊ शकतो.
- **सामाजिक आणि वैयक्तिक समज वाढविणे:** मानवाच्या मानसिकतेत बदल घडवून आणण्याकरिता मानवी विद्येचा अभ्यास केला जातो. हा अभ्यास झाल्याने लोकांच्या वर्तणुकीत बदल घडून येऊ शकतो.जसे की प्रेम, समज, वादविवाद व सांस्कृतिक भिन्नता यांची अधिक

समज काढू शकतो वा वाढवू शकतो.

उपाय आणि भविष्यकालीन दिशादर्शन :(Solution and Future direction)

- **शैक्षणिक क्षेत्रात सुधारणा :** मानवी विद्याशाखेला पुरेशी संधी द्यावी. त्याचप्रमाणे महत्व देऊन शैक्षणिक क्षेत्रात संशोधन आणि अध्ययन पद्धतीमध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे.
- **सामाजिक व सांस्कृतिक प्रभावाचा विचार:** समावेशकता व विविधतेला प्रोत्साहन देणे.सामाजिक व सांस्कृतिक मुद्द्यांचा तंत्रज्ञानाच्या वापरासोबत विचार करणे.
- **डिजिटल वर्कशॉप व संसाधनांचा विकास:** डिजिटल माध्यमांचा अधिक वापर करून मानवी विद्या शाखेच्या अध्ययनाचा प्रसार करणे. खुल्या शैक्षणिक संसाधनांद्वारे (ओपन एज्युकेशन रिसोर्स- ओईआर) अधिक लोकांपर्यंत मानवी विद्या हा विषय पोहोचविणे.

निष्कर्ष: (Conclusion)

मानवी विद्या क्षेत्रातील आव्हाने व संधी दोन्ही गोष्टी आवश्यक आहेत. परंतु योग्य दिशा आणि सहकार्याने याला एक सकारात्मक परिणाम मिळवता येईल. तंत्रज्ञानाच्या आक्रमणाच्या बाबतीत मानवी विद्येची भूमिका महत्त्वाची दिसून येते. कारण ती मानवी मूल्य नैतिकतेची आणि संवेदनशीलतेची, संवादाची जागरूकता वाढवते.

संदर्भ:

1. https://Imsdaclatur.in
2. https://www.irjhis.com
3. https://www.egyankosh.ac.in
4. https://ycmou.ac.in
5. https://www.utter.co
6. डॉ. राजू श्रीरामे, यांच्या लेखाचा संदर्भात.

ISBN-978-93-49938-08-3

माध्यमे आणि सांस्कृतिक बदल

प्रा. डॉ. अरुण राख

बाबूजी आव्हाड महाविद्यालय, पाथर्डी.

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19727191

DOI: 10.5281/zenodo.19727191

प्रस्तावना

समाजातील सांस्कृतिक जडणघडण ही एक गतिशील व सातत्यपूर्ण प्रक्रिया असून ती ऐतिहासिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि तांत्रिक अशा अनेक घटकांवर अवलंबून असते. या सर्व घटकांमध्ये माध्यमे हा आधुनिक काळातील सर्वाधिक प्रभावी घटक मानला जातो. माध्यमे समाजातील व्यक्तींना केवळ माहिती पुरवण्याचे कार्य करत नाहीत, तर ती समाजाच्या विचारप्रणालीला आकार देतात, मूल्यव्यवस्था घडवतात आणि जीवनशैली ठरवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. वृत्तपत्रे, रेडिओ, दूरदर्शन, चित्रपट तसेच डिजिटल व सोशल मीडिया यांच्या माध्यमातून विचारधारा, परंपरा, सवयी, आचार आणि सांस्कृतिक प्रतीकांचे सातत्याने प्रसारण होत असते.

आजच्या माहिती-तंत्रज्ञानाच्या युगात माध्यमांचा प्रभाव सर्वव्यापी झाला आहे. माध्यमांमधून सतत दिसणारी विशिष्ट जीवनशैली, भाषा, वेशभूषा, खाद्यसंस्कृती किंवा वैचारिक भूमिका समाजमनावर खोल परिणाम करतात. जेव्हा एखादी गोष्ट वारंवार माध्यमांतून सादर केली जाते, तेव्हा ती 'सामान्य' आणि 'स्वीकार्य' बनते. परिणामी सांस्कृतिक बदल हा केवळ नैसर्गिक सामाजिक उत्क्रांतीचा भाग न राहता माध्यम-प्रेरित आणि माध्यम-नियंत्रित प्रक्रिया बनतो. त्यामुळे माध्यमे आणि सांस्कृतिक बदल यांचा सखोल अभ्यास करणे आजच्या काळात अत्यंत आवश्यक ठरते.

माध्यमे आणि परंपरागत संस्कृतीवर होणारा परिणाम

परंपरागत संस्कृती ही समाजाच्या ऐतिहासिक अनुभवातून निर्माण झालेली असून ती रुढी, परंपरा, सण-उत्सव, लोककला, लोकसाहित्य, धार्मिक आचार, कुटुंबसंस्था आणि सामाजिक संकेत यांवर आधारित असते. ही संस्कृती समाजाला ओळख, सातत्य आणि स्थैर्य प्रदान करते. मात्र आधुनिक माध्यमांच्या व्यापक प्रभावामुळे परंपरागत संस्कृतीवर मोठ्या प्रमाणावर बदल घडताना दिसतात. माध्यमांमध्ये प्रामुख्याने शहरी, आधुनिक आणि उपभोगवादी जीवनशैलीचे चित्रण केले जाते, जे

अनेकदा पारंपरिक मूल्यांपेक्षा अधिक आकर्षक आणि प्रगतीशील म्हणून सादर केले जाते. याचा परिणाम असा होतो की विशेषतः तरुण पिढी पारंपरिक सण, लोकनृत्ये, लोकगीते, हस्तकला किंवा स्थानिक बोली यांकडे दुर्लक्ष करु लागते. माध्यमांच्या झगमगाटात स्थानिक संस्कृती मागे पडण्याचा धोका निर्माण होतो. अनेक वेळा लोकसंस्कृती ही 'जुनी', 'अप्रगत' किंवा 'अमहत्त्वाची' असल्याचा अप्रत्यक्ष संदेश माध्यमांतून दिला जातो. अशा परिस्थितीत माध्यमे परंपरागत संस्कृतीचे जतन करणारे साधन ठरण्याऐवजी तिच्या क्षयाला कारणीभूत ठरतात, ही बाब गंभीरपणे विचारात घेणे आवश्यक ठरते.

आधुनिकतेचा प्रसार आणि सांस्कृतिक रूपांतरण

माध्यमे आधुनिकतेचे प्रमुख वाहक म्हणून कार्य करतात. शिक्षणाचा प्रसार, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, तंत्रज्ञानाचा वापर, वैचारिक स्वातंत्र्य, मानवाधिकार, स्त्री-पुरुष समानता, सामाजिक न्याय यांसारख्या आधुनिक मूल्यांचा प्रसार माध्यमांद्वारे मोठ्या प्रमाणावर झाला आहे. माध्यमांमुळे समाजातील अनेक अंधश्रद्धा, जातीय भेदभाव, लिंगभेद आणि जुनाट रूढी यांना आव्हान देण्याची मानसिकता निर्माण झाली आहे. या दृष्टीने माध्यमांनी सामाजिक परिवर्तनात सकारात्मक भूमिका बजावलेली आहे.

तथापि, आधुनिकतेचा अतिरेकी आणि असमतोल प्रसार सांस्कृतिक एकसुरीपणाला जन्म देऊ शकतो. 'Cultural Homogenization' म्हणजे विविधतेने नटलेल्या स्थानिक संस्कृती हळूहळू एका विशिष्ट, जागतिक किंवा माध्यमीय संस्कृतीत विलीन होण्याची प्रक्रिया. यामुळे सांस्कृतिक वैविध्य धोक्यात येते आणि समाजातील वेगळेपण नष्ट होण्याची शक्यता निर्माण होते. त्यामुळे आधुनिकतेचा स्वीकार करताना सांस्कृतिक समतोल राखणे आणि स्थानिक सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांचे संवर्धन करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

माध्यमे आणि भाषिक-सांस्कृतिक बदल

भाषा ही संस्कृतीची आत्मा मानली जाते. समाजातील मूल्ये, परंपरा, इतिहास आणि मानसिकता भाषेच्या माध्यमातूनच व्यक्त होतात. माध्यमांमधून वापरली जाणारी भाषा समाजाच्या भाषिक सवयी, उच्चार, शब्दसंपदा आणि अभिव्यक्तीवर खोल परिणाम करते. दूरदर्शन, चित्रपट, जाहिराती आणि सोशल मीडियामुळे इंग्रजी तसेच मिश्र भाषांचा (हिंग्लिश, मिंग्लिश) मोठ्या प्रमाणावर प्रसार झाला आहे. यामुळे भाषेचे स्वरूप अधिक सोपे, संक्षिप्त आणि लोकप्रिय बनत आहे.

मात्र या प्रक्रियेमुळे स्थानिक आणि मातृभाषांवर प्रतिकूल परिणाम होत असल्याचे दिसून येते. शुद्ध भाषेचा वापर कमी होत चालला असून अनेक पारंपरिक शब्द, म्हणी, वाक्प्रचार आणि भाषिक सौंदर्य लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहेत. भाषा केवळ संवादाचे साधन न राहता सांस्कृतिक ओळखीचे

ISBN-978-93-49938-08-3

माध्यम असल्यामुळे हा बदल सांस्कृतिकदृष्ट्या गंभीर ठरतो. अशा परिस्थितीत माध्यमांची जबाबदारी केवळ लोकप्रियता आणि प्रेक्षकसंख्या वाढवण्यापुरती मर्यादित न ठेवता भाषिक-सांस्कृतिक संवर्धनाशी जोडली जाणे अत्यंत आवश्यक आहे.

दृश्य माध्यमे आणि सांस्कृतिक मूल्यांची पुनर्रचना

चित्रपट, जाहिराती आणि दूरदर्शन मालिका ही दृश्य माध्यमे केवळ मनोरंजनाची साधने न राहता समाजातील सांस्कृतिक मूल्ये घडवणारी आणि पुनर्रचित करणारी प्रभावी शक्ती बनली आहेत. कुटुंबसंस्था, विवाहसंस्था, स्त्री-पुरुष संबंध, लैंगिक भूमिका, नैतिकता आणि सामाजिक अपेक्षा यांचे चित्रण दृश्य माध्यमांद्वारे सातत्याने केले जाते. पारंपरिक संयुक्त कुटुंब पद्धतीऐवजी विभक्त कुटुंब, विवाहातील स्थैर्याऐवजी वैयक्तिक स्वातंत्र्य, तसेच स्त्रीच्या भूमिकेचे पुनर्मूल्यांकन हे सर्व बदल दृश्य माध्यमांमुळे समाजमनावर ठसवले जात आहेत. त्यामुळे समाजातील मूल्यव्यवस्थेचा पाया हळूहळू बदलत असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते.

दुसऱ्या बाजूला, दृश्य माध्यमांमधील अतिरंजित कथानक, ग्लॅमरायझेशन आणि आदर्शीकरण यामुळे वास्तव आणि कल्पित यामधील सीमारेषा पुसट होत चालली आहे. भौतिक सुख, सौंदर्य, श्रीमंती, यश आणि उपभोग यांचे सातत्याने गौरवीकरण केल्यामुळे नैतिक मूल्यांपेक्षा भौतिक मूल्यांना अधिक महत्त्व दिले जाऊ लागले आहे. या प्रक्रियेमुळे समाजात अपेक्षाभंग, असंतोष आणि मानसिक ताण वाढण्याची शक्यता निर्माण होते. त्यामुळे दृश्य माध्यमे सांस्कृतिक पुनर्रचनेसोबतच सामाजिक तणावालाही कारणीभूत ठरत असल्याचे आढळते.

सोशल मीडिया आणि नव-सांस्कृतिक ओळखी

सोशल मीडियामुळे व्यक्तीला स्वतःची सांस्कृतिक, सामाजिक आणि वैचारिक ओळख मांडण्याचे अभूतपूर्व व्यासपीठ उपलब्ध झाले आहे. Facebook, Instagram आणि YouTube यांसारख्या माध्यमांद्वारे व्यक्ती आपली जीवनशैली, विचारसरणी, सण-उत्सव, अन्नसंस्कृती आणि सामाजिक भूमिका सार्वजनिकरीत्या सादर करते. यामुळे 'डिजिटल संस्कृती'चा उदय झाला असून पारंपरिक सांस्कृतिक अभिव्यक्तीला नवे तांत्रिक स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

मात्र या डिजिटल संस्कृतीसोबत अनेक समस्याही उद्भवत आहेत. आभासी लोकप्रियता, लाइक्स, फॉलोअर्स आणि व्हायरल होण्याची स्पर्धा यामुळे अनुकरणशीलता आणि दिखावूपणा वाढीस लागला आहे. वास्तविक सामाजिक नातेसंबंधांपेक्षा ऑनलाइन प्रतिमेला अधिक महत्त्व दिले जात असल्याने व्यक्तीची सांस्कृतिक ओळख अस्थिर, तात्पुरती आणि माध्यमाधीन बनत चालली आहे. परिणामी व्यक्ती स्वतःच्या मूळ सांस्कृतिक मूल्यांपेक्षा डिजिटल ट्रेंड्सना अधिक प्राधान्य देऊ लागते, ज्याचा दीर्घकालीन सामाजिक परिणाम होऊ शकतो.

माध्यमे, उपभोगवाद आणि सांस्कृतिक बाजारपेठ

आधुनिक काळात माध्यमे आणि बाजारव्यवस्था यांचे नाते अत्यंत घट्ट झाले आहे. जाहिराती, ब्रँड प्रमोशन आणि प्रायोजित मजकूर यांद्वारे विशिष्ट जीवनशैली, उपभोगवादी मूल्ये आणि भौतिक यशाचे आदर्श समाजासमोर सातत्याने मांडले जातात. यामुळे संस्कृती ही नैतिक आणि सामाजिक मूल्यांची अभिव्यक्ती न राहता 'उपभोग्य वस्तू' म्हणून पाहिली जाऊ लागली आहे. कपडे, अन्न, सण-उत्सव, अगदी परंपराही बाजारपेठेच्या नियमांनुसार सादर केल्या जात आहेत.

या प्रक्रियेमुळे संस्कृतीचे वस्तूकरण (Commodification) मोठ्या प्रमाणावर घडताना दिसते. सण-उत्सवांचे व्यावसायिकीकरण, धार्मिक प्रतीकांचा जाहिरातींमधील वापर आणि सांस्कृतिक भावनांचे बाजारमूल्य ठरवले जाणे ही या प्रक्रियेची ठळक उदाहरणे आहेत. परिणामी सांस्कृतिक मूल्यांपेक्षा आर्थिक नफ्याला अधिक महत्त्व दिले जाते. हा बदल समाजाच्या सांस्कृतिक अधिष्ठानावर खोलवर परिणाम करणारा ठरतो आणि सांस्कृतिक अस्मितेचा ऱ्हास होण्याचा धोका निर्माण करतो.

निष्कर्ष

माध्यमे आणि सांस्कृतिक समतोलाची गरज

माध्यमे आणि सांस्कृतिक बदल यांचे नाते अत्यंत गुंतागुंतीचे, बहुआयामी आणि गतिमान आहे. माध्यमे समाजात प्रगतीशील विचार, समानता, जागरूकता आणि सामाजिक सुधारणांना चालना देऊ शकतात. त्याचवेळी, अति-व्यावसायिकीकरण, उपभोगवाद आणि भौतिकतावादाच्या प्रभावामुळे सांस्कृतिक ऱ्हासालाही कारणीभूत ठरू शकतात. त्यामुळे माध्यमांचा प्रभाव केवळ स्वीकारण्याऐवजी त्याचे चिकित्सक विश्लेषण करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

भविष्यात सांस्कृतिक विविधता, स्थानिक ओळखी आणि भाषिक-परंपरागत मूल्ये जपण्यासाठी माध्यमांनी सामाजिक जबाबदारी स्वीकारणे गरजेचे आहे. स्थानिक संस्कृती, लोककला, परंपरा आणि नैतिक मूल्यांना सकारात्मक व समतोल प्रतिनिधित्व दिल्यास माध्यमे सांस्कृतिक बदलांची दिशा विधायक ठेवू शकतात. अशा प्रकारे माध्यमे केवळ बदल घडवणारी शक्ती न राहता सांस्कृतिक संवर्धन, सामाजिक समतोल आणि मूल्याधिष्ठित समाजनिर्मितीचे प्रभावी साधन ठरू शकतात.

संदर्भ

1. पाटील, आर. (2018). माध्यमे आणि भारतीय समाज. पुणे: प्रतिमा प्रकाशन.
2. जोशी, एस. (2016). संस्कृती, ओळख आणि जागतिकीकरण. मुंबई: ग्रंथाली.
3. Desai, N. (2015). माध्यमे, समाज आणि संस्कृती. नवी दिल्ली: Sage Publications.
4. Kumar, K. (2011). संस्कृती, संवाद आणि माध्यमे. नवी दिल्ली: Oxford University Press.

ISBN-978-93-49938-08-3

सामाजिक न्याय आणि मानवतावादी दृष्टिकोन

प्रा. ज्योत्स्ना गंगाराम गायकवाड

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख विश्वासराव रणसिंग महाविद्यालय, कळंब-वालचंदनगर ता.इंदापूर जि.पुणे

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19727633

DOI: 10.5281/zenodo.19727633

प्रस्तावना

सामाजिक न्याय म्हणजे समाजातील संपत्ती , संधी आणि विशेषाधिकारांच्या वितरणाशी iसंबंधित न्याय जिथे व्यक्तींचे हक्क ओळखले जातात आणि संरक्षित केले जातात. पाश्चात्य आणि आशियाई संस्कृतींमध्ये , सामाजिक न्यायाची संकल्पना अनेकदा व्यक्तींनी त्यांच्या सामाजिक भूमिका पूर्ण केल्या पाहिजेत आणि समाजाकडून त्यांचे हक्क मिळवले पाहिजेत याची खात्री करण्याच्या प्रक्रियेचा संदर्भ देते. सामाजिक न्यायासाठी सध्याच्या चळवळींमध्ये , सामाजिक गतिशीलतेसाठी अडथळे नष्ट करणे, सुरक्षा जाळे निर्माण करणे आणि आर्थिक न्याय यावर भर देण्यात आला आहे .सामाजिक न्याय समाजाच्या संस्थांमध्ये अधिकार आणि कर्तव्ये नियुक्त करते , ज्यामुळे लोकांना सहकार्याचे मूलभूत फायदे प्राप्त होतात. संबंधित संस्थांमध्ये अनेकदा कर आकारणी , सामाजिक विमा , सार्वजनिक आरोग्य , सार्वजनिक शाळा , सार्वजनिक सेवा , कामगार कायदा आणि बाजारपेठांचे नियमन , संपत्तीचे वितरण आणि समान संधी सुनिश्चित करणे यांचा समावेश होतो. सामाजिक न्याय" हा शब्द संयुक्त राष्ट्रांनी मानवी हक्कांच्या संरक्षणाचा पर्याय म्हणून पाहिला आहे . 1960 च्या उत्तरार्धात संयुक्त राष्ट्रांच्या मजकुरात प्रथम दिसला. सोव्हिएत युनियनच्या पुढाकाराने आणि विकसनशील देशांच्या पाठिंब्याने, 1969 मध्ये स्वीकारलेल्या सामाजिक प्रगती आणि विकासाच्या घोषणेत हा शब्द वापरण्यात आला.

२० व्या शतकाच्या उत्तरार्धात, सामाजिक न्याय हा सामाजिक कराराच्या तत्वज्ञानाचा केंद्रबिंदू बनवण्यात आला , प्रामुख्याने जॉन रॉल्स यांनी 'अ थिअरी ऑफ जस्टिस' 1971 मध्ये व 1993 मध्ये, व्हिएन्ना घोषणापत्र आणि कृती कार्यक्रमात सामाजिक न्याय हा मानवी हक्क आणि शिक्षणाचा उद्देश मानला जात होता. सामाजिक न्याय ही एक संकल्पना आहे. जी सामाजिकदृष्ट्या न्याय्य जगाकडे वाटचाल करण्यासाठी वापरली जाते. उदा. जागतिक न्याय चळवळ . या संदर्भात, सामाजिक न्याय मानवी हक्क आणि समानतेच्या संकल्पनांवर आधारित आहे. समाजाच्या प्रत्येक

स्तरावरील लोकांच्या दैनंदिन जीवनात मानवी हक्क कसे गरजेचे आहेत .याची अनुभूती देते. समाजात सामाजिक न्याय मिळवण्यासाठी अनेक चळवळी कार्यरत आहेत. या चळवळी अशा जगाच्या साकारण्याच्या दिशेने काम करत असतात.

सामाजिक न्याय आणि सामाजिक नैतिकता

सामाजिक न्याय म्हणजे जात,धर्म,लिंग किंवा आर्थिक स्थितीवर आधारित भेदभाव न करता समाजातील संसाधने, संधी आणि अधिकारांचे समान व न्याय्य वितरण होय . मानवी हक्कांचे जतन समान संधी आणि सर्वसमावेशक विकास हे याचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. जे नैतिकतेवर आधारित आहेत.

सामाजिक न्याय Social Justice

समानता व न्याय

समाजातील दुर्बल आणि उपेक्षित घटकांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी विशेष संधी देणे जसे की शिक्षण आणि रोजगारातील आरक्षण देऊन समाजाच्या विकास प्रवाहामध्ये समतोल रित्या पुढे आणण्याचा प्रयत्न करणे.

सामाजिक न्यायाची उद्दिष्ट

- मानवी प्रतिष्ठा राखणे आणि भेदभावरहित समाज निर्माण करुन व्यक्तीला समाजामध्ये मानाचे स्थान निर्माण करून देणे.
- सामाजिक नैतिकता (Social Ethics): नैतिक मूल्ये, सामाजिक न्याय टिकवून ठेवण्यासाठी समाजाने पाळायची नियमावली तयार करून त्यानुसार सहानुभूतीपरस्पर आदर आणि जबाबदारीची जाणीव करून देणे.
- व्यक्ती व समाज: वैयक्तिक हितापेक्षा सामूहिक हित जोपासणे. समाज हितामध्येच व्यक्तिगत हीच हे आहे व त्याची जोपासना करून समाजातील अन्यायाविरुद्ध लढा देणे व असमानता, अत्याचार आणि शोषण यांविरुद्ध उभे राहणे.

सामाजिक न्याय आणि जागतिक दृष्टीकोन

जागतिक दृष्टिकोनातून सामाजिक न्याय समजून घेण्याचे महत्त्व वाढताना दिसत आहे. गॅरी क्रेगच्या हँडबुक ऑन ग्लोबल सोशल जस्टिस (२०१८) नुसार, सामाजिक न्याय साध्य करण्यासाठी राष्ट्रांमध्ये आणि राष्ट्रांमध्ये असलेल्या खोल संरचनात्मक असमानतेला दूर करणे आवश्यक आहे. ही असमानता बहुतेकदा जागतिक आर्थिक व्यवस्था, राजकीय संस्था आणि जगभरातील संधी आणि परिणामांना आकार देणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय शक्ती संबंधांद्वारे राखली जाते.

ISBN-978-93-49938-08-3

जागतिक सामाजिक न्यायाच्या चर्चेत लिंग, वंश, पर्यावरणीय शाश्वतता आणि आर्थिक असमानता यासारख्या मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे, जे एकमेकांशी जोडलेले आहेत आणि लोकांच्या संसाधने आणि संधींपर्यंत पोहोचण्यास आकार देतात. सामाजिक न्यायाच्या मुद्द्यात वांशिकदृष्ट्या परिभाषित असमानतेची तपासणी देखील समाविष्ट केली पाहिजे कारण अशा अन्यायांमुळे अशी समस्या उद्भवू शकते. केवळ आर्थिक न्याय असमान संसाधनांचा प्रश्न सोडवू शकत नाही. तर जागतिक समाज व्यवस्थेमध्ये उद्भवणाऱ्या वेगवेगळ्या असमानतेच्या वागणुकीला दूर करणे गरजेचे आहे.

महिला सक्षमीकरण आणि सामाजिक न्याय

महिला सक्षमीकरण किंवा महिला शक्ती आणि लिंग समानता साध्य करणे हे विविध कारणांसाठी महत्त्वाचे आहे. सामाजिक-सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय आणि इतर आयामांमध्ये पसरलेल्या महिला सक्षमीकरणाचे महत्त्व अधोरेखित करत आहेत.

सामाजिक न्याय - संयुक्त राष्ट्रांनी लिंग समानतेला मूलभूत मानवी हक्क म्हणून मान्यता दिली आहे. अशाप्रकारे, खरे महिला सक्षमीकरण आणि लिंग समानता साध्य केल्याने सामाजिक न्यायाच्या कार्याला चालना मिळेल. सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेमध्ये लिंगभाव समानतेला अतिशय महत्त्वाचे स्थान मिळावे यासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर महिला सक्षमीकरणाच्या माध्यमातून सातत्याने चळवळी व आंदोलने होताना दिसतात. संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या माध्यमातून महिलांच्या हक्कांच्या जवळपासण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष 1975 मध्ये साजरी करून 8 मार्च जागतिक महिला दिन म्हणून साजरा करण्यात येत आहे.

बालकांचे हक्क आणि सामाजिक न्याय

मानवी हक्क आणि सामाजिक न्यायाचे आणखी एक महत्त्वाचे क्षेत्र म्हणजे संयुक्त राष्ट्रांचे जगभरातील मुलांच्या हक्कांचे संरक्षण. 1989 मध्ये, बाल हक्कांवरील अधिवेशन स्वीकारण्यात आले आणि महासभेच्या ठरावाद्वारे स्वाक्षरी, मान्यता आणि प्रवेशासाठी उपलब्ध झाले. OHCHR नुसार, हे अधिवेशन 02 सप्टेंबर 1990 रोजी अंमलात आले. हे अधिवेशन सर्व राज्यांना लैंगिक शोषणासह सर्व प्रकारच्या शारीरिक किंवा मानसिक हिंसाचार, दुखापत किंवा गैरवापर, दुर्लक्ष किंवा निष्काळजीपणाचे उपचार, गैरवर्तन किंवा शोषणापासून बालकांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी असल्याचे समर्थन करते.

पर्यावरणीय आणि हवामान सामाजिक न्याय

पर्यावरणीय आणि हवामान सामाजिक न्यायाची तत्त्वे पर्यावरणीय आणि शाश्वततेच्या चिंतांपर्यंत वाढवतात. या दृष्टिकोनांचा युक्तिवाद असा आहे की पर्यावरणीय-ऱ्हास आणि हवामान बदल हे केवळ

पर्यावरणीय संकटेच नाहीत तर असमानता आणि मानवी हक्कांचे प्रश्न देखील आहेत. उपेक्षित समुदायांना - विशेषतः ग्लोबल साउथ आणि आदिवासी लोकसंख्येमध्ये - बहुतेकदा पर्यावरणीय हानीचे सर्वात गंभीर परिणाम भोगावे लागतात आणि त्यांच्या कारणांमध्ये सर्वात कमी योगदान देतात. गॅरी क्रेगच्या हँडबुक ऑन ग्लोबल सोशल जस्टिस मध्ये सादर केलेल्या विश्लेषणानुसार, जागतिक न्याय साध्य करण्यासाठी असमानतेचे सामाजिक आणि पर्यावरणीय परिमाण एकत्रित करणे आवश्यक आहे. हा मजकूर पर्यावरणीय धोरण आणि आर्थिक विकासाने वितरणात्मक निष्पक्षता, आंतरपिढीय समता आणि असुरक्षित गटांनी वाहून नेलेल्या असमान ओझ्यांसाठी कसे जबाबदार असले पाहिजे यावर प्रकाश टाकतो. क्रेगचे योगदानकर्ते असा युक्तिवाद करतात की पर्यावरणीय ऱ्हास आणि गरिबी या दोन्हींना आधार देणाऱ्या संरचनात्मक असमानतांना आव्हान देण्यासाठी जागतिक प्रयत्नांचा एक महत्त्वाचा भाग हवामान न्याय चळवळी बनल्या आहेत. तात्विक दृष्टिकोनातून, पर्यावरणीय न्याय देखील उपसागरीय विचारांशी जुळतो. वसाहतवाद आणि औद्योगिक भांडवलशाहीने शोषणाचे जागतिक नमुने तयार केले आहेत जे आज टिकून आहेत, वांशिक आणि पर्यावरणीय अन्यायाला जोडतात. हे छेदनबिंदू अधोरेखित करते की पर्यावरणीय नीतिमत्ता सामाजिक समानता आणि ऐतिहासिक पुनर्प्राप्तीसाठीच्या व्यापक संघर्षापासून वेगळी करता येत नाही.

सामाजिक न्याय प्रस्थापित होण्यासाठी आवश्यक घटक

- **सार्वजनिक शिक्षण**

समाजातील सर्व घटकांना समतोल शिक्षण मिळावे, विशेषतः दुर्बल आणि अल्पसंख्याक गटांना त्यांच्या हक्काची जतन करून त्यांचा विकास घडवून आणणे गरजेचे आहे. समाजातील प्रत्येक घटकाला त्याच्या जात,धर्म लिंग, वंश, भाषा, प्रथा, परंपरा याचा आधार न घेता सर्वांना समान शिक्षण मिळणे गरजेचे आहे.

- **आर्थिक समता**

समाजामधील प्रत्येक स्त्री आणि पुरुषाला त्याच्या कार्यानुसार आर्थिक समानता ही मिळावी.

➢ **रोजगार सृजनता**

समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या गुणवत्तेप्रमाणे व क्षमतेप्रमाणे प्रत्येकाला रोजगाराच्या संधी मिळणे आवश्यक आहे.

➢ **वेतन समता**

समान कामासाठी समान वेतन हे तत्व अस्तित्वात आले तर सामाजिक न्याय प्रस्थापित होईल त्यासाठी स्त्री किंवा पुरुष यांना समान कामाच्या बदल्यात समान वेतन मिळाले पाहिजे

- **कायदा आणि नियम**

ISBN-978-93-49938-08-3

सामाजिक अन्यायावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कडक आणि प्रभावी कायदे करून समाजामध्ये त्या कायद्याचीअंमलबजावणी करून सामाजिक समतोल समतोल प्रस्थापित गरजेचे आहे.

- **मानवाधिकाराचे संरक्षण**

प्रत्येक व्यक्तीच्या अधिकारांचे रक्षण होईल असे कायदे करून त्याची अंमलबजावणी करणे व समाजातल्या प्रत्येक घटकातल्या व्यक्तीच्या हक्काचे जतन आणि संरक्षण करणे गरजेचे आहे.

- **सामाजिक जागरूकता**

सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी समाजातल्या प्रत्येक घटकांमध्ये सामाजिक जागरूकता होणे गरजेचे आहे स्वतःच्या हक्काबद्दल जाणीव होणे त्या हक्काची तेवढ्याच तत्परतेने जागृती करून देणे गरजेचे ठरते तेव्हाच लोकांमध्ये सामाजिक न्याय आणि समतेबद्दल जागरूकता निर्माण होऊ शकेल.

- **माध्यमांचा वापर**

समाजामध्ये जागरूकता निर्माण करण्यासाठी वेगवेगळ्या माध्यमांची आवश्यकता असते आणि ती माध्यमे जेवढ्या प्रभावीरीत्या कार्यरत असतील तेवढ्या प्रभावी रित्या तेथील समाज हा जागृत होऊ शकतो म्हणून माहिती आणि जागरूकतेसाठी माध्यमांचे प्रभावी वापर पुणे गरजेचे आहे.

- **आरोग्य सेवा**

समाजामध्ये सामाजिक न्याय निर्माण होण्यासाठी सर्वांसाठी आरोग्य सेवा, बहुतांश रित्या सवलतीच्या दरात आणि मोफत असेल तर समाजातील प्रत्येक नागरिकाला त्या आरोग्य सेवेचा योग्यरित्या वापर करता येऊ शकतो त्यासाठी प्रत्येक नागरिकाला आरोग्य सेवांचा अधिकार दिला पाहिजे.

- **स्वच्छता आणि जल सुविधा**

सर्वांना स्वच्छ पाणी आणि आरोग्य सुविधांचा उपयोग मिळणे हा प्रत्येक देशातील नागरिकांचा मूलभूत हक्क असतो आणि तो जेवढ्या सहजतेने मिळेल तेवढ्या अधिक प्रमाणात सामाजिक न्याय प्रस्थापित होईल.

- **समाजातील सक्रिय सहभाग**

देशातील स्थानिक स्वयंसेवी संघटना, समाजातील नागरिकांना वेगवेगळ्या सोयी सवलती उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रयत्न करावेत . तसेच विविध सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये स्थानिक नागरिकांचा सक्रिय सहभाग करून घेणे आणि त्यांच्या समस्यांची विचारणा करणे गरजेचे आहे.

- **नेतृत्व विकास**

  समाजाचा विकास हा समाजाच्या नेतृत्वावर अवलंबून असतो. ते नेतृत्व समाजाच्या हितासाठी नवीन कौशल्ये निर्माण करणे आवश्यक आहेत.

निष्कर्ष

सामाजिक न्याय ही एक संकल्पना आहे. तर सामाजिक नैतिकता हे त्या न्यायाची अंमलबजावणी करणारी नैतिक बैठक आहे. या दोन्हींच्या एकत्रित प्रयत्नांतून एक सुसंस्कृत व समतावादी समाज निर्माण होऊ शकतो. समाजामध्ये मानवतावादी दृष्टिकोन निर्माण होण्यासाठी सामाजिक न्यायाची प्रस्थापना होणे आवश्यक आहे. समाजातील व्यक्तीचे हक्क नैतिक मूल्यांची जोपासना करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर असून प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ

1. प्रा. राम बापट – राज्यशास्त्राचे सिद्धांत महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ – राज्यशास्त्र
2. A Theory of Justice – John Rawlsप, 1971न, संकल्पना, समान संधी, न्यायाचे तत्त्वज्ञान
3. https://en.wikipedia.org
4. https://rjhssonline.com
5. एल खौरी, (२०१५). जगाचा विकास आणि न्याय: एक प्रस्तावात्मकता लोकशाही सामाजिकता

ISBN-978-93-49938-08-3

भारताची जागतिक राजकारणातील भूमिका

डॉ. बर्डे भागवत रामप्रसाद

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, मुळा एज्युकेशन सोसायटीचे, श्री. ज्ञानेश्वर महाविद्यालय, नेवासा

ता.- नेवासा, जिल्हा- अहिल्यानगर, पिन.- ४१४६०३

Email: bhagwatbarde@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19727764

DOI: 10.5281/zenodo.19727764

प्रस्तावना

२१व्या शतकातील आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेत भारत एक प्रभावशाली आणि उदयोन्मुख महासत्ता म्हणून पुढे येत आहे. लोकसंख्येच्या दृष्टीने जगातील सर्वात मोठा देश आणि सर्वात मोठी लोकशाही म्हणून भारताचे जागतिक राजकारणात विशेष स्थान आहे. वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था, सामरिक भौगोलिक स्थान, सक्षम लष्कर, अण्वस्त्र क्षमता, तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि सक्रिय परराष्ट्र धोरण यांच्या आधारावर भारताने जागतिक स्तरावर आपला प्रभाव वाढवला आहे.

स्वातंत्र्यानंतर भारताने गुटनिरपेक्षतेपासून बहुध्रुवीयतेपर्यंतचा प्रवास केला आहे. आज भारत जागतिक प्रशासन, हवामान बदल, सागरी सुरक्षा, दहशतवादविरोध, व्यापार आणि विकास या क्षेत्रांमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. या संशोधन निबंधात भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा ऐतिहासिक पाया, आर्थिक आणि सामरिक भूमिका, प्रादेशिक नेतृत्व, जागतिक संस्थांमधील सहभाग, सॉफ्ट पॉवर आणि भविष्यातील आव्हाने यांचा सखोल अभ्यास केला आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आणि परराष्ट्र धोरण

स्वातंत्र्यानंतर भारताचे परराष्ट्र धोरण पहिले पंतप्रधान Jawaharlal Nehru यांच्या नेतृत्वाखाली आकारास आले. शीतयुद्ध काळात भारताने अमेरिकन आणि सोव्हिएत गटांपासून दूर राहून गुटनिरपेक्षतेचा मार्ग स्वीकारला. भारत हा Non-Aligned Movement (NAM) चा संस्थापक सदस्य होता. सार्वभौमत्व, शांततापूर्ण सहअस्तित्व आणि वसाहतवादविरोध ही त्याची प्रमुख तत्त्वे होती.

शीतयुद्ध समाप्त झाल्यानंतरही भारताने "सामरिक स्वायत्तता" हे तत्त्व कायम ठेवले. कोणत्याही लष्करी आघाडीत औपचारिकरीत्या सहभागी न होता भारताने परिस्थितीनुसार विविध देशांशी सहकार्य वाढवले. आजही भारताचे परराष्ट्र धोरण राष्ट्रीय हित, बहुपक्षीयता आणि लोकशाही मूल्ये

यांवर आधारित आहे.

आर्थिक शक्ती म्हणून भारत

१९९१ मधील आर्थिक उदारीकरणानंतर भारताने जागतिक अर्थव्यवस्थेत वेगाने प्रगती केली. परकीय गुंतवणूक, खासगीकरण आणि बाजारपेठेचे उदारीकरण यामुळे भारताची अर्थव्यवस्था अधिक स्पर्धात्मक झाली.

भारत हा World Trade Organization (WTO) चा सक्रिय सदस्य आहे. जागतिक व्यापार, कृषी अनुदाने आणि बौद्धिक संपदा यांसारख्या विषयांवर भारत विकसनशील देशांच्या हिताचे प्रतिनिधित्व करतो.भारत BRICS या गटाचा महत्त्वाचा घटक आहे. या मंचाच्या माध्यमातून भारत बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेचे समर्थन करतो आणि जागतिक आर्थिक संस्थांमध्ये सुधारणा करण्याची मागणी करतो.तसेच G20 मध्ये भारताची भूमिका लक्षणीय आहे. २०२३ मध्ये अध्यक्षपद भूषवताना भारताने शाश्वत विकास, डिजिटल समावेशन आणि ग्लोबल साउथच्या प्रश्नांवर भर दिला.माहिती तंत्रज्ञान, अवकाश संशोधन, औषधनिर्मिती आणि डिजिटल पेमेंट प्रणाली यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये भारताने उल्लेखनीय प्रगती साधली आहे. यामुळे भारताची जागतिक आर्थिक प्रतिमा अधिक बळकट झाली आहे.

सामरिक आणि सुरक्षा भूमिका

भारताचे सामरिक स्थान हिंद महासागरात असल्यामुळे सागरी सुरक्षेत त्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. जागतिक व्यापाराचा मोठा भाग या मार्गातून जातो. त्यामुळे भारताने नौदल क्षमता वाढवून सागरी सुरक्षेसाठी सक्रिय धोरण स्वीकारले आहे.

भारत Quadrilateral Security Dialogue (Quad) चा सदस्य आहे. अमेरिका, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया यांच्यासह हा मंच मुक्त आणि सुरक्षित इंडो-पॅसिफिक प्रदेशासाठी कार्य करतो.

भारताचे China सोबतचे संबंध गुंतागुंतीचे आहेत. व्यापार आणि सहकार्य असले तरी सीमावाद आणि लडाख परिसरातील तणाव कायम आहेत. त्याचप्रमाणे Pakistan सोबतचे ऐतिहासिक वाद आणि दहशतवादाचे प्रश्न प्रादेशिक सुरक्षेसाठी आव्हान आहेत.

भारत हा संयुक्त राष्ट्रांच्या शांतता मोहिमांमध्ये मोठा सहभाग घेणारा देश आहे. तसेच United Nations Security Council मध्ये कायम सदस्यत्वासाठी भारत प्रयत्नशील आहे.

प्रादेशिक नेतृत्व

दक्षिण आशियामध्ये भारताचे वर्चस्व आहे. South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC) च्या माध्यमातून प्रादेशिक सहकार्य वाढवण्याचा प्रयत्न झाला; परंतु भारत-पाकिस्तान तणावामुळे अपेक्षित यश मिळाले नाही.

ISBN-978-93-49938-08-3

"नेबरहूड फर्स्ट" धोरणांतर्गत भारताने बांगलादेश, नेपाळ, श्रीलंका आणि भूतान यांच्याशी संबंध मजबूत केले आहेत. तसेच "अॅक्ट ईस्ट" धोरणाद्वारे भारताने आग्नेय आशियातील देशांशी आणि Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) सोबत सहकार्य वाढवले आहे.

हवामान बदल आणि जागतिक प्रशासन

हवामान बदलाच्या आंतरराष्ट्रीय चर्चांमध्ये भारताची भूमिका महत्त्वाची आहे. भारत "सामान्य पण वेगवेगळ्या जबाबदाऱ्या" या तत्त्वाचा पुरस्कार करतो.भारताने International Solar Alliance ची स्थापना करून सौरऊर्जेचा जागतिक प्रसार करण्यासाठी पुढाकार घेतला आहे. शाश्वत विकास आणि हरित ऊर्जेच्या क्षेत्रात भारताची बांधिलकी वाढत आहे.

सॉफ्ट पॉवर आणि सांस्कृतिक प्रभाव

भारताची जागतिक ताकद केवळ आर्थिक किंवा लष्करी नसून सांस्कृतिक प्रभावातही आहे. योग, आयुर्वेद, भारतीय संस्कृती, चित्रपटसृष्टी आणि परदेशातील भारतीय समुदाय हे भारताचे सॉफ्ट पॉवर स्रोत आहेत. आंतरराष्ट्रीय योग दिन साजरा होणे हे भारताच्या सांस्कृतिक प्रभावाचे प्रतीक आहे. भारतीय लोकशाही व्यवस्था आणि संविधानिक मूल्येही जागतिक पातळीवर आदरास पात्र आहेत.

आव्हाने

भारतासमोर अंतर्गत आणि बाह्य अशी दोन्ही प्रकारची आव्हाने आहेत. सामाजिक-आर्थिक विषमता, बेरोजगारी, दारिद्र्य आणि पायाभूत सुविधांची कमतरता ही अंतर्गत आव्हाने आहेत. बाह्य स्तरावर चीनसोबतचा सीमावाद आणि पाकिस्तानसोबतचे तणाव कायम आहेत. अमेरिका, चीन आणि रशिया यांच्यात संतुलन राखणे ही भारतासाठी मोठी कूटनीतिक परीक्षा आहे. हवामान बदल, सायबर सुरक्षा आणि तंत्रज्ञान स्पर्धा ही भविष्यातील महत्त्वाची आव्हाने आहेत.

निष्कर्ष

भारताची जागतिक राजकारणातील भूमिका गेल्या सात दशकांत लक्षणीयरीत्या विकसित झाली आहे. गुटनिरपेक्षतेपासून बहुध्रुवीयतेपर्यंतचा प्रवास करत भारत आज जागतिक पातळीवर एक महत्त्वाचा निर्णयकर्ता देश बनला आहे.आर्थिक वाढ, सामरिक स्वायत्तता, प्रादेशिक नेतृत्व आणि जागतिक संस्थांमधील सक्रिय सहभाग यांमुळे भारताची आंतरराष्ट्रीय प्रतिमा बळकट झाली आहे. भविष्यात भारताची भूमिका त्याच्या अंतर्गत स्थैर्य, आर्थिक प्रगती आणि जागतिक शक्तींमध्ये संतुलन राखण्याच्या क्षमतेवर अवलंबून असेल.वाढत्या बहुध्रुवीय जागतिक व्यवस्थेत भारत हा एक निर्णायक आणि प्रभावशाली घटक राहील, यात शंका नाही.

संदर्भ

1. Acharya, Amitav. The End of American World Order. Polity Press, 2014.
2. Bajpai, Kanti, et al., editors. India's Grand Strategy: History, Theory, Cases. Routledge, 2014.
3. Baru, Sanjaya. Strategic Consequences of India's Economic Performance. Academic Foundation, 2006.
4. Chaudhuri, Rudra. Forged in Crisis: India and the United States since 1947. Oxford University Press, 2014.
5. Cohen, Stephen P. India: Emerging Power. Brookings Institution Press, 2001.
6. Ganguly, Sumit. Conflict Unending: India-Pakistan Tensions since 1947. Columbia University Press, 2001.
7. Jaishankar, S. The India Way: Strategies for an Uncertain World. HarperCollins India, 2020.
8. Khilnani, Sunil. The Idea of India. Farrar, Straus and Giroux, 1997.
9. Malone, David M. Does the Elephant Dance? Contemporary Indian Foreign Policy. Oxford University Press, 2011.
10. Mohan, C. Raja. Crossing the Rubicon: The Shaping of India's New Foreign Policy. Viking, 2003.
11. Pant, Harsh V., editor. Indian Foreign Policy: An Overview. Manchester University Press, 2016.
12. Raghavan, Srinath. War and Peace in Modern India. Palgrave Macmillan, 2010.
13. Tellis, Ashley J. India's Emerging Nuclear Posture. RAND Corporation, 2001.
14. Tharoor, Shashi. Pax Indica: India and the World of the 21st Century. Penguin India, 2012.

आदिवासी संस्कृती आणि वनसंवर्धनात 'वनहक्क कायदा २००६'ची भूमिका: एक चिकित्सक अभ्यास

वर्षा उदय काकड

राज्यशास्त्र विभाग आणि संशोधन केंद्र, संगमनेर नगरपालिका कला, डी. जे. मालपाणी वाणिज्य आणि बी. एन. सारडा विज्ञान महाविद्यालय (स्वायत्त), संगमनेर, अहिल्यानगर, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे (महाराष्ट्र)

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19728025

DOI: 10.5281/zenodo.19728025

गोषवारा

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये आदिवासी संस्कृती आणि वनसंवर्धन यांच्यातील अतूट संबंधाचे विश्लेषण करण्यात आले असून, 'अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वननिवासी (वनहक्क मान्य करणे) कायदा, २००६' (Forest Rights Act) या कायद्याची या संबंधातील भूमिका अधोरेखित केली आहे. आदिवासींचे अस्तित्व हे पूर्णतः जल, जंगल, जमिनीवर अवलंबून आहे. ऐतिहासिक काळापासून आदिवासींनी आपल्या रुढी-परंपरा, देवराया आणि शाश्वत जीवनशैलीच्या माध्यमातून वनांचे रक्षण केले आहे. मात्र, ब्रिटीशकालीन वन धोरणांमुळे आदिवासींना त्यांच्याच जमिनीवरून बेदखल केले गेले, ज्याचा परिणाम त्यांच्या संस्कृतीवर आणि पर्यायाने वनसंवर्धनावर झाला. २००६ च्या वनहक्क कायद्याने हा 'ऐतिहासिक अन्याय' दूर करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या शोधनिबंधात प्रामुख्याने सामूहिक वनहक्क (CFR) मुळे आदिवासी समुदायाला वनांचे व्यवस्थापन करण्याचे अधिकार कसे प्राप्त झाले आणि त्यातून वनांचे पुनरुज्जीवन कसे होत आहे, याचा आढावा घेतला आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की, जेव्हा आदिवासींना वनांचे कायदेशीर मालकी हक्क आणि व्यवस्थापन हक्क मिळतात, तेव्हा तेथील जैवविविधतेचे रक्षण अधिक प्रभावीपणे होते. हा कायदा केवळ जमिनीचा तुकडा मिळवून देणारा नसून, तो आदिवासींच्या सांस्कृतिक अस्मितेचे आणि पर्यावरणीय संतुलनाचे रक्षण करणारा एक महत्त्वाचा दुवा ठरला आहे.

प्रमुख शब्द (Keywords): वनहक्क कायदा २००६, आदिवासी संस्कृती, वनसंवर्धन, सामूहिक वनहक्क, शाश्वत विकास, जैवविविधता

प्रस्तावना

जंगल हे केवळ झाडांचा समूह नसून, ते आदिवासींचे घर, संस्कृती आणि अस्तित्वाचा अविभाज्य भाग आहे. भारतीय उपखंडातील आदिवासी समुदाय हा निसर्गाचा खरा रक्षक मानला जातो. हजारो वर्षांपासून आदिवासींनी आपल्या परंपरा, रीतीरिवाज आणि जीवनशैलीच्या माध्यमातून वनांचे संवर्धन केले आहे (नाडगोंडे २५). त्यांच्या संस्कृतीमध्ये 'देवराया' (Sacred Groves) आणि निसर्गपूजेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे, जे जैवविविधता टिकवून ठेवण्यास मदत करते.

महाराष्ट्रातील पश्चिम घाट आणि ईशान्य भारतात देवरायांची संकल्पना आजही टिकून आहे. अभ्यासक डॉ. माधव गाडगीळ यांनी देवरायांवर सखोल संशोधन केले असून, त्यांच्या मते देवराया हे 'जैवविविधतेचे जनुकीय कोठार' (Gene Bank) आहेत (गाडगीळ, सह्याद्रीची गाथा ७८). निसर्गाला देव मानल्यामुळे तिथे वृक्षतोड निषिद्ध असते, हा आदिवासी संस्कृतीचा वैज्ञानिक वारसा आहे (Gadgil and Guha ४५).मात्र, ब्रिटीश राजवटीत १८९४ चा वन कायदा लागू झाला आणि त्यानंतर १९२७ च्या वन कायद्याने आदिवासींना त्यांच्याच भूमीवर 'अतिक्रमण करणारे' ठरवले (Gadgil and Guha ६७). स्वातंत्र्यानंतरही ही परिस्थिती फारशी बदलली नाही. वन विभागाने लादलेल्या निर्बंधांमुळे आदिवासींच्या पारंपरिक वनहक्कांवर गदा आली, ज्यामुळे त्यांच्या उपजीविकेवर आणि सांस्कृतिक ओळखीवर संकट ओढवले (कुलकर्णी ३४).

या 'ऐतिहासिक अन्याया'ची दखल घेऊन भारत सरकारने 'अनुसूचित जमाती व इतर पारंपरिक वननिवासी (वनहक्क मान्य करणे) कायदा, २००६' संमत केला (Ministry of Law and Justice २००६). हा कायदा केवळ जमिनीचे हक्क देणारा दस्तावेज नाही, तर तो आदिवासींच्या लोकशाहीकरणाचा आणि वनसंवर्धनाचा एक क्रांतिकारी टप्पा आहे. या कायद्याने ग्रामसभेला वनांचे संरक्षण आणि व्यवस्थापन करण्याचे सर्वाधिकार दिले आहेत (देशमुख १८).

भारतामध्ये सुरुवातीपासून वास्तव्यास असणाऱ्या समाजाला आदिवासी समाज म्हणतात जो मुख्यत्वेकरून वनात राहणारे अनुसूचित जमातींचे सदस्य किंवा उपजीविकेसाठी वनांवर किंवा वन जमिनीवर अवलंबून असतो. या समाजाची स्वतंत्र भाषा आणि संस्कृती आहे. त्यांनी आजही आपल्या संस्कृतीचे जतन केले आहे (गारे १२). आदिवासी समाज हा निसर्ग पूजक आहे आणि तो पूर्णपणे निसर्गावर अवलंबून असलेला दिसतो. अनेक परकीय आक्रमणे होऊनही त्यांनी आपले जंगल वाचवले आहे. कालांतराने शेतीचे तंत्रज्ञान माहीत झाल्यानंतर त्यांनी पडित जमिनीला शेतीमध्ये रूपांतरीत केले व शेती करून आणि जंगलातील गौण वन उत्पादनांद्वारे (यामध्ये बांबू, खुरटी झाडी, वेत, रेशीम किड्यांचे कोष, मध, मेण, लाख, तेंदू, औषधी वनस्पती आणि कंदमुळे इत्यादी) आपला उदरनिर्वाह करत आला आहे (पाटील ४६).

ISBN-978-93-49938-08-3

आदिवासींचे जीवन पूर्णपणे जंगलावर अवलंबून असते. दुर्गम आदिवासी भागातील गावांच्या अत्यावश्यक गरजा जंगलातून भागवल्या जातात. आदिवासी संस्कृती त्यांचे सामूहिक जीवन जंगलाशिवाय पूर्ण होत नाही. आदिवासींच्या प्रत्येक प्रथा परंपरा जंगलाशी निगडित असतात. जंगल हे त्यांच्या उपजीविकेचे साधन असते. तरी जंगलातील संसाधने मिळेल तशी ओरबाडणे, त्यांचा अपव्यय करणे, लोभासाठी ती नष्ट करणे ही प्रवृत्ती आदिवासींमध्ये दिसून येत नाही. जल, जंगल, जमीन टिकली तर आपली संस्कृती टिकेल, आपण जिवंत राहू या भावनेतून जल, जंगल, जमिनीचे संवर्धन करण्याचे नियम आदिवासींच्या संस्कृतीमध्ये प्रथा, परंपरांमध्ये गुंफलेले आढळतात (नाडगोंडे ५६).

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा विषय 'आदिवासी संस्कृती आणि वनसंवर्धनात वनहक्क कायद्याची भूमिका' हा प्रामुख्याने विश्लेषणात्मक आणि वर्णनात्मक स्वरूपाचा आहे. या संशोधनासाठी अवलंबलेली पद्धती ही 'वर्णनात्मक' (Descriptive) आणि 'विश्लेषणात्मक' (Analytical) स्वरुपाची आहे. माहिती संकलनासाठी 'दुय्यम माहिती स्रोत' (Secondary Data Sources) वापरण्यात आले आहेत. यामध्ये प्रत्यक्ष क्षेत्रभेटी ऐवजी आधीच उपलब्ध असलेल्या माहितीचा आधार घेतला आहे. शासकीय अहवाल, जनगणना अहवाल, कायदेशीर दस्तऐवज, संशोधन पुस्तके व वृत्तपत्रे, सरकारी वेबसाईट इत्यादींचा वापर करण्यात आला आहे .

वनसंवर्धन आणि वनांचे संरक्षण यात आदिवासींची भूमिका

मानवी जीवनाचे अस्तित्व टिकवण्यामध्ये जंगलांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. म्हणूनच असे म्हटले जाते की पृथ्वीवरील भूभागापैकी किमान १/३ इतक्या भूभागावर जंगलांचे अस्तित्व असावे. जंगलात राहत असलेल्या आदिवासींनी जंगलांचे जतन व संवर्धन करून समाजाला मोठी देणगी दिली आहे. आज जगात जेवढी जंगले आहेत ती वाचवण्यामध्ये आदिवासींचे मोठे योगदान असलेले जाणवते (गाडगीळ, सह्याद्रीची गाथा १०२). मात्र याच आदिवासींना जंगलातून हुसकावून लावले जात आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये आदिवासींच्या मालकीची जंगले सरकारच्या मालकीची झाली व स्वातंत्र्यानंतरच्या काळामध्ये देखील आदिवासींवर अन्याय झालेला पाहायला मिळतो (Gadgil and Guha ८९). त्यामुळे आदिवासी जे पूर्णपणे जंगलावर अवलंबून आहेत, आज त्यांचे अनेक प्रश्न निर्माण झालेले आहेत. उदा. उदरनिर्वाहाचे, पुनर्वसनाचे, आरोग्याचे इ. म्हणून जंगलांचे जतन, संवर्धन व नवनिर्मितीमध्ये आदिवासींचा सहभाग मिळवणे काळाची गरज आहे (वाघमारे २८).

आदिवासींच्या धार्मिक रुढी या निसर्ग आणि प्राणी पूजेतून निर्माण झाल्या आहेत. निसर्गातील गूढ, अनाकलनीय ते सर्व पूजनीय मानले जाते. आकाशात चमकणारी वीज, सूर्य, चंद्र, तारे, ढग, प्रचंड

वृक्ष, वाघ, सिंह, साप, विंचू अशा निसर्गनिर्मित सजीव निर्जीव वस्तूंची आणि प्राण्यांची ते पूजा करतात. आदिवासी आपल्या पूर्वजांना व पितरांना देव मानतात. दगडांचे किंवा लाकडाचे मुखवटे करून गावाच्या वेशीबाहेर उभी केलेली देवते ही त्यांची पूर्वज असतात (गारे ३४).

१. अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वन निवासी (वन हक्काची मान्यता) अधिनियम २००६ (वन हक्क कायदा)

अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वन निवासी (वन हक्काची मान्यता) अधिनियम २००६, हा आदिवासी आणि जंगलावर आधारित ज्यांचे जीवन आहे, अशा जनसमूहांवर, ज्यांच्यावर ऐतिहासिक अन्याय झाला आहे त्यावर उपाय म्हणून लागू करण्यात आला (Ministry of Law and Justice २००६). जंगलाधारित जीवन जगणाऱ्या लोकांचे या कायद्यान्वये सुरक्षित करण्यात आलेले अधिकार जोपर्यंत त्यांना मिळत नाहीत तोपर्यंत त्यांना जंगलातून जायला सांगता येणार नाही असे हा कायदा सांगतो. शिवाय या लोकांचे जंगल व संसाधनावरील अधिकारही मिळायला हवेत असा हा कायदा सांगतो (देशमुख १६).

सरकार, प्रशासन, वनविभाग आणि राजकीय पक्षांचाही असा समज आहे की, वन हक्क कायदा हा आदिवासींना जमीन देण्याचा कायदा आहे. काही ठिकाणी हा समज अज्ञानातून आहे तर काही ठिकाणी लबाडीतून आहे. प्रत्यक्षात या कायद्यामध्ये वेगळी जमीन देण्याचे काहीही प्रावधान नाही. परंपरेने अस्तित्वात असणाऱ्या अधिकारांना मान्यता देणारा हा कायदा आहे (देशमुख २०). अशा अधिकारांपैकी पहिला अधिकार हा वस्तीसाठी आणि कसण्यासाठी जमीन धारणेचा अधिकार आहे. जी जमीन आदिवासी पुर्वापार कसतो आहे, त्या जमिनीवर त्याला कायदेशीर अधिकार मिळावा, असा कायद्याचा उद्देश आहे. हा कायदा जंगलतोडीस उत्तेजन देत नाही आणि प्रत्येकाला अमुक एवढी जमीन मिळेल, याची हमीपण देत नाही. जी जमीन लोक पुर्वापार कसत आहेत आणि ज्यासाठी त्यांनी वन अधिकाऱ्यांचे जुलूम सहन केले आहेत, दंड भरला आहे, डोळ्यासमोर पिके तुडविलेली पाहिली आहेत, घरांना आगी लावताना पाहिले आहे, बायका मुलांसमोर अधिकाऱ्यांचा बेदम मार खाल्ला आहे, त्या जमिनीवरून आता त्यांना कोणीही हुसकून लावणार नाही, एवढीच हमी हा कायदा देतो (TRTI २०२२). असे वनहक्क न्याय्यपणे नोंदवून त्यांचे अभिलेख तयार करणे आणि आवश्यक असलेले सर्व पुरावे/दाखले सुनिश्चित झाल्यानंतरच जमिनीवरचा हक्क संबंधित आदिवासी, पारंपारिक वननिवासी किंवा समूह यांना मिळण्याची खात्री या कायद्याद्वारे देण्यात आली आहे.

वनहक्कांमध्ये संसाधनाचे शाश्वत वापरासाठीचे अधिकार व जबाबदारी यांचा समावेश होतो. तसेच वापराच्या क्षेत्रातील जैवविविधतेचे संरक्षण व पर्यावरणाचे संतुलन राखण्याच्या दृष्टीने व्यवस्थापन करण्याचे अधिकार गाव समाजाला दिले आहेत. वनव्याप्त क्षेत्राचा विकास करण्याचे सर्व अधिकार

आणि जबाबदारी स्थानिकांना देऊन त्यांची उपजिविका व अन्न सुरक्षा यांची खात्री हा कायदा देत आहे (पाटील ४८).

आदिवासींची जीवनपद्धती ही सामूहिक प्रकारची आहे. म्हणूनच वैयक्तिक हक्कांपेक्षा सामूहिक हक्कांना अधिक प्राधान्य असायला हवे. तसे या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी तयार करण्यात आलेल्या नियमांतही म्हटले आहे (देशमुख २२). पण दुर्दैवाने लोकांचा आणि शासन यंत्रणेचा सारा भार हा वैयक्तिक जमिनीच्या दाव्यांवर आहे. सामूहिक वनहक्क म्हणजे गावातील शाळा, दवाखाने यांच्या जागांचा वापराचा हक्क असा चूकीचा समजही सगळीकडे पसरला आहे (TRTI २०२२).

ब्रिटिश येण्यापूर्वी बहुतेक सर्व जंगल हे आजूबाजूच्या गावांच्या व्यवस्थापनाखाली होते. काही मंदिरांभोवतालची अरण्ये, धर्म संस्थांची अरण्ये, पवित्र वृक्ष, देवराई अशी त्यांची गणना केली जाई. तसेच काही वृक्षांची तोड निषिद्ध होती. जंगलसंपदा ही सामाजिक मालमत्ता होती. समाजाकडून त्याचे संरक्षण होत होते (गाडगीळ, सह्याद्रीची गाथा ८५). ब्रिटिशांनी मात्र या जंगलसंपदेचा वापर महसूल मिळवण्यासाठी तसेच लाकडाची निर्यात करण्यासाठी केला. १८५५ मध्ये लॉर्ड डलहौसीने जंगल विषयक धोरणे स्पष्ट केली. त्यानुसार सागवान लाकूड राज्याची मालमत्ता झाली. १८६५ च्या कायद्याने व्यक्तिगत, खाजगी मालकीची वने सोडून इतर सर्व वने राज्याची असल्याचे नमूद केले (Gadgil and Guha ५२). त्यामुळे जंगल संवर्धन संरक्षण याविषयी उदासीनता वाढू लागली. नव्याने आलेल्या कायद्यामुळे वनवासींच्या वन हक्काला मान्यता मिळाली नाही.

आदिवासींवरील पूर्वापार होत असलेल्या अन्याय कमी करण्यासाठी आणि त्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वननिवासी (वन हक्क मान्य करणे) अधिनियम २००६ करण्यात आला (Ministry of Law and Justice २००६). आदिवासींचा आणि वनांचा पारंपारिक संबंध आहे. या कायद्याने आदिवासींना अनेक हक्क प्राप्त झाले. त्यामध्ये सामूहिक वन हक्क आणि वैयक्तिक वन हक्क असे वर्गीकरण करण्यात आले. त्यामध्ये शेती करणे, वनोत्पादन गोळा करणे, त्याची विल्हेवाट लावणे, मासेमारी करणे, चराई करणे इत्यादी वेगवेगळे हक्क त्यांना प्राप्त झाले (देशमुख २४). त्याचप्रमाणे अनुसूचित जमाती व इतर पारंपारिक वननिवासी वनहक्काची मान्यता अधिनियम २००६ व नियम २००८ आणि सुधारित नियम २०१२ नुसार वैयक्तिक व सामूहिक वन हक्क किंवा दोन्हींचे धारणा अधिकार मिळण्याचे अधिकार प्राप्त झाले आहेत. त्यानुसार स्वतःच्या उपजीविकेकरिता, शेती करण्यासाठी वन जमिनी धारण करण्याचा व त्यामध्ये राहण्याचा हक्क, निसार हक्क, गावाच्या सीमा अंतर्गत किंवा सीमेबाहेर पारंपारिक रित्या गोळा केले जाणारे गौण वनउत्पादन गोळा करणे, त्याचा वापर करणे किंवा त्याची विल्हेवाट लावणे यासाठी स्वामित्व हक्क, पाण्यामधील मत्स्य व अन्य उत्पादन, चराई करणे, पारंपारिक मोसमी साधन संपत्ती करण्यात आलेल्या कोणत्याही सामाजिक वनस्रोतांचे संरक्षण, पुनर्निर्माण, संवर्धन, व्यवस्थापन करण्याचे

हक्क इत्यादी विविध वन हक्क प्राप्त झाले (Ministry of Tribal Affairs २०२३).

२. वन हक्क कायद्याचे प्रमुख उद्देश

१. आदिवासी व पारंपारिकरित्या वनांवर किंवा वन जमिनीवर आपल्या उपजीविकेसाठी अवलंबून असणाऱ्या इतर पारंपारिक वननिवासी समूहांवरील ऐतिहासिक अन्याय दूर करणे (Ministry of Law and Justice २००६).

२. वन हक्कांना कायदेशीर मान्यता देण्याबरोबरच जंगलातील जैवविविधता संरक्षणासंबंधी वन हक्क धारकांमध्ये कर्तव्याची जाणीव निर्माण करणे (देशमुख २६).

३. सामूहिक वन हक्क मान्यता प्राप्त झालेल्या ग्रामसभा मार्फत लोकसहभाग व विविध शासकीय विभागांच्या लाभ आणि योजनांना एककेंद्रभिमुख करून सामूहिक वन हक्कांचे व जंगलांचे संरक्षण, संवर्धन, वापर, पुनर्निर्माण व व्यवस्थापन करणे (पाटील ५०).

वनांच्या बाबत आदिवासींची काही कर्तव्ये आहेत. या कायद्याखाली वन हक्कांचे प्रदान ज्या व्यक्तींना करण्यात येईल त्यांची कर्तव्ये निश्चित केली आहेत ती पुढीलप्रमाणे (Ministry of Law and Justice २००६):

- वन्य जीवन, वने आणि जैवविविधतेचे ते संरक्षण करतील.
- जवळची पाणीसाठा क्षेत्रे, पाण्याचे स्रोत आणि पर्यावरणदृष्ट्या संवेदनशील क्षेत्राचे पुरेसे संरक्षण होत आहे याची ते दक्षता घेतील.
- अनुसूचित जमाती व अन्य पारंपरागत वननिवासींच्या वस्ती स्थानाला धक्का पोहोचणार नाही, त्यांच्या सांस्कृतिक व नैसर्गिक हक्काला बाधा पोहोचणार नाही याची दक्षता घेण्यात येईल.
- वननिवासी त्यांचे गौण वन उपजेच्या व्यवस्थापनाचे अधिकार वन्यप्राणी, वन व जैविक विविधता यावर प्रतिकूल परिणाम होणार नाही असा निर्णय ग्रामसभेने घेतला असेल तर त्याचे पालन करणे.

पर्यावरणाचा समतोल व मानव विकास यांचा योग्य तो समन्वय राखण्यात सर्वांचे हित आहे. आदिवासींची जीवनशैली आणि त्यांची संस्कृती ही पर्यावरणाशी समतोल राखणारी आहे. जल, जमीन व जंगल यांचा नाश मानव व इतर प्राणिमात्र यांचे अस्तित्व धोक्यात आणू शकतो. पंचायत क्षेत्र विस्तार कायदा १९९६ व वन हक्क कायदा २००६ हे दोन कायदे पर्यावरणाचा समतोल राखून आदिवासींच्या संस्कृतीचे संवर्धनही करतील आणि त्यांच्या विकासाला चालना देण्यासाठी महत्त्वाचे ठरतील (वाघमारे ३५).

निष्कर्ष (Conclusion)

आदिवासी संस्कृती ही मूळतः निसर्गकेंद्रित आहे. वनहक्क कायद्यामुळे त्यांच्या पारंपरिक ज्ञानाला कायदेशीर मान्यता मिळाली असून, त्यामुळे 'शाश्वत वनसंवर्धन' करणे सोपे झाले आहे. या कायद्यामुळे वनांच्या व्यवस्थापनाचे अधिकार केवळ वन विभागाच्या हातात न राहता ते 'ग्रामसभे'कडे सोपवले गेले आहेत. हे सत्तेचे विकेंद्रीकरण वनसंवर्धनासाठी प्रभावी ठरले आहे.गौण वनउपजांवरील हक्कामुळे (उदा. तेंदूपत्ता, मोह, डिंक) आदिवासींच्या आर्थिक उत्पन्नात वाढ झाली आहे. त्यामुळे वनांवरील त्यांचे नैसर्गिक अवलंबित्व अधिक जबाबदार झाले आहे.. ऐतिहासिक काळापासून ज्या आदिवासींना 'अतिक्रमण करणारे' मानले जात होते, त्यांना या कायद्यामुळे सन्मानाने जगण्याचा हक्क प्राप्त झाला आहे. आदिवासींच्या धार्मिक आणि सांस्कृतिक श्रद्धा असलेल्या 'देवराया' वाचवण्यासाठी या कायद्याचे 'सामूहिक वनहक्क' (CFR) हे एक महत्त्वाचे हत्यार ठरले आहे .

शिफारसी (Recommendations)

संशोधनादरम्यान आढळलेल्या त्रुटी दूर करण्यासाठी खालील शिफारसी मांडण्यात येत आहेत:

- अनेक दुर्गम भागातील आदिवासींना आजही त्यांच्या 'सामूहिक वनहक्कांची' (CFR) पूर्ण माहिती नाही. प्रशासनाने आणि स्वयंसेवी संस्थांनी यासाठी विशेष जनजागृती मोहिमा राबवल्या पाहिजेत .
- वन विभाग, महसूल विभाग आणि आदिवासी विकास विभाग यांच्यामध्ये समन्वय वाढवण्यासाठी जिल्हा स्तरावर एक 'विशेष सेल' स्थापन करावा, जेणेकरून दावे प्रलंबित राहणार नाहीत .
- दावे मंजूर करताना जमिनीच्या मोजणीसाठी 'जीपीएस' (GPS) आणि सॅटेलाईट इमेजरीचा वापर वाढवावा, जेणेकरून पारदर्शकता येईल आणि वाद कमी होतील.
- केवळ हक्क देऊन चालणार नाही, तर ग्रामसभेला वन व्यवस्थापनासाठी तांत्रिक प्रशिक्षण आणि निधी उपलब्ध करून दिला पाहिजे.
- तांत्रिक कारणास्तव फेटाळलेल्या दाव्यांची पुन्हा एकदा चौकशी करून पात्र आदिवासींना न्याय मिळवून दिला पाहिजे.

संदर्भसूची (Works Cited)

1. देशमुख, प्र. "वनहक्क कायदा आणि ग्रामसभेचे सक्षमीकरण: एक चिकित्सक अभ्यास." आदिवासी संशोधन पत्रिका, खंड २४, अंक २, २०१८, पृ. १५-३०.
2. गाडगीळ, माधव. सह्याद्रीची गाथा. राजहंस प्रकाशन, २००५.
3. गारे, गोविंद. महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती. कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, २०१०.

4. कुलकर्णी, शौनक. महाराष्ट्रातील आदिवासी. डायमंड पब्लिकेशन्स, २०१५.
5. नाडगोंडे, गुरुनाथ. भारतीय आदिवासी. कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, २०१२.
6. पाटील, सं. "महाराष्ट्रातील सामूहिक वनहक्क आणि शाश्वत विकास." पर्यावरण आणि समाज, खंड १०, अंक ३, २०२१, पृ. ४५-५४.
7. „आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (TRTI). महाराष्ट्र राज्यातील वनहक्क कायद्याच्या अंमलबजावणीचा वार्षिक अहवाल. महाराष्ट्र शासन, २०२२.
8. वाघमारे, एम. एल. पंचायत क्षेत्र विस्तार कायदा १९९६ आणि आदिवासींचा विकास. समर्थ प्रोसेस, २०१७.
9. Gadgil, Madhav. Ecological Journeys: The Science and Politics of Conservation in India. Permanent Black, 2005.
10. Gadgil, Madhav, and Ramachandra Guha. This Fissured Land: An Ecological History of India. Oxford University Press, 1992.
11. Ministry of Law and Justice. "The Scheduled Tribes and Other Traditional Forest Dwellers (Recognition of Forest Rights) Act, 2006." Gazette of India, 2006.
12. Ministry of Tribal Affairs. *Annual Report 2022-23*. Government of India, 2023, tribal.nic.in.

युवक संस्कृतीवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव : एक अभ्यास

प्रा. डॉ. साके लक्ष्मण वैजिनाथ

महात्मा फुले नुतन महाविद्यालय, मिरजगाव

Email: vaibhavraj077@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19728841

DOI: 10.5281/zenodo.19728841

प्रस्तावना

जागतिकीकरण ही केवळ आर्थिक प्रक्रिया नसून ती सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि तांत्रिक अशा अनेक पातळ्यांवर कार्यरत असलेली एक व्यापक आणि गतिशील प्रक्रिया आहे. माहिती व तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे जगातील विविध देश, समाज आणि संस्कृती एकमेकांशी अधिक निकटतेने जोडले गेले आहेत. इंटरनेट, डिजिटल माध्यमे, आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि जागतिक भांडवल प्रवाह यांमुळे भौगोलिक सीमा मोठ्या प्रमाणावर गौण ठरत चालल्या आहेत. या सर्व प्रक्रियांचा प्रभाव समाजातील सर्व घटकांवर पडत असला, तरी युवक वर्गावर त्याचा प्रभाव तुलनेने अधिक तीव्र आणि सर्वांगीण स्वरुपाचा आहे.

युवक हे समाजातील सर्वात गतिशील, प्रयोगशील आणि परिवर्तनशील घटक मानले जातात. नवीन विचार, तंत्रज्ञान, मूल्ये आणि जीवनशैली स्वीकारण्याची क्षमता युवकांमध्ये अधिक असते. त्यामुळे जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेल्या संधी, आव्हाने, मूल्यपरिवर्तन आणि सामाजिक-सांस्कृतिक बदल हे युवक संस्कृतीत प्रकर्षाने प्रतिबिंबित होताना दिसतात. युवकांची ओळख, जीवनदृष्टी, उपभोग पद्धती, संवाद शैली आणि करिअरविषयक अपेक्षा या सर्व बाबींवर जागतिकीकरणाचा खोलवर परिणाम झालेला आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखात युवक संस्कृतीवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव निवडक मुद्द्यांच्या आधारे सविस्तरपणे अभ्यासण्यात येतो.

जीवनशैलीतील बदल आणि उपभोक्तावाद

जागतिकीकरणामुळे युवकांच्या जीवनशैलीत आमूलाग्र बदल झालेले दिसून येतात. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेचा विस्तार, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा प्रभाव आणि जागतिक जाहिरात संस्कृती यांमुळे युवक मोठ्या प्रमाणावर आंतरराष्ट्रीय ब्रँड्सकडे आकर्षित झाले आहेत. कपडे, मोबाईल फोन, गॅजेट्स, वाहनं, खाद्यसंस्कृती आणि मनोरंजनाच्या साधनांमध्ये जागतिक ट्रेंड्स युवकांच्या दैनंदिन जीवनाचा अविभाज्य भाग बनले आहेत. फास्ट फूड, रेडीमेड उत्पादने आणि झटपट सेवा यांना प्राधान्य देणारी

जीवनशैली युवकांमध्ये अधिक रुढ होत आहे.

या बदलांमुळे उपभोग ही सामाजिक प्रतिष्ठेची आणि यशाची ओळख मानली जाऊ लागली आहे. "ब्रँड कॉन्शसनेस" हा युवक संस्कृतीचा महत्त्वाचा घटक ठरत असून, व्यक्तीचे मूल्य त्याच्या उपभोग क्षमतेवर मोजले जाण्याची प्रवृत्ती वाढत आहे. गरजा आणि इच्छा यांतील सीमारेषा पुसट होत चालली असून, उपभोक्तावादामुळे खर्चिक वृत्ती, तात्कालिक समाधानाची मानसिकता आणि भौतिक सुखांवर आधारित जीवनदृष्टी विकसित होत आहे. या प्रक्रियेचा परिणाम म्हणून सामाजिक संवेदनशीलता, साधेपणा आणि नैतिक मूल्ये यांवर प्रतिकूल परिणाम होण्याची शक्यता निर्माण होत आहे.

भाषा आणि संवाद पद्धतीवर परिणाम

जागतिकीकरणामुळे इंग्रजी भाषेचे महत्त्व आणि वर्चस्व युवक संस्कृतीत लक्षणीयरीत्या वाढले आहे. शिक्षण, रोजगार, तंत्रज्ञान, सोशल मीडिया आणि आंतरराष्ट्रीय संवाद या सर्व क्षेत्रांत इंग्रजी भाषा एक प्रकारची अनिवार्य गरज बनली आहे. परिणामी, युवकांमध्ये इंग्रजी भाषेचा वापर वाढत असून स्थानिक व मातृभाषांचा वापर तुलनेने कमी होत चाललेला दिसतो. अनेक युवकांसाठी मातृभाषा ही केवळ घरगुती संवादापुरती मर्यादित राहू लागली आहे.

संवाद पद्धतीतही मूलभूत स्वरूपाचे बदल घडून आले आहेत. डिजिटल माध्यमांमुळे संक्षिप्त शब्द, इमोजी, मीम्स, डिजिटल स्लँग आणि मिश्र भाषा (कोड मिक्सिंग) यांचा वापर मोठ्या प्रमाणावर वाढला आहे. संवाद अधिक जलद, अनौपचारिक आणि सुलभ झाला असला, तरी भाषिक शुद्धता, अभिव्यक्तीची खोली आणि साहित्यिक संवेदनशीलता यांवर मर्यादा येत असल्याची चिंता अनेक अभ्यासक व्यक्त करतात. त्यामुळे भाषा ही केवळ संवादाचे साधन न राहता सांस्कृतिक ओळखीचा प्रश्न बनत चालली आहे.

शिक्षण आणि करिअरविषयक दृष्टिकोन

जागतिकीकरणामुळे युवकांचा शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन मूलभूतरीत्या बदललेला आहे. पारंपरिक शिक्षण पद्धतींपेक्षा आंतरराष्ट्रीय शिक्षणसंस्था, ऑनलाइन कोर्सेस, डिजिटल लर्निंग प्लॅटफॉर्म्स आणि कौशल्याधारित शिक्षणाला अधिक महत्त्व दिले जात आहे. रोजगारक्षमतेशी थेट संबंधित असलेले तांत्रिक, व्यवस्थापनात्मक आणि व्यावसायिक कौशल्ये आत्मसात करण्यावर युवकांचा भर वाढलेला दिसतो.

करिअरच्या बाबतीतही जागतिकीकरणामुळे युवकांसमोर नवीन संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. बहुराष्ट्रीय कंपन्या, स्टार्टअप संस्कृती, फ्रीलान्सिंग, रिमोट वर्क आणि आंतरराष्ट्रीय नोकऱ्या यांमुळे युवक अधिक गतिशील आणि स्पर्धात्मक बनले आहेत. मात्र, या वाढत्या स्पर्धेमुळे करिअर अस्थिरता,

ISBN-978-93-49938-08-3

मानसिक तणाव, कामाचा दबाव आणि भविष्याबाबत अनिश्चितता यांसारखी आव्हानेही तितकीच तीव्र झाली आहेत. त्यामुळे शिक्षण आणि करिअर यांचा समतोल साधणे हे युवकांसाठी एक मोठे आव्हान ठरत आहे.

माध्यमे, सोशल मीडिया आणि युवक संस्कृती

जागतिकीकरण आणि डिजिटल माध्यमांचा परस्पर संबंध युवक संस्कृतीत अत्यंत प्रभावी स्वरूपात दिसून येतो. सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म्समुळे जागतिक पातळीवरील ट्रेंड्स, विचारसरणी, फॅशन, राजकीय मतप्रवाह आणि जीवनशैली युवकांपर्यंत अतिशय वेगाने पोहोचत आहेत. युवकांची ओळख, सामाजिक प्रतिमा आणि वैचारिक भूमिका या माध्यमांद्वारे मोठ्या प्रमाणावर घडताना दिसतात. तथापि, सोशल मीडियाचा अतिरेकी आणि अनियंत्रित वापर युवकांच्या मानसिक आरोग्यावर गंभीर परिणाम करणारा ठरत आहे. सततची तुलना, आभासी लोकप्रियतेची स्पर्धा, फेक न्यूज, ट्रोलिंग आणि सायबर बुलिंग यांसारख्या समस्यांमुळे युवकांमध्ये नैराश्य, असुरक्षितता, तणाव आणि आत्ममूल्याबाबत संभ्रम निर्माण होत आहे. त्यामुळे सोशल मीडियाचा विवेकपूर्ण आणि जबाबदार वापर युवक संस्कृतीच्या दृष्टीने अत्यंत आवश्यक ठरतो.

सांस्कृतिक मूल्ये आणि परंपरांवर जागतिकीकरणाचा परिणाम

जागतिकीकरणामुळे युवकांच्या सांस्कृतिक अभिरुचीमध्ये मूलभूत स्वरूपाचे परिवर्तन घडून आले आहे. जागतिक माध्यमे, मनोरंजन उद्योग, आंतरराष्ट्रीय फॅशन आणि उपभोक्ता संस्कृती यांच्या प्रभावामुळे युवकांमध्ये जागतिक संस्कृतीची ओढ लक्षणीयरीत्या वाढलेली दिसते. परिणामी, पारंपरिक सण, लोककला, धार्मिक विधी, कौटुंबिक प्रथा आणि स्थानिक सांस्कृतिक संकेत यांचे महत्त्व हळूहळू कमी होत चालले आहे. अनेक युवक पारंपरिक उत्सवांपेक्षा जागतिक पातळीवरील सण, ट्रेंड्स आणि जीवनशैली अधिक आकर्षक मानू लागले आहेत.

पाश्चात्त्य जीवनशैलीचा प्रभाव युवकांच्या विचारविश्वात खोलवर रुजलेला आहे. वैयक्तिक स्वातंत्र्य, आत्मअभिव्यक्ती, लैंगिक समानता आणि आधुनिक जीवनमूल्ये ही मूल्ये युवक अधिक सहजतेने स्वीकारत आहेत. यामुळे एकीकडे सामाजिक बंधनांपासून मुक्तता आणि विचारस्वातंत्र्य वाढले असले, तरी दुसरीकडे सामूहिक संस्कृती, परंपरागत नैतिक चौकट आणि सामाजिक जबाबदारी यांचे महत्त्व तुलनेने कमी होत असल्याचे दिसते. या प्रक्रियेचा सकारात्मक पैलू असा की युवक अधिक खुले, सहिष्णू आणि विविध संस्कृतींबद्दल स्वीकारशील बनत आहेत. जात, धर्म, भाषा आणि राष्ट्र यांच्या पलीकडे जाऊन मानवतावादी दृष्टिकोन विकसित होण्यास जागतिकीकरण मदत करत आहे. विविध संस्कृतींच्या संपर्कामुळे संवादकौशल्य, सांस्कृतिक समज आणि जागतिक नागरिकत्वाची भावना युवकांमध्ये वाढत आहे. मात्र, याच प्रक्रियेचा नकारात्मक पैलू म्हणजे सांस्कृतिक मुळांपासून

दुराव्याची भावना. स्थानिक परंपरा, लोकसंस्कृती आणि सांस्कृतिक अस्मिता दुर्लक्षित होण्याचा धोका वाढत आहे. 'सांस्कृतिक एकरूपता' (cultural homogenization) वाढल्यास विविधतेऐवजी एकसारखी संस्कृती प्रबळ होण्याची शक्यता असून, दीर्घकालीन दृष्टीने ही प्रक्रिया सांस्कृतिक समृद्धीसाठी घातक ठरू शकते.

राजकीय जाणीव आणि सामाजिक सहभाग

जागतिकीकरणामुळे युवकांची राजकीय जाणीव केवळ राष्ट्रीय मर्यादित न राहता आंतरराष्ट्रीय पातळीवर विस्तारलेली आहे. मानवी हक्क, पर्यावरणीय संकटे, हवामान बदल, लिंग समानता, सामाजिक न्याय आणि लोकशाही मूल्ये यांसारख्या विषयांवर युवक अधिक जागरूक होताना दिसतात. जागतिक घडामोडींची माहिती युवकांपर्यंत झपाट्याने पोहोचत असल्याने त्यांची राजकीय समज अधिक व्यापक झाली आहे.

सोशल मीडिया, डिजिटल प्लॅटफॉर्म्स आणि ऑनलाइन मोहिमांमुळे युवकांचा सामाजिक सहभाग वाढलेला आहे. निषेध मोहिमा, ऑनलाइन याचिका, जनजागृती अभियान आणि सामाजिक चळवळींमध्ये युवक सक्रिय भूमिका घेत आहेत. या माध्यमांमुळे युवकांना आपले मत व्यक्त करण्यासाठी सहज आणि प्रभावी व्यासपीठ मिळाले आहे. तथापि, या सहभागाची मर्यादाही स्पष्टपणे दिसून येते. अनेकदा ही राजकीय जाणीव पृष्ठभागी स्वरूपाची राहते आणि सखोल वैचारिक समज विकसित होत नाही. 'क्लिक ॲक्टिव्हिझम' किंवा 'हॅशटॅग ॲक्टिव्हिझम'पर्यंतच सहभाग मर्यादित राहतो, तर प्रत्यक्ष सामाजिक किंवा राजकीय कृतीत सहभाग कमी दिसतो. म्हणूनच, दीर्घकालीन, मूल्याधारित आणि जबाबदार राजकीय सहभाग निर्माण करणे हे एक मोठे आव्हान ठरत आहे. युवकांमध्ये विवेकशील राजकीय शिक्षण, संस्थात्मक सहभाग आणि लोकशाही प्रक्रियांशी थेट जोड निर्माण करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

मानसिकता, ओळख आणि व्यक्तिमत्त्व विकास

जागतिकीकरणामुळे युवकांची ओळख बहुआयामी स्वरूपाची बनली आहे. युवक एकाच वेळी स्थानिक संस्कृतीशी जोडलेले असतात, राष्ट्रीय ओळखीचा भाग असतात आणि जागतिक नागरिकत्वही स्वीकारतात. या बहुपातळी ओळखीमुळे युवकांना व्यापक दृष्टिकोन, आत्मविश्वास आणि वैयक्तिक विकासाच्या संधी उपलब्ध होत आहेत.

जागतिक ज्ञानस्रोत, आंतरराष्ट्रीय अनुभव आणि विविध विचारप्रवाहांच्या संपर्कामुळे युवकांचे व्यक्तिमत्त्व अधिक गतिशील, सर्जनशील आणि आत्मकेंद्रित होत आहे. आत्मअभिव्यक्ती, करिअर-केंद्रित दृष्टिकोन आणि वैयक्तिक उद्दिष्टे यांना युवक अधिक महत्त्व देताना दिसतात. मात्र, ओळखीचा हा बहुपर्यायी स्वरूप अनेकदा मानसिक संभ्रम निर्माण करणारा ठरतो. पारंपरिक मूल्ये आणि

ISBN-978-93-49938-08-3

आधुनिक विचार यांमधील संघर्षामुळे युवक 'मी कोण आहे?' या प्रश्नाशी झुंज देताना दिसतात. सामाजिक अपेक्षा, करिअरचा ताण आणि सांस्कृतिक विसंगती यामुळे आत्मसन्मानावर परिणाम होतो. यामुळे स्थिर ओळख, मूल्यनिष्ठा आणि मानसिक संतुलन राखणे युवकांसाठी आव्हानात्मक बनले आहे. म्हणूनच, व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी केवळ कौशल्ये नव्हे, तर नैतिक मूल्ये, आत्मभान आणि सांस्कृतिक जाणीव यांचेही महत्त्व अधोरेखित करणे आवश्यक आहे.

संधी आणि आव्हाने : समतोलाचा शोध

जागतिकीकरणामुळे युवकांसाठी शिक्षण, रोजगार, अभिव्यक्ती आणि जागतिक संवादाच्या अमर्याद संधी निर्माण झाल्या आहेत. आंतरराष्ट्रीय शिक्षण, डिजिटल कौशल्ये, स्टार्टअप संस्कृती आणि नवोन्मेषाच्या माध्यमातून युवक स्वतःचे भविष्य घडवू शकतात. ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेत युवक महत्त्वाचा घटक बनले आहेत.

या संधींच्या माध्यमातून युवक सामाजिक गतिशीलतेचे साधन ठरू शकतात. जागतिक स्तरावर स्पर्धा करण्याची क्षमता, तांत्रिक कौशल्ये आणि सर्जनशीलता यांच्या आधारे युवक समाजाच्या प्रगतीत महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. त्याच वेळी, या प्रक्रियेतून अनेक गंभीर आव्हानेही उद्भवत आहेत. सांस्कृतिक अस्मितेचा ऱ्हास, मानसिक आरोग्याच्या समस्या, मूल्यसंघर्ष, आर्थिक विषमता आणि सामाजिक असुरक्षितता यांसारखे प्रश्न युवकांसमोर उभे राहिले आहेत. सर्व युवकांना या संधी समान प्रमाणात उपलब्ध होत नाहीत, ही बाब विशेष चिंतेची आहे. म्हणूनच, जागतिकीकरणाचा स्वीकार करताना समतोल, विवेकशीलता आणि स्थानिक संस्कृतीशी सुसंगत दृष्टिकोन विकसित करणे अत्यावश्यक आहे. जागतिक संधींचा लाभ घेताना सामाजिक न्याय, सांस्कृतिक वैविध्य आणि मानवी मूल्ये जपली गेली पाहिजेत.

निष्कर्ष

युवक संस्कृतीवर जागतिकीकरणाचा प्रभाव सर्वांगीण, गुंतागुंतीचा आणि खोलवर जाणारा आहे. तो ना पूर्णतः नकारात्मक आहे, ना पूर्णतः सकारात्मक; तर तो संधी आणि आव्हानांचा संगम आहे. योग्य दिशादर्शन, मूल्याधारित शिक्षण आणि सांस्कृतिक जागरूकतेच्या माध्यमातून युवक जागतिकीकरणाचा सकारात्मक उपयोग करू शकतात. समाज, शिक्षणसंस्था आणि धोरणकर्त्यांनी युवकांना केवळ जागतिक नागरिक नव्हे, तर सांस्कृतिकदृष्ट्या सजग, मूल्यनिष्ठ आणि जबाबदार नागरिक म्हणून घडविण्यावर भर देणे ही काळाची अत्यंत महत्त्वाची गरज आहे.

संदर्भ

1. अर्जुन आप्पादुराई. (1996). आधुनिकता मोठ्या प्रमाणावर : जागतिकीकरणाची सांस्कृतिक परिमाणे. नवी दिल्ली : ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.

2. अँथनी गिडेन्स. (1999). आधुनिकतेचे परिणाम : समाज आणि जागतिकीकरण. केंब्रिज : पॉलिटी प्रेस.
3. उलरिख बेक. (2000). जोखीम समाज : जागतिकीकरणाच्या संदर्भात. लंडन : सेज पब्लिकेशन्स.
4. मनुएल कॅस्टेल्स. (2010). नेटवर्क समाजाचा उदय. ऑक्सफर्ड : ब्लॅकवेल पब्लिशिंग.
5. रामचंद्र गुहा. (2014). भारत नंतर गांधी : जागतिकीकरणाच्या काळातील समाज. नवी दिल्ली : हार्पर कॉलिन्स इंडिया.

ISBN-978-93-49938-08-3

आधुनिक काळातील सत्तावाद : कारणे आणि परिणाम

डॉ. बाबासाहेब नानासाहेब पवार

विभागप्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, बेलापूर, ता.- श्रीरामपूर, जिल्हा-अहिल्यानगर

Email: bnpawar81@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19729213

DOI: 10.5281/zenodo.19729213

प्रस्तावना

लोकशाही, स्वातंत्र्य आणि मानवी हक्कांचा प्रसार होत असतानाच आधुनिक काळात सत्तावादी प्रवृत्तींचा उदय ही एक विरोधाभासी पण अत्यंत महत्त्वाची राजकीय घडामोड ठरली आहे. अनेक देशांनी औपचारिकरीत्या लोकशाही शासनपद्धती स्वीकारलेली असली तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात सत्ता केंद्रीकरण, कठोर प्रशासन आणि नागरिकांच्या स्वातंत्र्यावर निर्बंध वाढताना दिसतात. सत्तावाद ही अशी शासनप्रणाली किंवा प्रवृत्ती आहे जिथे राजकीय सत्ता मर्यादित व्यक्ती, गट किंवा नेत्याच्या हातात केंद्रीत असते आणि जनतेचा सक्रिय सहभाग, विरोधी मतांची अभिव्यक्ती तसेच संस्थात्मक स्वायत्तता यांना मर्यादा घातल्या जातात. आजच्या काळात अनेक राष्ट्रांमध्ये निवडणुका, संसद आणि घटना अस्तित्वात असल्या तरी लोकशाही मूल्ये आणि प्रक्रियांचा आशय हळूहळू दुर्बल होत आहे. निवडणुका या केवळ सत्ताधाऱ्यांच्या वैधतेचे साधन बनत असून विरोधी पक्ष, माध्यमे आणि नागरी समाज यांचे स्वातंत्र्य संकुचित केले जात आहे. परिणामी, लोकशाहीच्या आड सत्तावादी शासनपद्धती बळकट होत असल्याचे चित्र दिसून येते. या पार्श्वभूमीवर आधुनिक काळातील सत्तावादाची संकल्पना, त्याच्या उदयाची कारणे आणि त्याचे सामाजिक व राजकीय परिणाम यांचा अभ्यास करणे हे समकालीन राजकीय अभ्यासासाठी अत्यंत आवश्यक ठरते.

सत्तावादाची संकल्पना

सत्तावाद ही अशी राजकीय व्यवस्था किंवा शासनप्रवृत्ती आहे जिथे सत्ता आणि निर्णयप्रक्रिया काही मोजक्या व्यक्ती, गट किंवा एका प्रभावी नेत्याच्या हातात केंद्रीत असते. या व्यवस्थेत नागरिकांचा राजकीय सहभाग मर्यादित केला जातो आणि वैयक्तिक, सामाजिक व राजकीय स्वातंत्र्यांवर निर्बंध घातले जातात. कायद्याचे राज्य, लोकसहभाग, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व यांसारखी लोकशाहीची मूलभूत तत्त्वे सत्तावादी व्यवस्थेत दुर्बल ठरतात. शासनाच्या निर्णयांवर प्रश्न विचारणे,

टीका करणे किंवा विरोध व्यक्त करणे यांना अनेकदा अवांछित किंवा धोकादायक मानले जाते. आधुनिक काळात सत्तावाद नेहमीच उघड हुकूमशाही स्वरूपात दिसून येतो असे नाही, तर तो अनेकदा "निवडणूकाधारित सत्तावाद" या स्वरूपात प्रकट होतो. अशा व्यवस्थांमध्ये निवडणुका, संसद आणि घटनात्मक चौकट अस्तित्वात असते; मात्र निवडणुका मुक्त, निष्पक्ष आणि स्पर्धात्मक नसतात. माध्यमांवरील नियंत्रण, विरोधी पक्षांचे दमन, न्यायसंस्थेवर दबाव आणि प्रशासकीय यंत्रणेचा गैरवापर यांद्वारे सत्ताधारी आपली सत्ता टिकवून ठेवतात. परिणामी, लोकशाहीची बाह्य रचना जरी कायम असली तरी तिचा आशय आणि मूल्ये हळूहळू कमकुवत होत जातात.

आधुनिक काळातील सत्तावाद उदयास येण्याची कारणे

आधुनिक काळातील सत्तावादाच्या उदयामागे अनेक आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय घटक कारणीभूत आहेत. आर्थिक असमानता, बेरोजगारी, महागाई, विकासातील अपयश आणि सामाजिक असुरक्षितता यामुळे जनतेत असंतोष निर्माण होतो. अशा परिस्थितीत लोक "मजबूत नेतृत्व" आणि जलद निर्णयक्षम शासनाची अपेक्षा करतात. हीच अपेक्षा सत्तावादी प्रवृत्तींना पोषक वातावरण निर्माण करते. लोकशाही प्रक्रिया संथ आणि अप्रभावी वाटू लागल्यास लोक स्वातंत्र्याच्या बदल्यात स्थैर्य स्वीकारण्यास तयार होतात. राजकीय पातळीवर पारंपरिक पक्षांवरील विश्वास कमी होणे, भ्रष्टाचार, प्रशासनातील अकार्यक्षमता आणि संस्थात्मक अपयश यामुळे सत्तावादाला चालना मिळते. लोकाभिमुख राजकारण, राष्ट्रवाद आणि सुरक्षेच्या मुद्द्यांचा वापर करून सत्तावादी नेते सत्ता केंद्रीत करतात. तसेच दहशतवाद, अंतर्गत संघर्ष, महामारी किंवा आपत्कालीन परिस्थितींचा वापर करून सरकारे अपवादात्मक अधिकार मिळवतात, जे पुढे कायमस्वरूपी सत्तावादी स्वरूप धारण करतात.

माध्यमे, तंत्रज्ञान आणि सत्तावाद

आधुनिक काळातील सत्तावादात माध्यमे आणि डिजिटल तंत्रज्ञानाची भूमिका अत्यंत निर्णायक ठरलेली आहे. पारंपरिक माध्यमांबरोबरच सोशल मीडिया, डिजिटल प्लॅटफॉर्म्स आणि ऑनलाइन संवादमाध्यमांचा वापर करून सत्तावादी सरकारे लोकमत घडवण्याचा प्रयत्न करतात. डिजिटल देखरेख, नागरिकांच्या वैयक्तिक डेटाचे संकलन आणि माहितीच्या प्रवाहावर नियंत्रण ठेवून सरकारे समाजावर अप्रत्यक्ष नियंत्रण प्रस्थापित करतात. प्रचार, निवडक माहिती प्रसारित करणे आणि शासनाच्या धोरणांचे गौरवकरण यांद्वारे सत्तावादी नेतृत्व स्वतःची सकारात्मक प्रतिमा निर्माण करते. याचबरोबर, फेक न्यूज, दिशाभूल करणारी माहिती आणि विरोधी मतांचे दमन यांमुळे स्वतंत्र व विवेकी सार्वजनिक चर्चा मर्यादित होते. माध्यमांवरील नियंत्रण, पत्रकारांवर दबाव आणि टीकात्मक आवाजांना गप्प करण्याच्या प्रवृत्ती वाढतात. परिणामी, नागरिकांना शासनाच्या धोरणांबाबत पर्यायी, समतोल आणि तथ्याधारित माहिती मिळणे कठीण होते. माहितीच्या या नियंत्रित

ISBN-978-93-49938-08-3

वातावरणात सत्तावादी सत्ता अधिक बळकट होते आणि लोकशाहीतील संवाद, पारदर्शकता व उत्तरदायित्व यांना गंभीर धोका निर्माण होतो.

सत्तावादाचे लोकशाहीवरील परिणाम

सत्तावादाचा सर्वात गंभीर आणि दूरगामी परिणाम म्हणजे लोकशाहीच्या मूलभूत मूल्यांची हानी होय. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, संघटन स्वातंत्र्य आणि शांततामय विरोधाचा अधिकार यांसारख्या लोकशाही हक्कांवर विविध स्वरूपात निर्बंध घातले जातात. विरोधी पक्ष, नागरी समाज, पत्रकार आणि कार्यकर्त्यांना दडपण्याच्या प्रवृत्ती वाढतात. परिणामी, मुक्त व खुले सार्वजनिक चर्चेचे वातावरण संकुचित होते आणि नागरिकांचा राजकीय सहभाग मर्यादित होतो. लोकशाहीतील मतभिन्नता, सहिष्णुता आणि संवाद यांसारखी मूल्ये हळूहळू दुर्बल होतात. यासोबतच सत्तावादामुळे लोकशाहीच्या संस्थात्मक रचनेवरही गंभीर परिणाम होतो. संसद, न्यायपालिका आणि निवडणूक प्रक्रिया यांसारख्या संस्थांची स्वायत्तता कमी केली जाते किंवा त्यांच्यावर अप्रत्यक्ष दबाव टाकला जातो. सत्तेचे केंद्रीकरण वाढल्यामुळे यंत्रणा कमकुवत होते आणि शासन अधिक व्यक्तिकेंद्रित बनते. उत्तरदायित्व, पारदर्शकता आणि कायद्याचे राज्य यांना दुय्यम स्थान मिळते. परिणामी, लोकशाही केवळ नावापुरती उरून प्रत्यक्षात सत्तावादी स्वरूप धारण करण्याचा धोका निर्माण होतो.

सामाजिक आणि मानवी हक्कांवरील परिणाम

सत्तावादी व्यवस्थेत मानवी हक्कांचे संरक्षण हे दुय्यम ठरते आणि त्यांची पायमल्ली होण्याचा धोका लक्षणीयरीत्या वाढतो. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि न्याय्य प्रक्रियेचा अधिकार यांवर विविध स्वरूपात निर्बंध घातले जातात. अल्पसंख्याक समुदाय, राजकीय विरोधक, पत्रकार आणि नागरी कार्यकर्ते यांना लक्ष्य करून त्यांच्यावर दबाव, कारवाई किंवा दमन केले जाते. अशा परिस्थितीत भीतीचे वातावरण निर्माण होते, ज्यामुळे सामान्य नागरिक आपली मते उघडपणे मांडण्यास टाळाटाळ करू लागतात. परिणामी, समाजातील सक्रिय नागरिकत्व आणि लोकसहभाग कमी होतो. याशिवाय, सत्तावादी शासनामुळे समाजातील सामाजिक संवाद, वैविध्य आणि सहिष्णुता यांना गंभीर तडा जातो. विरोधी मतांबाबत असहिष्णुता वाढते आणि 'आम्ही विरुद्ध' ते अशी विभागणी अधिक तीव्र होते. दीर्घकाळात याचा परिणाम म्हणून समाज अधिक विभाजित, असहिष्णू आणि राजकीयदृष्ट्या निष्क्रिय बनण्याची शक्यता वाढते. नागरिकांमध्ये राजकीय उदासीनता, भीती आणि निराशा पसरते, जी लोकशाही संस्कृतीसाठी अत्यंत घातक ठरते. त्यामुळे सत्तावाद केवळ राजकीय व्यवस्थेलाच नव्हे, तर समाजाच्या नैतिक व मानवी मूल्यांनाही गंभीरपणे बाधित करतो.

नागरिकांची भूमिका आणि सत्तावादाला आव्हान

सत्तावादाला प्रभावीपणे आव्हान देण्यासाठी सजग, माहितीपूर्ण आणि सक्रिय नागरिकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. लोकशाही टिकवण्यासाठी नागरिकांनी केवळ मतदार म्हणून नव्हे, तर प्रश्न विचारणारे, उत्तरदायित्व मागणारे आणि घटनात्मक मूल्यांचे रक्षण करणारे घटक म्हणून भूमिका बजावणे आवश्यक आहे. माध्यम साक्षरता, माहितीची पडताळणी करण्याची क्षमता आणि फेक न्यूज ओळखण्याची जाणीव यांमुळे नागरिक सत्तावादी प्रचाराला बळी न पडता स्वतंत्र विचार करू शकतात. विवेकी मतदान, लोकशाही मार्गांनी विरोध व्यक्त करणे आणि कायद्याच्या चौकटीत राहून सहभाग घेणे हे सत्तावादी प्रवृत्तींवर मर्यादा घालण्याचे महत्त्वाचे साधन ठरते. यासोबतच मजबूत नागरी समाज, स्वतंत्र माध्यमे आणि स्वायत्त संस्था यांचे संरक्षण करणे ही नागरिकांची सामूहिक जबाबदारी आहे. शिक्षण संस्था आणि विद्यापीठे लोकशाही मूल्यांचे संवर्धन करण्यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. राजकीय शिक्षण, घटनात्मक जाणीव आणि चिकित्सक विचारसरणी विकसित केल्यास तरुण पिढी अधिक सजग आणि उत्तरदायी नागरिक म्हणून घडू शकते. शांततामय आंदोलन, सार्वजनिक चर्चा आणि संवाद यांद्वारे सत्तावादी प्रवृत्तींना आव्हान देणे शक्य होते. अशा प्रकारे सजग नागरिकत्व आणि संस्थात्मक बळकटी यांच्या माध्यमातूनच सत्तावादाला प्रभावीपणे रोखता येऊ शकते.

निष्कर्ष

एकूणच पाहता, आधुनिक काळातील सत्तावाद हा लोकशाही व्यवस्थेसमोरील एक गंभीर, बहुआयामी आणि गुंतागुंतीचे आव्हान बनले आहे. आर्थिक असमानता, सामाजिक असुरक्षितता, राजकीय असंतोष आणि संस्थात्मक अपयश यांच्या पार्श्वभूमीवर सत्तावादी प्रवृत्ती उदयास येतात. जरी सत्तावाद अल्पकालीन स्थैर्य, जलद निर्णयप्रक्रिया आणि मजबूत नेतृत्वाचा भास निर्माण करत असला, तरी दीर्घकालीन दृष्टीने त्याचे परिणाम लोकशाही मूल्ये, मानवी हक्क आणि सामाजिक सलोखा यांच्यासाठी घातक ठरतात. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचे संकुचन, संस्थात्मक स्वायत्ततेची हानी आणि सत्तेचे केंद्रीकरण यामुळे लोकशाहीचा आशय हळूहळू रिकामा होण्याचा धोका निर्माण होतो. म्हणूनच सत्तावादाचे स्वरूप, त्याची कारणे आणि त्याचे सामाजिक-राजकीय परिणाम यांचे चिकित्सक आणि संतुलित विश्लेषण करणे अत्यावश्यक आहे. लोकशाही टिकवण्यासाठी आणि सशक्त करण्यासाठी सजग नागरिकत्व, स्वायत्त व मजबूत संस्था आणि मूल्याधिष्ठित राजकीय संस्कृती यांची सामूहिक भूमिका निर्णायक ठरते. शिक्षण, माध्यम साक्षरता, घटनात्मक जाणीव आणि सक्रिय नागरी सहभाग यांच्या माध्यमातूनच सत्तावादी प्रवृत्तींना मर्यादा घालता येऊ शकतात. अशा प्रकारे लोकशाही ही केवळ शासनपद्धती न राहता ती एक जीवनपद्धती म्हणून टिकवून ठेवण्यासाठी समाजातील सर्व घटकांनी सामूहिक जबाबदारी स्वीकारणे आवश्यक आहे.

ISBN-978-93-49938-08-3

संदर्भ

1. देशमुख, अ. (2019). भारतीय लोकशाही : संकल्पना आणि वास्तव. औरंगाबाद: विद्या प्रकाशन.
2. जोशी, स. (2018). लोकशाही, राज्य आणि समाज. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
3. गायकवाड, बी. आर. (2021). लोकशाही आणि सत्तावाद : समकालीन आव्हाने. मुंबई: ग्रंथाली प्रकाशन.
4. पाटील, प्र. (2020). राजकारणातील नवे प्रवाह. कोल्हापूर: शिवराज प्रकाशन.

NEP 2020 मधील नागरिकत्व शिक्षणाचे महत्त्व

डॉ. संभाजी शामराव तनपुरे

विभागप्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, जिजामाता कॉलेज ऑफ सायन्स ॲण्ड आर्ट्स, भेंडे, ता.- नेवासा,जिल्हा-अहिल्यानगर

Email: Sambhaji.tanpure123@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19729544

DOI: 10.5281/zenodo.19729544

प्रस्तावना

लोकशाही शासनव्यवस्था यशस्वी होण्यासाठी केवळ संविधान, कायदे आणि संस्था पुरेशा नसतात, तर त्या व्यवस्थेचे भान असलेले, जबाबदारीची जाणीव असलेले आणि सक्रिय सहभाग घेणारे नागरिक असणे अत्यावश्यक असते. नागरिक हा लोकशाहीचा केंद्रबिंदू असल्याने त्याची वैचारिक, नैतिक आणि सामाजिक जडणघडण शिक्षणातूनच घडते. त्यामुळे शिक्षणव्यवस्थेचा प्रमुख उद्देश हा केवळ रोजगारक्षम मनुष्यबळ निर्माण करणे नसून, लोकशाही मूल्यांशी बांधील, संविधानाभिमुख आणि सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार नागरिक घडवणे हाच असला पाहिजे. याच पार्श्वभूमीवर नागरिकत्व शिक्षणाचे महत्त्व अधिक अधोरेखित होते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० हे भारतातील शिक्षणव्यवस्थेत मूलगामी बदल घडवून आणणारे धोरण मानले जाते. या धोरणामध्ये शिक्षणाला मानवी मूल्ये, नैतिकता, सामाजिक जबाबदारी आणि लोकशाही जाणीव यांच्याशी जोडण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. हे धोरण भारत सरकारचे शिक्षण मंत्रालय यांच्या मार्गदर्शनाखाली राबविण्यात येत असून, त्यामध्ये विद्यार्थ्यांमध्ये संविधानिक मूल्ये, राष्ट्रीय एकात्मता, कर्तव्यभावना आणि सामाजिक सलोखा रुजवण्यावर विशेष भर देण्यात आला आहे. त्यामुळे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ही केवळ शैक्षणिक सुधारणा नसून, लोकशाही नागरिक घडवण्याची दीर्घकालीन राष्ट्रीय प्रक्रिया म्हणून पाहिली जाते.

नागरिकत्व शिक्षण: संकल्पनात्मक चौकट

नागरिकत्व शिक्षण म्हणजे व्यक्तीला केवळ कायदेशीर नागरिक बनवणे नव्हे, तर तिला सामाजिक, राजकीय आणि नैतिकदृष्ट्या सक्षम बनवण्याची प्रक्रिया होय. या शिक्षणातून व्यक्तीमध्ये स्वतःचे हक्क ओळखण्याची क्षमता, कर्तव्यांची जाणीव, सार्वजनिक जीवनात सहभाग घेण्याची वृत्ती आणि लोकशाही मूल्यांप्रती निष्ठा निर्माण केली जाते. नागरिकत्व शिक्षण हे व्यक्ती आणि राज्य यांच्यातील

नाते दृढ करते आणि लोकशाहीला केवळ सैद्धांतिक न ठेवता प्रत्यक्ष व्यवहारात कार्यक्षम बनवते. भारतीय संदर्भात नागरिकत्व शिक्षणाची संकल्पना विशेष महत्त्वाची ठरते, कारण भारत हा सामाजिक, भाषिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक विविधतेने नटलेला देश आहे. अशा समाजात सहिष्णुता, बंधुता, समता आणि न्याय ही मूल्ये रुजवणे अत्यंत आवश्यक आहे. भारतीय संविधान मध्ये नमूद केलेली मूल्ये ही नागरिकत्व शिक्षणाची मूलभूत आधारशिला आहेत. त्यामुळे नागरिकत्व शिक्षण हे केवळ राजकीय शिक्षण न राहता सामाजिक समरसता, राष्ट्रीय एकात्मता आणि लोकशाही संस्कृती निर्माण करणारे व्यापक शिक्षण ठरते.

NEP 2020 मधील नागरिकत्व शिक्षणाची दृष्टी

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये नागरिकत्व शिक्षणाचा थेट स्वतंत्र विषय म्हणून उल्लेख नसला, तरी धोरणाची एकूण दृष्टी ही स्पष्टपणे लोकशाहीप्रधान व मूल्याधिष्ठित आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये "Good Human Beings", "Responsible Citizens" आणि "Engaged Citizens" घडवण्यावर भर देण्यात आला आहे. या माध्यमातून शिक्षणाचे उद्दिष्ट केवळ ज्ञानप्राप्तीपुरते मर्यादित न ठेवता सामाजिक जाणीव, नैतिकता, सार्वजनिक उत्तरदायित्व आणि संविधानिक मूल्यांची आंतरिकता निर्माण करणे असे व्यापक करण्यात आले आहे. ही दृष्टी नागरिकत्व शिक्षणाच्या मूलभूत तत्त्वांशी सुसंगत आहे. लोकशाही, सहिष्णुता, बहुविधता, राष्ट्रीय एकात्मता आणि सामाजिक सलोखा या मूल्यांना शिक्षणाच्या केंद्रस्थानी ठेवले आहे. भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या समाजात जबाबदार नागरिक घडवण्यासाठी शिक्षणाने विभाजन नव्हे तर संवाद, सहकार्य आणि सहअस्तित्व शिकवले पाहिजे, ही भूमिका धोरणात प्रकर्षाने दिसून येते. हे धोरण नागरिकांना केवळ राज्याचे आज्ञाधारक घटक न मानता, लोकशाही प्रक्रियेत सक्रिय सहभागी मानते. त्यामुळे नागरिकत्व शिक्षण हे या धोरणाच्या तात्त्विक अधिष्ठानाचा अविभाज्य भाग ठरते.

अभ्यासक्रम आणि अध्यापन पद्धतीतील बदल

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० अंतर्गत अभ्यासक्रम रचना ही पारंपरिक पाठांतराधिष्ठित पद्धतींपासून दूर जाऊन अनुभवाधिष्ठित, कृतीप्रधान आणि विचारप्रवर्तक बनवण्याचा प्रयत्न करते. नागरिकत्व शिक्षणाच्या दृष्टीने हा बदल अत्यंत महत्त्वाचा आहे, कारण लोकशाही मूल्ये ही केवळ पुस्तकातून शिकवता येत नाहीत, तर त्यांचा अनुभव विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष कृतीतून द्यावा लागतो. वादविवाद, चर्चासत्रे, समूहकार्य, मॉक संसद, निवडणूक प्रक्रिया अनुकरण, सामाजिक प्रश्नांवरील प्रकल्प या माध्यमातून विद्यार्थी लोकशाही प्रक्रियेचा अनुभव घेतात. याशिवाय या धोरणामध्ये बहुविषयक (Multidisciplinary) शिक्षणावर भर देण्यात आला आहे. इतिहास, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, नैतिक शिक्षण, पर्यावरण शिक्षण आणि स्थानिक अध्ययन यांचा परस्पर समन्वय साधून नागरिकत्व

शिक्षण अधिक व्यापक आणि सखोल करण्याचा प्रयत्न केला जातो. या अभ्यासक्रमांची आखणी व पाठ्यपुस्तक विकासाची जबाबदारी राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद (NCERT) व राज्यस्तरीय संस्था पार पाडतात. त्यामुळे नागरिकत्व शिक्षण हे स्वतंत्र विषयापुरते मर्यादित न राहता संपूर्ण शिक्षणप्रक्रियेत गुंफले जाते, ही या धोरणामधील मधील महत्त्वाची संरचनात्मक सुधारणा आहे.

नागरिकत्व शिक्षण आणि लोकशाही सक्षमीकरण

नागरिकत्व शिक्षण हे लोकशाही सक्षमीकरणाचे सर्वात प्रभावी साधन मानले जाते. लोकशाही ही केवळ निवडणुकांपुरती मर्यादित संकल्पना नसून ती सतत चालणारी सामाजिक-राजकीय प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत नागरिकांचा सजग, विवेकपूर्ण आणि जबाबदार सहभाग अत्यावश्यक असतो. या धोरणाच्या माध्यमातून दिले जाणारे नागरिकत्व शिक्षण विद्यार्थ्यांमध्ये संविधानिक मूल्यांची समज, सार्वजनिक प्रश्नांबाबत संवेदनशीलता आणि राजकीय प्रक्रियांबाबत जागरूकता निर्माण करते. त्यामुळे विद्यार्थी भविष्यात केवळ मतदार न राहता लोकशाही प्रक्रियेतील सक्रिय घटक बनू शकतात. आजच्या डिजिटल आणि माध्यमप्रधान युगात लोकशाहीसमोर दिशाभूल, अफवा, द्वेषमूलक भाषण आणि राजकीय ध्रुवीकरण यांसारखी गंभीर आव्हाने उभी आहेत. अशा परिस्थितीत विवेकशील विचार, तर्कशुद्ध निर्णयक्षमता आणि संवादप्रधान दृष्टिकोन असलेले नागरिक घडवणे अत्यंत आवश्यक आहे. या धोरणाच्या अंतर्गत नागरिकत्व शिक्षण हे विद्यार्थ्यांना केवळ अधिकारांची जाणीव करून देत नाही, तर कर्तव्य, सहिष्णुता आणि बहुविधतेचा सन्मान करण्याची शिकवण देते. परिणामी लोकशाही संस्था अधिक मजबूत होतात आणि भारतीय संविधान मध्ये अधोरेखित केलेली लोकशाहीची मूल्ये प्रत्यक्ष व्यवहारात साकार होण्यास मदत होते.

अंमलबजावणीतील आव्हाने

NEP 2020 मधील नागरिकत्व शिक्षणाची दृष्टी अत्यंत प्रगत आणि व्यापक असली, तरी तिची प्रभावी अंमलबजावणी ही मोठी आव्हानात्मक बाब आहे. सर्वप्रथम शिक्षक प्रशिक्षणाचा प्रश्न महत्त्वाचा ठरतो. मूल्याधिष्ठित आणि नागरिकत्वप्रधान शिक्षण देण्यासाठी शिक्षकांकडे केवळ विषयज्ञान नव्हे, तर लोकशाही मूल्यांची सखोल समज, तटस्थ दृष्टिकोन आणि संवादकौशल्य आवश्यक असते. मात्र प्रत्यक्षात अनेक ठिकाणी शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये नागरिकत्व शिक्षणाचा पुरेसा समावेश झालेला दिसत नाही. दुसरे महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे मूल्याधिष्ठित शिक्षणाचे मूल्यमापन (assessment) कसे करावे, हा प्रश्न. नागरिकत्व शिक्षणाचे परिणाम हे तात्काळ मोजता येत नाहीत, कारण मूल्ये, दृष्टिकोन आणि वर्तनबदल हे दीर्घकालीन प्रक्रियेतून घडतात. याशिवाय शिक्षणाच्या राजकीयकरणाचा धोका, अभ्यासक्रमातील असमान अंमलबजावणी

ISBN-978-93-49938-08-3

आणि शहरी-ग्रामीण दरी हीही गंभीर आव्हाने आहेत. त्यामुळे हे धोरण नागरिकत्व शिक्षण यशस्वी होण्यासाठी धोरणात्मक स्पष्टता, संस्थात्मक पाठबळ आणि सातत्यपूर्ण निरीक्षण आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे भारतातील शिक्षणव्यवस्थेला केवळ कौशल्यप्रधान आणि रोजगाराभिमुख चौकटीत न अडकवता, लोकशाही मूल्यांशी निगडित आणि समाजाभिमुख बनवण्याचा प्रयत्न करते. या धोरणामध्ये नागरिकत्व शिक्षणाचा थेट स्वतंत्र विषय म्हणून उल्लेख नसला, तरी संपूर्ण धोरणाची तात्त्विक बैठक ही संविधानिक मूल्ये, सामाजिक जबाबदारी, नैतिकता आणि लोकशाही सहभाग यांवर आधारित आहे. त्यामुळे या धोरणामधील नागरिकत्व शिक्षण हे अप्रत्यक्ष, सर्वव्यापी आणि बहुआयामी स्वरूपाचे असून, ते भारतीय लोकशाहीसाठी दीर्घकालीन गुंतवणूक म्हणून पाहिले पाहिजे. या धोरणाच्या माध्यमातून घडवण्यात येणारा नागरिक हा केवळ कायदेशीर अधिकारांचा उपभोक्ता नसून, तो समाजातील असमतोल, अन्याय आणि भेदभाव यांविषयी संवेदनशील असलेला विवेकशील घटक ठरतो. संविधानिक मूल्यांची समज, कर्तव्यभावनेची जाणीव आणि सार्वजनिक जीवनातील सक्रिय सहभाग या गुणांमुळे लोकशाही संस्थांवरील नागरिकांचा विश्वास दृढ होतो. भारतीय संविधान मध्ये अंतर्भूत असलेली समता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि बंधुता ही मूल्ये शिक्षणाच्या माध्यमातून प्रत्यक्ष व्यवहारात उतरवण्याचा प्रयत्न या धोरणामध्ये मध्ये स्पष्टपणे दिसून येतो.

तथापि, या धोरणामधील मधील नागरिकत्व शिक्षणाची प्रभावी अंमलबजावणी ही आपोआप साध्य होणारी प्रक्रिया नाही. शिक्षक प्रशिक्षण, अभ्यासक्रम रचना, मूल्यमापन पद्धती आणि संस्थात्मक स्वायत्तता या सर्व घटकांमध्ये सुसंगती नसेल, तर नागरिकत्व शिक्षण केवळ धोरणात्मक घोषणांपुरते मर्यादित राहण्याचा धोका आहे. विशेषतः शिक्षणाच्या राजकीयकरणाचा प्रश्न आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षणाच्या तटस्थतेचा मुद्दा हा गंभीर स्वरूपाचा असून, त्यावर धोरणकर्त्यांनी सजगपणे लक्ष देणे आवश्यक आहे. एकूणच, या धोरणामधील मधील नागरिकत्व शिक्षण हे भारतीय लोकशाहीला अधिक सशक्त, समावेशक आणि सहभागी बनवण्याची क्षमता बाळगते. मात्र ही क्षमता प्रत्यक्षात साकार करण्यासाठी धोरण, संस्था, शिक्षक आणि समाज यांच्यात समन्वय असणे गरजेचे आहे. नागरिकत्व शिक्षण हे राष्ट्रनिर्मितीचे दीर्घकालीन साधन असल्याने, त्याकडे तात्कालिक परिणामांच्या चौकटीत नव्हे तर सामाजिक परिवर्तनाच्या व्यापक दृष्टीने पाहणे आवश्यक आहे. अशा सर्वंकष अंमलबजावणीमुळेच हे धोरण भारतातील लोकशाही संस्कृती अधिक खोलवर रुजवू शकेल.

संदर्भ

1. भारत सरकार. (2020). राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020. नवी दिल्ली: शिक्षण मंत्रालय.

2. शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण राष्ट्रीय परिषद (NCERT). (2021). शालेय शिक्षणातील मूल्याधिष्ठित व नागरिकत्व शिक्षण. नवी दिल्ली: NCERT.
3. बी. आर. आंबेडकर. (2019). भारतीय संविधान: तत्त्वज्ञान व सामाजिक आशय (मराठी आवृत्ती). पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
4. देशमुख, आर. प. (2018). लोकशाही, नागरिकत्व आणि शिक्षण. औरंगाबाद: विद्या प्रकाशन.
5. पाटील, एस. के. (2021). "राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020: मूल्याधिष्ठित शिक्षणाची नवी दिशा." भारतीय समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका, 6(2), 45–52.
6. कुलकर्णी, एम. व्ही. (2020). भारतीय लोकशाही आणि नागरिकत्व शिक्षण. कोल्हापूर: शिवराज प्रकाशन.
7. युनेस्को. (2015). Global Citizenship Education: Topics and Learning Objectives (मराठी संदर्भ आवृत्ती). पॅरिस: UNESCO.

ISBN-978-93-49938-08-3

छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्याच्या आर्थिक विकासात पर्यटन उद्योगाचे योगदान

श्रीम. प्रतिभा बाबासाहेब टेमकर

संशोधक विद्यार्थीनी, अर्थशास्त्र विभाग, विवेकानंद कला व सरदार दिलीपसिंग वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, छ. संभाजीनगर

Email: pratibhamahadane@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19729724

DOI: 10.5281/zenodo.19729724

प्रस्तावना

छत्रपती संभाजीनगर जिल्हा (पूर्वीचा औरंगाबाद) हा महाराष्ट्रातील एक प्रमुख ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक केंद्र आहे. २०२३ मध्ये नामकरणानंतरही त्याची ओळख 'महाराष्ट्राची पर्यटन राजधानी' म्हणून कायम आहे. अजिंठा-एलोरा लेणी यांसारख्या युनेस्को जागतिक वारसा स्थळांमुळे हा जिल्हा देश-विदेशातील पर्यटकांचे प्रमुख आकर्षण आहे. पर्यटन उद्योग हा जिल्ह्याच्या आर्थिक विकासाचा एक महत्त्वाचा स्तंभ आहे. तो रोजगार निर्मिती, सेवा क्षेत्राचा विस्तार, स्थानिक हस्तकला आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान देतो (Government of Maharashtra, 2024).

भारतातील पर्यटन क्षेत्र राष्ट्रीय GDP च्या सुमारे ५ टक्के योगदान देते, तर महाराष्ट्रात २०२२ मध्ये १,११३ लाख देशांतर्गत आणि १५.१ लाख विदेशी पर्यटक आले. छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यातील पर्यटन हे मुख्यतः वारसा पर्यटनावर आधारित असून, त्याचे आर्थिक प्रभाव स्थानिक अर्थव्यवस्थेवर स्पष्ट दिसतात. या संशोधनपत्रात जिल्ह्यातील पर्यटन स्थळे, पर्यटक आकडेवारी, आर्थिक योगदान, आव्हाने आणि सरकारी धोरणे यांचा अभ्यास केला आहे (Ministry of Tourism, Government of India, 2025).

जिल्ह्याची पार्श्वभूमी आणि प्रमुख पर्यटन स्थळे

छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ १०,१३८ चौरस किलोमीटर आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार लोकसंख्या ३७,०१,२८२ इतकी होती. जिल्ह्याचा सकल जिल्हा घरेलू उत्पादन (GSDP) २०२२-२३ मध्ये ९८,८०४ कोटी रुपये होता, ज्यात सेवा क्षेत्राचा वाटा प्रमुख आहे (Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, 2024). कृषी आणि

उद्योगांसोबत पर्यटन हे सेवा क्षेत्राचे प्रमुख घटक आहे.

जिल्ह्यातील प्रमुख पर्यटन स्थळे युनेस्को विश्व वारसा स्थळे आहेत:

- अजिंठा लेणी: २र्या शतकापासूनची बौद्ध लेणी, भित्तिचित्रांसाठी प्रसिद्ध.
- एलोरा लेणी: बौद्ध, जैन आणि हिंदू लेणी, एकाच खडकात कोरलेले कैलास मंदिर जगप्रसिद्ध.
- बीबी का मकबरा: 'दख्खनचा ताज' म्हणून ओळखले जाणारे मुगलकालीन स्मारक.
- दौलताबाद किल्ला: 'अजिंक्य' किल्ला, रणनीतिक महत्त्वाचा.
- इतर: घृष्णेश्वर ज्योतिर्लिंग, पितळखोरा लेणी, पानचक्की, सोनेरी महल इत्यादी.

महाराष्ट्र पर्यटन विभागानुसार, हे स्थळे इतिहासप्रेमी, धार्मिक आणि निसर्गप्रेमी पर्यटकांना आकर्षित करतात. २०१० मध्ये जिल्ह्याला 'महाराष्ट्राची पर्यटन राजधानी' घोषित करण्यात आले. हे स्थळे जिल्ह्याच्या अर्थव्यवस्थेला चालना देतात, कारण पर्यटक येथे राहणे, खाणे, वाहतूक आणि हस्तकला खरेदी करतात (Government of Maharashtra, 2024).

पर्यटक आकडेवारी आणि महसूल

पुरातत्त्व सर्वेक्षण विभाग (ASI) च्या तिकिट विक्री आकडेवारीनुसार (अजिंठा, एलोरा, बीबी का मकबरा, दौलताबाद व औरंगाबाद लेणी): मार्च २०२३ ते नोव्हेंबर २०२३ या कालावधीत ५०,५०,०७१ देशांतर्गत आणि ३५,६१८ विदेशी पर्यटक आले. मात्र, २०२४ च्या समान कालावधीत देशांतर्गत पर्यटक संख्या २४,९४,५७० वर घसरली (सुमारे ५० टक्के घट), तर विदेशी ३०,८८४ राहिली. एलोरा लेणी सर्वाधिक लोकप्रिय ठरली (CNBC-TV18, 2025).

कोविडपूर्व काळात (२०१९-२०) एलोरा आणि अजिंठा येथे वार्षिक १३-१४ लाख पर्यटक येत होते. २०२२-२३ मध्ये कोविडनंतर पुनरुज्जीवन झाले. हे पर्यटक स्थानिक अर्थव्यवस्थेला चालना देतात. ASI तिकिट महसूल, हॉटेल्स, टॅक्सी, गाइड्स आणि स्मरणिका विक्री यातून अप्रत्यक्ष महसूल मिळतो (Ministry of Tourism, Government of India, 2025).

जिल्ह्यातील सेवा क्षेत्राचा वाटा पर्यटनामुळे वाढतो. महाराष्ट्र पर्यटन धोरण २०२४ नुसार, राज्यात पर्यटन द्विगुणित करून १८ लाख रोजगार आणि १ लाख कोटी गुंतवणूक लक्ष्य आहे. छत्रपती संभाजीनगर हे वारसा पर्यटनाचे प्रमुख केंद्र असल्याने, येथील योगदान महत्त्वाचे आहे. स्वदेश दर्शन २.० योजनेंतर्गत अजिंठा-एलोरा हे ५७ ठिकाणांपैकी एक विकसित करण्यात येत आहे (Ministry of Tourism, Government of India, 2024).

ISBN-978-93-49938-08-3

आर्थिक विकासातील योगदान

पर्यटन उद्योग जिल्ह्याच्या आर्थिक विकासात बहुआयामी योगदान देतो. प्रथम, रोजगार निर्मिती: हॉटेल्स, रेस्टॉरंट्स, वाहतूक, गाइड्स आणि हस्तकला क्षेत्रात हजारो प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष नोकऱ्या उपलब्ध होतात. सेवा क्षेत्रातील प्रमुख वाटा यात महत्त्वाचा आहे (Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra, 2024). दुसरे, स्थानिक उद्योगांना चालना: पर्यटकांच्या खरेदीमुळे पाथणी साड्या, हस्तकला, हॉटेल उद्योग फोफावतात. तिसरे, पायाभूत सुविधा विकास: रस्ते, रेल्वे स्टेशन, हॉटेल्स आणि विमानतळ सुधारणा पर्यटनामुळे होतात.

अभ्यासानुसार, पर्यटनामुळे स्थानिक समुदायाचे समाधान वाढते; उत्पन्न, रोजगार आणि व्यवसाय वाढतो. जिल्ह्याचा GSDP मधील योगदान पर्यटनाने मजबूत होतो. गुणाकार प्रभाव (multiplier effect) ने १ पर्यटक रुपये खर्च केल्यास २-३ रुपये अतिरिक्त उत्पन्न निर्माण होते. महाराष्ट्राच्या पर्यटन गुंतवणुकीच्या ध्येयात छत्रपती संभाजीनगरचे योगदान महत्त्वाचे आहे (Government of Maharashtra, 2024).

आव्हाने आणि सरकारी उपक्रम

आव्हाने: २०२४ मधील ५० टक्के घट (हवामान, जागतिक घटना किंवा जागरूकतेचा अभाव), ऋतुनिष्ठता, संरक्षण समस्या, अपुरे प्रशिक्षित मनुष्यबळ आणि पायाभूत सुविधा (CNBC-TV18, 2025).

सरकारी उपक्रम: महाराष्ट्र पर्यटन धोरण २०२४ अंतर्गत 'महा डेस्टिनेशन डेव्हलपमेंट प्रोग्राम' नुसार ५० पर्यटन स्थळे विकसित होणार, ज्यात वारसा पर्यटनावर भर. भांडवली अनुदान, SGST परतावा, विद्युत शुल्क सूट, व्याज अनुदान इत्यादी प्रोत्साहने देण्यात येत आहेत. स्वदेश दर्शन २.० आणि ग्रामीण पर्यटन स्पर्धा यामुळे जिल्ह्याला फायदा होईल (Government of Maharashtra, 2024; Ministry of Tourism, Government of India, 2024).

निष्कर्ष

छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्याच्या आर्थिक विकासात पर्यटन उद्योगाचे योगदान अमूल्य आहे. अजिंठा-एलोरा सारख्या स्थळांमुळे रोजगार, महसूल आणि सेवा क्षेत्र वाढते. २०२४ च्या घटीनंतरही पुनरुज्जीवन शक्य आहे. धोरण २०२४ आणि केंद्रिय योजनांद्वारे भविष्यात पर्यटक संख्या दुप्पट, गुंतवणूक वाढ आणि शाश्वत विकास साध्य होईल. स्थानिक समुदाय, शासन आणि खासगी क्षेत्र यांचा सहभाग आवश्यक. पर्यटन हे केवळ आर्थिक साधन नव्हे, तर सांस्कृतिक वारसा जपणारे माध्यम आहे.

संदर्भ

1. CNBC-TV18. (2025, January 8). Tourist footfalls at Ajanta, Ellora caves and other ASI sites decline by 50% in 2024. Retrieved from https://www.cnbctv18.com/travel/destinations/tourist-footfalls-at-ajanta-ellora-caves-and-other-asi-sites-decline-by-50-in-2024-19536900.htm
2. Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra. (2024). Economic survey of Maharashtra 2023-24. Mumbai: Author. Retrieved from https://maitri.maharashtra.gov.in/wp-content/uploads/pdf/2023-24.pdf
3. Government of Maharashtra. (2024). Maharashtra Tourism Policy 2024. Mumbai: Directorate of Economics and Statistics. (Press note dated March 7, 2025). Retrieved from https://mahades.maharashtra.gov.in/files/noticeboard/press_note_eng_24_25_5325.pdf
4. Ministry of Tourism, Government of India. (2024). Swadesh Darshan 2.0: Notification of Ajanta-Ellora destination. Retrieved from https://sd2.tourism.gov.in/
5. Ministry of Tourism, Government of India. (2025). India tourism data compendium 2024. Retrieved from https://tourism.gov.in/sites/default/files/2025-03/India%20Tourism%20Data%20Compendium%202024_0.pdf

भारतीय संविधानाच्या घटनात्मक विकासाची ७५ वर्षे

शामराव रोकडे

सहाय्यक प्राध्यापक, न्यू आर्ट्स, कॉमर्स सायन्स कॉलेज, पारनेर

Email: shyamraorokade@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19729910

DOI: 10.5281/zenodo.19729910

प्रस्तावना

'भारतीय राज्यघटनेचा एक जिवंत दस्तऐवज म्हणून विचार केला तर, गेली साठपेक्षा अधिक वर्षे टिकून राहिलेली आणि कार्यरत असलेली ही राज्यघटना आधुनिक जगातील पहिली वसाहतवादोत्तर राज्यघटना म्हणून ऐतिहासिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाची ठरते, नंतर उदयास आलेल्या अनेक देशांच्या राज्यघटनांवर तिचा प्रभाव पडलेला आहे.'१.

राज्यघटनेचा विचार करत असताना तर दोन टप्प्यावर करावा लागतो. एक म्हणजे कार्यक्षेत्र कोणते आहे आणि दुसरे म्हणजे कोणत्या परिस्थितीत ते संविधान जन्माला आले आणि त्याचा उद्देश काय आहे? भारत या राष्ट्रराज्याचा विचार करता विशेषत: दक्षिण आशियाई राष्ट्रातील एक सर्वात मोठे लोकशाही असणारे राष्ट्र. दक्षिण आशियामध्ये १९५०च्या दशकात वसाहतवादाचा अंत झाल्यानंतर या देशांनी खडतर परिस्थितीत राज्यघटनांचा स्वीकार केला. या देशांनी नव्याने स्वीकारलेल्या राज्यघटनांचे पुढे काय झाले? किंवा मागील ७५ वर्षात काय झाले? दुसरा भाग म्हणजे या नवस्वतंत्र झालेल्या देशांच्या देशांतर्गत परिस्थितीचा आव्हानाचा सामना या राज्यघटना करू शकल्या का? हे पाहणे महत्त्वाचे ठरते. दक्षिण आशियाई देशांमध्ये भारताचे स्थान मध्यवर्ती असल्याने भारताने संघर्ष पूर्ण काळात घटना निर्मिती केली ही घटना निर्मिती भारतीय लोकशाही गणराज्य चालवण्याला परिपूर्ण ठरली. असे गेल्या ७५ वर्षाच्या कालखंडातील घटनेची वाटचाल पाहिल्यास म्हणता येईल. पण शेजारील देशात मात्र याबाबत कमालीचे अपयश आले, पाकिस्तानी आणि श्रीलंका या देशात तीन वेळा संविधान बदलले गेले. नेपाळ मध्ये सात वेळा संविधान बदल करावे लागले. भूतान या देशात २००८ पासून पहिले संविधान लागू झाले तर बांगलादेशात १९७२ मधले संविधान असले तरी, लोकशाहीच्या बाबतीत गंभीर प्रश्न आहेत. अफगाणिस्तानने २०१४ चे संविधान रद्द केले आणि आज अफगाणिस्तान शरियत कायद्यावरती राज्य कारभार करतो. याचाच अर्थ शेजारील देशांमध्ये बऱ्याच देशांची मूळ संविधान कायम राहिले नाही. पण भारतीय संविधान याबाबतीत अपवाद ठरले. याचे

सर्व श्रेय घटनाकर्त्यांना जाते. भारताच्या राज्यघटनेचे मूळ संविधान कायम असून पुढील सात दशकात या संविधानाचा टप्प्याटप्प्याने विकास होत गेला. 'भारतीय राज्यघटना ही गतिमान आहे मूळ ढाच्यास धक्का न लावता प्रत्येक टप्प्यावर त्यात बदल आणि विकासही होत आहे'२ याबाबतीत हे संविधान वेगळे ठरले आहे. घटनात्मक विकास ही एक प्रक्रिया असून ती देशातील राजकीय प्रक्रिया आणि घटना यांच्यातील परस्परसंबंधातून साकारत असते. देशांतर्गत घडणाऱ्या विविध राजकीय प्रक्रियांनी घटनात्मक प्रक्रियेला चालना मिळते. घटनात्मक प्रक्रियेतून घटनात्मक विकास घडून येत असतो. हा घटनात्मक विकास कसा होत गेला हे पाहणे अगत्याचे ठरेल. घटनेतून घटनावाद जन्माला येत असतो. जगभरातल्या राष्ट्रराज्यांच्या शासन पद्धतीकडे पाहिले असता घटनावादाचे विभिन्न प्रकार दिसून येतात. यामुळे घटनावादाचे काही महत्त्वाचे प्रकार सांगता येतात. ब्रिटिश घटनावाद, अमेरिकन घटनावाद, युरोपीय घटनावाद, मार्क्सवादी घटनावाद, आणि तिस्या जगातील घटनावाद. घटनावादाच्या या सर्व प्रकारांमध्ये मुख्यतः घटनावादाचे दोन दृष्टिकोन महत्त्वाचे असतात. एक म्हणजे, घटनावादाचा उदारमतवादी दृष्टिकोन आणि दुसरे म्हणजे मार्क्सवाद उदयाला आल्यानंतर घटनावादाचा मार्क्सवादी दृष्टिकोन. उदारमतवादी घटनावाद हा मुख्यतः राज्यसंस्थेच्या अमर्याद सत्तेला लगाम घालतो आणि नागरिकांचे हक्क व स्वातंत्र्य सुरक्षित ठेवतो. तर मार्क्सवादी घटनावाद हा राज्यघटना हे केवळ एक साधन असून सामाजिक आर्थिक बदल महत्वाचे मानतो.

भारतीय राज्यघटना उदारमतवादी लोकशाही परंपरेतून उभे राहिले आहे. त्यामुळे सामान्य कायद्याऐवजी घटनात्मक कायदा श्रेष्ठ मानला आहे. राज्यघटना श्रेष्ठ आहे पण अपरिवर्तनीय नाही.३ राज्यघटनेतील कलम ३६८ ने केंद्रशासनाला घटनेमध्ये दुरुस्ती करण्याचा अधिकार मिळाला आहे, परीधृढ आणि लवचिक अशा दोन पद्धती घटनादुरुस्तीसाठी वापरता येतात, शासनाकडे जर एकपक्षीय बहुमात असेल तर ब्याच घटना दुरुस्त्या या लवचिक होतात आणि जर संख्याबळ हे युती किंवा आघाडीकरुन जुळवले असेल तर घटना दुरुस्त्या या परीधृढ बनतात. सरकारने केलेल्या घटना दुरुस्त्या आणि त्याचा न्यायालयाने लावलेलें अन्वयार्थ या प्रक्रियेतून घटनात्मक प्रक्रिया घडत असते. घटनात्मक विकासाच्या संदर्भात भारतीय न्यायसंस्थेने मोलाची आणि उल्लेखनीय कामगिरी केली आहे. "एवढेच नाही तर १९५० मध्ये अस्तित्वात आलेली राज्यघटना नामक संहिता म्हणजे नक्की काय याचे आपले आज जे आकलन आहे, त्यात न्यालायाचा वाटा मोठा आहे."४ घटनात्मक विकासाच्या संदर्भात एकूण तीन कालखंडाचा विचार करायला हवा, एक म्हणजे १९७६ पूर्वीचा कालखंड, दोन १९७६ नंतरचा कालखंड आणि तीन १९९० नंतरचा कालखंड

१९७६ पूर्वीचा कालखंड

स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतीय राज्यसंस्थेने सुधारणावादी भूमिका घ्यायला सुरुवात केली. जमीनदारी निर्मूलनाचे कायदे, बँकांचे राष्ट्रीयीकरण निर्णय, संस्थानिकांची तनखे बंदी या धोरणांच्या

ISBN-978-93-49938-08-3

विरोधात न्यायालयाने निर्णय दिले. न्यायालय खाजगी मालमत्तेच्या अधिकाराला संरक्षण देत आहे, असे चित्र निर्माण झाले, पण त्याला आणखी एक बाजू होती कायदायचे राज्य या संकल्पनेला धक्का बसू शकतो या भूमिकेतून न्यायालयाने निर्णय दिले.५ न्यायालयाने घटनात्मक तरतुदींचे वाचन हे शब्दशः केले, न्यायालय सुधारणावादी भूमिका घेवू शकले नाही, मालमत्तेच्या हक्क्च्या संदर्भात न्यायालायची भूमिका हे स्थितीवादी राहिले,

केशवानंद भारती खटला

१९७३ सालच्या केशवानंद भारती खटला घटनात्मक विकासातील अत्यंत महत्वपूर्ण टप्पा मनाला जातो. संसदेच्या घटनादुरुस्तीच्या अधिकाराच्या व्याप्ती संदर्भात न्यायालयाने काहीएक मर्यादा स्पष्ट केल्या. या खटल्याच्या निमित्ताने घटनेच्या मुलभूत रक्षणाची जबाबदारी न्यायालयाने स्वत कडे घेतली. संसदेच्या अमर्याद घटनादुरुस्तीच्या अधिकारावर बंधने घातली. आणि न्यायालयाने स्पष्ट केले कि, संसदेला घटनादुरुस्ती करण्याचा अधिकार आहे, पण घटनेच्या काही बाबी या घटनादुरुस्ती करूनही बदलता येणार नाही. घटनेच्या काही गोष्टी या मुलभूत संरचनेचा भाग आहे. न्यायालयाने घटनेच्या संदर्भात Basic Structure Doctrine सांगितले. राज्यघटनेत मुलभूत संरचनेचा भाग कोठेही सांगितला नाही. न्यायालयाने हे तत्व विकसित केले. १९७३ च्या या केशवानंद भारती खटलयात न्यायालयाने पहिल्यांदाच मुलभूत संरचना हि संज्ञा वापरली. 'केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य (१९७३) न्यायालयाने घटनेच्या मुलभूत संरचनेच्या बाबी स्पष्ट केल्या. संविधानाचे श्रेष्ठत्व, कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ, न्यायमंडळ यांच्यामध्ये सत्ता विभाजनाचे तत्व, शासनाचे प्रजासत्तक आणि लोकशाही स्वरूप, धर्मनिरपेक्ष राज्य, संघराज्यात्मक राज्य'६ पुढील काळात न्यायालयाने वेगवेगळ्या खटल्यात मुलभूत संरचनेचा सिद्धांत व्याप्ती वाढविली. राज्याघटनेच्या मुळ ढाचात चौकट वाढविली, राष्ट्रीय एकता व अखंडता, संसदीय व्यवस्था, कायद्याचे राज्य, न्यायालयाचे स्वातंत्र्य, न्यायालयीन पुनर्विलोकन. न्यायालयाने १९७३ नंतरच्या काळात विविध खटल्यात स्पष्ट केले कि, संसदेला घटनादुरुस्ती करण्याचा अधिकार आहे, पण संसद घटनादुरुस्ती करून राज्यघटनेची मुलभूत संरचना बदलू शकत नाही.

१९७६ नंतरचा कालखंड

१९७६ नंतरच्या काळात न्यायालयाने आपल्या भूमिकेत बदल केला. न्यायालय सुधारणावादी भूमिका घेवू लागले. कायद्याचे शब्दश वाचन न करत घटनेचा अर्थ लावताना व्यापक तात्विक संदर्भ विचारात घ्यायला सुरुवात केली. म्हणजेच न्यायालय सक्रीय भूमिका घेवू लागले. व्यक्ती स्वातंत्र्य व मुलभूत हक्कांच्या खटल्यासंदर्भात न्यायालयाने मुलभूत हक्काची व्याप्ती वाढविली. विशेषतः जीवित स्वातंत्र्याचा अधिकार, या अधिकारात शुद्ध हवा व शुद्ध पाणी मिळण्याचा अधिकार असायला

हवा, असा व्यापक अर्थ स्पष्ट केला. पण याउलट राज्यसंस्थेने आपली भूमिका बदलली आणि परंपरावादी भूमिका घ्यायला सुरुवात केली. शहाबानो प्रकरणात राज्यसंस्थेने जमातवादी भूमिका घेतली. राज्यसंस्थेच्या सेक्युलर आणि संविधानातील सेक्युलर तत्वाला धक्का पोहचला. तर न्यायसंस्थेने व्यक्तीच्या अधिकाराच्या रक्षणाची भूमिका घेतली. 'शहाबानो प्रकारांत न्यायालयाने, मुस्लिम व्यक्तिगत कायद्याप्रमाणे छोट्या कालावधीसाठी पोटगी दिल्यानंतर नव्याची जबाबदारी संपत नाही, ती व्यक्ती पुन्हा लग्न करत नाही तोपर्यंत पत्नीला पोटगी मिळण्याचा हक्क आहे, असे सांगितले.७

१९९० नंतरचा कालखंड

१९९० नंतरच्या कालखंडात राखीव जागा आणि आरक्षणाचा प्रश्न भारतीय राजकारण ढवळून निघाले. १९५१ सालच्या चांपकन दोराईराजन खटल्यात न्यायालयाने राखीय जागांच्या विरोधात निर्णय दिला. संसदेने घटना दुरुस्ती (कलम१५(४) मध्ये) करून मागासवर्गीयांसाठी राखीव जागांचे रक्षण केले. मुलभूत हक्कावजी सरकारने मार्गदर्शक तत्वे सुरुवातीच्या काळात महत्वाची मानली होती. पंतप्रधान व्ही.पी. यांनी १९८९ साली इतर मागासवर्गीयांसाठी आरक्षण लागू करण्याचा निर्यय घेतला, ओबीसी आरक्षण विरोधात देशभरात आंदोलन झाली, १९९२ साली इंदिरा सहानी वि. भारत सरकार या खटल्यात इतर मागास वर्गीयांसाठी (२७%)आरक्षणाची तरतूद मान्य केली, पण ५०% पेक्षा अधिक कोणत्याही सरकारला आरक्षण देता येणार नाही, असे नमूद केले, ओबीसी वर्गाला सरसकट आरक्षण न देता उन्नत वर्गाची(Cremy Layer) अट घातली, आणि जात हा मागासलेपणाचा एकक असल्याचे न्यायालयाने मान्य केले. इंदिरा सहानी खटल्याने सकारात्मक कृती समतेचा पाया अधिक विस्तुत झाला. समानतेचा तत्वाचा घटनात्मक विकासातील हा एक महत्वाचा टप्पा होता.

न्यायालयीन सक्रियता

१९८० च्या दशकात उदयास आलेली एक महत्व्वाची संकल्पना, १९८० च्या दशकात न्यायालयाने तुरुंगातील कैदी, लहान बालके, स्त्रिया यांच्या होणाऱ्या अन्यायच्या घटनांची दखल वर्तमान पत्रातील बातम्या व टपालाद्वारे येणारी पत्रे यांच्यासाहाय्याने घेवू लागले, पीडित व्यक्ती न्यायालयात जावू शकत नसल्याकारणाने त्या व्यक्तीच्या वतीने सार्वजनिक हिताच्या रक्षणासाठी दुसरे कुणीतरी याचिका दाखल करु लागले.८ व्यक्तीच्या अधिकारांच्या रक्षणासाठी न्यायालय सक्रीय भूमिका घेवू लागले. सार्वजनिक हिताच्या रक्षणासाठी न्यायालयाने आपल्या अधिकार कक्षेत नंव्या गोष्टींचा समावेश करु लागले, न्यायालयाच्या या वाढत्या भूमिकेला न्यायालयीन सक्रियता म्हटले जावू लागले. जनहित याचिका माध्यमातून न्यायालयीन सक्रियता वाढली.

ISBN-978-93-49938-08-3

समारोप

भारताची मूळ राज्यघटना कायम असून या घटनेत वेळोवेळी दुरुस्त्या कराव्या लागल्या आहेत, घटनात्मक विकासाचे फलित म्हणजे, लोकशाहीचे रक्षण, संविधानाचे रक्षण, भाषिक राज्यांची निर्मिती, शासन कारभाराच्या तीन सूचीतील महत्वाचे बदल, कल्याणकारी राज्याचे स्वरुप, शासनाच्या तिन्ही अंगातील सत्ता समतोल, मुलभूत हक्कांची व्याप्तीत वाढ, ७३ व७४ घटना दुरुस्तीने स्थानिक शासनाला घटनात्मक संरक्षण, या घटनादुरुस्त्या प्रक्रियांनी घटनात्मक विकासला चालना मिळाली. प्रा. पळशीकर यांच्या मते, सात दशकांच्या वाटचाली नंतर राज्यघटना हे लोकशाही रक्षणाचे व व्यक्ती स्वातंत्र्य रक्षणाचेप्रभावी हत्यार बनले. ही संविधानाची मुख्य कमाई आहे. संसद श्रेष्ठ कि संविधान हा वाद आजही चालू आहे, एकपक्षीय प्रबळ राजवटी, जन आंदोलने, जहाल लोकशाही उपाय, घटना पुर्विलोकन, आणि घटना दुरुस्तीने घटनेतील कायदे कमजोर करणे. अशी काही संविधानापुढील आव्हाने आहेत. काळाच्या कसोटीवर भारतीय संविधानाने स्वत: सिद्ध केले आहे. आजही न्यायालय आणि संसद यांच्यात तणावपूर्ण समतोल असूनही भारतीय संविधान हे एक विकसित होत गेलेले संविधान म्हणता येईल.

संदर्भ

1. Upendra Baxi, The judiciary as a resource for Indian democracy, Seminar Magazine, Nov.2010, New Delhi
2. विवेक घोटाळे राज्यघटनेच्या वाटचालीचा आढावा, कर्त्यव्य साधना वेब पोर्टल, २ सप्टेंबर२०२२, पुणे.
3. सुहास पळशीकर, राजकारणाचा ताळेबंद: भारतीय लोकशाहीची वाटचाल, साधना प्रकाशन, पुणे, २०१३, पान नं.२२
4. उपरोक्त, सुहास पळशीकर, पान नं.२८
5. सुहास पळशीकर, पान नं.२८
6. तुकाराम जाधव, महेश शिरपूरकर, भारतीय राज्यघटना व घटनात्मक प्रक्रिया, खंड १ युनिक अकादमी, पुणे २०११ पान न.८५
7. नरेंद्र चपळगावकर, राज्यघटनेचे अर्धेशतक, मौज प्रकाशन, मुंबई, २००२ पान न.१४२
8. NCERT, Textbooks, XI, India Constitution at Work, New Delhi, 2006

पंचायतराज संस्थांचे मूल्यमापन

प्रा. डॉ. प्रदीप जगताप

लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील महिला महाविद्यालय, सोलापूर

Email: jpradeep.sonu@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19730048

DOI: 10.5281/zenodo.19730048

प्रस्तावना

भारतामध्ये लोकशाहीची मुळे गावपातळीपर्यंत दृढ करण्यासाठी पंचायत राज संस्थांची स्थापना करण्यात आली. ग्रामीण विकास, लोकसहभाग, स्थानिक स्वराज्य आणि विकेंद्रीकरण यांसाठी पंचायत राज व्यवस्था अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते. नंतर पंचायत राज संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला आणि त्यांचे कार्यक्षेत्र, रचना व अधिकार स्पष्टपणे निश्चित करण्यात आले. स्थानिक स्वराज्य संस्था या लोकशाही पद्धतीचे कारभार कसा करावा याचे प्रशिक्षण देणाऱ्या शाळाच आहेत.नेतृत्वाचे गुण अंगी असणाऱ्या सर्वांना केंद्र व राज्य शासन चालविण्यात भाग घेता येणे शक्य नसते.अशांना स्थानिक स्वराज्य संस्था कारभार करण्याची संधी उपलब्ध होते व त्यांच्या राजकीय नेतृत्व गुणांना वाव मिळतो. स्थानिक पातळीवरील गरजा व समस्या यांची जाणीव स्थानिक नेत्यांना अधिक जवळून असते व या समस्या स्थानिक पातळीवरील नेतृत्व अधिक प्रभावीपणे सोडवू शकते. यावरून स्थानिक स्वराज्य संस्थांची आवश्यकता स्पष्ट होते. या पार्श्वभूमीवर सदर शोध निबंधात पंचायत राज व्यवस्थांचे ग्रामीण विकासातील योगदान अभ्यासून, त्यातील रचनात्मक त्रुटी, आव्हाने,व त्यावरील उपाय याची मांडणी करण्यात आली आहे.

गृहीतके

- देशाच्या ग्रामीण विकासामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांची भूमिका महत्त्वपूर्ण अशी आहे.
- पंचायतराज व्यवस्थेमुळे लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण झालेले आहे.
- स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये रचनात्मक त्रुटी आहेत.
- ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी पंचायतराज व्यवस्था अधिक सक्षम होणे आवश्यक आहे.

उद्दिष्टे

- पंचायतराज व्यवस्थेची लोकशाही विकेंद्रीकरणातील भूमिका समजून घेणे.
- पंचायतराज व्यवस्थेतील रचनात्मक त्रुटींचा विचार करणे.

- ग्रामीण विकासातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे योगदान अभ्यासणे.
- स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून आव्हाने याचा विचार करणे.
- स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे पदाधिकारी व अधिकारी यांच्यातील संबंधाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम साधनांचा अवलंब केला आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्था संदर्भात विवेचन करणारे ग्रंथ,भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्थाच्या वाटचाली संदर्भातील संदर्भ ग्रंथ, यांचा आधार घेऊन वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीने सदर शोध निबंध सादर केला आहे.

भारतात पंचायत पद्धतीची परंपरा प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. आधुनिक काळात पंचायत राज व्यवस्थेची संकल्पना समितीच्या (१९५७) अहवालानंतर विकसित झाली. या समितीने त्रिस्तरीय पंचायत राज प्रणालीची शिफारस केली.१९९२ साली ७३व्या घटनादुरुस्तीद्वारे पंचायत राज संस्थांना घटनात्मक मान्यता देण्यात आली आणि ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य व्यवस्थेला बळकटी मिळाली. भारतामध्ये पंचायत राज व्यवस्था त्रिस्तरीय आहे :

१) ग्रामपंचायत (गावपातळी)
२) पंचायतसमिती (तालुका/ब्लॉकपातळी)
३) जिल्हा परिषद (जिल्हा पातळी)

ग्रामसभा ही पंचायत राज व्यवस्थेची मूलभूत संस्था आहे. गावातील सर्व प्रौढ मतदार हे ग्रामसभेचे सदस्य असतात. ग्रामसभा विकास आराखडे मंजूर करते व पंचायतच्या कामावर देखरेख ठेवते. ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास,स्थानिक लोकांचा प्रशासनात सहभाग,आर्थिक व सामाजिक न्यायाची स्थापना,विकेंद्रीकरणाद्वारे प्रभावी शासन हे पंचायत राज संस्थांचे उद्दिष्टे आहेत. रस्ते, पाणीपुरवठा, स्वच्छता,शिक्षण व आरोग्य सेवा,शेती व ग्रामीण उद्योग विकास,महिला व बालकल्याण योजना,अनुसूचित जाती-जमाती कल्याण,गरिबी निर्मूलन कार्यक्रम,स्थानिक कर वसुली,शासनाच्या अनुदानाचे व्यवस्थापन,विकास आराखड्यांची अंमलबजावणी ही कामे आहेत.ग्रामसभेमुळे नागरिकांचा थेट सहभाग वाढला.आरक्षणामुळे महिलांना नेतृत्वाची संधी मिळाली.निधी वापरावर स्थानिक पातळीवर नियंत्रण.अनेक गावांमध्ये मूलभूत सुविधा वाढल्या.असे असले तरी वित्तीय संसाधनांची कमतरता,प्रशिक्षित मनुष्यबळाचा अभाव,ग्रामसभेतील कमी उपस्थिती,सामाजिक असमानता ही प्रमुख आव्हाने पंचायतराज व्यवस्थेपुढे आहेत.

रचनात्मक त्रुटी

- स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणजे स्वायत्त संस्थाच परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारात त्यांना फारशी स्वायत्तता असल्याचे दिसत नाही. उलट या स्थानिक स्वराज्य संस्था शासनाच्या प्रतिनिधी अशीच अवस्था

झाली आहे. सध्याच्या स्थानिक स्वराज्य संस्था या केंद्र शासनाच्या व राज्य शासनाच्या योजना राबविण्याचे माध्यमच झाल्या आहेत.

- स्थानिक स्वराज्य संस्थाकडे दिलेले विषय कृषी,शिक्षण,आरोग्य, पशुसंवर्धन, ग्रामविकास वगैरे बहुतेक सर्व जबाबदारी पाहिली असता असे दिसते की,शांतता व सुव्यवस्था वगळता बहुतेक सर्व जबाबदारी स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर टाकण्यात आली आहे. परंतु इतक्या जबाबदाऱ्या पेलणाऱ्या या स्थानिक स्वराज्य संस्थांना त्यांच्यावर सोपविलेली ही जबाबदारी समर्थपणे पेलता येईल इतपत पुरेशे अर्थसहाय्य मिळत असल्याचे मात्र दिसत नाही.
- रचनात्मक दृष्ट्या जिल्हा परिषद व पंचायत समित्या एकमेकांना संलग्न अशा संस्था आहेत. परंतु पंचायत समिती ही जिल्हा परिषदेची प्रतिनिधी अशी अवस्था निर्माण झाल्याचे दिसून येते. पंचायत समितीला अनुदानासाठी जिल्हा परिषदेवर अवलंबून राहावे लागत असल्यामुळे पंचायत समितीला आपल्या विचारांची तडजोड करावी लागते. विकास प्रकल्पांच्या राबवणी बाबतीत जिल्हा परिषदेला पंचायत समितीवर अवलंबून राहावे लागते. कोणत्याही कारणामुळे या संस्थांमध्ये विसंवाद निर्माण झाल्यास त्याचा विपरीत परिणाम विकासावर होतो.
- पुष्कळदा राज्य सरकार एका पक्षाचे व जिल्हा परिषदेत दुसऱ्या पक्षाची सत्ता अशी परिस्थिती असते. अशावेळी राजकीय संघर्ष निर्माण होतात व त्याचा विकासावर विपरीत परिणाम होतो.

ग्रामीण विकासातील योगदान

- पंचायतराज पद्धतीमुळे सत्तेचे विकेंद्रीकरण होऊन खरी सत्ता लोकांच्या हाती देण्याची प्रक्रिया सुरु झाली आहे.
- केंद्र व राज्य सरकारने बरेच अधिकार या संस्थांना दिले असल्यामुळे केंद्र व राज्यावरील विकासात्मक कामाचा बोजा कमी झाला आहे.
- स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे अधिकार व कार्य प्रत्यक्ष स्वरुपाची असतात व ही कार्य स्थानिक नेते पाहत असल्यामुळे व त्यांचा स्थानिक जनतेशी सतत संबंध असल्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्था अधिकाधिक लोकाभिमुख होत आहेत.
- स्थानिक स्वराज्य संस्थांमुळे स्थानिक नेत्यांच्या नेतृत्व गुणांना वाव मिळाला आहे.
- स्थानिक स्वराज्य संस्था जणू प्रशासनाचे प्रशिक्षण देणाऱ्या शाळाच अशी महत्त्वाची भूमिका बजावीत आहेत.
- अनेक अनिष्ट,जुन्या,रुढी परंपरा नष्ट करण्याचा अथवा त्यांचा प्रभाव कमी करण्याचा प्रयत्न या स्थानिक स्वराज्य संस्था करीत आहेत. उदाहरणार्थ, एक गाव एक पाणवठा योजना.
- नागरिकांची जबाबदारी वाढून पूर्ण विकासाची संधी प्राप्त झाली आहे.

ISBN-978-93-49938-08-3

- विकास कार्य अगदी ग्रामस्थरापर्यंत पोहोचले आहे.
- प्रशासकीय वर्गाचे वर्चस्व व अशा वर्चस्वातून निर्माण होणारे दुष्परिणाम कमी झाले आहेत.
- ग्रामीण भागात आत्मनिर्भरता व जागरूकता वाढली आहे.
- ग्रामीण भागातील लोकांमध्ये मानसिक बदल घडून कर्तव्याची व जबाबदारीची जाणीव झाली आहे.
- स्थानिक समस्या स्थानिक नेतृत्वाला अधिक जवळून माहित असतात. स्थानिक समस्या सोडविताना या जवळीकेचा इष्ट परिणाम साधला जातो.
- स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सध्या महिलांना ५० टक्के आरक्षण दिल्यामुळे महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला आहे. त्यामुळे महिला सक्षमीकरण पाहिला हातभार लागला आहे.

प्रतिकूल घटक

- ग्रामीण भागातील मोठ्या प्रमाणातील अशिक्षितपणामुळे सामान्य जनतेस पंचायतराज पद्धतीचे महत्त्व फारसे समजू शकले नाही. त्यांच्यात कार्यात्मक प्रेरणा निर्माण झाली नाही.
- विकासाबरोबर राजकारण ही गावापर्यंत पोहोचले आहे. यामुळे ग्रामीण भागात सत्ता स्पर्धा,गटबाजी यांनी ग्रासून टाकले आहे.
- राजकारणाबरोबर जातिवादही पोहोचला आहे. जातीय स्वार्थ साधण्यामागे सर्व शक्ती खर्च होत आहे.
- स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये राजकीय नेतृत्व करणे हा व्यवसाय होऊन बसला आहे. व्यावसायिक पुढाऱ्यांचा एक वर्ग निर्माण झाला आहे.
- विलंब,अकार्यक्षमता,भ्रष्टाचार हे शासन संस्थेतील सर्व दोष स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये शिरले आहेत,ते अधिकच विकसित झाले आहेत.
- ग्रामपंचायत निवडणुकीत असे पाहण्यात आले आहे की, निवडणुका स्वच्छ व निर्भय प्रकारे होत नाहीत. मतदारावर स्थानिक नेत्यांचे दडपण असते.
- गरीब लोकांचे जीवनमान बहुतांशी ग्रामीण नेत्यांवर अवलंबून असल्यामुळे ग्रामीण जनता इच्छेप्रमाणे मतदान करु शकत नाही.
- महिला व अनुसूचित जाती जमातीतील लोकांना त्यांच्या अधिकारांची अजूनही कल्पना नाही. त्यांच्यावर गाव प्रमुखांचे दडपण असते.

पदाधिकारी व अधिकारी संघर्ष

- स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील अधिकारी वर्गाला पदाधिकाऱ्यांनी सुचविलेली कामे पार पाडावी लागतात. परंतु त्यांच्यावरील कायद्याच्या बंधनामुळे पुष्कळदा अशा सूचना किंवा कामे करता

येत नाहीत परिणामी गैरसमज वाढीस लागतात व त्यांच्यामध्ये संघर्ष निर्माण होतो.

- प्रशासकीय अधिकारी संस्थेचे अध्यक्ष व शासन अशी दुहेरी निष्ठा बाळगतात यातून अनेक समस्या उद्भवतात.
- अनेक वेळा अधिकारी वर्ग ही पदाधिकाऱ्यांना दुय्यम वागणूक देतात.
- अनेकदा स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे पदाधिकारी शासकीय अधिकाऱ्यांना दुय्यम स्थान देऊन कारभार चालवतात.
- नोकर वर्गावरील नियंत्रण व शासकीय गाड्याचा वापर अशा कारणामुळे ही पदाधिकारी व अधिकारी यांच्यात संघर्ष निर्माण होतो.
- स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील पदाधिकाऱ्यांचे राज्य पातळीवरील नेत्यांशी संधान असल्यामुळे अधिकाऱ्यांवरील दडपण अधिक वाढते.
- पुष्कळदा शासकीय अधिकारीही राज्यपातळीवरील नेत्यांशी संबंध प्रस्थापित करतात त्यातून वेगळ्याच प्रकारचे राजकारण सुरु होते.

निष्कर्ष

सुदृढ पंचायत राज व्यवस्था ही केवळ प्रशासनिक यंत्रणा नसून ती लोकशाही सशक्त करण्याचे प्रभावी माध्यम आहे. योग्य धोरणे, पारदर्शकता आणि लोकसहभाग यांच्या मदतीने पंचायत राज संस्था ग्रामीण भारताच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात. पंचायतराज व्यवस्थेत दोष व भरपूर त्रुटी असल्या तरीही त्या सदृढ असणे भारतीय लोकशाही पद्धतीची फळे सामान्य जनतेपर्यंत पोहोचविण्यासाठी आवश्यक आहेत. स्थानिक स्वराज्य संस्था सक्षम होण्यासाठी यामध्ये होणारे राजकारण टाळणे, शिक्षण व प्रशिक्षण उपलब्ध करुन देणे, अधिकारी-पदाधिकाऱ्यांचे अधिकार काटेकोरपणे निश्चित करुन त्यांच्यातील संघर्ष थांबवणे, अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षण देऊन ग्रामीण समस्यांची जाणीव करुन देणे, आवश्यक आहे. त्याचबरोबर स्थानिक स्वराज्य संस्था आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण राहतील याची तजवीज करणे व सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कार्यात हस्तक्षेप न करता एक मार्गदर्शक म्हणून कार्य करणे गरजेचे आहे. पंचायतांना अधिक आर्थिक अधिकार देणे,निवडून आलेल्या प्रतिनिधींना प्रशिक्षण देणे,ई-गव्हर्नन्सचा वापर वाढवणे,सामाजिक लेखापरीक्षण बंधनकारक करणे, ग्रामसभेची सक्रियता वाढवणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

१. बाचल वि.मा.,१९७९, 'भारतातील स्थानिक शासन', सुविचार प्रकाशन, पुणे

२. कुलकर्णी अ.ना.,२०००, 'भारतातील स्थानिक स्वशासन',विद्या प्रकाशन,नागपूर

ISBN-978-93-49938-08-3

३. बंग के.आर.,२००५, 'भारतातील स्थानिक स्वशासन- विशेष संदर्भ महाराष्ट्र राज्य',मंगेश प्रकाशन, नागपूर
४. शिरसाठ श्याम व बैनाडे भगवानसिंह,२००६, 'भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था', विद्या बुक्स पब्लिशर्स,औरंगाबाद
५. पाटील व्ही.बी.,२०१९,'महाराष्ट्रातील पंचायतराज व नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्था',के.सागर पब्लिकेशन, पुणे
६. पाटील शिवाजी व लोंढे प्रदीप,२०१६,'महाराष्ट्रातील पंचायत राज व पोलीस प्रशासन', प्ररुप प्रकाशन, कोल्हापूर
७. लवटे किशोर,२०१८,पंचायत राज, ज्ञानदीप प्रकाशन,पुणे
८. भणगे रविंद्र,२०१३,'भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था',प्रशांत पब्लिकेशन,जळगांव

शिक्षण आणि सामाजिक न्याय: भारतीय संदर्भ

डॉ. सुशील कुमार शिंदे

विभागप्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, कर्मवीर भाऊराव पाटील महाविद्यालय, पंढरपूर, जिल्हा- सोलापुर

Email: ushilshindeppr@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19730496

DOI: 10.5281/zenodo.19730496

प्रस्तावना

शिक्षण आणि सामाजिक न्याय यांचे नाते

शिक्षण आणि सामाजिक न्याय यांचे नाते हे केवळ तात्त्विक किंवा नैतिक पातळीवर मर्यादित नसून ते सामाजिक वास्तवाशी थेट जोडलेले आहे. शिक्षण हे समाजरचनेतील असमानता ओळखण्याचे, ती प्रश्नांकित करण्याचे आणि दीर्घकालीन सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्याचे प्रभावी साधन मानले जाते. सामाजिक न्याय ही संकल्पना केवळ कायदेशीर हक्कांपुरती मर्यादित नसून ती सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक संधींच्या समानतेशी निगडित आहे. त्यामुळे शिक्षण ही प्रक्रिया सामाजिक न्यायाच्या मूल्यांवर आधारित असेल, तरच ती सर्वसमावेशक समाजनिर्मितीस हातभार लावू शकते.

भारतीय संदर्भात शिक्षणाचे सामाजिक महत्त्व अधिक व्यापक स्वरूपाचे आहे. कारण भारतातील सामाजिक वास्तव हे ऐतिहासिक विषमता, संरचनात्मक अन्याय आणि बहिष्करणाने भारलेले आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीमध्ये विवेकबुद्धी, आत्मसन्मान, अधिकारांची जाणीव आणि सामाजिक जबाबदारी विकसित होते. यामुळे शिक्षण हे केवळ रोजगारप्राप्तीचे साधन न राहता सामाजिक सक्षमीकरणाचे माध्यम बनते. विशेषतः वंचित, दुर्बल आणि उपेक्षित घटकांसाठी शिक्षण हा सामाजिक उन्नतीचा मार्ग ठरतो. सामाजिक न्यायाचा मूलभूत अर्थ म्हणजे समाजातील सर्व घटकांना समान संधी, संसाधनांपर्यंत पोहोच आणि मानवी प्रतिष्ठेचे संरक्षण मिळणे. मात्र, वास्तवात ही समानता नैसर्गिकरित्या अस्तित्वात नसते; ती जाणीवपूर्वक धोरणांद्वारे आणि संस्थात्मक प्रयत्नांद्वारे साध्य करावी लागते. शिक्षण ही अशीच एक संस्था आहे जी योग्य धोरणांच्या माध्यमातून सामाजिक दरी कमी करू शकते. म्हणूनच शिक्षणव्यवस्थेचा अभ्यास सामाजिक न्यायाच्या चौकटीतून करणे हे अत्यंत आवश्यक ठरते.

भारतीय समाजरचना आणि ऐतिहासिक अन्याय

भारतीय समाजरचना ही प्राचीन काळापासून श्रेणीबद्ध, विषम आणि बहिष्करणात्मक स्वरूपाची राहिली आहे. जातिव्यवस्था ही या सामाजिक रचनेची मध्यवर्ती वैशिष्ट्ये असून तिने सामाजिक प्रतिष्ठा, व्यवसाय, शिक्षण आणि संसाधनांचे वितरण ठरवले. उच्चवर्णीय गटांनी ज्ञानसंपादनावर दीर्घकाळ वर्चस्व राखले, तर शूद्र, अतिशूद्र, स्त्रिया आणि आदिवासी समुदाय यांना शिक्षणापासून पद्धतशीरपणे दूर ठेवण्यात आले. परिणामी, शिक्षण ही सामाजिक सशक्तीकरणाची प्रक्रिया न राहता सामाजिक वर्चस्व टिकवून ठेवण्याचे साधन ठरली.

अस्पृश्यता, स्त्रीदमन आणि आदिवासी समुदायांचे सामाजिक-आर्थिक बहिष्करण हे ऐतिहासिक अन्यायाचे ठळक उदाहरणे आहेत. स्त्रियांना शिक्षणापासून दूर ठेवणे हे पितृसत्ताक सामाजिक रचनेचे परिणाम होते. आदिवासी समाजाला मुख्य प्रवाहापासून वेगळे ठेवून त्यांच्या पारंपरिक ज्ञानप्रणालींना दुय्यम दर्जा देण्यात आला. या सर्व प्रक्रियांमुळे शिक्षणातील प्रवेश, टिकाव आणि यश यामध्ये तीव्र असमानता निर्माण झाली. ब्रिटिश काळात आधुनिक शिक्षणपद्धतीची सुरुवात झाली असली, तरी तीही सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वांवर आधारित नव्हती. इंग्रजी शिक्षण मुख्यतः शहरी, मध्यमवर्गीय आणि उच्चवर्गीय समाजापुरते मर्यादित राहिले. ग्रामीण, दलित आणि आदिवासी समाज शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहापासून दूरच राहिले. त्यामुळे शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे साधन बनण्याऐवजी अनेकदा विद्यमान सामाजिक विषमता पुनरुत्पादित करणारे माध्यम ठरले. ही ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लक्षात घेतल्याशिवाय शिक्षण आणि सामाजिक न्याय यांचे नाते समजून घेणे अपूर्ण ठरेल.

भारतीय संविधान आणि शिक्षणाचा सामाजिक न्याय दृष्टिकोन

भारतीय स्वातंत्र्यानंतर सामाजिक अन्याय दूर करण्यासाठी संविधानाने एक प्रगत, समावेशक आणि न्यायाधिष्ठित दृष्टीकोन स्वीकारला. भारतीय राज्यघटना ही सामाजिक न्याय, समता आणि मानवी प्रतिष्ठा या मूल्यांवर आधारित आहे. संविधानकर्त्यांनी शिक्षणाला सामाजिक परिवर्तनाचे मूलभूत साधन मानले असून राज्यावर या संदर्भात विशेष जबाबदारी सोपवली आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित राहिलेल्या घटकांना मुख्य प्रवाहात आणणे हा घटनात्मक उद्देश स्पष्टपणे दिसून येतो.

मूलभूत अधिकारांमध्ये समतेचा अधिकार आणि भेदभावविरोधी तरतुदी शिक्षणाच्या क्षेत्रातही लागू होतात. त्याचप्रमाणे राज्याच्या धोरणात्मक तत्त्वांमध्ये मोफत व सक्तीचे शिक्षण, सामाजिक व आर्थिक दुर्बल घटकांचे संरक्षण आणि संधीसमानता यावर भर देण्यात आला आहे. आरक्षण व्यवस्था, शिष्यवृत्ती, वसतिगृहे, विशेष शैक्षणिक योजना यांसारख्या उपाययोजना शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक न्याय साध्य करण्याचा घटनात्मक प्रयत्न दर्शवतात. संविधानाचा सामाजिक

न्याय दृष्टिकोन हा केवळ औपचारिक समतेपुरता मर्यादित नसून तो वास्तविक समतेवर आधारित आहे. म्हणजेच सर्वांना समान वागणूक देण्याऐवजी, ऐतिहासिक अन्यायाचा सामना करणाऱ्या घटकांसाठी विशेष सवलती देणे हे न्याय्य मानले गेले आहे. शिक्षणाच्या क्षेत्रात हा दृष्टिकोन विशेष महत्त्वाचा ठरतो, कारण शिक्षणातील असमानता दूर केल्याशिवाय सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय लोकशाही सुदृढ होऊ शकत नाही. त्यामुळे भारतीय संविधान आणि शिक्षण यांचे नाते हे सामाजिक न्यायाच्या व्यापक प्रकल्पाचा अविभाज्य भाग आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षणविषयक विचार

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शिक्षणाला केवळ वैयक्तिक प्रगतीचे साधन न मानता सामाजिक परिवर्तनाचे सर्वात प्रभावी आणि दीर्घकालीन साधन मानले. त्यांचे संपूर्ण जीवनकार्य हे शिक्षणाच्या मुक्तिदायी भूमिकेचे जिवंत उदाहरण आहे. "शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा" हा त्यांचा प्रसिद्ध संदेश केवळ राजकीय कृतीचा नारा नसून शिक्षणाच्या बौद्धिक, सामाजिक आणि नैतिक सामर्थ्याचे प्रतीक आहे. आंबेडकरांच्या मते, शिक्षणामुळे माणूस अज्ञान, अंधश्रद्धा आणि गुलामगिरीच्या मानसिकतेतून मुक्त होतो. त्यामुळे शिक्षण हे सामाजिक क्रांतीचे मूलभूत साधन ठरते.

आंबेडकरांनी शिक्षणाचा विचार करताना सामाजिक संरचनेतील विषमता, जातीय अन्याय आणि वंचिततेचे वास्तव स्पष्टपणे ओळखले. त्यांनी दलित, आदिवासी, मागासवर्गीय आणि स्त्रिया यांना शिक्षणाच्या केंद्रस्थानी ठेवले. शिक्षणाशिवाय सामाजिक न्याय ही संकल्पना केवळ घटनात्मक घोषणांपुरती मर्यादित राहील, असे त्यांचे ठाम मत होते. म्हणूनच त्यांनी शिक्षणाला आत्मसन्मान, विवेकबुद्धी, चिकित्सक विचार आणि नागरिकत्वाची जाणीव विकसित करणारी प्रक्रिया मानली. त्यांच्या दृष्टीने शिक्षण हे नोकरी मिळवण्यापुरते मर्यादित नसून लोकशाही समाजाच्या निर्मितीचे अधिष्ठान होते.

शिक्षणातील विषमता: प्रवेश, गळती आणि गुणवत्ता

भारतात शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न झाले असले, तरी प्रत्यक्षात शिक्षणव्यवस्थेमध्ये अनेक स्तरांवर विषमता आढळते. विशेषतः प्रवेश, शिक्षणातील टिकाव आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षण या तीन महत्त्वाच्या घटकांमध्ये असमानता प्रकर्षाने दिसून येते. ग्रामीण भाग, आदिवासी क्षेत्रे, शहरी झोपडपट्ट्या आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांमध्ये अजूनही शाळाबाह्य मुलांचे प्रमाण तुलनेने अधिक आहे. गरिबी, स्थलांतर, बालकामगार, सामाजिक भेदभाव आणि पायाभूत सुविधांचा अभाव ही यामागची प्रमुख कारणे आहेत.

याशिवाय, एकदा शाळेत प्रवेश मिळाल्यानंतरही अनेक विद्यार्थी शिक्षणप्रणालीत टिकून राहत नाहीत. गळतीचे प्रमाण माध्यमिक आणि उच्च शिक्षणाच्या टप्प्यावर अधिक वाढते. आर्थिक

ISBN-978-93-49938-08-3

अडचणी, घरगुती जबाबदाऱ्या, शिक्षणातील रसाचा अभाव आणि भाषिक अडथळे यामुळे अनेक विद्यार्थी शिक्षण अर्धवट सोडतात. दुसरीकडे, सरकारी आणि खासगी शिक्षणसंस्थांमधील गुणवत्तेतील तफावत सामाजिक विषमता अधिक तीव्र करते. खासगी शाळांमधील सुविधा, शिक्षक-विद्यार्थी प्रमाण आणि शिकवण्याच्या पद्धती तुलनेने चांगल्या असतात, तर सरकारी शाळांना संसाधनांची कमतरता भासते. त्यामुळे शिक्षण जर सामाजिक न्यायाचे प्रभावी साधन ठरायचे असेल, तर केवळ प्रवेश नव्हे तर दर्जेदार आणि समताधिष्ठित शिक्षण सर्वांसाठी उपलब्ध होणे अत्यावश्यक आहे.

धोरणात्मक प्रयत्न: समावेशक शिक्षणाची दिशा

स्वातंत्र्योत्तर भारतात विविध शैक्षणिक आयोग, समित्या आणि धोरणांद्वारे शिक्षण आणि सामाजिक न्याय यांचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक विषमता कमी करणे, वंचित घटकांना मुख्य प्रवाहात आणणे आणि समान संधी उपलब्ध करून देणे हे या प्रयत्नांचे प्रमुख उद्दिष्ट राहिले आहे. विशेषतः अलीकडील शैक्षणिक धोरणांमध्ये समावेशक शिक्षण, समता आणि सामाजिक न्याय या मूल्यांवर स्पष्ट भर देण्यात आला आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 मध्ये सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या वंचित घटकांसाठी विशेष तरतुदी सुचवण्यात आल्या आहेत. मातृभाषेतून प्राथमिक शिक्षण, डिजिटल शिक्षणाचा विस्तार, लवचिक अभ्यासक्रम रचना आणि बहुविषयक शिक्षणपद्धती यांचा त्यात समावेश आहे. या धोरणाचा उद्देश शिक्षण अधिक सुलभ, समावेशक आणि जीवनोपयोगी बनवण्याचा आहे. तथापि, धोरणात्मक उद्दिष्टे आणि प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यामध्ये मोठे अंतर दिसून येते. निधीची कमतरता, प्रशासकीय अडथळे, प्रशिक्षित मनुष्यबळाचा अभाव आणि सामाजिक मानसिकता ही अंमलबजावणीसमोरील प्रमुख आव्हाने आहेत. त्यामुळे धोरणांचा अपेक्षित सामाजिक परिणाम साध्य होण्यासाठी प्रभावी अंमलबजावणी आवश्यक ठरते.

शिक्षण, सामाजिक न्याय आणि समकालीन आव्हाने

आजच्या जागतिकीकरण आणि तंत्रज्ञानप्रधान युगात शिक्षण आणि सामाजिक न्यायासमोर नवी आव्हाने उभी राहिली आहेत. डिजिटल शिक्षणाचा विस्तार झाला असला, तरी डिजिटल दरीमुळे अनेक वंचित गट या प्रक्रियेतून बाहेरच राहिले आहेत. इंटरनेट, संगणक, स्मार्टफोन आणि डिजिटल साक्षरतेचा अभाव यामुळे ऑनलाइन शिक्षणाच्या संधी सर्वांना समानपणे मिळालेल्या नाहीत. त्यामुळे शिक्षणातील विषमता काही प्रमाणात अधिकच वाढली आहे. याशिवाय, शिक्षणाचे वाढते खासगीकरण आणि बाजारकेंद्रीकरण हेही सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने चिंतेचे विषय आहेत. शिक्षणाला केवळ रोजगाराभिमुख किंवा कौशल्यनिर्मितीपुरते मर्यादित केल्यास त्याचा सामाजिक, नैतिक आणि लोकशाही उद्देश दुर्लक्षित होण्याचा धोका निर्माण होतो. जात, लिंग, भाषा आणि

ओळख-आधारित भेदभाव अजूनही अनेक शिक्षणसंस्थांमध्ये अस्तित्वात आहे. त्यामुळे शिक्षणव्यवस्थेची पुनर्रचना ही केवळ धोरणात्मक नव्हे तर सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिवर्तनाशी जोडलेली असणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

भारतीय संदर्भात शिक्षण आणि सामाजिक न्याय यांचे नाते हे ऐतिहासिक, घटनात्मक आणि नैतिक पातळीवर अत्यंत मूलभूत आहे. शिक्षण हे सामाजिक विषमता कमी करण्याचे प्रभावी साधन ठरू शकते, परंतु त्यासाठी शिक्षणव्यवस्था समताधिष्ठित, समावेशक आणि गुणवत्तापूर्ण असणे गरजेचे आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या शिक्षणविषयक विचारांमधून हे स्पष्ट होते की शिक्षण हे केवळ वैयक्तिक उन्नतीचे साधन नसून सामाजिक परिवर्तनाची शक्ती आहे.

निष्कर्षतः, शिक्षण जर केवळ कौशल्यनिर्मितीपुरते मर्यादित न ठेवता सामाजिक जाणीव, लोकशाही मूल्ये, समानता आणि मानवी प्रतिष्ठा जोपासणारे माध्यम बनले, तरच सामाजिक न्यायाची संकल्पना प्रत्यक्षात साकार होऊ शकते. भारतीय लोकशाही सशक्त करण्यासाठी शिक्षण आणि सामाजिक न्याय यांचा सुसंवादी आणि परिणामकारक समन्वय अपरिहार्य आहे.

संदर्भ

1. Constitution of India. (2019). भारताचे संविधान. नवी दिल्ली: भारत सरकार प्रकाशन विभाग.
2. B. R. Ambedkar. (2014). शिक्षण, समाज आणि लोकशाही. मुंबई: लोकवाङ्मय गृह.
3. B. R. Ambedkar. (2016). जातिव्यवस्थेचे उच्चाटन. मुंबई: लोकवाङ्मय गृह.
4. Government of India. (2020). राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020. नवी दिल्ली: शिक्षण मंत्रालय.
5. Ministry of Education. (2021). Educational Development and Social Equity in India. New Delhi: Government of India

जागतिकीकरण आणि स्थानिक परंपरांमधील संघर्ष

डॉ. तानसेन वाय. रणदिवे

विभाग प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, रयत शिक्षण संस्थेचे, एस. एस. जी. एम. महाविद्यालय, कोपरगाव

जिल्हा- अहिल्यानगर

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19730757

DOI: 10.5281/zenodo.19730757

प्रस्तावना

जागतिकीकरण ही समकालीन जगातील सर्वाधिक प्रभावी, व्यापक आणि बहुआयामी सामाजिक-आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक प्रक्रिया मानली जाते. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात विशेषतः शीतयुद्धोत्तर काळात जागतिकीकरणाचा वेग प्रचंड वाढला. आर्थिक उदारीकरण, खासगीकरण, माहिती-तंत्रज्ञानातील क्रांती, आंतरराष्ट्रीय व्यापारवृद्धी, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा विस्तार आणि जागतिक माध्यमजाळ्याचा प्रभाव यांमुळे जग "जागतिक खेडे" (Global Village) बनले आहे. भौगोलिक सीमा, राष्ट्रराज्यांची बंधने आणि पारंपरिक सामाजिक संरचना या सर्वांवर जागतिकीकरणाचा खोल परिणाम झाला आहे.

मात्र जागतिकीकरण ही प्रक्रिया केवळ विकास, आधुनिकता आणि संधी निर्माण करणारी आहे असे एकांगीपणे म्हणता येत नाही. या प्रक्रियेमुळे अनेक समाजांमध्ये सामाजिक विषमता, सांस्कृतिक एकरूपता (Cultural Homogenization), स्थानिक ओळखींचे क्षरण आणि पारंपरिक मूल्यांवर ताण निर्माण झाला आहे. विशेषतः भारतासारख्या बहुविध, बहुभाषिक, परंपरानिष्ठ आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध समाजात जागतिकीकरणाचा प्रभाव अधिक गुंतागुंतीचा आणि विरोधाभासी स्वरूपाचा आहे. एकीकडे जागतिकीकरणामुळे आधुनिक शिक्षण, रोजगाराच्या संधी, तंत्रज्ञानाचा प्रसार, जागतिक बाजारपेठांशी संपर्क आणि जीवनमानात सुधारणा दिसून येते; तर दुसरीकडे स्थानिक भाषा, लोककला, ग्रामीण संस्कृती, हस्तकला, पारंपरिक व्यवसाय, सामाजिक नातेसंबंध आणि मूल्यव्यवस्था यांना आव्हान निर्माण झाले आहे. त्यामुळे जागतिकीकरण आणि स्थानिक परंपरांमधील संघर्ष हा केवळ सांस्कृतिक पातळीवर मर्यादित न राहता सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय पातळीवरही प्रकर्षाने जाणवतो. हा संघर्ष समकालीन भारतीय समाजातील महत्त्वाचा व अभ्यासनीय विषय ठरतो.

जागतिकीकरण : संकल्पना आणि प्रक्रिया

जागतिकीकरण म्हणजे विविध राष्ट्रांतील अर्थव्यवस्था, समाज, राजकारण आणि संस्कृती यांच्यात वाढत जाणारे परस्परसंबंध, परावलंबित्व आणि एकात्मता होय. ही प्रक्रिया मुक्त व्यापार, भांडवलाची मुक्त हालचाल, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा विस्तार, माहिती-तंत्रज्ञान, डिजिटल माध्यमे आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या माध्यमातून गतिमान होते. जागतिकीकरणामुळे वस्तू, सेवा, भांडवल, तंत्रज्ञान, कल्पना आणि संस्कृती यांचा सीमापार प्रवाह वेगाने वाढतो.

भारताच्या संदर्भात पाहिले असता, 1991 नंतर स्वीकारलेल्या आर्थिक सुधारणा धोरणांमुळे जागतिकीकरणाचा प्रभाव अधिक तीव्र झाला. उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरण (LPG Model) या धोरणांमुळे भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक बाजारपेठेशी अधिक जोडली गेली. World Trade Organization, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, जागतिक बँक यांसारख्या संस्थांच्या धोरणांचा प्रभाव भारतीय आर्थिक व सामाजिक धोरणांवर जाणवू लागला. या प्रक्रियेमुळे परकीय गुंतवणूक वाढली, सेवा क्षेत्राचा विस्तार झाला, माहिती-तंत्रज्ञान आणि दळणवळण क्षेत्रात क्रांती झाली. मात्र त्याचवेळी जागतिक बाजारपेठेतील स्पर्धा, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे वर्चस्व आणि नफ्याच्या तत्त्वांवर आधारित विकास मॉडेल यामुळे स्थानिक उत्पादन व्यवस्था, ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि पारंपरिक व्यवसाय अडचणीत आले. त्यामुळे जागतिकीकरण ही संधी आणि आव्हाने या दोन्ही अंगांनी पाहावी लागणारी प्रक्रिया आहे.

स्थानिक परंपरा : अर्थ आणि महत्त्व

स्थानिक परंपरा म्हणजे एखाद्या समाजाने ऐतिहासिक, भौगोलिक आणि सांस्कृतिक संदर्भात विकसित केलेली जीवनशैली, मूल्यव्यवस्था, श्रद्धा-प्रथा, सण-उत्सव, भाषा, लोककला, धार्मिक आचार, पोशाख, खाद्यसंस्कृती आणि सामाजिक नातेसंबंधांची विशिष्ट रचना होय. या परंपरा समाजाच्या सामूहिक स्मृतीचे (Collective Memory) आणि ओळखीचे मूलभूत आधारस्तंभ असतात.

भारतीय समाजात स्थानिक परंपरांचे महत्त्व विशेषतः अधोरेखित होते. ग्रामसंस्कृती, लोकपरंपरा, हस्तकला, हातमाग उद्योग, लोकनृत्य, लोकसंगीत, आयुर्वेद, योग, कुटुंबसंस्था, जात-पंचायत, सण-उत्सव आणि धार्मिक विधी यांमुळे भारतीय समाजाची सांस्कृतिक विविधता टिकून आहे. या परंपरा केवळ भूतकाळातील अवशेष नसून, त्या आजही सामाजिक एकात्मता, नैतिक मूल्ये, सामूहिक जबाबदारी आणि सामाजिक नियंत्रणाचे कार्य करतात. स्थानिक परंपरांमुळे समाजाला स्थैर्य, सातत्य आणि सांस्कृतिक आत्मभान प्राप्त होते. त्या व्यक्तीला केवळ आर्थिक घटक न मानता सामाजिक आणि सांस्कृतिक अस्तित्व असलेली व्यक्ती म्हणून घडवतात. त्यामुळे स्थानिक परंपरांचे संरक्षण हे

ISBN-978-93-49938-08-3

केवळ सांस्कृतिक संवर्धनाचे नव्हे, तर सामाजिक समतोल आणि लोकशाही मूल्यांच्या रक्षणाचेही महत्त्वपूर्ण अंग आहे.

जागतिकीकरणामुळे निर्माण होणारा संघर्ष

जागतिकीकरणाचा प्रभाव प्रामुख्याने बाजारपेठ, उपभोगवाद, स्पर्धा आणि नफ्याच्या तत्त्वांवर आधारित असतो. या तत्त्वांमुळे स्थानिक परंपरा, पारंपरिक ज्ञानव्यवस्था आणि सामूहिक जीवनपद्धती दुय्यम ठरण्याची शक्यता वाढते. उदाहरणार्थ, हस्तकला, हातमाग उद्योग, स्थानिक लघुउद्योग आणि पारंपरिक व्यवसाय जागतिक ब्रँड्स आणि औद्योगिक उत्पादनांपुढे टिकाव धरू शकत नाहीत. परिणामी अनेक पारंपरिक व्यवसाय नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत.

याचप्रमाणे जागतिक माध्यमसंस्कृती—चित्रपट, जाहिराती, सोशल मीडिया आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्म—यांमुळे पाश्चात्त्य जीवनशैली, उपभोगपद्धती, फॅशन आणि सांस्कृतिक मूल्यांचा प्रभाव वाढत आहे. यामुळे स्थानिक भाषा, लोककथा, पारंपरिक करमणूक, लोकसंगीत आणि लोकनाट्य यांचे महत्त्व कमी होत चालले आहे. सांस्कृतिक एकरूपतेमुळे विविधतेचा गाभा असलेली स्थानिक संस्कृती हळूहळू दुर्लक्षित होत आहे. हा संघर्ष अनेकदा पिढीगत स्वरूप धारण करतो. तरुण पिढी जागतिक संस्कृतीकडे आकर्षित होत असताना, ज्येष्ठ पिढी परंपरांचे जतन करण्यावर भर देते. परिणामी कुटुंबसंस्था, सामाजिक नातेसंबंध आणि मूल्यव्यवस्था यांमध्ये तणाव निर्माण होतो. काही वेळा हा संघर्ष सांस्कृतिक अस्मितेच्या राजकारणातही रूपांतरित होतो. त्यामुळे जागतिकीकरण आणि स्थानिक परंपरांमधील संघर्ष हा समकालीन समाजातील अत्यंत महत्त्वाचा सामाजिक-सांस्कृतिक प्रश्न बनला आहे.

भाषा, शिक्षण आणि सांस्कृतिक संघर्ष

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे इंग्रजी भाषा ही केवळ संपर्काची भाषा न राहता ज्ञान, सत्ता आणि संधींचे प्रमुख साधन बनली आहे. शिक्षणव्यवस्था, उच्च शिक्षण, संशोधन, माहिती-तंत्रज्ञान, कॉर्पोरेट क्षेत्र आणि आंतरराष्ट्रीय रोजगार बाजारपेठेत इंग्रजीचे वर्चस्व वाढले आहे. परिणामी स्थानिक व प्रादेशिक भाषांना दुय्यम स्थान प्राप्त होत आहे. शाळा व महाविद्यालयांमध्ये इंग्रजी माध्यमाकडे असलेला कल हा सामाजिक प्रतिष्ठा, आर्थिक प्रगती आणि आधुनिकतेचे प्रतीक मानला जातो. यामुळे मातृभाषा व प्रादेशिक भाषांमधील शिक्षणाकडे दुर्लक्ष होत असल्याचे चित्र दिसते.

या प्रक्रियेचा सर्वात गंभीर परिणाम म्हणजे स्थानिक ज्ञानपरंपरांचे हळूहळू होत जाणारे लोप. लोककथा, लोकगीते, म्हणी, पारंपरिक वैद्यकशास्त्र, शेतीविषयक ज्ञान आणि मौखिक इतिहास हे प्रामुख्याने स्थानिक भाषांमध्येच जतन झालेले आहेत. जेव्हा शिक्षण व ज्ञाननिर्मिती इंग्रजीपुरती मर्यादित होते, तेव्हा हे स्थानिक ज्ञान “अवैज्ञानिक” किंवा “अप्रासंगिक” मानले जाते. परिणामी

सांस्कृतिक आत्मविश्वास कमी होतो आणि सांस्कृतिक विस्थापन (Cultural Alienation) वाढते. शिक्षणव्यवस्था जर स्थानिक संस्कृतीशी सुसंगत नसेल, तर विद्यार्थी आपल्या समाजापासून व सांस्कृतिक मुळांपासून दुरावण्याचा धोका निर्माण होतो.

अर्थव्यवस्था, बाजारपेठ आणि स्थानिक जीवनपद्धती

जागतिकीकरणामुळे जागतिक बाजारपेठ खुली झाली असून उत्पादन, वितरण आणि उपभोगाच्या पद्धतींमध्ये मूलभूत बदल झाले आहेत. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या (MNCs) प्रवेशामुळे मोठ्या प्रमाणावर भांडवल, तंत्रज्ञान आणि जागतिक पुरवठा साखळ्या (Global Supply Chains) विकसित झाल्या. याचा परिणाम म्हणून पारंपरिक शेती, हस्तव्यवसाय, लघुउद्योग आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था मोठ्या संकटात सापडली आहे. स्थानिक उत्पादनांची किंमत जागतिक बाजारातील स्वस्त, मोठ्या प्रमाणावरील उत्पादनांशी स्पर्धा करू शकत नाही.

ग्रामीण व आदिवासी समाजांचे जीवन पारंपरिक उपजीविकेवर आधारित होते—जसे की हस्तकला, लोककलांशी निगडित व्यवसाय, लघुशेती, पशुपालन इत्यादी. जागतिकीकरणामुळे या व्यवसायांना बाजार मिळण्याऐवजी अनेकदा त्यांचे विस्थापन झाले आहे. काही शहरी व मध्यमवर्गीय घटकांना जागतिकीकरणामुळे रोजगार, उपभोग आणि जीवनशैलीच्या नव्या संधी मिळाल्या असल्या, तरी मोठ्या प्रमाणावर स्थानिक समुदाय आर्थिक असुरक्षिततेला सामोरे जात आहेत. त्यामुळे जागतिकीकरण सर्वसमावेशक न ठरता सामाजिक व आर्थिक असमानता वाढवत असल्याची टीका केली जाते.

सांस्कृतिक प्रतिकार आणि स्थानिक पुनरुज्जीवन

जागतिकीकरणाच्या एकसारख्या (Homogenizing) प्रवाहाविरुद्ध जगभरात सांस्कृतिक प्रतिकाराची चळवळ उभी राहताना दिसते. भारतातही लोककला महोत्सव, लोकनृत्य व लोकसंगीत कार्यक्रम, स्थानिक भाषा संवर्धन चळवळी आणि पारंपरिक अन्नसंस्कृतीचा प्रचार यांद्वारे स्थानिक संस्कृती जपण्याचे प्रयत्न होत आहेत. "वोकल फॉर लोकल" ही संकल्पना केवळ आर्थिक नसून सांस्कृतिक आत्मनिर्भरतेचेही प्रतीक आहे.

या संदर्भात UNESCO कडून अमूर्त सांस्कृतिक वारशाच्या (Intangible Cultural Heritage) संरक्षणावर विशेष भर देण्यात येतो. लोककला, परंपरा, सण-उत्सव, पारंपरिक ज्ञान यांचे दस्तऐवजीकरण व जागतिक स्तरावर मान्यता देणे हे सांस्कृतिक पुनरुज्जीवनाचे महत्त्वाचे साधन ठरत आहे. मात्र केवळ जतन (Preservation) पुरेसे नसून या परंपरांना समकालीन संदर्भात उपयोगी बनवणे आवश्यक आहे. स्थानिक परंपरा टिकवून ठेवत जागतिकीकरणाशी समन्वय साधणे हाच आजचा व्यवहार्य मार्ग मानला जातो.

ISBN-978-93-49938-08-3

भारतीय राज्य आणि धोरणात्मक भूमिका

भारतीय राज्यघटना भाषिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक विविधतेचे संरक्षण करते. विविध घटनात्मक तरतुदी, अल्पसंख्याक हक्क, सांस्कृतिक स्वातंत्र्य आणि संघराज्य रचना ही भारताच्या बहुसांस्कृतिक ओळखीची मूलभूत वैशिष्ट्ये आहेत. Government of India विविध योजनांच्या माध्यमातून स्थानिक कला, भाषा, हस्तव्यवसाय आणि परंपरांचे जतन व संवर्धन करण्याचा प्रयत्न करत आहे. तथापि, केवळ संरक्षणात्मक धोरणे दीर्घकालीन दृष्टीने अपुरी ठरतात. स्थानिक परंपरांना आधुनिक शिक्षण, डिजिटल तंत्रज्ञान, पर्यटन आणि बाजारपेठेशी जोडणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, लोककलांना डिजिटल प्लॅटफॉर्म, ई-कॉमर्स आणि सांस्कृतिक पर्यटनाशी जोडल्यास त्या आर्थिकदृष्ट्या टिकाऊ होऊ शकतात. त्यामुळे राज्याची भूमिका ही केवळ संरक्षक न राहता "सक्षमीकरणात्मक" (Empowering) असणे गरजेचे आहे.

निष्कर्ष

जागतिकीकरण आणि स्थानिक परंपरांमधील संघर्ष हा आधुनिक काळातील एक अपरिहार्य वास्तव आहे. मात्र हा संघर्ष पूर्णतः नकारात्मक म्हणून पाहता येणार नाही. जागतिकीकरणामुळे स्थानिक संस्कृतींना जागतिक व्यासपीठ, ओळख आणि नवीन संधी मिळू शकतात; तर स्थानिक परंपरा जागतिकीकरणाला मानवी मूल्ये, नैतिक अधिष्ठान आणि सांस्कृतिक खोली प्रदान करू शकतात. म्हणूनच खरी गरज ही संघर्षाऐवजी समन्वयाची आहे. परंपरा आणि आधुनिकता, स्थानिकता आणि जागतिकता यांच्यात संतुलन साधल्यासच सांस्कृतिक विविधता टिकून राहू शकते. अशा समन्वयातूनच विकास अधिक मानवी, समावेशक आणि टिकाऊ ठरू शकतो.

संदर्भ

1. अप्पादुराई, अर्जुन. (1996). आधुनिकतेची जागतिक संस्कृती. मिनियापोलिस: युनिव्हर्सिटी ऑफ मिनेसोटा प्रेस.
2. गिडेन्स, अँथनी. (2000). जागतिकीकरण: सामाजिक, सांस्कृतिक परिणाम. नवी दिल्ली: पॉलिटी प्रेस.
3. सेन, अमर्त्य. (2006). ओळख आणि हिंसा. नवी दिल्ली: पेंग्विन इंडिया.
4. देशपांडे, सुहास. (2013). आधुनिक भारतातील सामाजिक बदल. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
5. भारत सरकार. (2011). भारतातील सांस्कृतिक वारसा. नवी दिल्ली: Ministry of Culture

स्त्रीवादी इतिहास आणि स्त्रियांचे समाजातील लैगिक स्थान: एक अभ्यास

प्रा. डॉ. कटके सतिष मैलारी

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, राजर्षी शाहू महाविद्यालय, देवळाली प्रवरा ता.राहुरी जि.अहिल्यानगर

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19730878

DOI: 10.5281/zenodo.19730878

सारांश

या संशोधनाचा मुख्य उद्देश स्त्रीवादी इतिहास आणि स्त्रियांचे समाजातील लैगिक स्थान कशा प्रकारचे आहे याचा सखोल अभ्यास करने हा आहे. स्त्रीवादी अभ्यासकांनी स्त्रियांचे आवाज, स्थान, अनुभव, प्रतिष्ठा, अधिकार, आणि योगदान यांचा पुरुषकेंद्री चौकटीला आव्हान दिले आहे. १९६०-७० च्या दशकापासून आज पर्यंत स्त्रीवादी इतिहास आणि स्त्रियांचे समाजातील स्थान पुरुष्यांच्या तुलनेने दुय्यम स्वरुपाचेच कसे राहिले आहे आणि त्यांचे पुनरुत्थान कसे करता येईल या दृष्टीकोनातून विषयाची मांडणी केली आहे. या अभ्यासात विविध क्षेत्रात स्त्रियांचे कोणते प्रकारचे स्थान होते तसेच परंपरेने व सामाजिक मानसिक दृष्टीकोन बदलण्याचा पर्यत केला आहे. कारण पारंपारिक इतिहास लेखनात पुरुष्यांच्या कृतुत्वाचा आलेख आणि स्त्रियांच्या निष्क्रिय आणि अस्पृश्य व दुय्यम भूमिकेतून वर्णन केले आहे. यावर स्त्रीवादी इतिहासकारांनी टीका केली आहे.

ऐतिहासिक स्त्रीवादी विविचनातील तथाकथित वस्तुनिष्ठता यावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करून स्त्रीवादी इतिहास लेखन ज्ञानाच्या सामाजिक निर्मितीवर भर देते आणि पत्रे, दिनदर्शिका, मौखिक परंपरा यासारख्या पर्यायी स्त्रोतांद्वारे स्त्रियांच्या जीवन अनुभव पुनरुत्थान करण्याची आवश्यकता आधोरेखीत करते. स्त्रीला मानसिक पातळीवर पुरुषी वर्चस्वाची बेडी अजून हि वडील, भाऊ, दीर, पती, मुलगा,किंवा अन्य व्यक्ति असे छुपे परावलंबित्व दिले आहे. म्हणून तर अजून हि समाजकारण, धर्मकारण आणि राजकारण या क्षेत्रात स्त्रीयांना समान स्थान दिला जात नाही. अनेक पिढ्यानपिढ्या स्त्री पुरुषी वर्चस्वाने म्हणा किंवा सामाजिक प्रथेच्या प्रभावाने आपली अस्मिता, वैचारिकता, प्रतिष्ठा, हक्क तिला म्हणावा तितका प्राप्त होत नाही. म्हणून स्त्रीयांना संविधानाच्या माध्यमातून समान स्थान प्राप्त होणे गरजेचे आहे.

मुख्य शब्द (keyword): स्त्रीवाद, इतिहास लेखन, लैगिकता, स्थान, परावलंबित्व, समाजकारण, धर्मकारण, राजकारण, हक्क, खासगी आयुष्य, विज्ञान तंत्रज्ञान, सबलीकरण, शोषण, कुटुंब. स्वातंत्र, समता, न्याय, बंधुता आणि संविधान.

प्रस्तावना

स्त्रीवादी इतिहास हा इतिहासाचा असा प्रवाह आहे जो स्त्रियांच्या अनुभवांना आणि योगदानाला केंद्रस्थानी ठेवतो. पारंपारिक इतिहास लेखनात पुरुष्यांच्या कृतुत्वाचा आलेख आणि स्त्रियांच्या निष्क्रिय आणि अस्पृश्य व दुय्यम भूमिकेतून वर्णन केले आहे. स्त्रीवादी इतिहासाने स्त्रियांचे समाजातील स्थान त्यांचे हक्क त्यांच्यावर झालेले अन्याय आणि त्यांच्या चळवळीचा सखोल अभ्यास करीत यावर स्त्रीवादी इतिहासकारांनी टीका केली आहे. १९७५ हे साल साऱ्या जगणे स्त्रीवर्ष म्हणून साजरे केले. १९६०-७० च्या दशकात स्त्रियांची चळवळ, स्त्रीमुक्तीचा लढा,निर्माण झाल्याचे दिसून येते. १९८० च्या दशकात स्त्रीवादी दृष्टीकोनाची दखल सर्वत्र गेण्यास सुरुवात झाली. यातुनात स्त्रीवाद जन्माला आला आले. द्विभार्या प्रतिबंधक कायदा, घटस्फोट कायदा, हिदू कोड बिल आणि भारतीय संविधानामुळे स्त्रियांना समान स्थान प्राप्त झाले.

पहिल्या आणि दुसऱ्या महायुध्यानंतर जागतिक पातळीवर अमेरिका आणि युरोपमध्ये सार्वजनिक जीवनातील स्त्रियांच्या कृतुत्वाचा प्रत्येय आला. सार्वजनिक जीवनातील अनेक जबाबदाऱ्या आपण समर्थपणे पेलू शकतो हे स्त्रीने जगाला दाखवून दिले.१९६० चुया दशकात स्त्रीविषयक अभ्यासकांनी स्त्रीवादाला चालना दिली. तसेच अनेक स्त्रीवादी चळवळी व संस्था उदयास आल्या. पण खरोखरच स्त्रियांना समान दर्जा, स्थान आणि जीवन जगताना मिळतो का? हा प्रश्न आहे. उलट कुटुंब आंनी समाज दोन्ही घटकांनी स्त्रीला मानसिक पातळीवर पुरुषी वर्चस्वाची बेडी अजून हि वडील, भाऊ, दीर, पती, मुलगा,किंवा अन्य व्यक्ति असे छुपे परावलंबित्व दिले आहे. म्हणून तर अजून हि समाजकारण, धर्मकारण आणि राजकारण या क्षेत्रात स्त्रीयांना समान स्थान दिला जात नाही. अनेक पिढ्यानपिढ्या स्त्री पुरुषी वर्चस्वाने म्हणा किंवा सामाजिक प्रथेच्या प्रभावाने आपली अस्मिता, वैचारिकता, प्रतिष्ठा, हक्क तिला म्हणावा तितका प्राप्त होत नाही. म्हणून स्त्रीयांना स्वातंत्र, समता, न्याय, बंधुता आणि संविधानाच्या माध्यमातून समान स्थान प्राप्त होते.

स्त्रीवादी इतिहास आणि लैगिकता

स्त्रीवादी इतिहासकरांच्या मते लिंग हा इतिहासातील विश्लेषणात्मक क्षेणी म्हणून समाविष्ट झाल्याने इतिहासात क्रांतिकारक बदल झालेला आहे. लिंग हे केवळ सामाजिक चल नसून सत्तेचे एक माध्यम आहे. स्त्रीवादी इतिहासकारांनी समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, राज्यशास्त्र आणि वेगवेगळ्या साहित्यातही स्त्रीवादाची नाविन्यपूर्ण मांडणी झालेली दिसून येते. या अंतरवादी संकल्पनेमुळे लिंग वंश, जात, वर्ग,

वसाहतवाद, सत्ता आणि लैगिकता यांचा परस्पर संबंध दिसून येतो.स्त्री हे एकसमान क्षेणी नसून तिचे तिचे अनुभव, वंश, जात, वर्ग, राष्ट्र आणि संस्कृतीवर बदलतात. उत्तर-ऑपनिवेशिक स्त्रीवादाने पाश्चात्य स्त्रीवादाच्या मर्यादा दाखून दिल्या आणि जागतिक दक्षिणेकडील स्त्रयांच्या अनुभवाचा समावेश करण्याची गरज प्रतिपादन केली.

स्त्रीवादाच्या इतिहासामुळे लिंगभेद स्त्री-पुरुष समानता, लैंगिकता यांची सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक ओळख झाली आहे. स्त्रीवादाच्या मते, स्त्रीला स्वतःच्या लैंगिकतेवर नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार हा एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे आणि स्त्रीवादाच्या विविध शाखांमध्ये यावर जोरदार वाद दिसून येतो. अनेक कट्टरपंथीयांनी असा युक्तिवाद केला आहे की महिलांचे स्वतःच्या शरीरावर फारच कमी नियंत्रण असते, पुरुषप्रधान समाजात स्त्री लैंगिकता मोठ्या प्रमाणात पुरुषांद्वारे नियंत्रित आणि परिभाषित केली जाते. पुरुषांनी केलेल्या लैंगिक हिंसाचाराचे मूळ बहुतेकदा पुरुषांच्या लैंगिक हक्कांच्या विचारसरणीत असते आणि या व्यवस्था महिलांना लैंगिक प्रगती नाकारण्यासाठी खूप कमी कायदेशीर पर्याय देतात. सर्व संस्कृतींमध्ये, एका ना एका प्रकारे, अशा विचारसरणींचे वर्चस्व आहे ज्या महिलांना लैंगिक अभिव्यक्तीचा अधिकार नाकारतात, कारण पितृसत्ताकतेखालील पुरुष त्यांच्या स्वतःच्या अटींवर लैंगिक संबंध परिभाषित करतात. संस्कृतीनुसार, हे हक्क वेगवेगळे स्वरुप घेऊ शकतात. याचा कडाडून विरोध केला आहे.

स्त्रियांचे समाजातील लैगिक स्थान

प्राचीन काळातील आदराच्या स्थानापासून मध्ययुगीन बंधनांपर्यंत आणि आजच्या आधुनिक युगातील समानतेपर्यंत स्त्रीचा प्रवास मोठा आहे. सध्या स्त्री शिक्षण, रोजगार आणि नेतृत्वाच्या जोरावर चूल आणि मूल या पलीकडे जाऊन कुटुंबासह देशाच्या प्रगतीत, समाज उभारणीत मोलाची भूमिका बजावत आहे. निसर्गाने स्त्री आणि पुरुष यांना समान पद्धतीने निर्माण केले आहे. भारतीय संस्कृतीत पूर्वी स्त्रीला आदराचे स्थान होते, मात्र कालांतराने अनेक रूढी-परंपरांमुळे स्त्रियांना दुय्यम स्थान देण्यात येऊ लागले. इतिहासाच्या कालखंडा पासून आज पर्यंत स्त्रियांचे स्थान दुय्यम झाले आणि तिला शिक्षण व स्वातंत्र्यापासून कोस दूर ठेवले आले. आधुनिक काळात शिक्षणामुळे स्त्रियांमध्ये जागृती वाढली आहे. आता स्त्री केवळ घर सांभाळत नाही, तर ती अनेक क्षेत्रांत जसे की शिक्षण, व्यवसाय, विज्ञान, कला, साहित्य, विकास क्षेत्रांमध्ये स्त्रीने आपली छाप सोडली आहे. तंत्रज्ञान आणि विविध माध्यमांनीही स्त्रीसाठी संधींची कमान वाढवली आहे. कुटुंबात स्त्री आई, बहीण, पत्नी, मुलगी, सुन अशा अनेक नात्यांनी कुटुंबाला जोडून ठेवते. घरातील सर्वांची काळजी घेण्यासोबतच ती आर्थिक हातभारही लावत आहे. संविधानाने स्त्री-पुरुष समानता दिली असली तरी, आजही समाजात पितृसत्ताक मानसिकता, हिंसा आणि भेदभावाची आव्हाने आहेत. महिला सक्षमीकरणासाठी शिक्षण, 'बेटी बचाओ, बेटी पढाओ' सारखे उपक्रम आणि महिला बचत गट

ISBN-978-93-49938-08-3

महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत.समाज अधिक प्रगत होण्यासाठी स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान हक्क, सन्मान आणि सुरक्षितता मिळणे गरजेचे आहे. स्त्री ही समाजाचा कणा आहे.

"स्त्री ही समाजाची आधारस्तंभ आहे," या ओळीने स्त्रीचे समाजातील स्थान अधोरेखित होते. ती केवळ घरातील सुख-शांती राखणारी नाही तर समाजाच्या प्रगतीतही मोलाची भूमिका बजावते. आजच्या काळात स्त्रीने आपल्या अधिकारांसाठी आवाज उठवला आहे आणि समानतेसाठी लढा दिला आहे. शिक्षणामुळे स्त्री अधिक स्वावलंबी झाली आहे आणि ती आपल्या निर्णयक्षमतेने समाजात आदर मिळवते. तथापि, काही ठिकाणी अजूनही स्त्रीला समान संधी मिळत नाहीत, आणि तिला अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागते. पण समाजातील जागरुकता वाढत असल्यामुळे या अडचणी कमी होत आहेत. स्त्रीच्या सक्षमीकरणासाठी विविध सरकारी आणि सामाजिक संस्था प्रयत्नशील आहेत. आजच्या समाजात स्त्रीचे स्थान केवळ घरापुरते मर्यादित न राहता, ती समाजाच्या प्रत्येक क्षेत्रात आपले योगदान देत आहे. तिच्या सन्मानाने आणि सक्षमीकरणाने समाज अधिक प्रगत आणि समृद्ध होत आहे. स्त्रीमुक्ती चळवळीमुळे स्त्री स्वत्रंत आणि सक्षम बनली आहे. तथापि, अजूनही स्त्रीसमाजातील काही अपप्रथा, विषम व्यवस्था, महिला अत्याचार आणि लैंगिक भेदभाव आढळतात, ज्यामुळे स्त्रीच्या समाजातील स्थानावर काही प्रमाणात अडथळे येतात. या अडथळ्यांना तोडण्यासाठी समाजाला जागरुक व्हावे लागेल, शैक्षणिक आणि कायदेशीर सुधारणा कराव्या लागतील. महिलांना समान संधी देणे हेच खरे समाजाचे प्रगती चिन्ह आहे.

निष्कर्ष

स्त्रीवादी इतिहास आणि स्त्रियांचे समाजातील स्थान पुरुष्यांच्या तुलनेने दुय्यम स्वरुपाचेच कसे राहिले आहे आणि त्यांचे पुनरुत्थान कसे करता येईल आणि विविध क्षेत्रात स्त्रियांचे कोणते प्रकारचे स्थान होते तसेच परंपरेने व सामाजिक मानसिक दृष्टीकोन बदलण्याचा पर्यत केला आहे. कारण पारंपारिक इतिहास लेखनात पुरुष्यांच्या कृतुत्वाचा आलेख आणि स्त्रियांच्या निष्क्रिय आणि अस्पृश्य व दुय्यम भूमिकेतून वर्णन केले आहे. यावर स्त्रीवादी इतिहासकारांनी टीका केली आहे. ऐतिहासिक स्त्रीवादी विविचनातील तथाकथित वस्तुनिष्ठता यावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करून स्त्रीवादी इतिहास लेखन ज्ञानाच्या सामाजिक निर्मितीवर भर आणि स्त्रीला मानसिक पातळीवर पुरुषी वर्चस्वाची बेडी अजून हि वडील, भाऊ, दीर, पती, मुलगा,किंवा अन्य व्यक्ति असे छुपे परावलंबित्व दिसून येते. म्हणून तर अजून हि समाजकारण, धर्मकारण आणि राजकारण या क्षेत्रात स्त्रीयांना समान स्थान दिला जात नाही. अनेक पिढ्यानपिढ्या स्त्री पुरुषी वर्चस्वाने म्हणा किंवा सामाजिक प्रथेच्या प्रभावाने आपली अस्मिता, वैचारिकता, प्रतिष्ठा, हक्क तिला म्हणावा तितका प्राप्त होत नाही. म्हणून स्त्रीयांना संविधानाच्या माध्यमातून समान स्थान प्राप्त होणे गरजेचे आहे.

आजची स्त्री केवळ घराची अधिष्ठात्री नाही तर समाजाची उभारणी करणारी, बदल घडवून आणणारी

अग्रगण्य शक्ति आहे. तिचा हक्क टिकवून, सामाजिक प्रतिष्ठा वाढविणे ही सर्वांची जबाबदारी आहे. समाजातील स्त्रीचे स्थान आणि प्रतिष्टा टिकवून ठेवण्यासाठी स्त्री सबलीकारण हेच प्रगतीचा मुख्य आधार आहे आणि आपल्याला प्रोत्साहित करत पुढे जावे लागेल. आज 21व्या शतकात देखिल समाजात स्त्रीचे स्थान खचितच तेवढेच मोठे आहे व मोठेच राहील यात शंका नाही. तिच्यात परिवर्तन घडत येत आहे. महिला शिक्षणामुळे स्त्रियांना अनेक क्षेत्रात फायदा झाला आहे व महिला कर्तुत्ववान व कर्तबगार झाल्या आहेत. भारतीय स्त्रिया केवळ घरापुरत्या मर्यादित न राहता सर्वच क्षेत्रांत आघाडीवर आहेत. तर ती अनेक क्षेत्रांत जसे की शिक्षण,राजकारण, आरोग्य,व्यवसाय, विज्ञान, संरक्षण, कला, साहित्य, विकास क्षेत्रांमध्ये स्त्रीने आपली छाप सोडली आहे. जसे अलीकडेच 'नारी शक्ती वंदन अधिनियम' अंतर्गत संसद आणि विधानसभांमध्ये ३३% आरक्षण जाहीर झाले आहे. भारतातील महिलांचे स्थान हे आता केवळ 'अबला' राहिलेले नाही, तर त्या खऱ्या अर्थाने 'सबल' झाल्या आहेत. जोपर्यंत समाजातील मानसिकता पूर्णपणे बदलत नाही आणि स्त्रियांना सुरक्षित वातावरण मिळत नाही, तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने स्त्री समानता,स्थान, आणि सक्षमीकरण पूर्ण होणार नाही. म्हणून सर्व मानव जातीने स्त्रियांच्या विकासासाठी प्रयत्नशील राहीने आवश्यक आहे.

संदर्भ

1. डॉ.पवार दीपक, (2013)महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण, श्रीसाईनाथ प्रकाशक, नागपूर.
2. चोरमारे विजय, (2004)स्त्री सत्तेची पाहट, एक्सप्रेस पब्लिशिंग हाऊस, कोल्हापूर.
3. डॉ. पवार वैशाली, (2012)महिलांच्या सत्ता संघर्षाचा आलेख, , डायमंड, प्रकाशक, पुणे.
4. डॉ. देशमुख अलका, (2011)विविधांगी आयामातून स्त्री, श्रीसाईनाथ, प्रकाशक, नागपूर.
5. डॉ. गवाणकर रोहिणी, (1986)मराठी स्त्रीशक्तीचे राजकारणी रुप, आदित्य प्रकाशक, पुणे.
6. डॉ. जगताप मीनल, (2010)मराठा स्त्रीयांचे स्थान, सुगावा प्रकाशक, पुणे.
7. ७. डॉ. वाबळे दत्तात्रय, (2002)स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिलांचे राजकीय, योगदान : पुणे जिल्हा परिषदेत महिलांचा सामाजिक व राजकीय सहभाग, पीएच.डी प्रबंध, पुणे विद्यापीठ.
8. डॉ.सुमन यशवंत,(१९९९) स्त्रीमुक्तीकडून मानव मुक्तीकडे, मुलून साऱ्याजणी, अंक. सोलापूर.

ISBN-978-93-49938-08-3

ए. आय. मीडिया आणि राजकारण : बदलते परिमाण, आव्हाने आणि लोकशाहीवरील परिणाम

डॉ. विशाल आर. जाधव

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, शि. म. गु. रा. गे. शिंदे महाविद्यालय परांडा . जि. धाराशिव

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19731010

DOI: 10.5281/zenodo.19731010

सारांश

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence – AI) ही तंत्रज्ञानक्रांती आज मीडिया आणि राजकारण या दोन्ही क्षेत्रांमध्ये आमूलाग्र बदल घडवून आणत आहे. बातम्या तयार करणे, प्रसारित करणे, मतनिर्मिती, प्रचारयंत्रणा, निवडणूक मोहिमा आणि जनमत विश्लेषण यामध्ये एआयचा व्यापक वापर होत आहे. तथापि, याच तंत्रज्ञानामुळे चुकीची माहिती (Misinformation), डीपफेक, डेटा गोपनीयतेचे उल्लंघन आणि लोकशाही प्रक्रियेला धोका यांसारखी गंभीर आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. प्रस्तुत लेखात एआय, मीडिया आणि राजकारण यांतील परस्परसंबंधांचा चिकित्सक आढावा घेऊन त्याचे लोकशाही व्यवस्थेवरील परिणाम स्पष्ट केले आहेत.

मुख्य शब्द : कृत्रिम बुद्धिमत्ता, मीडिया, राजकारण, लोकशाही, डीपफेक, जनमत

प्रस्तावना

२१व्या शतकातील माहिती-तंत्रज्ञान क्रांतीमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence – AI) हे परिवर्तनाचे सर्वात प्रभावी साधन म्हणून उदयास आले आहे. डिजिटल प्लॅटफॉर्म, सामाजिक माध्यमे, ऑनलाइन पत्रकारिता आणि राजकीय संवाद या सर्व क्षेत्रांमध्ये एआय-आधारित अल्गोरिदम निर्णायक भूमिका बजावत आहेत. बातम्यांचे संकलन, संपादन, विश्लेषण आणि वितरण या प्रक्रियांमध्ये स्वयंचलित प्रणालींचा वापर वाढला आहे. परिणामी, माहितीचा वेग, पोहोच आणि प्रभाव यामध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे.

तंत्रज्ञान क्षेत्रातील अग्रगण्य संस्था जसे की OpenAI, Google आणि Meta यांनी विकसित केलेल्या एआय साधनांमुळे माहितीची निर्मिती आणि प्रसार अधिक वैयक्तिकृत (personalized) आणि लक्ष्यित (targeted) झाला आहे. सामाजिक माध्यमांवरील अल्गोरिदम वापरकर्त्यांच्या

आवडीनिवडी, वर्तन आणि पूर्वानुभवांच्या आधारे आशय सुचवतात. त्यामुळे माहितीचा प्रवाह केवळ व्यापक नसून वैयक्तिक पातळीवर परिणामकारक ठरतो.

राजकारणाच्या क्षेत्रातही एआयचा प्रभाव वाढत आहे. निवडणूक प्रचार, मतदार विश्लेषण, जनमत चाचण्या, धोरणनिर्मिती आणि सार्वजनिक संवाद यामध्ये डेटा ॲनालिटिक्स आणि मशीन लर्निंगचा मोठ्या प्रमाणावर वापर होत आहे. यामुळे राजकीय पक्षांना मतदारांच्या अपेक्षा ओळखणे आणि त्यानुसार संदेश तयार करणे शक्य झाले आहे. तथापि, याच प्रक्रियेमुळे माहितीचे ध्रुवीकरण, दिशाभूल (misinformation), डीपफेक तंत्रज्ञानाचा गैरवापर आणि लोकशाही प्रक्रियेतील पारदर्शकतेचा अभाव ही गंभीर आव्हाने निर्माण झाली आहेत.

मीडिया आणि राजकारण या दोन्ही क्षेत्रांमध्ये एआयमुळे निर्माण झालेली संधी आणि धोके यांचा संतुलित विचार करणे अत्यावश्यक आहे. एआयमुळे माहिती अधिक सुलभ आणि जलद झाली असली तरी तिची विश्वसनीयता, नैतिकता आणि सामाजिक परिणाम यांचे चिकित्सक विश्लेषण आवश्यक ठरते. प्रस्तुत लेखात एआय, मीडिया आणि राजकारण यांतील परस्परसंबंधांचा सखोल अभ्यास करून लोकशाही व्यवस्थेवरील त्याचे परिणाम स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

एआय आणि मीडिया

- **स्वयंचलित पत्रकारिता**

एआय अल्गोरिदमच्या साहाय्याने क्रीडा, हवामान, अर्थव्यवस्था यांसारख्या विषयांवरील बातम्या स्वयंचलितपणे तयार केल्या जातात (Carlson, 2015). डेटा-आधारित रिपोर्टिंगमध्ये वेग आणि अचूकता वाढली आहे.

- **वैयक्तिकृत बातम्या**

सामाजिक माध्यमे वापरकर्त्यांच्या आवडी-निवडींनुसार बातम्या दाखवतात. यामुळे माहितीचे 'इको चेंबर' तयार होतात (Pariser, 2011).

- **डीपफेक आणि दिशाभूल**

एआय-आधारित डीपफेक व्हिडिओंमुळे चुकीची माहिती पसरविणे सोपे झाले आहे (Chesney & Citron, 2019). हे लोकशाहीसाठी गंभीर धोका ठरू शकते.

एआय आणि राजकारण

- **निवडणूक प्रचारातील एआय**

डेटा ॲनालिटिक्स आणि मायक्रो-टार्गेटिंगद्वारे मतदारांवर प्रभाव टाकला जातो (Tufekci, 2014). मतदारांच्या वर्तनाचे विश्लेषण करून वैयक्तिक संदेश पाठवले जातात.

ISBN-978-93-49938-08-3

- **जनमत निर्मिती आणि सोशल मीडिया**

सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवरील अल्गोरिदम राजकीय आशयाला प्राधान्य देतात, ज्यामुळे ध्रुवीकरण वाढते (Sunstein, 2018).

- **धोरणनिर्मितीत एआय**

सरकारे सार्वजनिक धोरणांसाठी एआयचा वापर करत आहेत, जसे की डेटा विश्लेषण, गुन्हेगारी अंदाज आणि कल्याणकारी योजनांचे व्यवस्थापन.

लोकशाहीवरील परिणाम

- **पारदर्शकता आणि जबाबदारी**

एआयमुळे शासनात पारदर्शकता वाढू शकते, परंतु अल्गोरिदमची अस्पष्टता (Algorithmic Opacity) ही समस्या आहे.

- **माहितीचा दुरुपयोग**

खोटी माहिती, ट्रोलिंग आणि बॉट्सच्या माध्यमातून मतप्रवाह वळविणे शक्य होते.

- **नैतिक व कायदेशीर आव्हाने**

डेटा गोपनीयता, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि तंत्रज्ञान नियमन ही महत्त्वाची आव्हाने आहेत.

भारतीय संदर्भ

भारतामध्ये डिजिटल क्रांतीनंतर एआय, सोशल मीडिया आणि राजकारण यांचे परस्परसंबंध अधिक दृढ झाले आहेत. स्मार्टफोनचा वाढता वापर, स्वस्त इंटरनेट सेवा आणि सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मचा व्यापक प्रसार यामुळे माहितीचा प्रवाह अत्यंत वेगवान झाला आहे. या पार्श्वभूमीवर निवडणुका, प्रचार मोहीम, जनमत निर्मिती आणि धोरण संवाद यामध्ये एआय-आधारित साधनांचा वापर लक्षणीयरीत्या वाढला आहे.

1. **निवडणूक व्यवस्थापन आणि नियमन**

भारतामध्ये निवडणूक प्रक्रियेचे नियमन करणारी प्रमुख संस्था म्हणजे Election Commission of India. अलीकडील सार्वत्रिक निवडणुकांदरम्यान सोशल मीडिया आचारसंहिता, 'मॉडेल कोड ऑफ कंडक्ट'चे डिजिटल विस्तार आणि ऑनलाइन राजकीय जाहिरातींवर देखरेख यांसारखी पावले उचलण्यात आली आहेत. एआय-आधारित मॉनिटरिंग प्रणालींच्या साहाय्याने आचारसंहितेचे उल्लंघन, द्वेषपूर्ण भाष्य आणि दिशाभूल करणारी माहिती ओळखण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

2. सोशल मीडिया आणि जनमत

Meta (Facebook, Instagram), Google (YouTube) आणि X (माजी Twitter) यांसारख्या प्लॅटफॉर्मवर राजकीय आशय मोठ्या प्रमाणावर प्रसारित होतो. अल्गोरिदम-आधारित वैयक्तिकृत आशयामुळे मतदारांना त्यांच्या आवडीनुसार संदेश दिसतात, ज्यामुळे 'इको चेंबर' आणि राजकीय ध्रुवीकरण वाढण्याची शक्यता निर्माण होते.

3. डेटा ॲनालिटिक्स आणि मायक्रो-टार्गेटिंग

भारतीय राजकीय पक्ष निवडणूक प्रचारासाठी डेटा विश्लेषण, मतदार प्रोफाइलिंग आणि मायक्रो-टार्गेटिंगचा वापर करीत आहेत. मतदारसंघनिहाय सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटकांचे विश्लेषण करून विशिष्ट गटांना लक्ष्यित संदेश दिले जातात. ही प्रक्रिया प्रभावी असली तरी गोपनीयता आणि डेटा सुरक्षेच्या दृष्टीने प्रश्न उपस्थित करते.

4. दिशाभूल, फेक न्यूज आणि डीपफेक

भारतातील निवडणुकांदरम्यान फेक न्यूज, मॉर्फ केलेले व्हिडिओ आणि डीपफेक सामग्रीचा प्रसार वाढल्याचे दिसून आले आहे. यामुळे मतदारांच्या निर्णयप्रक्रियेवर परिणाम होऊ शकतो. पत्रकारितेच्या नैतिकतेवर देखरेख ठेवण्यासाठी Press Council of India मार्गदर्शक तत्त्वे जारी करते; तथापि, डिजिटल प्लॅटफॉर्मवरील आशय नियंत्रण ही मोठी आव्हाने आहेत.

5. कायदेशीर व धोरणात्मक उपक्रम

भारतामध्ये माहिती तंत्रज्ञान अधिनियम, 2000 (IT Act) आणि त्याअंतर्गत जारी केलेले नियम (IT Rules, 2021) सोशल मीडिया आणि डिजिटल आशय नियमनासाठी लागू आहेत. एआयच्या पारदर्शक आणि जबाबदार वापरासाठी केंद्र सरकारकडून धोरणात्मक चौकट विकसित करण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत.

निष्कर्षात्मक निरीक्षण

भारतीय संदर्भात एआय, मीडिया आणि राजकारण यांचे नाते संधी आणि आव्हाने दोन्ही निर्माण करणारे आहे. डिजिटल लोकशाही अधिक सहभागी (participatory) झाली असली तरी माहितीची विश्वसनीयता, डेटा गोपनीयता आणि लोकशाही प्रक्रियेची पारदर्शकता सुनिश्चित करण्यासाठी प्रभावी नियमन, तांत्रिक पारदर्शकता आणि नागरिकांची डिजिटल साक्षरता वाढविणे अत्यावश्यक ठरते.

ISBN-978-93-49938-08-3

निष्कर्ष

एआय, मीडिया आणि राजकारण यांचे नाते बहुआयामी आणि गुंतागुंतीचे आहे. एआयमुळे माहितीप्रवाह अधिक गतिमान आणि कार्यक्षम झाला असला तरी, त्याचबरोबर लोकशाही प्रक्रियेसमोर नवीन आव्हाने उभी राहिली आहेत. त्यामुळे तंत्रज्ञानाचा जबाबदार वापर, मजबूत कायदे आणि नागरिकांमध्ये डिजिटल साक्षरता वाढविणे अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ

1. Carlson, M. (2015). The robotic reporter: Automated journalism and the redefinition of labor, compositional forms, and journalistic authority. Digital Journalism, 3(3), 416–431. https://doi.org/10.1080/21670811 .2014.97 6412
2. Chesney, R., & Citron, D. (2019). Deep fakes: A looming challenge for privacy, democracy, and national security. California Law Review, 107(6), 1753–1819.
3. Pariser, E. (2011). The filter bubble: What the Internet is hiding from you. Penguin Press.
4. Sunstein, C. R. (2018). #Republic: Divided democracy in the age of social media. Princeton University Press.
5. Tufekci, Z. (2014). Engineering the public: Big data, surveillance and computational politics. First Monday, 19(7). https://doi.org/10.5210/fm.v 19i7.4901

जागतिकीकरण आणि सांस्कृतिक बदल

प्रा. गारुळे गणेश लक्ष्मण

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग, मुळा एज्युकेशन सोसायटीचे, श्री. ज्ञानेश्वर महाविद्यालय, नेवासा

ता.- नेवासा, जिल्हा- अहिल्यानगर, पिन.- ४१४६०३

Email: ganesh.garule86@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19731241

DOI: 10.5281/zenodo.19731241

प्रस्तावना

जागतिकीकरण ही आधुनिक जगातील सर्वात प्रभावी सामाजिक-आर्थिक प्रक्रिया मानली जाते. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात माहिती-तंत्रज्ञान, वाहतूक, व्यापार आणि माध्यम क्रांतीमुळे जगातील राष्ट्रांमधील परस्परावलंबन मोठ्या प्रमाणावर वाढले. या प्रक्रियेचा केवळ आर्थिक क्षेत्रावरच नव्हे तर सांस्कृतिक क्षेत्रावरही व्यापक परिणाम झाला आहे. सांस्कृतिक बदल ही एक सतत चालणारी प्रक्रिया असली तरी जागतिकीकरणामुळे त्याला गती मिळाली आहे.

Anthony Giddens यांच्या मते जागतिकीकरण म्हणजे "जगातील दूरस्थ प्रदेशांना एकमेकांशी अशा प्रकारे जोडणारी प्रक्रिया की एका ठिकाणी घडणाऱ्या घटना दुसऱ्या ठिकाणी परिणाम घडवतात." तर Roland Robertson यांनी जागतिकीकरणाला "जगाच्या संकुचनाची आणि जागतिक चेतनेच्या तीव्रतेची प्रक्रिया" असे वर्णन केले आहे.

या संशोधन निबंधात जागतिकीकरणामुळे घडणाऱ्या सांस्कृतिक बदलांचा सैद्धांतिक व व्यवहारिक आढावा घेण्यात येणार आहे.

जागतिकीकरणाची संकल्पना

जागतिकीकरण ही बहुआयामी प्रक्रिया आहे. तिचे आर्थिक, राजकीय, तांत्रिक आणि सांस्कृतिक असे विविध पैलू आहेत.

- **आर्थिक जागतिकीकरण:** आंतरराष्ट्रीय व्यापार, भांडवली गुंतवणूक आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा विस्तार.
- **राजकीय जागतिकीकरण:** आंतरराष्ट्रीय संघटना, करार आणि जागतिक शासनव्यवस्था.
- **सांस्कृतिक जागतिकीकरण:** कल्पना, मूल्ये, परंपरा, भाषा आणि जीवनशैली यांचा जागतिक स्तरावर प्रसार.

World Trade Organization (WTO), International Monetary Fund (IMF) आणि World Bank यांसारख्या संस्था जागतिक आर्थिक संरचनेला आकार देतात, ज्याचा अप्रत्यक्ष प्रभाव सांस्कृतिक रचनेवरही पडतो.

सांस्कृतिक बदलाची संकल्पना

संस्कृती म्हणजे समाजातील श्रद्धा, मूल्ये, परंपरा, भाषा, कला, ज्ञान, नियम व जीवनपद्धती यांचा एकत्रित संच. समाजशास्त्रज्ञांच्या मते संस्कृती ही गतिशील असते; ती काळानुसार बदलते.

सांस्कृतिक बदल हे दोन प्रकारे घडतात

- **आंतरर्गत बदल:** समाजातील नवकल्पना, शोध आणि सामाजिक चळवळींमुळे.
- **बाह्य प्रभावांमुळे बदल:** इतर संस्कृतींशी संपर्कातून.

जागतिकीकरणामुळे हा बाह्य प्रभाव अधिक वेगाने आणि व्यापक प्रमाणात होऊ लागला आहे.

जागतिकीकरणामुळे सांस्कृतिक बदलांची कारणे:

१. माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान

इंटरनेट, सामाजिक माध्यमे आणि उपग्रह वाहिन्यांमुळे जगातील संस्कृती एकमेकांच्या संपर्कात आल्या.Facebook, Instagramआणि YouTube यांसारख्या माध्यमांमुळे जागतिक सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढली.यामुळे पाश्चात्य जीवनशैली, फॅशन, संगीत आणि चित्रपट जगभर पोहोचले.

२. माध्यमे आणि मनोरंजन उद्योग

Hollywood चित्रपटसृष्टीने जागतिक पातळीवर सांस्कृतिक प्रभाव निर्माण केला आहे. त्याचप्रमाणे Bollywood ने भारतीय संस्कृतीचा प्रसार जगभर केला आहे.
नेटफ्लिक्ससारख्या प्लॅटफॉर्ममुळे विविध देशांतील मालिका आणि चित्रपट जागतिक प्रेक्षकांपर्यंत पोहोचले.

३. स्थलांतर आणि प्रवास

काम, शिक्षण आणि पर्यटनामुळे लोक विविध देशांत स्थलांतर करतात. त्यामुळे सांस्कृतिक मिश्रण (cultural diffusion) घडते. भारतीय स्थलांतरितांनी अमेरिकेत भारतीय सण साजरे करण्याची परंपरा निर्माण केली, तर भारतात पाश्चात्य सणांचे आकर्षण वाढले.

सांस्कृतिक बदलांचे सकारात्मक परिणाम

१. सांस्कृतिक विविधतेचा प्रसार

जागतिकीकरणामुळे विविध संस्कृतींची माहिती सहज उपलब्ध झाली. लोकांना विविध भाषा,

खाद्यसंस्कृती, कला आणि परंपरांचा अनुभव घेता येतो.

२. स्त्री-पुरुष समानता आणि मानवाधिकार

पाश्चात्य विचारसरणीमुळे स्त्री-पुरुष समानता, लोकशाही आणि मानवाधिकार यांविषयी जागरूकता वाढली.United Nations सारख्या संस्थांनी जागतिक पातळीवर मानवी हक्कांचा प्रचार केला.

३. सांस्कृतिक समन्वय (Hybridization)

विविध संस्कृतींच्या मिश्रणातून नवीन सांस्कृतिक रूपे तयार झाली. उदाहरणार्थ, भारतीय खाद्यसंस्कृतीत पिझ्झा, बर्गर यांचा समावेश झाला, तर योगासारख्या भारतीय परंपरा पाश्चात्य देशांत लोकप्रिय झाल्या.

सांस्कृतिक बदलांचे नकारात्मक परिणाम

१. सांस्कृतिक एकसुरीकरण (Cultural Homogenization)

जागतिकीकरणामुळे पाश्चात्य संस्कृतीचे वर्चस्व वाढले आहे. स्थानिक परंपरा आणि भाषा लुप्त होण्याचा धोका निर्माण झाला आहे.George Ritzerयांनी "McDonaldization" ही संकल्पना मांडली.McDonald's या कंपनीच्या कार्यपद्धतीप्रमाणे जगभर एकसारखी संस्कृती निर्माण होत असल्याचे त्यांनी सांगितले.

२. स्थानिक ओळखीचाऱ्हास

तरुण पिढी पाश्चात्य फॅशन आणि जीवनशैलीकडे आकर्षित होत असल्याने पारंपरिक मूल्ये कमी होत आहेत.

३. भाषिक विविधतेला धोका

इंग्रजी भाषेचे वर्चस्व वाढल्याने अनेक स्थानिक भाषा नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत.

भारतीय संदर्भातील सांस्कृतिक बदल

१९९१ नंतरच्या आर्थिक उदारीकरणानंतर भारतात जागतिकीकरणाला गती मिळाली.

- शहरी भागांत पाश्चात्य कपडे, फास्ट फूड आणि आधुनिक जीवनशैलीचा स्वीकार वाढला.
- व्हॅलेंटाईन डे सारख्या पाश्चात्य सणांची लोकप्रियता वाढली.
- संयुक्त कुटुंब पद्धतीऐवजी अणुकुटुंब पद्धतीचा प्रसार झाला.

त्याचवेळी योग, आयुर्वेद आणि भारतीय शास्त्रीय संगीत यांना जागतिक स्तरावर मान्यता मिळाली.

ISBN-978-93-49938-08-3

सांस्कृतिक प्रतिकार आणि स्थानिकीकरण

जागतिकीकरणाच्या विरोधात काही समाजांनी सांस्कृतिक ओळख जपण्यासाठी चळवळी केल्या. “ग्लोकलायझेशन” ही संकल्पना स्थानिक आणि जागतिक घटकांच्या मिश्रणावर भर देते. उदाहरणार्थ, बहुराष्ट्रीय कंपन्या स्थानिक चवीप्रमाणे उत्पादने तयार करतात.

संशोधन पद्धती (संक्षेप)

या निबंधासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा (पुस्तके, संशोधन लेख, अहवाल) वापर करण्यात आला. समाजशास्त्रीय सिद्धांतांच्या आधारे विश्लेषण करण्यात आले.

निष्कर्ष

जागतिकीकरण ही अपरिहार्य आणि सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. तिच्यामुळे सांस्कृतिक बदलांना वेग आला आहे. या बदलांचे सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही परिणाम दिसून येतात. एका बाजूला सांस्कृतिक देवाणघेवाण, मानवाधिकारांची जाणीव आणि जागतिक समन्वय वाढत असताना, दुसऱ्या बाजूला स्थानिक संस्कृती आणि ओळखीला धोका निर्माण झाला आहे.म्हणूनच, जागतिकीकरण स्वीकारताना स्थानिक संस्कृतीचे जतन करणे आवश्यक आहे. सांस्कृतिक विविधतेचे संरक्षण आणि समन्वय साधल्यास जागतिकीकरण अधिक समतोल आणि मानवी मूल्यांवर आधारित ठरु शकते.

संदर्भ

1. Appadurai, Arjun. Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization. University of Minnesota Press, 1996.
2. Bauman, Zygmunt. Globalization: The Human Consequences. Columbia University Press, 1998.
3. Giddens, Anthony. Runaway World: How Globalization Is Reshaping Our Lives. Routledge, 2002.
4. Hall, Stuart. “The Local and the Global: Globalization and Ethnicity.” Culture, Globalization and the World-System, edited by Anthony D. King, University of Minnesota Press, 1997, pp. 19–39.
5. Held, David, et al. Global Transformations: Politics, Economics and Culture. Stanford University Press, 1999.
6. Hobsbawm, Eric. Globalisation, Democracy and Terrorism. Little, Brown, 2007.
7. Inda, Jonathan Xavier, and Renato Rosaldo, editors. The Anthropology of Globalization: A Reader. Blackwell Publishing, 2002.
8. Jameson, Fredric. “Globalization and Political Strategy.” New Left Review,

no. 4, 2000, pp. 49–68.

9. NederveenPieterse, Jan. Globalization and Culture: Global Mélange. Rowman& Littlefield, 2009.
10. Ritzer, George. The McDonaldization of Society. Pine Forge Press, 2011.
11. Robertson, Roland. Globalization: Social Theory and Global Culture. SAGE Publications, 1992.
12. Sassen, Saskia. Globalization and Its Discontents. The New Press, 1998.
13. Tomlinson, John. Globalization and Culture. University of Chicago Press, 1999.
14. Waters, Malcolm. Globalization. Routledge, 2001.

शाश्वत विकास आणि सार्वजनिक धोरणे

जाधव अनिरुद्ध भरत

संशोधक विद्यार्थी, के. जे. सोमैया महाविद्यालय, कोपरगाव

Email: anirudha.jadhav101@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19731604

DOI: 10.5281/zenodo.19731604

प्रस्तावना

शाश्वत विकासाची संकल्पना आणि सार्वजनिक धोरणांचे महत्त्व

शाश्वत विकास ही संकल्पना केवळ आर्थिक उत्पादनात वाढ करणे किंवा राष्ट्रीय उत्पन्न वाढविणे इतकी मर्यादित नसून, ती मानवी जीवनाच्या सर्वांगीण उन्नतीशी संबंधित आहे. सामाजिक न्याय, पर्यावरणीय संतुलन, नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन आणि भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांचे संरक्षण या सर्व घटकांचा समन्वय साधणारी ही व्यापक व सर्वसमावेशक विकासदृष्टी आहे. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि जागतिकीकरणामुळे आर्थिक वाढ साध्य झाली असली तरी त्याचबरोबर पर्यावरणीय ऱ्हास, सामाजिक विषमता आणि संसाधनांची कमतरता यांसारख्या गंभीर समस्या निर्माण झाल्या आहेत. वाढती लोकसंख्या, नैसर्गिक संसाधनांचा अतिरेकी व असमतोल वापर, हवामान बदल, प्रदूषण, जैवविविधतेचा ऱ्हास आणि सामाजिक-आर्थिक विषमता ही आजच्या जागतिक पातळीवरील प्रमुख आव्हाने ठरली आहेत. या पार्श्वभूमीवर पारंपरिक विकास मॉडेल अपुरे ठरत असल्याचे स्पष्ट झाले आहे. त्यामुळे विकासाच्या संकल्पनेला पुनर्विचार करून ती अधिक नैतिक, पर्यावरणपूरक आणि मानवी केंद्रित बनविण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. शाश्वत विकास हीच या नव्या विकासदृष्टीची मध्यवर्ती संकल्पना मानली जाते.

सार्वजनिक धोरणे ही कोणत्याही राज्याच्या विकासदृष्टीचे आणि प्राधान्यक्रमांचे प्रतिबिंब असतात. शासनाने स्वीकारलेली आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय धोरणे विकासाची दिशा ठरवितात. शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी प्रभावी, दूरदृष्टीपूर्ण आणि उत्तरदायी सार्वजनिक धोरणांची अंमलबजावणी करणे ही राज्याची मूलभूत जबाबदारी आहे. धोरणनिर्मितीमध्ये अल्पकालीन राजकीय फायद्यांपेक्षा दीर्घकालीन सामाजिक हिताचा विचार करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. आर्थिक नियोजन, पर्यावरण संरक्षण, सामाजिक कल्याण योजना आणि प्रशासनिक सुधारणा या सर्व क्षेत्रांत शाश्वततेचा विचार समाविष्ट केल्यासच समतोल व दीर्घकालीन विकास शक्य होतो. सार्वजनिक

धोरणे जर शाश्वत विकासाच्या तत्त्वांवर आधारित असतील तर ती केवळ वर्तमान पिढीच्या गरजाच पूर्ण करत नाहीत, तर भविष्यातील पिढ्यांसाठीही सुरक्षित व समृद्ध समाजनिर्मितीस हातभार लावतात.

शाश्वत विकासाची तत्त्वे आणि धोरणात्मक चौकट

शाश्वत विकासाची तत्त्वे ही विकास प्रक्रियेला नैतिक आणि मानवी अधिष्ठान देणारी आहेत. आर्थिक कार्यक्षमता, सामाजिक समता आणि पर्यावरणीय संरक्षण यांचा परस्पर समन्वय साधणे हे या संकल्पनेचे मुख्य तत्त्व मानले जाते. केवळ आर्थिक नफा किंवा उत्पादनवाढ यावर केंद्रित विकास दीर्घकाळ टिकू शकत नाही, ही जाणीव शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेमागील मूलभूत भूमिका आहे. या तत्त्वांच्या आधारे धोरणनिर्मिती केल्यास विकास प्रक्रियेत मानवी कल्याण, सामाजिक समावेशकता आणि पर्यावरणीय जबाबदारी यांना प्राधान्य दिले जाते. अल्पकालीन लाभांपेक्षा दीर्घकालीन परिणामांचा विचार करणे, संसाधनांचा विवेकपूर्ण वापर करणे आणि सामाजिक असमतोल कमी करणे हे शाश्वत धोरणांचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. यामुळे विकास अधिक समतोल, न्याय्य आणि टिकाऊ बनतो.

सार्वजनिक धोरणांची चौकट तयार करताना बहुआयामी व बहुक्षेत्रीय दृष्टिकोन स्वीकारणे आवश्यक ठरते. धोरणे केवळ आर्थिक वाढीच्या आकडेवारीवर आधारित न राहता मानवी विकास निर्देशांक, पर्यावरणीय गुणवत्तेचे निर्देशांक, आरोग्य, शिक्षण आणि सामाजिक समावेशकता यांचा समतोल साधणारी असावीत. अशा चौकटीमुळे विकासाची गुणवत्ता सुधारते. धोरणात्मक चौकटीत केंद्र, राज्य आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था यांचा समन्वय असणे तितकेच महत्त्वाचे आहे. धोरणनिर्मितीपासून अंमलबजावणीपर्यंत सर्व स्तरांवर शाश्वततेचा दृष्टिकोन स्वीकारल्यास विकास अधिक परिणामकारक व सर्वसमावेशक स्वरूपाचा होतो.

आर्थिक विकास आणि शाश्वतता : धोरणात्मक समतोल

आर्थिक विकास हा शाश्वत विकासाचा एक अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. रोजगारनिर्मिती, उत्पन्नवाढ, दारिद्र्यनिर्मूलन आणि जीवनमान उंचावणे यासाठी आर्थिक वाढ आवश्यक असते. मात्र ही आर्थिक वाढ पर्यावरणाच्या ऱ्हासाच्या किंमतीवर साध्य होऊ नये, ही शाश्वततेची मूलभूत अट आहे. अनियंत्रित औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणामुळे पर्यावरणावर मोठा ताण निर्माण झाला आहे. उद्योग, पायाभूत सुविधा, ऊर्जा, वाहतूक आणि शहरी विकासाच्या धोरणांमध्ये संसाधन कार्यक्षमतेचा समावेश करणे आवश्यक ठरते. हरित अर्थव्यवस्था, स्वच्छ ऊर्जा, कमी कार्बन उत्सर्जन आणि पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञान या संकल्पना आर्थिक विकास आणि पर्यावरणीय संरक्षण यांमध्ये समतोल साधण्यास मदत करतात. त्यामुळे विकास प्रक्रिया अधिक टिकाऊ बनते.

ISBN-978-93-49938-08-3

सार्वजनिक धोरणांनी रोजगारनिर्मिती आणि आर्थिक वृद्धीसोबतच पर्यावरणीय मर्यादांचा आदर करणे गरजेचे आहे. दारिद्र्यनिर्मूलनासाठी राबविल्या जाणाऱ्या योजनाही पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून शाश्वत असणे आवश्यक आहे. अन्यथा अल्पकालीन आर्थिक लाभ दीर्घकालीन पर्यावरणीय संकटात रूपांतरित होऊ शकतात. आर्थिक वाढ आणि पर्यावरणीय संरक्षण यांमध्ये संघर्ष न राहता समन्वय साधण्याचे कार्य प्रभावी धोरणनिर्मितीच्या माध्यमातून शक्य होते. यासाठी नियोजन, कायदे, प्रोत्साहन योजना आणि तंत्रज्ञानाचा समन्वित वापर आवश्यक आहे.

सामाजिक न्याय, समावेशकता आणि मानवी विकास

शाश्वत विकासाचा खरा गाभा सामाजिक न्याय आणि मानवी विकासामध्ये दडलेला आहे. विकास प्रक्रिया जर समाजातील काही मर्यादित घटकांपुरतीच सीमित राहिली तर ती शाश्वत ठरू शकत नाही. शिक्षण, आरोग्य, अन्नसुरक्षा, निवारा, लिंगसमता आणि सामाजिक सुरक्षा या मूलभूत क्षेत्रांत प्रभावी सार्वजनिक धोरणे राबविल्यास मानवी विकासाला गती मिळते. वंचित, दुर्बल आणि उपेक्षित घटकांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात सामावून घेणे हे शाश्वत विकासाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. सामाजिक विषमता कमी करणे, संधींची समानता निर्माण करणे आणि सामाजिक गतिशीलता वाढविणे यासाठी राज्याने विशेष प्रयत्न करणे आवश्यक ठरते. अशा धोरणांमुळे समाजात स्थैर्य आणि सामाजिक ऐक्य निर्माण होते.

जर सार्वजनिक धोरणे केवळ बहुसंख्य किंवा सत्ताधारी वर्गाच्या हितासाठी राबविली गेली, तर सामाजिक विषमता अधिक तीव्र होते. त्यामुळे धोरणे आखताना समावेशक, न्याय्य आणि संवेदनशील दृष्टिकोन स्वीकारणे अत्यंत आवश्यक आहे. सामाजिक समावेशकतेशिवाय शाश्वत विकास ही संकल्पना अपूर्ण ठरते. सामाजिक भांडवल वाढविणारी धोरणे, म्हणजेच विश्वास, सहकार्य आणि सहभाग वाढविणारी धोरणे, दीर्घकालीन शाश्वत विकासाला बळकटी देतात. त्यामुळे मानवी विकास हा केवळ आर्थिक निर्देशांकांपुरता मर्यादित न राहता सामाजिक आणि नैतिक मूल्यांशी जोडला जातो.

पर्यावरण संरक्षण आणि नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन

पर्यावरणीय ऱ्हास हा आजच्या काळातील शाश्वत विकाससमोरील सर्वात गंभीर आणि दीर्घकालीन स्वरूपाचा धोका मानला जातो. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, वाढती लोकसंख्या आणि उपभोगवादी जीवनशैली यांमुळे हवा, पाणी, जमीन आणि जैवविविधतेवर प्रचंड ताण निर्माण झाला आहे. हवामान बदल, जागतिक तापमानवाढ, जलस्रोतांचे प्रदूषण, मृदाक्षय आणि वननाश या समस्या केवळ पर्यावरणापुरत्याच मर्यादित न राहता मानवी आरोग्य, अन्नसुरक्षा आणि आर्थिक स्थैर्यावरही प्रतिकूल परिणाम घडवून आणत आहेत. त्यामुळे पर्यावरण संरक्षण हा केवळ नैतिक

किंवा सामाजिक प्रश्न न राहता सार्वजनिक धोरणांचा केंद्रस्थानी असलेला विषय बनला आहे. हवा, पाणी, जमीन आणि जैवविविधतेचे संरक्षण करण्यासाठी कठोर, वैज्ञानिक आणि दीर्घकालीन दृष्टीकोन असलेली सार्वजनिक धोरणे राबविणे अत्यावश्यक ठरते. पर्यावरणीय कायदे, प्रदूषण नियंत्रण यंत्रणा, हवामान बदलास प्रतिबंध करणारी धोरणे आणि वनसंरक्षण कार्यक्रम प्रभावीपणे अंमलात आणल्याशिवाय शाश्वत विकास शक्य नाही. विशेषतः हवामान बदल, औद्योगिक व शहरी प्रदूषण आणि नैसर्गिक परिसंस्थांचा ऱ्हास या समस्यांवर धोरणात्मक हस्तक्षेप अपरिहार्य असून राज्याने त्यामध्ये सक्रिय आणि जबाबदार भूमिका बजावणे गरजेचे आहे.

नैसर्गिक संसाधनांचे शाश्वत व्यवस्थापन हे विकास प्रक्रियेचे मूलभूत अधिष्ठान असले पाहिजे. नैसर्गिक संसाधने ही मर्यादित असून त्यांचा अतिवापर भविष्यातील पिढ्यांच्या हक्कांवर गदा आणतो. त्यामुळे संसाधनांचा विवेकपूर्ण, नियोजनबद्ध आणि दीर्घकालीन दृष्टीने वापर करणे ही शाश्वततेची मूलभूत अट आहे. विकासाच्या प्रत्येक टप्प्यावर पर्यावरणीय परिणामांचा विचार केल्यास संसाधनांचा अपव्यय रोखता येतो. पुनर्नवीनीकरणीय ऊर्जा, जलसंवर्धन, शाश्वत शेती, सेंद्रिय शेती, हरित तंत्रज्ञान आणि पर्यावरणपूरक औद्योगिक पद्धती यांचा प्रसार करणारी सार्वजनिक धोरणे पर्यावरणीय संतुलन राखण्यास मोठ्या प्रमाणावर मदत करतात. अशा धोरणांमुळे कार्बन उत्सर्जन कमी होते, नैसर्गिक परिसंस्थांचे संरक्षण होते आणि दीर्घकालीन आर्थिक व सामाजिक लाभ साध्य होतात. त्यामुळे पर्यावरण संरक्षण आणि नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन हे शाश्वत विकासाच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी अनिवार्य घटक ठरतात.

प्रशासन, संस्थात्मक क्षमता आणि धोरण अंमलबजावणी

शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे केवळ धोरणात्मक घोषणांद्वारे साध्य होत नाहीत, तर त्यासाठी सक्षम, कार्यक्षम आणि उत्तरदायी प्रशासन आवश्यक असते. धोरणांची अंमलबजावणी, देखरेख आणि मूल्यांकन या प्रक्रिया पारदर्शक व प्रभावी असतील तरच शाश्वत विकासाचे अपेक्षित परिणाम साध्य होऊ शकतात. अनेकदा उत्तम धोरणे अस्तित्वात असतानाही कमकुवत अंमलबजावणीमुळे त्यांचा अपेक्षित लाभ समाजापर्यंत पोहोचत नाही. धोरण अंमलबजावणीमध्ये प्रशासकीय उदासीनता, भ्रष्टाचार, समन्वयाचा अभाव आणि संसाधनांची कमतरता ही मोठी आव्हाने ठरतात. त्यामुळे प्रशासनामध्ये जबाबदारी, उत्तरदायित्व आणि पारदर्शकता निर्माण करणे अत्यावश्यक आहे. धोरणांचे सातत्यपूर्ण मूल्यमापन आणि आवश्यक ते सुधारात्मक बदल केल्यास सार्वजनिक धोरणांची परिणामकारकता वाढू शकते.

संस्थात्मक क्षमता वृद्धिंगत केल्यास शाश्वत विकासाशी संबंधित धोरणांची कार्यक्षमता लक्षणीयरीत्या वाढते. प्रशासकीय यंत्रणांमध्ये प्रशिक्षित मनुष्यबळ, तांत्रिक कौशल्य, माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर आणि संशोधनाधारित निर्णयप्रक्रिया आवश्यक ठरते. सक्षम संस्था या धोरणे आणि प्रत्यक्ष

ISBN-978-93-49938-08-3

अंमलबजावणी यांतील दरी कमी करतात. स्थानिक स्वराज्य संस्था, प्रशासकीय यंत्रणा आणि तांत्रिक व शैक्षणिक संस्थांमधील समन्वय साधल्यास शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे अधिक प्रभावीपणे साध्य करता येतात. विकेंद्रित प्रशासनामुळे स्थानिक गरजांनुसार धोरणांची अंमलबजावणी शक्य होते आणि त्यामुळे विकास अधिक समावेशक व टिकाऊ स्वरूपाचा बनतो.

लोकसहभाग, लोकशाही आणि धोरणनिर्मिती

लोकसहभाग हा शाश्वत सार्वजनिक धोरणांचा आत्मा मानला जातो. धोरणनिर्मिती आणि अंमलबजावणी प्रक्रियेत नागरिकांचा सक्रिय सहभाग असल्यास धोरणांना सामाजिक वैधता आणि स्वीकारार्हता प्राप्त होते. तळागाळातील लोकांचे अनुभव, समस्या आणि अपेक्षा धोरणांमध्ये समाविष्ट झाल्यास त्या धोरणांची परिणामकारकता वाढते. लोकसहभागाच्या अभावामुळे अनेकदा धोरणे केवळ कागदावर मर्यादित राहतात. त्यामुळे सार्वजनिक सुनावण्या, सल्लागार प्रक्रिया, सहभागी नियोजन आणि सामाजिक लेखापरीक्षण यांसारख्या लोकशाही साधनांचा वापर करणे आवश्यक ठरते. यामुळे धोरणनिर्मिती प्रक्रिया अधिक पारदर्शक आणि उत्तरदायी बनते.

लोकशाही व्यवस्थेत शाश्वत विकास हे केवळ राज्याचे उद्दिष्ट नसून संपूर्ण समाजाचे सामूहिक ध्येय असते. शासन, नागरिक, नागरी समाज संस्था, स्वयंसेवी संस्था आणि खासगी क्षेत्र यांचा संयुक्त सहभाग शाश्वत विकासाच्या प्रक्रियेला बळकटी देतो. अशा सहकार्यामुळे संसाधनांचा योग्य वापर, सामाजिक जागरूकता आणि पर्यावरणीय जबाबदारी वाढते. नागरी समाज आणि स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग विशेषतः पर्यावरण संरक्षण, सामाजिक न्याय आणि मानवी हक्कांच्या क्षेत्रात महत्त्वाचा ठरतो. लोकशाही मूल्यांवर आधारित लोकसहभागी धोरणनिर्मिती ही शाश्वत विकासाची मूलभूत अट आहे.

निष्कर्ष

शाश्वत भविष्यासाठी सार्वजनिक धोरणांची दिशा

शाश्वत विकास आणि सार्वजनिक धोरणे यांचा परस्पर संबंध अत्यंत घनिष्ठ आणि परस्परावलंबी स्वरूपाचा आहे. आर्थिक वाढ, सामाजिक न्याय आणि पर्यावरणीय संरक्षण यांचा संतुलित समन्वय साधणारी धोरणेच दीर्घकालीन आणि टिकाऊ विकास सुनिश्चित करू शकतात. विकास प्रक्रियेत केवळ वर्तमान गरजांचा विचार न करता भविष्यातील पिढ्यांच्या हितसंबंधांचे संरक्षण करणे ही शाश्वततेची मूलभूत संकल्पना आहे. धोरणनिर्मितीमध्ये शाश्वततेचा दृष्टिकोन स्वीकारणे ही आज काळाची अपरिहार्य गरज बनली आहे. पर्यावरणीय संकटे, सामाजिक विषमता आणि आर्थिक अस्थिरता या पार्श्वभूमीवर पारंपरिक विकास मॉडेल अपुरे ठरत आहेत. त्यामुळे सार्वजनिक धोरणांमध्ये नवोन्मेष, दीर्घकालीन दृष्टी आणि मानवी मूल्यांचा समावेश आवश्यक आहे.

भविष्यातील जागतिक आणि राष्ट्रीय आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी सार्वजनिक धोरणे अधिक समावेशक, उत्तरदायी, पारदर्शक आणि पर्यावरणपूरक असणे गरजेचे आहे. सक्षम प्रशासन, लोकसहभाग आणि संस्थात्मक क्षमता यांचा समन्वय साधल्यासच शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे प्रत्यक्षात साकार होऊ शकतात. अखेरीस, शाश्वत विकास ही केवळ धोरणात्मक संकल्पना नसून मानवी सभ्यतेच्या टिकावासाठी आवश्यक अशी विकासाची व्यापक दिशा आहे. सार्वजनिक धोरणे ही या दिशेने समाजाला मार्गदर्शन करणारी सर्वात प्रभावी साधने असून त्यांचा सुयोग्य आणि जबाबदार वापर करणे ही राज्य आणि समाजाची सामूहिक जबाबदारी आहे.

संदर्भ

1. गायकवाड, दत्ता. विकास आणि शाश्वत विकास : संकल्पना व आव्हाने. पुणे : विद्या प्रकाशन, 2016.
2. देशमुख, वसंत. सार्वजनिक धोरणे आणि विकास प्रशासन. औरंगाबाद : कैलास प्रकाशन, 2018.
3. संयुक्त राष्ट्र संघ. शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs) : मराठी अनुवाद. नवी दिल्ली : UNDP इंडिया, 2017.
4. योजना आयोग. शाश्वत विकास आणि भारत : धोरणात्मक दस्तऐवज. नवी दिल्ली : भारत सरकार, 2014.
5. कुलकर्णी, सुलभा. पर्यावरण, विकास आणि सार्वजनिक धोरणे. मुंबई : साकेत प्रकाशन, 2019.

ISBN-978-93-49938-08-3

एक देश-एक निवडणूक

प्रा. डॉ. राठोड भरत लक्ष्मण

बाबुरावजी घोलप महाविद्यालय,सांगवी, पुणे.

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19731770

DOI: 10.5281/zenodo.19731770

सारांश

भारत हा एकलोकशाही संपन्न देश आहे.भारताची लोकशाही चौकट त्याच्या निवडणूक प्रक्रियेच्या माध्यमातून दिसून येते, ज्यामुळे प्रत्येक स्तरावर प्रशासनाला सक्रियपणे सहभागी करून त्याला पारदर्शकतेचा आकार देण्यास सक्षम केले जाते. स्वातंत्र्यापासून, लोकसभा आणि राज्य विधानसभेच्या ४०० हून अधिक निवडणुकांनी भारतीय निवडणूक आयोगाची निष्पक्षता आणि पारदर्शकतेसाठीची वचनबद्धता दर्शविली आहे. तथापि, निवडणुकांचे विखंडित आणि वारंवार स्वरूप यामुळे अधिक कार्यक्षम प्रणालीच्या गरजेवर चर्चा सुरु झाली आहे. यामुळे "एक राष्ट्र-एक निवडणूक" या संकल्पनेत रस पुन्हा निर्माण झाला आहे.भारत प्रशासन सुव्यवस्थित करण्याची आणि त्याच्या लोकशाही प्रक्रियांना अनुकूलित करण्याची आकांक्षा बाळगत असताना, "एक राष्ट्र-एक निवडणूक" ही संकल्पना विचारपूर्वक विचार आणि सहमतीची आवश्यकता असलेली एक महत्त्वाची सुधारणा म्हणून उदयास आली आहे.

प्रस्तावना (Introduction)

भारतात स्वातंत्र्यापासून १९५२-१९६७ पर्यंत लोकसभा आणि विधानसभेच्या निवडणुका एकाच वेळी घेतल्या जात होत्या. पणत्यानंतर काही राज्यांच्या विधानसभा १९६८ आणि १९६९ मध्ये विसर्जित करण्यात आल्या. त्यानंतर १९७० मध्ये लोकसभा विसर्जित करण्यात आली होती. त्यामुळे लोकसभा आणि विधानसभेच्या निवडणुका वेगवेगळ्या तारखांना होऊ लागल्या.१९८३ मध्ये निवडणूक आयोगाने एकत्र निवडणूक घेण्याचा प्रस्ताव ठेवला होता.१९९९ मध्ये लॉ कमिशननेही असाच प्रस्ताव सरकारसमोर ठेवला होता. पंतप्रधान मोदी यांचे २०१४ मध्ये सरकार आल्यानंतर एक देश-एक निवडणूक घेण्याचा मुद्दा पुन्हा चर्चेत आला. २०१४ च्या भारतीय जनता पक्षाच्या जाहीरनाम्यातही "एक देश- एक निवडणूक"घेण्याचा उल्लेख करण्यात आला होता. २०१६ मध्ये निती आयोगाने एकत्र निवडणुका घेण्यासाठी प्रस्ताव समोरआणला होता.लॉ कमिशननुसार"एक

देश- एक निवडणूक" आणण्यासाठी संविधानामध्ये पाच दुरुस्ती कराव्या लागतीलअसे नमूद करण्यात आले होते. पंतप्रधान मोदी २०१९ मध्ये सत्तेत आल्यानंतर त्यांनी एक देश एक निवडणूक यावर चर्चा करण्यासाठी देशातील विविध राजकीय पक्षांच्या नेत्यांना बोलावले होते. यावेळी काँग्रेस, तृणमूलकाँग्रेस, बहुजन समाज पार्टी, समाजवादी पार्टी आणि द्रविड मुन्नेत्र कझघम या पक्षांनी जाणं टाळलं होतं. तर आम आदमी पार्टी, तेलगु देसम पक्ष, भारत राष्ट्र समिती या पक्षांनी बैठकीला हजेरी लावली होती.डिसेंबर २०२२ मध्ये लॉ कमिशनने यासंदर्भात राजकीय पक्षांकडून, निवडणूक आयोग, अधिकारी, तज्ञ यांच्याकडून याविषयावर सहा प्रश्नांची उत्तरे मागवली होती. २०१८ च्या लॉ कमिशनने एकत्र निवडणुका घेण्याचा प्रस्ताव दिला होता. देशाच्या विकासाठी एक देश-एक निवडणूक आवश्यक असल्याचं कमिशनने म्हटलं होतं.

'एक देश-एक निवडणूक'म्हणजे नेमकं काय

एक देश-एक निवडणूकयाचा सरळ अर्थ देशात लोकसभा आणि विधानसभेच्या निवडणुका एकाच वेळी घेणे असा आहे. नागरिकांना या दोन्ही निवडणुकांसाठी एकाच वेळी मतदान करता येईल. सध्या देशात विधानसभा आणि लोकसभेच्या निवडणुका वेगवेगळ्या वेळी दर पाच वर्षांनी घेतल्या जातात.

सन १९५१-५२ ते १९६७ या काळात लोकसभा आणि राज्य विधानसभेच्या निवडणुका बहुतांशी एकाच वेळी झाल्या आणि त्यानंतर हे चक्र खंडित होऊन आता निवडणुका होत आहेत. जवळ-जवळ प्रत्येक वर्षी आणि एका वर्षाच्या आत वेगवेगळ्या वेळी निवडणुका आयोजित केल्या जातात.परिणामी सरकार आणि इतर भागधारकांद्वारे मोठ्या प्रमाणावर खर्च केला जातो, अशा निवडणुकांमध्ये तैनात केलेल्या सुरक्षा दलांमध्ये आणि इतर निवडणूक अधिकाऱ्यांमध्ये त्यांची महत्त्वपूर्ण भूमिका असते. प्रदीर्घ काळ आदर्श आचारसंहिता लागू झाल्यामुळे, निवडणुकीच्या कामात ३० दिवसांपेक्षा जास्त कालावधीसाठी त्यांच्या मुख्य कर्तव्याबाहेर पोस्ट करणे, ज्यामुळे विकास कार्यात दीर्घ कालावधीसाठी व्यत्यय येतोआणि भारताच्या विधी आयोगाने, निवडणूक कायद्यातील सुधारणांवरील आपल्या १७० व्या अहवालात असे निरीक्षण नोंदवले आहे कीदरवर्षी आणि योग्य वेळेशिवाय निवडणुका घेण्याचे चक्र रद्द केले पाहिजे. आपण पूर्वीच्या परिस्थितीकडे वळून पाहिले पाहिजे जेथे लोक निवडणुका,सभा आणि सर्व विधानसभा एकाच वेळी घेतल्या जातात हे खरे आहे. (आम्ही कलम ३५६ च्या वापरामुळे सर्व परिस्थिती किंवा शक्यतांची कल्पना करू शकत नाही. S.R. Bommaivs Union of Indiaमध्ये न्यायालयाच्या निर्णयानंतर भौतिकदृष्ट्या कमी किंवा इतर कोणत्याही कारणास्तव उद्भवू शकते, विधानसभेसाठी स्वतंत्र निवडणुका घेणे हा अपवाद असावा आणि नियम नसावा. "लोकसभा आणि सर्व विधानसभेसाठी पाच वर्षांतून एकदा एकच निवडणूक" असा नियम असावा.

ISBN-978-93-49938-08-3

कार्मिक, सार्वजनिक तक्रारी, कायदा आणि न्याय विभागाच्या संसदीय स्थायी समितीने डिसेंबर २०१५ मध्ये सादर केलेल्या"लोकसभा आणि राज्य विधानसभेच्या निवडणुका एकाच वेळी घेण्याची व्यवहार्यता" या विषयावरील आपल्या ७९ व्या अहवालात या प्रकरणाची तपासणी केली आहे. दोन टप्प्यात एकाचवेळी निवडणुका घेण्याच्या पर्यायी आणि व्यवहार्य पद्धतीची शिफारस केली.

समितीचे सदस्य

श्री रामनाथ कोविंद(अध्यक्ष), श्री अमित शहा(सदस्य), श्री गुलाम नबी आझाद(सदस्य), श्री एन. च्या. सिंह(सदस्य), डॉ. सुभाष सी. कश्यप(सदस्य), श्री.हरीश साळवे(सदस्य), श्री.संजय कोठारी(सदस्य), श्री अर्जुन राम मेघवाल(विशेष निमंत्रित), नितेन चंद्रा (सचिव) ई.

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांची अनेक वर्षांपासून वन नेशन -वन इलेक्शनची मागणी आहे. सर्वांनी एक राष्ट्र – एक निवडणूक हा संकल्प पूर्ण करण्यासाठी एकत्र येण्याची शिफारस करीत आहे.जी या काळाची मागणी आहे. लोकसभा निवडणूकांच्या आधी दिलेल्या एका मुलाखतीत पीएम मोदी यांनी या विषयी मागणी केली होती. सरकारच्या संपूर्ण पाच वर्षांच्या काळात निवडणूकाच होत राहायला नको.माझ्या मते निवडणूका केवळ तीन ते चार महिने चालाव्यात, संपूर्ण पाच वर्षे राजकारण नको.तसेच यामुळे निवडणूकांवरील होणाऱ्या खर्चात देखील बचत होईल. माजी राष्ट्रपती रामनाथ कोंविद यांच्या समितीने या संदर्भात ६२ राजकीय पक्षांशी संपर्क केला होता. यातील ३२ पक्षांनी एक देश- एकनिवडणूक याला पाठींबा दिला, तर १५ पक्षांनी यास कडाडून विरोध केला. तर १५ पक्षांनी काहीही उत्तर दिलेले नाही.

संसदेत विधेयक

एक देश-एक निवडणूकसाठी सर्वात आधी संसदेत विधेयक आणून ते पास करावे लागेल.कारण यात संविधानातील नियमात सुधारणा करावी लागेल. त्यावर एक तृतीयांश सदस्यांची मंजूरी लागेल.लोकसभेत हे विधेयक पास करायला किमान ३६२ सदस्याची तर राज्य सभेत १६३ सदस्याची मंजूरी लागेल. संसदेत हे विधेयक पास झाल्यानंतर किमान पंधरा राज्याच्या विधान सभांचे अनुमोदन लागणार आहे.म्हणजे पंधरा राज्यातील विधानसभात हे विधेयक मंजूर करावे लागणार आहे.यानंतर राष्ट्रपती द्रौपदी मर्मू यांच्या सहीनंतर हे विधेयक कायद्यात रुपांतरीत होईल.एक देश-एक निवडणूक १२९ वी घटना दुरुस्ती विधेयक-२०२४ हेविधेयक संयुक्त संसदीय समितीकडे पाठविण्यात आले आहे.

अमेरिका, फ्रान्स आणि स्वीडनमध्ये एकाच वेळी होतात निवडणुका

जगातील सर्वात जुनी लोकशाही असलेल्या देशांत 'वन नेशन-वन इलेक्शन' या प्रणालीचा वापर केला जात आहे, तर अमेरिका, फ्रान्स, स्वीडन, कॅनडा इत्यादी देशांचा या यादीत समावेश आहे.

अमेरिकेत अध्यक्ष, काँग्रेस आणि सिनेटसाठी दर चार वर्षांनी ठराविक तारखेला निवडणुका होतात. येथे, एकात्मिक निवडणूक प्रक्रिया सुलभ करण्यासाठी, देशातील सर्व सर्वोच्च पदांच्या निवडणुका एकाच वेळी घेतल्या जातात. यासाठी, फेडरल कायद्याचा आधार घेतला जातो.भारताप्रमाणेच फ्रान्समध्ये संसदेचे कनिष्ठ सभागृह म्हणजेच नॅशनल असेंब्ली आहे. तेथे, नॅशनल असेंब्ली तसेच राष्ट्रपती, फेडरल सरकारचे प्रमुख, तसेच राज्यांचे प्रमुख आणि प्रतिनिधी यांच्या निवडणुका दर पाच वर्षांनी एकत्र घेतल्या जातात. स्वीडीश संसद आणि स्थानिक सरकारच्या निवडणुका दर चार वर्षांनी एकाच वेळी होतात. या निवडणुकांसोबत नगरपालिका आणि जिल्हा परिषदांच्या निवडणुकाही एकाच वेळी घेतल्या जातात. कॅनडामध्ये, हाऊस ऑफ कॉमन्सच्या निवडणुका दर चार वर्षांनी घेतल्या जातात,केवळ काही प्रांतांत फेडरल निवडणुकांसह स्थानिक निवडणुका होतात.

स्वातंत्र्यानंतर एकाच वेळी झाल्या होत्या निवडणुका

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर, साल १९५० मध्ये जेव्हा देश प्रजासत्ताक बनला तेव्हा १९५१ ते १९६७ दरम्यान दर पाच वर्षांनी निवडणुका झाल्या. त्यावेळी लोकसभेबरोबरच राज्यांच्या विधानसभांच्याही निवडणुका झाल्या. १९५२, १९५७, १९६२ आणि १९६७ मध्ये लोकसभा आणि राज्यातील विधानसभेच्या निवडणूका एकत्र झाल्या होत्या. यानंतर काही राज्यांची पुनर्रचना होऊन काही नवीन राज्ये निर्माण झाली. त्यामुळे वेगवेगळ्या वेळी निवडणुका होऊ लागल्या.

राजकीय पक्षांमध्ये मतभेद

एक देश-एका निवडणुकीसाठी सर्वच राजकीय पक्षांचे वेगवेगळे विचार आहेत. त्यामुळेच यावर एकमत होऊ शकत नाही. अशा निवडणुकांमुळे राष्ट्रीय पक्षांना फायदा होईल, पण प्रादेशिक पक्षांचे नुकसान होईल, असे राजकीय पक्षांचे मत आहे. त्यामुळेच विशेषतः प्रादेशिक पक्ष अशा निवडणुकांसाठी तयार नाहीत. एक देश-एकनिवडणुकीची व्यवस्था केल्यास राष्ट्रीय प्रश्नांसमोर राज्य पातळीवरील प्रश्न दडपले जातील, असेही प्रादेशिक पक्षाचे म्हणणे आहे. याचा परिणाम राज्यांच्या विकासावर होणार असल्याची त्यांची भिती आहे.

एक देश, एका निवडणुकीचे फायदे

एक देश, एका निवडणुकीचा सर्वात मोठा फायदा म्हणजे निवडणुकीचा खर्च कमी होतो. प्रत्येक वेळी स्वतंत्र निवडणुका घेण्यासाठी मोठा खर्च होतो. वारंवार निवडणुकांमुळे प्रशासन आणि सुरक्षा दलांवर भार पडतो, कारण त्यांना प्रत्येक वेळी निवडणूक कर्तव्य बजावण्यासाठी काम करावे लागते. निवडणुका एकाच वेळी संपल्या की केंद्र आणि राज्य सरकारला जनतेच्या कामावर लक्ष केंद्रित करता येईल.राजकारणी पुन्हा पुन्हा निवडणूक मोडमध्ये जाणार नाहीत आणि विकासकामांवर त्यांना

ISBN-978-93-49938-08-3

लक्ष केंद्रित करता येणार आहे.निवडणुकीशी संबंधित वाद कमी होतील न्यायालयांवरील ताण कमी होईल.

एक देश, एक निवडणुकांसमोर आव्हाने

एक देश-एका निवडणुकप्रणालीच्या अंमलबजावणीतील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे संविधान आणि कायद्यातील बदल होय. "एक देश, एक निवडणूक" साठी घटनादुरुस्ती करावी लागेल. लोकसभा आणि राज्यांच्या विधानसभांचा कार्यकाळ पाच वर्षांचा असला तरी त्या त्यापूर्वीही विसर्जित केल्या जाऊ शकतात.

- निवडणुका एकाच वेळी घेण्याचा आराखडा सुचवणे आणि विशेषत: त्या एकाच वेळी घेता येत नसतील तर, निवडणुका ज्या टप्प्यात आणि कालमर्यादा एकाच वेळी घेतल्या जाऊ शकतात, ते सुचवणे आणि त्यासाठी सुधारणा सुचवणे. घटना आणि इतर कायदे आणि अशा परिस्थितीत आवश्यक असे नियम प्रस्तावित करणे.
- एकाचवेळी निवडणुकांचे चक्र चालू राहावे यासाठी आवश्यक सुरक्षा उपायांची शिफारस करणे आणि एकाचवेळी निवडणुकांचे चक्र विस्कळीत होऊ नये यासाठी घटनेत आवश्यक सुधारणांची शिफारस करणे.
- ईव्हीएम, व्हीव्हीपीएटी इत्यादींसह एकाचवेळी निवडणुका घेण्यासाठी आवश्यक रसद आणि मनुष्यबळाचे परीक्षण करणे.
- लोकसभा, राज्य विधानसभा, नगरपालिका आणि पंचायतींच्या निवडणुकांसाठी मतदारांची संख्या निश्चित करणे.

अशा परिस्थितीत सरकारपुढे सर्वात मोठे आव्हान असेल की, लोकसभा किंवा कोणत्याही राज्याची विधानसभा विसर्जित केल्यानंतर एक देश, एक निवडणूक व्यवस्था कशी राबवायची. आपल्या देशात EVM आणि VVPAT च्या माध्यमातून निवडणुका घेतल्या जातात, त्यांची संख्या मर्यादित आहे. लोकसभा आणि विधानसभेच्या स्वतंत्र निवडणुका घेण्यासाठी त्यांची संख्या अपूर्ण आहे. लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुका एकाच वेळी घेतल्यास आणखी ईव्हीएम मशिन्स लागणार आहेत.ही संख्या पूर्ण करणेही एक आव्हान असेल. मग एकाचवेळी निवडणुका घेण्यासाठी अधिकाधिक प्रशासकीय अधिकारी आणि सुरक्षा दलांची गरज भागवणे हाही मोठा प्रश्न निर्माण होणार आहे.

निष्कर्ष

माजी राष्ट्रपती रामनाथ कोविंद यांच्या नेतृत्वाखालील एकाच वेळी होणाऱ्या निवडणुकांवरील उच्चस्तरीय समितीने भारताच्या निवडणूक प्रक्रियेत परिवर्तनात्मक बदल घडवून आणण्यासाठी पाया

रचला आहे. लोकसभा आणि राज्य विधानसभेच्या निवडणूक चक्रांचे संरेखन करून, समितीच्या शिफारशी प्रशासनात व्यत्यय आणि संसाधनांचा अपव्यय यासारख्या वारंवार होणाऱ्या निवडणुकांशी संबंधित दीर्घकालीन आव्हानांना तोंड देण्याचे आश्वासन देतात. घटनात्मक सुधारणांसह एकाच वेळी निवडणुका राबविण्याचा प्रस्तावित टप्प्याटप्प्याने दृष्टिकोन भारतात अधिक कार्यक्षम आणि स्थिर निवडणूक वातावरणाचा मार्ग मोकळा होऊ शकतो. व्यापक सार्वजनिक आणि राजकीय पाठिंब्यासह, एकाच वेळी निवडणुकांची संकल्पना भारताच्या लोकशाही प्रक्रियांना सुव्यवस्थित करण्यासाठी आणि प्रशासनाची कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी सज्ज आहे.

संदर्भ

1. समकालिक निवडणुकांवरील उच्चस्तरीय समिती आपला अहवाल सादर करते,१४-मार्च-२०२४. https://electoralsearch.eci.gov.in/
2. 'एक राष्ट्र-एक निवडणूक'भारतीय लोक प्रशासन संस्था, नवी दिल्ली.७-ऑक्टोबर-२०२४.https://electoralsearch.eci.gov.in/
3. विधि कार्य विभागभारत का विधि आयोग,भारत चुनाव आयोग.
4. भारत चुनाव आयोग.
5. https://www.lokmat.com/national/approval-of-one-country-one-election-cabinet-approval-on-the-proposal-as-per-the-recommendation-of-the-kovind-committee-a-a941/

ISBN-978-93-49938-08-3

नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP 2020) आणि लोकशाही मूल्ये

प्रा. आदित्य सुनिल देशमुख

के. जे. सोमैया महाविद्यालय, कोपरगाव

Email: adityadeshmukh150620@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19731965

DOI: 10.5281/zenodo.19731965

प्रस्तावना

लोकशाही व्यवस्थेत शिक्षणाला केवळ ज्ञाननिर्मितीचे साधन न मानता नागरिक घडविण्याची प्रक्रिया म्हणून पाहिले जाते. शिक्षणामुळे व्यक्तीमध्ये राजकीय जागरूकता, सामाजिक जबाबदारीची जाणीव, विवेकशील विचारसरणी आणि नैतिक मूल्यांची रुजवणूक होते. लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी केवळ घटनात्मक तरतुदी पुरेशा नसून त्या समजून घेणारे, त्यांचे रक्षण करणारे आणि लोकशाही प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेणारे नागरिक आवश्यक असतात. त्यामुळे शिक्षण हे लोकशाही व्यवस्थेचे कणा (backbone) मानले जाते. भारतीय संविधानाने समता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि बंधुता ही मूलभूत मूल्ये राष्ट्राच्या उद्दिष्टांमध्ये अंतर्भूत केली आहेत. ही मूल्ये समाजात प्रत्यक्षात रुजविण्यासाठी शिक्षण ही सर्वात प्रभावी यंत्रणा आहे. या पार्श्वभूमीवर भारत सरकार यांनी जाहीर केलेले नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 हे केवळ अभ्यासक्रम किंवा शैक्षणिक रचनेतील बदलांपुरते मर्यादित न राहता लोकशाही समाजनिर्मितीचा व्यापक दृष्टिकोन समोर आणते. हे धोरण मूल्याधिष्ठित, सर्वसमावेशक आणि नागरिककेंद्रित शिक्षणावर भर देत असल्याने लोकशाही मूल्यांच्या सुदृढीकरणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

लोकशाही मूल्यांची संकल्पना

लोकशाही मूल्ये म्हणजे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला समान सन्मान, समान संधी, स्वातंत्र्य आणि न्याय मिळण्याची हमी देणारी नैतिक व राजकीय तत्त्वे होत. ही मूल्ये लोकशाही व्यवस्थेची वैचारिक पायाभरणी करतात. लोकशाही केवळ निवडणुका किंवा बहुमताचे शासन नसून, ती मानवी प्रतिष्ठा, अधिकारांची जाणीव आणि सहभागात्मक निर्णयप्रक्रिया यांवर आधारित असते. त्यामुळे लोकशाही मूल्यांचा स्वीकार केल्याशिवाय लोकशाही व्यवस्था टिकाऊ व प्रभावी ठरू शकत नाही. समता, स्वातंत्र्य, न्याय, बंधुता, सहभागी नागरिकत्व, विविधतेचा सन्मान आणि सहिष्णुता ही लोकशाही मूल्यांची प्रमुख अंगं आहेत. ही मूल्ये व्यक्तीमध्ये आपोआप निर्माण होत नाहीत, तर ती

शिक्षणप्रणालीद्वारे जाणीवपूर्वक रुजवावी लागतात. शालेय व उच्च शिक्षणाच्या माध्यमातून संविधानिक मूल्ये, मानवाधिकार, कर्तव्यबोध आणि सामाजिक समरसता यांची शिकवण दिली जाते. म्हणूनच शिक्षणप्रणाली ही लोकशाही मूल्यांची प्रयोगशाळा (laboratory of democracy) मानली जाते.

NEP 2020: उद्दिष्टे आणि तत्त्वज्ञान

नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 चे मूलभूत तत्त्वज्ञान सर्वांगीण (Holistic), बहुविषयक (Multidisciplinary) आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षण या संकल्पनेवर आधारित आहे. या धोरणाचा उद्देश केवळ रोजगाराभिमुख शिक्षण देणे नसून, विद्यार्थ्यांमध्ये चिकित्सक विचारसरणी, सर्जनशीलता, नैतिक जाणीव आणि सामाजिक बांधिलकी विकसित करणे हा आहे. शिक्षणाला मानवी विकासाशी जोडून पाहण्याचा दृष्टिकोन NEP 2020 मध्ये स्पष्टपणे दिसून येतो, जो लोकशाही समाजासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. याशिवाय, NEP 2020 मध्ये शिक्षणाच्या माध्यमातून संविधानिक मूल्ये, राष्ट्रीय एकात्मता, लोकशाही वृत्ती आणि जागतिक नागरिकत्व विकसित करण्यावर भर देण्यात आला आहे. विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारण्याची, मत व्यक्त करण्याची आणि विवेकपूर्ण निर्णय घेण्याची संधी देणारी शिक्षणपद्धती लोकशाहीला पोषक ठरते. या दृष्टीने भारत सरकार यांनी स्वीकारलेले NEP 2020 हे भारतीय लोकशाही अधिक सक्षम व मूल्याधिष्ठित करण्याचे एक महत्त्वाचे धोरणात्मक पाऊल मानले जाते.

NEP 2020 आणि समतेचे तत्त्व

लोकशाहीतील समतेचे तत्त्व प्रत्यक्षात आणण्यासाठी शिक्षणप्रणाली सर्वसमावेशक असणे आवश्यक आहे. NEP 2020 मध्ये सर्वसमावेशक शिक्षण (Inclusive Education) या संकल्पनेवर विशेष भर देण्यात आला आहे. सामाजिक, आर्थिक, लिंगभेद, भौगोलिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागास घटकांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न या धोरणात दिसून येतो. विशेषतः ग्रामीण, आदिवासी, अल्पसंख्याक, दिव्यांग आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी विशेष तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. NEP 2020 मध्ये SEDGs (Socially and Economically Disadvantaged Groups) या संकल्पनेद्वारे शिक्षणातील असमानता कमी करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. समान संधी उपलब्ध करून देणे, गळतीचे प्रमाण कमी करणे आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षण सर्वांपर्यंत पोहोचवणे हे समतेच्या लोकशाही मूल्याला बळकटी देणारे घटक आहेत. अशा प्रकारे NEP 2020 शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करत असून, ही बाब लोकशाहीच्या मूलभूत तत्त्वांशी सुसंगत ठरते.

स्वातंत्र्य, निवडीचा अधिकार आणि लवचिक शिक्षण

लोकशाही व्यवस्थेत व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. शिक्षणप्रणालीने व्यक्तीमध्ये स्वतंत्र विचार, मत मांडण्याची क्षमता आणि निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य विकसित करणे अपेक्षित असते. नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 मध्ये विद्यार्थ्यांना विषयांची निवड, अभ्यासक्रमातील लवचिकता आणि बहुविषयक शिक्षणाची संधी देण्यात आली आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांवर लादलेली एकसूरी शिक्षणपद्धती कमी होऊन त्यांच्या अभिरुची, क्षमता आणि आवडींनुसार शिक्षण घेण्याचा अधिकार मिळतो. याशिवाय, NEP 2020 अंतर्गत Academic Bank of Credits (ABC), मल्टिपल एंट्री–एक्झिट सिस्टीम आणि कौशल्याधारित शिक्षण यांसारख्या तरतुदींमुळे शिक्षण अधिक लोकाभिमुख आणि स्वातंत्र्याधिष्ठित झाले आहे. विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या प्रवासात निर्णय घेण्याची मुभा देणे हे लोकशाहीतील वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि स्वनिर्णयाच्या तत्त्वाशी सुसंगत आहे. अशा प्रकारे शिक्षणातून तयार होणारा विद्यार्थी अधिक आत्मनिर्भर, विवेकशील आणि सक्रिय लोकशाही नागरिक बनतो.

लोकशाही नागरिक घडविण्यात मूल्याधिष्ठित शिक्षणाची भूमिका

लोकशाही व्यवस्थेचे यश हे केवळ कायदे व संस्था यांवर अवलंबून नसून नागरिकांच्या मूल्यदृष्टीवर अवलंबून असते. नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 मध्ये मूल्याधिष्ठित शिक्षण (Value-Based Education) यावर विशेष भर देण्यात आला आहे. संविधानिक मूल्ये, नैतिकता, मानवाधिकार, सामाजिक न्याय, पर्यावरणीय जाणीव आणि कर्तव्यबोध या घटकांचा अभ्यासक्रमात समावेश करण्याची शिफारस धोरणात करण्यात आली आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये लोकशाहीस पोषक मूल्यांची रुजवणूक होण्यास मदत होते. मूल्याधिष्ठित शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सहिष्णुता, विविधतेचा सन्मान, कायद्याचा आदर आणि सामाजिक बांधिलकी निर्माण होते. शिक्षणाच्या माध्यमातून घडलेला नागरिक केवळ स्वतःच्या हक्कांचीच नव्हे तर इतरांच्या हक्कांची जाणीव ठेवतो. त्यामुळे NEP 2020 हे लोकशाही नागरिक घडविण्याचे प्रभावी साधन ठरते. अशा नागरिकांच्या सहभागामुळे लोकशाही अधिक सशक्त, स्थिर आणि समावेशक बनते.

टीका व आव्हाने

नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 हे लोकशाही मूल्यांना पोषक असले तरी त्याच्या अंमलबजावणीबाबत काही महत्त्वाच्या टीका मांडल्या जातात. सर्वप्रथम, शिक्षण हा समवर्ती विषय असतानाही धोरणाच्या अंमलबजावणीत केंद्राचा वाढता प्रभाव राज्यांच्या शैक्षणिक स्वायत्ततेवर मर्यादा आणू शकतो, अशी चिंता व्यक्त केली जाते. लोकशाही व्यवस्थेत विकेंद्रीकरण आणि स्थानिक गरजांनुसार निर्णय घेणे महत्त्वाचे असते; मात्र NEP 2020 ची अंमलबजावणी सर्व

राज्यांमध्ये समान पातळीवर होईल का, हा प्रश्न कायम आहे. दुसरे महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे खाजगीकरण आणि डिजिटल शिक्षणाचा वाढता प्रभाव. डिजिटल शिक्षणामुळे शिक्षणाची पोहोच वाढली असली तरी डिजिटल साधनांची उपलब्धता सर्व घटकांना समान प्रमाणात नाही. त्यामुळे सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहाबाहेर राहण्याची शक्यता निर्माण होते. तसेच शिक्षणाच्या व्यापारीकरणामुळे लोकशाहीतील समतेचे तत्त्व कमकुवत होण्याची भीती व्यक्त केली जाते. त्यामुळे धोरणाची यशस्वी अंमलबजावणी करताना सामाजिक न्याय आणि समावेशकतेकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 हे भारतीय शिक्षण व्यवस्थेतील एक महत्त्वपूर्ण आणि परिवर्तनशील पाऊल आहे. या धोरणामध्ये समता, स्वातंत्र्य, न्याय, बंधुता, सहभागी नागरिकत्व आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षण यांचा समावेश आढळतो. शिक्षणाच्या माध्यमातून विवेकशील, जबाबदार आणि लोकशाही मूल्यांना अनुसरून वागणारे नागरिक घडविण्याची क्षमता NEP 2020 मध्ये आहे. त्यामुळे हे धोरण लोकशाही समाजनिर्मितीच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरते. मात्र, या धोरणाची परिणामकारकता ही त्याच्या प्रत्यक्ष आणि समताधिष्ठित अंमलबजावणीवर अवलंबून आहे. भारत सरकार, राज्य सरकारे, शैक्षणिक संस्था आणि समाज यांनी एकत्रितपणे प्रयत्न केल्यासच NEP 2020 लोकशाही मूल्यांची खरी पूर्तता करू शकते. योग्य अंमलबजावणी झाल्यास हे धोरण भारतीय लोकशाही अधिक सशक्त, समावेशक आणि मूल्याधिष्ठित बनविण्यात मोलाची भूमिका बजावू शकते.

संदर्भ

1. भारत सरकार. (2020). नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020. नवी दिल्ली: शिक्षण मंत्रालय.
2. आंबेडकर, डॉ. बी. आर. (2014). भारतीय संविधान. नवी दिल्ली: भारत सरकार प्रकाशन.
3. देशमुख, एस. (2021). शिक्षण आणि लोकशाही. पुणे: विद्या प्रकाशन.
4. कुलकर्णी, आर. (2022). "राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020: एक चिकित्सक अभ्यास." समाजशास्त्रीय विचार, 12(2), 45–60.
5. पाटील, एन. (2023). लोकशाही आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षण. औरंगाबाद: साक्षरता प्रकाशन.

21 व्या शतकातील जागतिक तणाव आणि भारताची भूमिका

डॉ. ममता जयराम इंदापूरे

राज्यशास्त्र विभाग ,पेमराज सारडा महाविद्यालय अहिल्यानगर.

Email: mamtaindapure@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19732120

DOI: 10.5281/zenodo.19732120

प्रस्तावना

२१व्या शतकात जागतिक पातळीवर राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि तांत्रिक तणाव वाढत चालले आहेत. शीतयुद्धानंतर निर्माण झालेली एकध्रुवीय व्यवस्था आता बहुध्रुवीय स्वरूप धारण करत आहे. महासत्तांमधील स्पर्धा, प्रादेशिक संघर्ष, दहशतवाद, हवामान बदल, सायबर सुरक्षा आणि आर्थिक अस्थिरता या सर्व घटकांनी जागतिक तणावाची तीव्रता वाढविली आहे. अशा परिस्थितीत भारतासारख्या उदयोन्मुख नेतृत्व असलेल्या मोदी सरकारची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते याची संशोधनात्मक मांडणी सदर संशोधन पेपर मध्ये करण्यात आली आहे.

भारताची परराष्ट्र नीती ही ऐतिहासिकदृष्ट्या शांतता, सहअस्तित्व, पंचशील, तटस्थ आणि संवाद या मूल्यांवर आधारित आहे. परंतु बदलत्या जागतिक संदर्भात भारताने "रणनीतिक स्वायत्तता" या तत्त्वावर आधारित संतुलित आणि व्यवहार्य भूमिका स्वीकारली आहे. प्रस्तुत लेखात जागतिक तणावाच्या पार्श्वभूमीवर भारताची भूमिका राजकीय, सामाजिक ,आर्थिक आणि नैतिक दृष्टीकोनातून अभ्यासली आहे.

पार्श्वभूमी

स्वातंत्र्यानंतर भारताने पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरु यांच्या नेतृत्वाखाली अलिप्ततावादी चळवळीची भूमिका स्वीकारली. शीतयुद्धाच्या काळात Non-Aligned Movement (NAM) द्वारे भारताने अमेरिका आणि सोव्हिएत संघ या दोन गटांपासून दूर राहून स्वतंत्र भूमिका घेतली.

१९९१ नंतर जागतिकीकरण आणि आर्थिक उदारीकरणामुळे भारताची परराष्ट्र धोरणे अधिक व्यवहार्य आणि हितसंबंधाधारित झाली. आज भारत "बहुवेधी कूटनीती" अवलंबतो, ज्यामध्ये अमेरिका, रशिया, युरोप, जपान, ऑस्ट्रेलिया आणि पश्चिम आशियाई देशांशी संतुलित संबंध राखले जातात. २१ व्या शतकातील जागतिक तणावात भारताची भूमिका बहुआयामी महत्वाची दिसून येते.

जागतिक महासत्ता - तणाव आणि भारत

- **अमेरिका–चीन स्पर्धा**

२१व्या शतकातील सर्वात मोठा तणाव म्हणजे अमेरिका आणि चीन यांच्यातील स्पर्धा. दक्षिण चीन समुद्रातील वर्चस्व, तैवान प्रश्न, तंत्रज्ञान आणि व्यापार युद्ध या मुद्द्यांवर दोन्ही देशांमध्ये संघर्ष आहे.भारताने या संदर्भात "इंडो-पॅसिफिक" धोरणाला पाठिंबा दिला आहे,या मंचामार्फत भारत, अमेरिका, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया एकत्र येऊन मुक्त व खुले इंडो-पॅसिफिक क्षेत्राचे समर्थन करतात.

- **रशिया–युक्रेन संघर्ष**

रशिया-युक्रेन युद्ध हा आधुनिक जागतिक राजकारणातील अत्यंत महत्त्वाचा आणि संवेदनशील संघर्ष आहे. फेब्रुवारी २०२२ मध्ये रशिया ने युक्रेन वर व्यापक लष्करी आक्रमण केले. या संघर्षामागे नाटोचा पूर्वेकडे विस्तार, सुरक्षा चिंता, ऐतिहासिक संबंध आणि भू-राजकीय स्पर्धा ही प्रमुख कारणे मानली जातात.

या युद्धामुळे हजारो सैनिक व नागरिक मृत्युमुखी पडले असून लाखो लोक निर्वासित झाले आहेत. युरोपातील ऊर्जा पुरवठा, गहू निर्यात आणि जागतिक बाजारपेठेवर मोठा परिणाम झाला. इंधन, अन्नधान्य आणि खतांच्या किमती वाढल्याने अनेक विकसनशील देशांना आर्थिक संकटाचा सामना करावा लागला.

United Nations आणि इतर जागतिक संस्थांनी युद्धविराम व शांतता चर्चेचे आवाहन केले आहे; तथापि, संघर्ष दीर्घकाळ चालू राहिल्याने आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये नव्या ध्रुवीकरणाची प्रक्रिया वेगाने वाढली आहे.

हा संघर्ष सार्वभौमत्व, प्रादेशिक अखंडता आणि आंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या तत्त्वांपुढे गंभीर प्रश्न निर्माण करतो. त्यामुळे संवाद, मध्यस्थी आणि कूटनीतीच्या माध्यमातून शांततामय तोडगा काढणे हीच जागतिक शांततेसाठी आवश्यक दिशा आहे.

- **दक्षिण आशिया**

भारताचे शेजारी देश – पाकिस्तान, चीन, नेपाळ, श्रीलंका, बांगलादेश – यांच्याशी संबंधांमध्ये विविध प्रकारचे तणाव आहेत. पाकिस्तान सोबत काश्मीर प्रश्न आणि दहशतवादाचा मुद्दा आहे. चीनसोबत सीमावाद आहे.या संदर्भात भारत "Neighbourhood First" धोरण अवलंबतो आणि BIMSTEC सारख्या प्रादेशिक मंचांद्वारे सहकार्य वाढविण्याचा प्रयत्न होतो.

जागतिक व्यापार युद्ध, ऊर्जा संकट, पुरवठा साखळीतील अडथळे यामुळे आर्थिक तणाव वाढले आहेत. भारताने "आत्मनिर्भर भारत" आणि उत्पादन-वाढ (PLI योजना) यांसारख्या धोरणांद्वारे स्वावलंबनावर भर दिला आहे.भारताने G20 अध्यक्षपदाच्या काळात विकसनशील देशांच्या

ISBN-978-93-49938-08-3

समस्यांना आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठावर स्थान दिले. G20 च्या माध्यमातून हवामान वित्त, कर्ज सवलत आणि डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा या विषयांवर भारताने नेतृत्व केले.

भारताने आपल्या संरक्षण क्षमतेत वाढ केली आहे. अणुशक्तीधारक राष्ट्र म्हणून भारत "No First Use" धोरण पाळतो. Indian Armed Forces च्या आधुनिकीकरणासोबत स्वदेशी संरक्षण उत्पादनावर भर दिला जात आहे. रशिया, अमेरिका, फ्रान्स यांसारख्या देशांशी संरक्षण सहकार्य वाढविले आहे.

जागतिक तणावाच्या वाढत्या पार्श्वभूमीवर भारताची भूमिका बहुआयामी आणि संतुलित आहे. निर्गुटतेच्या परंपरेतून विकसित झालेली रणनीतिक स्वायत्तता, बहुवेधी कूटनीती, प्रादेशिक नेतृत्व, आर्थिक स्वावलंबन आणि मानवतावादी दृष्टिकोन या सर्व घटकांमुळे भारत जागतिक पटलावर जबाबदार आणि उदयोन्मुख शक्ती म्हणून उभा आहे.

महासत्तांमधील स्पर्धा, प्रादेशिक संघर्ष आणि नव्या आव्हानांच्या काळात भारताने संवाद, शांतता आणि सहकार्य यांवर आधारित भूमिका घेतली आहे. भविष्यात भारताची जागतिक भूमिका अधिक प्रभावी होण्यासाठी अंतर्गत आर्थिक बळकटी, तांत्रिक प्रगती आणि सामरिक सक्षमता आवश्यक ठरेल.

अशा प्रकारे, जागतिक तणावात भारत केवळ प्रादेशिक शक्ती नसून एक संतुलक, मध्यस्थ आणि नैतिक नेतृत्व देणारी उदयोन्मुख महासत्ता म्हणून आपली ओळख निर्माण करीत आहे.

२०२६ मध्ये मध्यपूर्वेतील संघर्षाने गंभीर व नवीन रूप घेतले आहे. २८ फेब्रुवारी २०२६ पासून संयुक्त अमेरिका आणि इस्रायल यांनी इराणवर व्यापक सैन्य कारवाई सुरू केली आहे, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर तणाव आणि सैन्य संघर्ष सुरू झाला आहे.

या मोहीमेमध्ये दोन्ही देशांनी इराणमधील सैनिकी आणि आण्विक लक्ष्ये हवाई हल्ल्यांद्वारे निशाण्यावर घेतली आहेत, आणि इराणनेही मिसाइल व ड्रोन हल्ल्यांद्वारे प्रत्युत्तर दिले आहे. इस्रायलमध्ये आपातकाल लागू झाला असून शाळा व सार्वजनिक कार्यक्रम बंद करण्यात आले आहेत आणि सैनिकांना सक्रिय करण्यात आले आहे.

इराणचे सर्वोच्च नेता अयातुल्ला अली खामेनी यांची हल्ल्यांमध्ये मृत्यू झाल्याचेही नोंदले गेले आहे, ज्यामुळे संघर्षाची तीव्रता अधिक वाढली आहे. संघर्षाने फक्त त्याच सीमापुरता मर्यादित न राहता मध्य पूर्वेतील इतर देशांवरही परिणाम केला आहे. इराणने यूएई, बहरैन आणि इतर प्रदेशांवर हल्ले केले आहेत, ज्यामुळे नागरी नुकसान आणि जागतिक ऊर्जा मार्ग यावर तणाव वाढला आहे.

या संघर्षामुळे जागतिक तेल बाजारपेठ, विमान वाहतूक आणि आर्थिक स्थिरतेवर मोठ्या परिणामांचा धोका आहे, तसेच या भागातील राजकीय स्थैर्य आणखी अस्थिर झाल्याचे जाणवते.

२०२६ मधील अमेरिका–इराण–इस्रायल संघर्षाचा भारतावर बहुआयामी परिणाम होण्याची शक्यता

आहे. भारत आपल्या कच्च्या तेलाच्या गरजांसाठी मोठ्या प्रमाणावर मध्यपूर्वेवर अवलंबून आहे. त्यामुळे पर्शियन आखातातील तणाव वाढल्यास तेलाच्या किमतीत वाढ होऊन भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर दबाव निर्माण होऊ शकतो.विशेषतः होर्मूज सामुद्रधुनीत अडथळे निर्माण झाल्यास इंधनपुरवठा, वाहतूक आणि आयात-निर्यात खर्च वाढू शकतो. याचा परिणाम महागाई, रुपयाची घसरण आणि चालू खात्यातील तुटीवर होऊ शकतो.

दुसरीकडे, इस्रायल आणि अमेरिकेसोबत भारताचे संरक्षण व तंत्रज्ञान क्षेत्रातील सहकार्य मजबूत आहे, तर इराणसोबत ऊर्जा आणि चाबहार बंदरासारखे धोरणात्मक संबंध आहेत. त्यामुळे भारताला संतुलित आणि तटस्थ कूटनीती अवलंबावी लागते.मध्यपूर्वेत मोठ्या प्रमाणावर भारतीय कामगार कार्यरत असल्याने त्यांच्या सुरक्षिततेचा प्रश्नही महत्त्वाचा ठरतो. आपत्कालीन परिस्थितीत स्थलांतर मोहिमा राबवाव्या लागू शकतात.

एकूणच, या संघर्षामुळे भारताला आर्थिक स्थैर्य राखत राजनैतिक संतुलन साधण्याचे मोठे आव्हान उभे राहते.जगातील युद्धजन्य संघर्ष शांततेच्या मार्गावर आणण्याचा प्रयत्न नेहमीच झालेला दिसून येतो. प्रयत्नाचे पावूल नेहमी टाकण्यासाठी भारताने स्वातंत्र्यानंतर प्रयत्न केलेला दिसून येतो.

मूल्यमापन

२१ व्या शतकातील संघर्ष त्यामुळे एकूण मानवी जातीचे अस्तित्व धोक्यात आले आहे. अन्वस्त्राचा साठा वाढत चालल्यामुळे एकूनच जागतिक वातावरण मोठ्या प्रमाणात भीतीदायक निर्माण होत चालले आहे. रशिया आणि युत्क्रेन युद्ध थांबत नाही तोच इराण आणि अमेरिका ,पाकिस्तान आणि अफगाणिस्थान युद्ध सुरु झाले. अमेरिकेला युरोपियन राष्ट्रे मदत करत आहे. स्वताच्या भूमीवर युद्ध न करता दुस्या राष्ट्रांच्या जमिनीवर युद्ध खेळून एकूण मानवी जातीला भीतीच्या उंबरठ्यावर आणून ठेवले आहे.

जागतिक राजकारणात सत्ता आणि संघर्षाची भारताने न वठविता नेहमीच शांततापूर्ण सह अस्तित्वाला पुढे आपल्या कृतीशील धोरनामधून आणले आहे.आजही त्याच धोरणाची जागतिक शांततेसाठी अत्यंत आवशकता आहे. जगातील मानवी सहजीवनाचे अस्थित्व टिकविण्यासाठी भारताची सामरिक भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे.

References

1. Sathasivam, Kanishkan. Uneasy Neighbors: India, Pakistan and US Foreign Policy,Routledge, 2017.
2. Schaffer, Teresita C. India and the United States in the 21st Century: Reinventing Partnership ,2009.
3. Shukla, Subhash. "Foreign Policy of India Under Narasimha Rao Government"1999 pp 488–523.

4. Singh, Sangeeta. "Trends in India's Foreign Policy: 1991–2009." (PhD dissertation, Aligarh Muslim University, 2016) online, bibliography pp 270–86.
5. Sridharan, Eswaran. "Where is India headed? Possible future directions in Indian foreign policy." International Affairs 2017.

NEP 2020: समावेशक शिक्षण आणि सामाजिक समता

प्रा. डॉ. अर्चना सुभाष फुलारी

महाराजा जिवाजीराव शिंदे महाविद्यालय, श्रीगोंदा

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19753208

DOI: 10.5281/zenodo.19753208

प्रस्तावना

लोकशाही समाजात शिक्षण हे केवळ साक्षरता किंवा रोजगारनिर्मितीचे साधन नसून सामाजिक परिवर्तनाचे अत्यंत प्रभावी माध्यम मानले जाते. शिक्षणाच्या माध्यमातून व्यक्तीमध्ये विवेकशील विचार, सामाजिक न्यायाची जाणीव, लोकशाही मूल्यांची समज आणि जबाबदार नागरिकत्व विकसित होते. कोणत्याही लोकशाही व्यवस्थेची गुणवत्ता ही त्या देशातील शिक्षणव्यवस्थेच्या समावेशकतेवर आणि समताधिष्ठित स्वरूपावर अवलंबून असते. त्यामुळे शिक्षणव्यवस्था केवळ ज्ञानकेंद्रित न राहता सामाजिक न्यायाभिमुख असणे आवश्यक ठरते.

भारतीय समाज हा जात, वर्ग, लिंग, धर्म, भाषा, प्रादेशिकता आणि आर्थिक विषमता यांमुळे अत्यंत बहुविध स्वरूपाचा आहे. या विविधतेमुळे शिक्षणापर्यंत समान प्रवेश हा सर्वांसाठी शक्य झालेला नाही. ऐतिहासिकदृष्ट्या काही सामाजिक घटक शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहापासून वंचित राहिले आहेत. परिणामी, सामाजिक विषमता पुनरुत्पादित होत गेली. अशा पार्श्वभूमीवर शिक्षणव्यवस्थेत मूलभूत सुधारणा करणे अपरिहार्य ठरले. याच संदर्भात Government of India यांनी स्वीकारलेले राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 (NEP 2020) हे एक ऐतिहासिक व दूरगामी परिणाम करणारे धोरण मानले जाते. हे धोरण केवळ अभ्यासक्रम किंवा रचना बदलण्यापुरते मर्यादित नसून, शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानातच परिवर्तन घडवून आणते. "समावेशक, समताधिष्ठित, गुणवत्तापूर्ण आणि सर्वसमावेशक शिक्षण" हा NEP 2020 चा केंद्रबिंदू असून, सामाजिकदृष्ट्या वंचित घटकांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्याचा स्पष्ट उद्देश यात अधोरेखित केला आहे.

समावेशक शिक्षण : संकल्पनात्मक चौकट

समावेशक शिक्षण (Inclusive Education) ही संकल्पना केवळ सर्व मुलांना शाळेत दाखल करण्यापुरती मर्यादित नाही. ती शिक्षणव्यवस्थेच्या संपूर्ण रचनेशी संबंधित आहे. प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, भाषिक आणि शारीरिक गरजा लक्षात घेऊन शिक्षणप्रणाली

आखली गेली पाहिजे, ही या संकल्पनेची मूलभूत भूमिका आहे. म्हणजेच, "एकसारखी व्यवस्था सर्वांसाठी" (One-size-fits-all) या दृष्टिकोनाऐवजी "गरजेनुसार व्यवस्था" (Need-based system) हा दृष्टिकोन स्वीकारणे आवश्यक ठरते.

पारंपरिक शिक्षणप्रणाली अनेकदा मध्यमवर्गीय, शहरी आणि सवर्ण दृष्टिकोनातून विकसित झालेली दिसते. परिणामी, ग्रामीण भागातील विद्यार्थी, आदिवासी समाज, दिव्यांग विद्यार्थी, मुली, स्थलांतरित कामगारांची मुले आणि आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक शिक्षणातून गळून पडतात. त्यामुळे समावेशक शिक्षण ही केवळ शैक्षणिक सुधारणा नसून सामाजिक न्यायाची एक महत्त्वपूर्ण अट ठरते. NEP 2020 मध्ये समावेशक शिक्षणाचा विचार समान संधी (Equality) ऐवजी समता (Equity) या तत्त्वावर आधारित आहे. समान संधी म्हणजे सर्वांना एकसारख्या सुविधा देणे, तर समता म्हणजे ज्यांना जास्त अडचणी आहेत त्यांना अधिक सहाय्य देणे. उदाहरणार्थ, शहरी आणि ग्रामीण विद्यार्थ्यांना समान सुविधा देणे ही समानता असू शकते; मात्र ग्रामीण विद्यार्थ्यांना अतिरिक्त शैक्षणिक, आर्थिक आणि तांत्रिक सहाय्य देणे ही समता ठरते. हा दृष्टिकोन सामाजिक वास्तवाशी अधिक सुसंगत, व्यवहार्य आणि न्याय्य आहे.

NEP 2020 मधील समावेशक शिक्षणाच्या तरतुदी

NEP 2020 मध्ये Socially and Economically Disadvantaged Groups (SEDGs) ही संकल्पना प्रथमच व्यापक स्वरूपात मांडण्यात आली आहे. या गटामध्ये अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST), इतर मागास वर्ग (OBC), अल्पसंख्याक समुदाय, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक (EWS), दिव्यांग विद्यार्थी, ग्रामीण व आदिवासी भागातील विद्यार्थी, स्थलांतरित कामगारांची मुले आणि शहरी झोपडपट्टीतील मुले यांचा समावेश करण्यात आला आहे. या सर्व घटकांना शिक्षणव्यवस्थेत समान व सन्मानजनक स्थान मिळावे, हा या धोरणाचा मुख्य हेतू आहे.

या गटांसाठी विशेष शिष्यवृत्ती योजना, मोफत किंवा सवलतीच्या वसतिगृहे, पोषणसहाय्य, डिजिटल साधनसुविधा, स्थानिक भाषांमध्ये अध्ययनसाहित्य आणि शैक्षणिक मार्गदर्शन यांसारख्या उपाययोजना सुचवण्यात आल्या आहेत. विशेषतः प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणाच्या टप्प्यावर आर्थिक अडचणीमुळे होणारी गळती रोखण्यासाठी या तरतुदी अत्यंत महत्त्वाच्या ठरतात. शिक्षणातील गळती ही केवळ शैक्षणिक समस्या नसून सामाजिक असमानतेचे मूळ कारण आहे, हे धोरण स्पष्टपणे अधोरेखित करते. याशिवाय, शाळाबाह्य मुलांना पुन्हा शिक्षणप्रवाहात आणण्यासाठी Open Schooling, Bridge Courses, Flexible Learning Pathways आणि Multiple Entry-Exit System यांसारख्या नव्या संकल्पना मांडण्यात आल्या आहेत. या माध्यमातून वय, रोजगार, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या किंवा स्थलांतर यांमुळे शिक्षण खंडित झालेल्या विद्यार्थ्यांना पुन्हा शिक्षणाची संधी मिळू शकते. त्यामुळे शिक्षण ही आयुष्यभर चालणारी प्रक्रिया (Lifelong

Learning) म्हणून अधोरेखित होते, जी सामाजिक समतेच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची आहे.

सामाजिक समतेच्या दृष्टीने NEP 2020 चे महत्त्व

NEP 2020 हे धोरण शिक्षणाला सामाजिक सक्षमीकरणाचे साधन मानते. शिक्षणाच्या माध्यमातून केवळ व्यक्तीचा आर्थिक दर्जा उंचावणे नव्हे, तर सामाजिक भेदभाव, विषमता आणि बहिष्करण कमी करणे हा त्याचा व्यापक उद्देश आहे. विशेषतः वंचित घटकांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण उपलब्ध करून देणे म्हणजे त्यांना निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याची क्षमता प्रदान करणे होय. त्यामुळे सामाजिक समतेचा पाया अधिक मजबूत होतो. तसेच, मातृभाषेतून शिक्षण, स्थानिक ज्ञानपरंपरांचा समावेश, बहुभाषिकता आणि सांस्कृतिक संवेदनशीलता या बाबींचा पुरस्कार करून NEP 2020 सांस्कृतिक समतेलाही महत्त्व देते. शिक्षण ही केवळ प्रमाणपत्रप्राप्तीची प्रक्रिया न राहता सामाजिक आत्मसन्मान आणि ओळख निर्माण करणारी प्रक्रिया ठरते. त्यामुळे हे धोरण केवळ शैक्षणिक सुधारणा नसून, सामाजिक परिवर्तनाचा एक व्यापक आराखडा म्हणून पाहता येते.

लैंगिक समता आणि दिव्यांग समावेशन

भारतीय शिक्षणव्यवस्थेत लैंगिक विषमता ही ऐतिहासिक, सामाजिक व आर्थिक घटकांमुळे दीर्घकाळ टिकून राहिलेली समस्या आहे. पारंपरिक पितृसत्ताक सामाजिक रचना, मुलींच्या शिक्षणाकडे पाहण्याचा मर्यादित दृष्टिकोन, बालविवाह, कौटुंबिक जबाबदाऱ्यांचे ओझे आणि सुरक्षिततेविषयीची भीती यांमुळे अनेक मुली शिक्षणप्रवाहातून लवकर बाहेर पडतात. विशेषतः ग्रामीण, आदिवासी, अल्पसंख्याक व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांतील मुलींच्या शिक्षणात गळतीचे प्रमाण अधिक आढळते. या पार्श्वभूमीवर राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) ने लैंगिक समतेला केंद्रस्थानी ठेवत ठोस धोरणात्मक उपाय सुचवले आहेत.

NEP 2020 अंतर्गत Gender Inclusion Fund (GIF) ही महत्त्वाची संकल्पना मांडण्यात आली आहे. या निधीच्या माध्यमातून मुलींच्या शिक्षणासाठी विशेष आर्थिक, प्रशासकीय व संस्थात्मक पाठबळ देण्याचा प्रयत्न केला जातो. शाळांमध्ये सुरक्षित व सुलभ पायाभूत सुविधा, स्वतंत्र स्वच्छतागृहे, वाहतुकीची सोय, शिष्यवृत्ती, वसतिगृह सुविधा आणि डिजिटल शिक्षणसाधने उपलब्ध करून देण्यावर भर देण्यात आला आहे. यामुळे केवळ प्रवेश वाढणार नाही, तर मुलींचा शिक्षणप्रवाहातील टिकाव (retention) देखील वाढेल, अशी अपेक्षा व्यक्त करण्यात आली आहे.

दिव्यांग विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाबाबतही NEP 2020 समावेशक दृष्टिकोन स्वीकारते. पारंपरिक शिक्षणव्यवस्थेत दिव्यांग विद्यार्थ्यांना अनेक अडथळ्यांचा सामना करावा लागतो—जसे की अपुरी भौतिक साधने, विशेष प्रशिक्षित शिक्षकांचा अभाव, अभ्यासक्रमातील कठोरता आणि मूल्यांकन पद्धतीतील लवचिकतेचा अभाव. या समस्या लक्षात घेऊन धोरणात Universal Design for

ISBN-978-93-49938-08-3

Learning (UDL) ही संकल्पना अधोरेखित करण्यात आली आहे. UDL च्या माध्यमातून अभ्यासक्रम, अध्यापन पद्धती आणि मूल्यांकन प्रणाली या सर्व विद्यार्थ्यांसाठी सुलभ, लवचिक व अनुकूल बनवण्याचा प्रयत्न केला जातो. याशिवाय सहाय्यक तंत्रज्ञान, स्क्रीन रीडर्स, ब्रेल साहित्य, सांकेतिक भाषा, ऑडिओ-व्हिज्युअल साधने आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वापर वाढवण्याची शिफारस करण्यात आली आहे. विशेष प्रशिक्षित शिक्षक, समुपदेशक आणि सहाय्यक कर्मचारी यांची नियुक्ती करून दिव्यांग विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात सहभागी करून घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. अशा उपाययोजनांमुळे शिक्षण केवळ समावेशकच नव्हे, तर मानवी हक्काधिष्ठित बनते आणि "कोणताही विद्यार्थी मागे राहू नये" (No one left behind) हे तत्त्व प्रत्यक्षात उतरते.

मातृभाषा, बहुभाषिकता आणि सामाजिक समता

भाषा ही केवळ संवादाचे साधन नसून ती सांस्कृतिक ओळख, सामाजिक आत्मसन्मान आणि बौद्धिक विकासाचे महत्त्वपूर्ण माध्यम आहे. NEP 2020 नुसार प्राथमिक स्तरावर मातृभाषा किंवा प्रादेशिक भाषेत शिक्षण दिल्यास विद्यार्थ्यांचे आकलन, सर्जनशीलता आणि संकल्पनात्मक स्पष्टता अधिक प्रभावीपणे विकसित होते. लहान वयात परक्या भाषेत शिक्षण दिल्यास अनेक विद्यार्थ्यांना शिकण्यात अडथळे येतात, ज्याचा परिणाम त्यांच्या आत्मविश्वासावर आणि शैक्षणिक प्रगतीवर होतो. भारतीय संदर्भात इंग्रजी माध्यमाच्या वर्चस्वामुळे ग्रामीण, आदिवासी आणि वंचित पार्श्वभूमीतील विद्यार्थ्यांमध्ये शैक्षणिक असमानता वाढलेली दिसते. इंग्रजी भाषेचे अपुरे ज्ञान असल्यामुळे अनेक हुशार विद्यार्थी मागे पडतात किंवा शिक्षण अर्धवट सोडतात. मातृभाषा-आधारित शिक्षणामुळे हे अडथळे कमी होऊ शकतात आणि शिक्षण अधिक लोकाभिमुख व समताधिष्ठित बनते. NEP 2020 बहुभाषिकतेला प्रोत्साहन देते. "एकभाषिकता" ऐवजी "बहुभाषिक कौशल्य" विकसित करण्यावर भर देण्यात आला आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सांस्कृतिक संवेदनशीलता, भाषिक सहिष्णुता आणि सामाजिक सलोखा वाढतो. स्थानिक भाषा, प्रादेशिक भाषा आणि राष्ट्रीय/आंतरराष्ट्रीय भाषा यांचा समन्वय साधून शिक्षण दिल्यास सामाजिक समतेस चालना मिळते. त्यामुळे भाषिक समतेच्या माध्यमातून सामाजिक समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न हे या धोरणाचे महत्त्वपूर्ण योगदान मानले जाते.

उच्च शिक्षण आणि समावेशकता

उच्च शिक्षण क्षेत्रात सामाजिक व आर्थिक कारणांमुळे मोठ्या प्रमाणावर विद्यार्थी शिक्षणप्रवाहातून बाहेर पडतात. कौटुंबिक जबाबदाऱ्या, रोजगाराची गरज, आर्थिक अडचणी, स्थलांतर किंवा आरोग्यविषयक समस्या यांमुळे अनेकांना शिक्षण पूर्ण करता येत नाही. NEP 2020 मध्ये प्रस्तावित Multiple Entry–Exit System ही संकल्पना अशा विद्यार्थ्यांसाठी महत्त्वाची ठरते. या व्यवस्थेमुळे

विद्यार्थी ठराविक टप्प्यावर शिक्षण थांबवू शकतात आणि नंतर पुन्हा शिक्षणप्रवाहात प्रवेश घेऊ शकतात.

यासोबतच Academic Bank of Credits (ABC) या योजनेद्वारे विद्यार्थ्यांनी विविध संस्थांमधून मिळवलेले शैक्षणिक क्रेडिट्स सुरक्षित ठेवता येतात. यामुळे शिक्षण अधिक लवचिक, गतिशील आणि विद्यार्थी-केंद्रित बनते. ही व्यवस्था विशेषतः आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल, कामगार वर्गातील, महिला व ग्रामीण पार्श्वभूमीतील विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त ठरू शकते. ऑनलाइन शिक्षण, ओपन अँड डिस्टन्स लर्निंग (ODL) आणि डिजिटल विद्यापीठांच्या माध्यमातून उच्च शिक्षणाची व्याप्ती वाढवण्याचा प्रयत्नही NEP 2020 मध्ये करण्यात आला आहे. भौगोलिक अंतर, वय, वेळेची मर्यादा यांवर मात करून शिक्षण सर्वांसाठी खुले करण्याचा हा प्रयत्न आहे. तथापि, डिजिटल साधनांपर्यंत समान प्रवेश नसेल, इंटरनेट सुविधा अपुरी असेल किंवा डिजिटल साक्षरतेचा अभाव असेल, तर ही समावेशकता मर्यादित ठरू शकते. त्यामुळे डिजिटल दरी (Digital Divide) कमी करणे हे समावेशक उच्च शिक्षणासाठी अत्यावश्यक ठरते.

अंमलबजावणीतील आव्हाने आणि निष्कर्ष

NEP 2020 चे तत्त्वज्ञान समताधिष्ठित, समावेशक आणि लोकशाही मूल्यांवर आधारित असले तरी प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत अनेक संरचनात्मक व प्रशासकीय अडचणी दिसून येतात. शिक्षक प्रशिक्षणाचा अभाव, नवीन अध्यापन पद्धती स्वीकारण्यातील अडथळे, आर्थिक संसाधनांची मर्यादा, डिजिटल पायाभूत सुविधांतील असमानता आणि केंद्र–राज्य समन्वयाचा अभाव ही प्रमुख आव्हाने आहेत. विशेषतः राज्यांमधील धोरणात्मक फरकांमुळे NEP 2020 ची अंमलबजावणी सर्वत्र समान पातळीवर होईलच असे नाही. तथापि, योग्य नियोजन, पुरेसे वित्तीय पाठबळ, शिक्षकांचे सतत प्रशिक्षण आणि स्थानिक गरजांनुसार धोरणात्मक लवचिकता राखली गेली, तर NEP 2020 शिक्षणाला सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन बनवू शकते. समावेशक शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक विषमता कमी करणे, लैंगिक व भाषिक समता प्रस्थापित करणे आणि सक्रिय, विवेकशील व जबाबदार नागरिक घडवणे हे या धोरणाचे दीर्घकालीन उद्दिष्ट आहे. अशा प्रकारे NEP 2020 भारतीय लोकशाही अधिक बळकट करण्याच्या दिशेने एक महत्त्वपूर्ण पाऊल ठरू शकते.

संदर्भ

1. Government of India. (2020). राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020. नवी दिल्ली: शिक्षण मंत्रालय.
2. Ministry of Education. (2020). National Education Policy 2020: Implementation Framework. New Delhi: Government of India.
3. NCERT. (2021). समावेशक शिक्षण : संकल्पना व व्यवहार. नवी दिल्ली: एनसीईआरटी.
4. आनंद यादव. (2019). शिक्षण आणि सामाजिक परिवर्तन. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
5. रामचंद्र गुहा. (2018). भारत : लोकशाही आणि समाज. नवी दिल्ली: पेंग्विन इंडिया.

ISBN-978-93-49938-08-3

आदिवासींच्या समस्या आणि राजकारण

[१]गायत्री परसराम नवले

[२]प्रा. डॉ. संजय अंकुश काळे

क्रांतिवीर वसंतराव नारायणराव नाईक, शिक्षण प्रसारक संस्थेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,

नाशिक

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19753304

DOI: 10.5281/zenodo.19753304

प्रस्तावना

डोंगरकोफ्यांत राहणाऱ्या रुढी, परंपरा जपणाऱ्या फळाफुलांच्या व झाडपाल्याच्या चवीने समाधानी राहणाऱ्या आदिवासींचे जीवन स्वच्छंदी पाखरासारखे असले. याना जंगलाचे राजे, धरतीची लेकरे, आदीम समाज मूळ रहिवासी म्हणून देखील ओळखले जाते. डॉ. घुर्ये यांनी आदिवासींना तथाकथित मूळचे रहिवासी व मागासलेले हिंदू म्हटले आहे. भारतीय राज्यघटनेमध्ये अनुसूचित जमात तर डॉ. दासांनी या लोकांचे वर्णन बुडत असलेली जमत असे केले आहे व विचारवंतांनी समाजाच्या केलेल्या व्याख्या विचारात घेणे आवश्यक आहे त्या पुढील प्रमाणे सांगितलेले आहेत.

- **डब्लू जे पेरी**: आदिवासी समाजाची कमीत कमी वैशिष्ट्ये सांगितलेली आहेत त्यांच्या मते समान बोलीभाषा बोलणाऱ्या व एकाच मनास भू प्रदेशावर वास्तव्य करणाऱ्या समूहाला "आदिम समाज" म्हणतात.
- **इपेरियर गॅझेट:** समान बोलीभाषा बोलणाऱ्या एकाच भू भागात राहणाऱ्या सुरुवातीला अंतर्विवाही असण्याची शक्यता असलेल्या पण सर्वसामान्यपणे अंतर्विवाही नसलेल्या व समान नाव धारण करणाऱ्या कुटुंबाच्या समूहाला "आदिवासी समाज" असे म्हणतात.
- **गीलीन व गीलीन:** एका विशिष्ट भूप्रदेशावर राहणारा, समान बोलीभाषा बोलणारा व समान सांस्कृतिक जीवन जगणारा पण अक्षर ओळख नसलेल्या स्थानीक गटाच्या समूहाला "आदिवासी समाज" म्हणतात.

आदिवासी समाज हा एक विशिष्ट भूप्रदेशात समूहाने राहतो त्याचप्रमाणे काही आदिवासी आणखी भटक्या अवस्थेत राहताना दिसून येतात उदा. तारू, नागा, कुकी, खास, कचाटी इत्यादी मात्र बाह्य संपर्कापासून दूर व दुर्गम डोंगराळ भागात या समाजाचे वास्तव्य असते आदिम समाजातील लोकांची

उत्पत्ती एकाच पूर्वजापासून झाली हा त्यांचा दृढ विश्वास आहे त्यामुळे हे लोक परस्परांना रक्त संबंधित मानतात त्यामुळे त्यांच्यामध्ये एक विलक्षण प्रेम बांधीलकी, साहचर्य निर्माण झालेले दिसते. आदिवासी समाजाची जीवनपद्धती इतर कोणत्याही समाजाहून अगदी वेगळी असल्याचे दिसून येते. त्यांची सामाजिक नियंत्रणाची व्यवस्था अत्यंत कार्यक्षम व मजबूत असल्याचे दिसून येते. आदिवासी समाजातील रूढी परंपरा रितीरिवाजे धर्मश्रद्धा इत्यादी द्वारे त्यांचे सामाजिक जीवन नियंत्रित असते. त्यांचे खाणे पिणे, केशभूषा, आचार विचार वेशभूषा व जीवनविषयक दृष्टिकोनामध्ये समानता आढळून येते.

आदिवासी या देशाचा मूळ रहिवासी मानला जातो. भारतात सर्वप्रथम प्रशासन कायदा १८७० नुसार काही भागाला आदिवासी क्षेत्र म्हणून घोषित केले. त्यानुसार १८७४ मध्ये स्वतंत्र आदिवासी जिल्ह्यांची घोषणा करण्यात आली.१९१९ चा कायदा तसेच १९३५ च्या कायद्यानुसार असे विभाग आणि जिल्ह्यांची संख्या वाढविली.स्वातंत्र्यानंतर पं. नेहरू यांनी आदिवासींच्या विकासावर विशेष भर दिला. त्यासाठी त्यांनी पंचसूत्रीचा पुरस्कार केला आहे.

- आदिवासींचे जमीनविषयक व वनविषयक हक्क मान्य केले पाहिजे.
- आदिवासी लोकांनी आपली बुद्धी व कुवत यानुसार विकास करून घ्यावा. इतरांनी त्यांच्यावर याबाबत दडपण आणू नये.त्यांच्या पारंपरिक संस्कृतीला प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.
- आदिवासींच्या विकास कार्यासाठी किती पैसे खर्च झाले यावरून प्रगतीचा निष्कर्ष न काढता त्यांच्या स्वभाव गुणविशेषांच्या विकासाच्या आधारे तो ठरवावा.
- प्रशासन व विकास कार्य करण्यासाठी त्यांच्यातील लोकांना शिक्षण देऊन कार्य तत्पर करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. सुरुवातीस बाहेरच्या काही तंत्रज्ञाची आवश्यकता भासेल परंतु आदिवासी क्षेत्रात बाहेरच्या जास्त लोकांचा शिरकाव करण्याचे टाळले पाहिजे.
- आदिवासी क्षेत्रांवर वाजवीपेक्षा जास्त व गुंतागुंतीचे प्रशासन लागू नये व त्यांना गोंधळात पाडू नये त्यांच्यात सामाजिक व सांस्कृतिक संस्थाद्वारे विकास कार्य साधावे.

आदिवासी समाजाच्या समस्या

1. आदिवासींच्या राजकीय समस्या

आदिवासी जमातीचे एक मंडळ असते त्या आधारे लोकांवर नियंत्रण ठेवणे त्यांच्यातील संघर्षाचे निराकरण केले जाते अलीकडील काळात अस्तित्वात असलेले सरकारी कायदे पोलीस, सरपंच यामुळे जमातीच्या पंचायतीचा अर्थ कमी झाला. पंचायतीच्या तोडग्यांचे स्वरूप सर्वसंमत असे ते महत्त्व आधुनिक न्यायमंडळाला नाही परंतु त्याला स्वीकारण्यावाचून पर्याय नाही.

ISBN-978-93-49938-08-3

- **समकालीन राजकीय प्रश्न**

विस्थापन व पुनर्वसन – मोठ्या प्रकल्पांमुळे पुनर्वसन अपुरे राहते.

जमिनीचे हक्क – जमीन हस्तांतरण रोखण्याचे कायदे असूनही अंमलबजावणी अपुरी.

पर्यावरण व विकास – खाणकाम व औद्योगिकीकरणामुळे पर्यावरणीय हानी होते.

ओळख राजकारण – आदिवासी अस्मिता व स्वायत्ततेची मागणी वाढत आहे.

2. व्यसनाधीनता

आदिवासी समाजात मोठ्या प्रमाणात मध्यपान केले जाते. त्यामध्ये मग स्त्री असो वा पुरुष असो कोणत्याही वयाचे असो ते मोहाची, गुळाची, तांदळाची, ताडी, माडी, सल्फी अथवा कोणत्याही प्रकारची दारु घरगुती किंवा गाव पातळीवर तयार केली जाते. प्रत्येक कार्यक्रमांमध्ये ते दारूचे सेवन करतात व त्यामुळे परिणाम स्वरुप त्यांचा अतिरेक मोठ्या प्रमाणात होऊन त्यांचे पर्यावसन व्यसनात होताना दिसते. सध्या आदिवासी समाजात व्यसनाधीनतेच्या समस्येचे गंभीर स्वरुप दिसून येते मानसिक दौबल्य, अगतिकता, गुलामी वृत्ती शारीरिक अनारोग्य दारिद्रय इत्यादी सर्व प्रश्नांचे मूळ त्यांच्या व्यसनाधीनतेत आहे.

3. कुपोषणाची समस्या

- **घराची सदोष रचना:** दुर्गम भागात आदिवासी ज्या घरात राहतात त्या घराची रचना ही गवताची छप्पर कोद्दाच्या भिंती, अतिपावसाने घरावरील गवत, वास, तुळ्या, खांब कुजतात त्यांना वाळवी लागते यांच्या घराची रचना ही सदोष आहे. कडाक्याच्या थंडीत किंवा मुसळधार पावसात उबेसाठी एक लाकडी ओंडका रात्रभर जळत असतो त्याचा धूर बाहेर जाण्यासाठी पुरेशा खिडक्या नसतात. घराजवळ गोठ्यात गुरे बांधलेली बांधली जातात त्यामुळे त्यांच्या मलमूत्रांमुळे रोगराई पसरते.
- **कच्चे रस्ते:** दुर्गम भागात पावसाळ्याच्या सुरुवातीला रस्ते खराब होत. नदी नाल्यांना पूर येतात कच्चे पूल पायवाटा वाहून जातात. त्यामुळे जनसंपर्क तुटतो परिणामी आजारी व्यक्तीला प्राथमिक आरोग्य केंद्रापर्यंत नेण्यासाठी कसरत करावी लागते जर रोग्याची अवस्था गंभीर असेल किंवा सर्प दंश झाला असेल तर पोत्याची खोल करून आणताना रस्त्यातच मृत्यू देखील होतो.
- **आदिवासी अंधश्रद्धा:** माणूस देव कोपल्याने चेटुक लागल्याने आजारी पडतो. असा त्यांचा समज आहे. त्यांचा डॉक्टर वर प्रथम विश्वास नसतो त्यामुळे ते भगताकडे जातात अंगारे धुपारे करतात व शेवट रोगीबरा न झाल्यास दवाखान्यात जातात तोपर्यंत बराच वेळ गेलेला असतो तसेच वाहतुकीची सोय नसते यामुळे देखील रोगी दगावतो त्याचप्रमाणे योग्य कसदार पुरेसे अन्न न मिळणे खाण्यापिण्याच्या सोयी, पोटात जंत होणे ही कारणे देखील आहेत.

4. जंगल विषयक समस्या

जंगल विषय कायद्यामुळे आदिवासींच्या जंगल विषयक स्वातंत्र्यावर निर्बंध आले जंगालातील शिकार दारोळा, दारू गोळा करणे, मध, जंगलातील वस्तू पदार्थ जमा करणे जंगलातील शेती करणे यावर निर्बंध आले. यामुळे आदिवासींचे आर्थिक स्वातंत्र्य तर संपतेच पण त्यांच्या कष्टात भर पडली. त्यामुळे छोटा नागपूर येथील आदिम बेंगा, गोंड कोरकू, भिल्ल इत्यादी जमाती बाबत सरकारने आपले धोरण सौम्य केलेले आहे. तरी देखील या कायद्यामुळे आदिवासींच्या आर्थिक जीवनावरील विपरीत परिणाम अमान्य करता येणार नाही.

5. स्थलांतरित शेती

लाकडे जळून निर्माण झालेल्या राखीच्या गादित भोके पाडून बी बियाणे टाकून शेती करणे ही पद्धत अति मागास आहे. यातून येणारे उत्पन्न खूप कमी असते भारतातील पहाडिया, बैंगा बीतहोर, कोरवा हे लोक नांगरणी करत नाहीत आजही तेथे स्थलांतरित शेती रुढ़ आहे यामुळे जंगलाचा वृक्षसंपदेचा मोठ्या प्रमाणात विनाश होतो तसे आदिवासींना शेतीसाठी नवीन जागा पहावी लागते.

6. जमिनीचे हस्तांतरण

आदिवासी हे अज्ञानी असाह्य असल्याने त्यांच्या या स्थितीचा गैरफायदा जमीनदार व सावकार वर्गाने घेतला कायद्याचे अज्ञान असल्याने सावकारांनी आदिवासी कुळांना हुसकावून लावले व जमीन बळकावल्या संथाळ, मुंडा, वारली समाजातील अनेक आदिवासींच्या जमिनी अशा प्रकारे हरवल्या आहेत.

7. कुळ कायद्याचे परिणाम

या कायद्याचे अनिष्ट परिणाम आदिवासी जीवनावर झालेले आहे. आपली जमीन हि केवळ आपली आहे.ती कोणीही काढून घेऊ शकत नाही हि आदिवासींची समजूत होती. पण जमिनीच्या मालकीविषयक ब्रिटिशांनी केलेले कुळ कायदे व जमीन महसूल कायदे यामुळे आदिमांचे आर्थिक जीवन कष्टमय झाले. त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांच्या जमिनी सावकरांनी गिळंकृत केल्या.

8. द्विभाषिकता

बाह्य संस्कृतीचा मोठा प्रभाव आदिवासी जीवनावर होत आहे.सुधारलेल्या लोकांच्या भाषेचा ते स्वीकार करु लागले आहे. मात्र चिंतेची बाब म्हणजे त्यांनी त्यांच्या भाषेचा त्याग केला आहे जी की त्यांची प्रतिकात्मक असते. त्या त्या समाजाच्या सांस्कृतिक मूल्यांचे प्रतिबिंब भाषेच्या प्रतिकात उमटत असते. त्यामुळे भाषेचा लोप होत जाणे म्हणजे पारंपारिक जीवनपद्धती हळूहळू पण निश्चितपणे नाहीशी होणे होय. त्यामुळे नवीन सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनपद्धती मिळतेजुळते घेणे न जमल्याने आदिवासींच्या जीवनात पोकळी निर्माण झाली आहे.

ISBN-978-93-49938-08-3

9. धर्मांतराची समस्या

शिक्षण, नोकरी, विकासकामे यांच्या नावाखाली अनेक कामे आदिवासी बहुल भागात राबवली जातात. परंतु त्यांच्या योग्य अंमलबजावणीसाठी त्यांना आधुनिक प्रार्थनास्थळात यावे लागते. इंग्रजी शिक्षण घ्यावे लागते.हळूहळू त्यांचे धर्मांतरही होते या धोरणातून नैऋत्य भागातील आदिवासी जमाती या पूर्ण विकसित परंतु ख्रिश्चन झाल्या आहे. भारताच्या इतर राज्यातही हा धोका निर्माण झालेला आहे.

आदिवासी आणि भारतीय राजकारण

- **संविधानिक तरतुदी**

भारतीय राज्यघटनेच्या पाचव्या व सहाव्या अनुसूचीमध्ये आदिवासी भागांच्या प्रशासनाची विशेष तरतूद आहे.

पाचवी अनुसूची – मध्य भारतातील आदिवासी क्षेत्रांसाठी

सहावी अनुसूची – ईशान्य भारतातील स्वायत्त परिषदांसाठी

- **राजकीय चळवळी व पक्ष**

झारखंड राज्याची निर्मिती (2000) ही आदिवासी राजकीय चळवळीचे फलित आहे. झारखंड मुक्ती मोर्चा यांसारख्या पक्षांनी आदिवासी हक्कांसाठी लढा दिला.छत्तीसगड आणि मध्य प्रदेश मध्येही आदिवासी मतदारसंघ राजकारणात निर्णायक ठरतात.

- **नक्षलवाद व आदिवासी क्षेत्र**

आदिवासी बहुल भागात नक्षलवादी चळवळीचा प्रभाव दिसतो. भारतीय कम्युनिस्ट पक्ष (माओवादी) यांचा प्रभाव काही भागांत आहे. विकासाचा अभाव, प्रशासनाची अनुपस्थिती व अन्याय यामुळे काही युवक या चळवळीकडे वळतात.

पंचायत (अनुसूचित क्षेत्र विस्तार) कायदा 1996

पेसा कायदा 1996 (PESA) नुसार ग्रामसभेला महत्त्वपूर्ण अधिकार देण्यात आले आहेत. पाचव्या अनुसूचीतील अनुसूचित क्षेत्रे असलेली प्रमुख महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश, छत्तीसगड, झारखंड, ओडिशा, राजस्थान, गुजरात, आंध्र प्रदेश, तेलंगणा, हिमाचल प्रदेश या राज्यांना हा कायदा लागू होतो.

आरक्षण धोरण

सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या या घटकाच्या सर्वांगीण विकासासाठी केंद्र व राज्य सरकारांनी आरक्षणाचे धोरण स्वीकारले आहे. हे धोरण सामाजिक न्याय, समता आणि प्रतिनिधित्व या तत्त्वांवर आधारित आहे. शिक्षणामध्ये केंद्र व राज्य शासकीय शैक्षणिक संस्थांमध्ये साधारणतः

7.5% आरक्षण अनुसूचित जमातींसाठी राखीव आहे (केंद्रीय स्तरावर).उच्च शिक्षण संस्था, विद्यापीठे, अभियांत्रिकी व वैद्यकीय शिक्षणातही आरक्षण लागू आहे. शिष्यवृत्ती, वसतिगृह, आश्रमशाळा, एकलव्य मॉडेल रेसिडेन्शियल शाळा (EMRS) यांसारख्या योजना राबवल्या जातात. राष्ट्रीय स्तरावरील प्रवेश परीक्षा (उदा. JEE, NEET) मध्ये गुणांमध्ये शिथिलता दिली जाते. संसद व विधानसभेतही जागा राखीव आहेत. यामध्ये लोकसभा व राज्य विधानसभांमध्ये अनुसूचित जमातींसाठी राखीव मतदारसंघ आहेत. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये (ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद) आरक्षण दिले जाते.

उपाययोजना

कल्याणकारी राज्य निर्माण करण्याचे स्वप्न पाहून वाटचाल करणाऱ्या भारत देशाला आदिवासी सारख्या 7% लोकांकडे दुर्लक्ष करून आपली प्रगती साधणे शक्य होणार नाही. तसेच समाजातील एक मोठा उपेक्षित वर्ग दीर्घकालीन अवमानित जीवन जगत आहे. ही स्थिती सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने योग्य नाही. आदिवासींच्या समस्यांची चिकित्सा ही राष्ट्रीय पातळीवरून झाली पाहिजे. आदिवासी प्रश्नांवर उपाय म्हणून अलीप्ततावादाच्या विरुद्ध असणारे सामिलीकरणाचे धोरण राबवले गेले पाहिजे.

- वनजमिनीचे वाटप होणे आवश्यक आहे.
- दुर्गम भागात दळणवळणाची साधने आणि पक्के रस्ते बांधले पाहिजे पाझर तलाव, शेततळे, लघु पाठबंधारे बांधून पिण्याच्या तसेच शेती सिंचनाचा प्रश्न मार्गी लावला पाहिजे.
- आदिवासी विद्यार्थ्यांना आंतरराष्ट्रीय पातळीचे शिक्षण घेण्यासाठी आर्थिक सहाय्य करावे.
- शिक्षणाच्या पायाभूत सुविधांमध्ये वाढ व इतर सुविधांमध्ये सुधारणा करणे.
- रोजगार पुरवणे त्यात वाढ करणे तसेच आदिवासी बहुल जिल्ह्यातील आदिवासी कुटुंबांचे स्थलांतर थांबवण्यासाठी शासनाने जिल्ह्यात उद्योगधंदे वाढविण्याचे धोरण स्वीकारावे .
- जागतिकीकरणामुळे आदिवासींच्या कलाकृतींची नफेखोरी केली जात आहे. यावर शासनाने बंधने घालावी व प्रबळ कायदे करावेत.
- आदिवासी समाजाचं आरोग्य आणि कुपोषण हे गंभीर विषय आहेत.त्याकडे शासनाने विशेष लक्ष केंद्रीय करावे.
- आदिवासी समाजाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणायचा असेल तर त्यांना चांगले शिक्षण उपलब्ध करून दिले पाहिजे.

आदिवासी समस्या या केवळ आर्थिक नसून सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय स्वरूपाच्या आहेत. भारतीय लोकशाहीत आदिवासी समाजाचा सहभाग वाढविणे अत्यावश्यक आहे. विकास प्रक्रियेत

ISBN-978-93-49938-08-3

त्यांचा सहभाग, स्वायत्तता व सांस्कृतिक ओळख यांचा सन्मान राखला गेला तरच सर्वसमावेशक विकास साध्य होऊ शकतो.

संदर्भ

1. डॉ. गोविंद गारे, 2021, सह्याद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यातील ठाकूर (ठाकर) आदिवासी, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
2. डॉ. गोविंद गारे, 2023, आदिवासी विकासातील दीपस्तंभ, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
3. डॉ. गोविंद गारे, 2023, आदिवासी मुलखाची भ्रमंती, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
4. डॉ. शोनक कुलकर्णी, 2009, महाराष्ट्रातील आदिवासी, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
5. प्रा. गुरुनाथ द. नाडगोंडे, 2012,भारतीय आदिवासी, कॉन्टीनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
6. Dr. A. G.Jaiswal, Tribal Communities and Socio-Political Thought, 2018, Atharv Publications

राष्ट्रवाद, लोकशाही आणि राज्यसंस्था : परस्परसंबंध आणि समकालीन आव्हाने

श्री. राजेश राम कांडगे

शिक्षण प्रसारक संस्था संगमनेर नगरपालिका आर्ट्स, डी जे मालपाणी कॉमर्स आणि बी एन सारडा सायन्स महाविद्यालय, संगमनेर, अहिल्यानगर, महाराष्ट्र, भारत

Email: rajeshramkandage@yahoo.co.in

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19753446

DOI: 10.5281/zenodo.19753446

सारांश

हा शोध निबंध राष्ट्रवाद, लोकशाही आणि राज्यसंस्था यांच्यातील गुंतागुंतीच्या संबंधांचे चिकित्सक विश्लेषण करतो. आधुनिक राज्यव्यवस्थेत राष्ट्रवाद हा एकात्मतेचा स्त्रोत असला तरी, तो लोकशाही मूल्यांशी कधी सुसंगत तर कधी विसंगत ठरतो. लोकशाहीच्या यशासाठी निष्पक्ष आणि स्वायत्त राज्यसंस्थांची (State Institutions) भूमिका अत्यंत महत्वपूर्ण असते. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश वाढता 'लोकप्रिय राष्ट्रवाद' (Populist Nationalism) आणि त्याचा लोकशाही संस्थांच्या गुणवत्तेवर व स्वायत्ततेवर होणारा परिणाम तपासणे हा आहे. या प्रक्रियेत सत्तेचे विकेंद्रीकरण, कायद्याचे श्रेष्ठत्व आणि संस्थात्मक उत्तरदायित्व कसे बाधित होते, याचाही आढावा घेण्यात आला आहे.

या संशोधनासाठी 'गुणात्मक आणि विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा' वापर करण्यात आला आहे. या संशोधनातून असे दिसून येते की, जेव्हा राष्ट्रवाद केवळ बहुसंख्यांकवादाकडे झुकतो आणि 'आम्ही विरुद्ध ते' अशी विभागणी करतो, तेव्हा न्यायसंस्था, निवडणूक आयोग आणि प्रसारमाध्यमे यांसारख्या लोकशाहीच्या संरक्षक संस्थांवरील राजकीय दबाव वाढतो, ज्यामुळे लोकशाहीच्या मूलभूत चौकटीला तडे जाण्याची शक्यता निर्माण होते. या शोधनिबंधातील निष्कर्षात असे सुचवले आहे की, लोकशाहीच्या शाश्वत अस्तित्वासाठी राष्ट्रवादाला केवळ भावनिक न ठेवता घटनात्मक राष्ट्रवादाच्या (Constitutional Patriotism) चौकटीत बांधणे अनिवार्य आहे. हा शोधनिबंध राजकीय स्थिरता, संस्थात्मक स्वायत्तता आणि जागतिक लोकशाहीच्या भवितव्यावर नवीन प्रकाश टाकतो.

मुख्य शब्द : राष्ट्रवाद, लोकशाही, राज्यसंस्था, घटनात्मक राष्ट्रवाद, राजकीय स्वायत्तता.

प्रस्तावना (Introduction)

राष्ट्रवाद आणि लोकशाही या आधुनिक राजकीय इतिहासातील दोन सर्वात शक्तिशाली आणि प्रभावी संकल्पना आहेत. या दोन्ही संकल्पनांनी १८ व्या आणि १९ व्या शतकापासून जगाचा नकाशा आणि मानवी विचारांची दिशा बदलून टाकली आहे. राष्ट्रवाद हा मुलभूतपणे 'आम्ही कोण आहोत' या प्रश्नाचे उत्तर देतो, तर लोकशाही 'आम्ही स्वतःवर राज्य कसे करतो' आणि 'सत्तेचे वितरण कोणत्या आधारावर व्हावे', हे निश्चित करते. ऐतिहासिकदृष्ट्या, राष्ट्रवादाने अनेकदा साम्राज्यवादविरोधी लढा देऊन लोकशाही राज्यांची स्थापना केली आहे, परंतु समकालीन काळात या दोन संकल्पनांमध्ये एक प्रकारचे तणावाचे वातावरण निर्माण झाल्याचे दिसून येते.

अर्नेस्ट गेलनर (१९८३) यांच्या मते, राष्ट्रवाद हे एक राजकीय तत्व आहे जे राष्ट्रीय आणि राजकीय एककांचे एकत्रीकरण साधते. मात्र, जेव्हा राष्ट्रवादाचे स्वरुप संकुचित, वांशिक किंवा धर्मकेंद्री होते, तेव्हा ते लोकशाहीच्या सर्वसमावेशक, बहुलतावादी आणि उदारमतवादी स्वरूपाशी थेट संघर्षात येते. लोकशाहीत प्रत्येक नागरिकाला समान स्थान असते, तर संकुचित राष्ट्रवादात 'विशिष्ट ओळख' असलेल्या समूहाला प्राधान्य दिले जाते.

राज्यसंस्था, जसे की कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळ , या केवळ प्रशासकीय यंत्रणा नसून त्या लोकशाहीचे संरक्षक स्तंभ आहेत. ॲसेमोग्लू आणि रॉबिन्सन (२०१२) यांनी त्यांच्या 'Why Nations Fail' या प्रसिद्ध ग्रंथात असे म्हटले आहे की, कोणत्याही राष्ट्राची प्रगती ही तेथील संस्थांच्या बळकटीवर आणि त्यांच्या 'सर्वसमावेशक' (Inclusive) स्वरूपावर अवलंबून असते. सध्याच्या जागतिक परिस्थितीत अनेक देशांमध्ये राष्ट्रवादाच्या नावाखाली या संस्थांचे पद्धतशीरपणे खच्चीकरण केले जात असल्याचे चित्र दिसत आहे. सत्ताधारी स्वतःच्या लोकप्रियतेचा वापर करून या संस्थांच्या स्वायत्ततेवर घाला घालतात. अशा परिस्थितीत, राष्ट्रवाद लोकशाहीला पूरक ठरतो की मारक ठरतो आणि राज्यसंस्था या दबावाखाली स्वतःचे अस्तित्व कसे टिकवू शकतात, याचा अभ्यास करणे राजकीय शास्त्राच्या दृष्टीने अनिवार्य आहे.

साहित्य पुनरावलोकन (Literature Review)

राष्ट्रवाद, लोकशाही आणि संस्थात्मक राजकारण या विषयावरील सखोल आकलनासाठी जागतिक स्तरावरील खालील संदर्भ महत्वपूर्ण ठरतात...

- **Ernest Gellner (1983):** आपल्या 'Nations and Nationalism' या ग्रंथात गेलनर यांनी राष्ट्रवादाचा संबंध औद्योगिकीकरण आणि सांस्कृतिक एकरूपतेशी जोडला आहे. त्यांच्या मते, आधुनिक राज्यासाठी राष्ट्रवाद हा एक अनिवार्य घटक आहे. कारण तो विखुरलेल्या समाजाला एका सूत्रात बांधून आर्थिक आणि राजकीय विकासासाठी पोषक वातावरण तयार करतो.
- **Francis Fukuyama (2014):** 'Political Order and Political Decay' मध्ये फुकुयामा

यांनी नमूद केले आहे की, केवळ निवडणुका होणे म्हणजे लोकशाही नव्हे. सक्षम राज्यसंस्था, कायद्याचे राज्य आणि उत्तरदायी सरकार हे लोकशाहीचे तीन मुख्य स्तंभ आहेत. जेव्हा राजकीय हितसंबंधांसाठी या संस्था कमकुवत होतात, तेव्हा लोकशाहीचा -हास (Decay) सुरु होतो.

- **Acemoglu & Robinson (2012):** यांनी 'सर्वसमावेशक संस्था' (Inclusive Institutions) आणि 'शोषक संस्था' (Extractive Institutions) यांतील मूलभूत फरक स्पष्ट केला आहे. त्यांच्या मते, ज्या संस्था सत्तेचे केंद्रीकरण करतात आणि लोकांचे आर्थिक शोषण करतात त्या देशाला अधोगतीकडे नेतात, तर स्वायत्त संस्था देशाच्या प्रगतीचा मार्ग प्रशस्त करतात.
- **Levitsky & Ziblatt (2018):** 'How Democracies Die' या पुस्तकात लेखक असा इशारा देतात की, आधुनिक काळात लोकशाही लष्करी बंडांनी नव्हे, तर निवडणुकांमध्ये निवडून आलेल्या नेत्यांद्वारेच संस्थांचे खच्चीकरण करून संपुष्टात आणली जाते. हे नेते राष्ट्रवादाचा वापर करून संविधानातील संस्थांना निष्प्रभ करतात

राष्ट्रवाद आणि लोकशाही : एक दुधारी तलवार

- **राष्ट्रवाद एकात्मतेचे साधन म्हणून**

कोणत्याही लोकशाही व्यवस्थेला कार्यक्षम राहण्यासाठी एका निश्चित भौगोलिक सीमेची आणि त्या सीमेच्या आत राहणा-या लोकांमध्ये 'आम्ही एक आहोत' या भावनेची गरज असते. राष्ट्रवाद हा नागरिकांमध्ये तो 'सामाजिक बंधुभाव' आणि 'सामुहिक ओळख' निर्माण करतो, जो लोकशाही प्रक्रियेत सहभागी होण्यासाठी आणि सामाजिक सहकार्यासाठी आवश्यक असतो. जे. एस. मिल (१८६१) यांच्या मते, लोकांमधील ही समान भावना आणि एकता ही लोकशाही सरकार यशस्वीपणे चालवण्यासाठी पूरक ठरते. जेव्हा लोक राष्ट्राला स्वतःचे मानतात, तेव्हाच ते सार्वजनिक हितासाठी त्याग करण्यास तयार होतात.

- लोकशाहीसाठी राष्ट्रवादाचा धोका

जेव्हा राष्ट्रवाद हा 'लोकप्रियतावादा'शी (Populism) जोडला जातो, तेव्हा तो लोकशाहीसाठी अत्यंत घातक ठरतो. लोकप्रिय राष्ट्रवाद अनेकदा 'आम्ही' (खरे नागरिक) विरुद्ध 'ते' (परकीय, अल्पसंख्यांक किंवा विरोधक) अशी विभागणी करतो. अशा स्थितीत लोकशाहीचे रुपांतर 'बहुसंख्यांकांच्या जुलुमात' (Tyranny of Majority) होण्याचा धोका असतो. राष्ट्रवादाच्या नावाखाली सत्तेचे केंद्रीकरण केले जाते आणि राजकीय विरोधकांना 'राष्ट्रद्रोही' ठरवून त्यांचा आवाज दाबला जातो. यामुळे लोकशाहीतील बहुलतावाद, असहमतीचा अधिकार आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य धोक्यात येते.

ISBN-978-93-49938-08-3

राज्यसंस्थांची भूमिका आणि स्वायत्तता (Role of State Institutions)

लोकशाही ही केवळ बहुमतावर चालत नाही, तर ती स्वायत्त संस्थांच्या 'चेक्स अँड बॅलन्सेस' (Checks and Balances) वर चालते. राष्ट्रवादाच्या युगात खालील संस्थांची भूमिका अत्यंत निर्णायक ठरते :

- **न्यायसंस्था (Judiciary)**

न्यायसंस्था ही संविधानाची अंतिम रक्षक असते. जेव्हा राष्ट्रवादाच्या आवेगात कायदेमंडळ असे कायदे करते जे नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन करतात, तेव्हा न्यायसंस्थेचा हस्तक्षेप अनिवार्य ठरतो. जर न्यायसंस्था सत्ताधा-यांच्या राजकीय प्रभावाखाली आली, तर कायद्याचे राज्य (Rule of Law) संपुष्टात येऊन सत्तेचा गैरवापर सुरु होतो

- **निवडणूक आयोग आणि तपास यंत्रणा**

निवडणुकांचे पावित्र्य आणि निष्पक्षता हा लोकशाहीचा आत्मा आहे. जर निवडणूक आयोग स्वतंत्र नसेल, तर लोकांचा लोकशाही प्रक्रियेवरील विश्वास उडतो. तसेच, पोलीस आणि तपास यंत्रणांचा वापर राजकीय सूडबुद्धीने विरोधकांना लक्ष्य करण्यासाठी केला गेल्यास, ती लोकशाही नसून एक 'पोलीस राज्य' बनते. फ्रान्सिस फुकुयामा (२०१४) यांच्या मते, संस्थांचे हे राजकीयकरण लोकशाहीच्या अवनतीचे सर्वात मोठे लक्षण आहे.

- **प्रसार माध्यमे आणि नागरी समाज (Civil Society)**

यांना लोकशाहीचा 'चौथा स्तंभ' मानले जाते. राष्ट्रवादाच्या तीव्र लाटेत जेव्हा प्रसारमाध्यमे टीकेची भूमिका सोडून केवळ सत्ताधा-यांच्या विचारांचे 'प्रचारक' बनतात, तेव्हा लोकशाहीतील 'उत्तरदायित्व' (Accountability) संपते. नागरी समाज हा सरकारवर नैतिक आणि सामाजिक अंकुश ठेवण्याचे काम करतो.

समकालीन आव्हाने : लोकशाही अवनती (Political Decay)

आज जगभरात अनेक स्थापित लोकशाही देशांमध्ये 'लोकशाहीचा -हास' होत असल्याची चर्चा राजकीय विश्लेषकांमध्ये आहे. लेविटस्की आणि झीब्लॅट (२०१८) यांनी दोन महत्वाच्या अलिखित राजकीय निकषांचा (Democratic Norms) उल्लेख केला आहे. जे लोकशाही टिकवण्यासाठी कायद्यापेक्षाही महत्वाचे आहेत.

- **परस्पर सहनशीलता (Mutual Tolerance)**

आपल्या राजकीय विरोधकांना शत्रू न मानता केवळ कायदेशीर प्रतिस्पर्धी माने. जेव्हा राष्ट्रवाद टोकाला जातो, तेव्हा विरोधकांना 'राष्ट्राचे शत्रू' ठरवले जाते, जे लोकशाहीच्या चर्चेची दारे बंद करतात.

- **संस्थात्मक संयम** (Institutional Forbearance)

जरी कायद्याने नेत्यांना अधिकार दिले असले, तरी त्यांचा वापर करताना लोकशाही मूल्यांचा विचार करून स्वत:वर मर्यादा घालणे.

जेव्हा हे निकष पाळले जात नाहीत, तेव्हा संस्थांचा केवळ सांगाडा उरतो, पण त्यातील लोकशाहीचा गाभा नष्ट होतो. यालाच 'संस्थात्मक -हास' असे म्हटले जाते, जिथे संस्था जिवंत दिसतात पण त्या केवळ एका व्यक्तीच्या किंवा पक्षाच्या आदेशानुसार काम करतात.

विश्लेषणात्मक चर्चा (Analytical Discussion)

राष्ट्रवाद आणि लोकशाही यांचा निकोप समतोल साधण्यासाठी 'घटनात्मक राष्ट्रवाद' (Constitutional Patriotism) ही संकल्पना अत्यंत महत्वाची आहे. याचा अर्थ असा की, देशाचा अभिमान हा केवळ इतिहास, धर्म किंवा वंशावर आधारित नसून तो संविधानातील मूल्ये-स्वातंत्र्य, समता,बंधुभाव आणि न्याय, यांवर आधारित असावा. जेव्हा नागरिक संविधानाशी एकनिष्ठ असतात, तेव्हा राष्ट्रवाद लोकशाहीचा शत्रू न राहता तिचा रक्षक बनतो.

राज्यसंस्थांनी केवळ सत्तेचे रक्षण न करता संविधानातील मूल्यांचे रक्षण करणे हाच खरा 'राजधर्म' किंवा राष्ट्रवाद आहे. हे पटवून देणे आवश्यक आहे. संस्थांची स्वायत्तता ही सत्तेवर अंकुश ठेवण्यासाठी नसून ती लोकशाही प्रक्रियेच्या शुद्धतेसाठी आहे. आधुनिक काळात सोशल मीडियाच्या माध्यमातून पसरवल्या जाणा-या टोकाच्या राष्ट्रवादाने आणि 'फेक न्यूज' ने संस्थांपुढे मोठे आव्हान उभे केले आहे. या आव्हानांचा सामना करण्यासाठी संस्थांना तांत्रिकदृष्ट्या प्रगत आणि राजकीयदृष्ट्या तटस्थ रहावे लागेल.

निष्कर्ष (Conclusion)

- राष्ट्रवाद हा लोकशाहीचा पाया असू शकतो, कारण तो नागरिकांना एकत्र आणतो, परंतु तो संकुचित आणि बहुसंख्यांकवादी झाल्यास लोकशाहीचा अंतही ठरू शकतो.
- राज्यसंस्थांची स्वायत्तता, पारदर्शकता आणि निष्पक्षता हीच लोकशाहीची मोठी ढाल आहे. संस्थांचे खच्चीकरण हे हुकूमशाहीकडे जाणारे पहिले पाऊल असते
- संकुचित राष्ट्रवाद हा अल्पकालीन राजकीय लाभ आणि लोकप्रियता देऊ शकतो, परंतु दीर्घकाळात तो सामाजिक विण आणि संस्थात्मक विश्वासार्हता नष्ट करतो.
- लोकशाहीच्या रक्षणासाठी केवळ दर पाच वर्षांनी होणा-या निवडणुका पुरेशा नाहीत, तर नागरिकांनी आणि संस्थांनी राष्ट्रवादाला घटनात्मक मर्यादेत ठेवणे अनिवार्य आहे.
- भविष्यातील राज्यसंस्थांनी तांत्रिकदृष्ट्या सक्षम आणि नैतिकदृष्ट्या स्वतंत्र असणे आवश्यक आहे, जेणेकरून त्या कोणत्याही राजकीय वादळांचा धैर्याने सामना करू शकतील.

ISBN-978-93-49938-08-3

शिफारशी (Recommendations)

- **संस्थात्मक बळकटीकरण:** निवडणूक आयोग, न्यायसंस्था आणि तपास यंत्रणांच्या नियुक्ती प्रक्रियेत पूर्ण पारदर्शकता आणून त्यांना राजकीय हस्तक्षेपापासून पूर्णपणे मुक्त ठेवावे.
- **नागरी शिक्षण:** शाळा आणि महाविद्यालयांतून केवळ राष्ट्रवादाचे भावनिक धडे न देता 'घटनात्मक नैतिकता' (Constitutional Morality) आणि 'टीकात्मक विचार' (Critical Thinking) शिकवण्यावर भर द्यावा.
- **प्रसारमाध्यमांची स्वायत्तता:** स्वतंत्र पत्रकारितेसाठी कायदेशीर आणि आर्थिक संरक्षण मजबूत करावे, जेणेकरून माध्यमे सत्तेला सत्याचा आरसा दाखवू शकतील
- **सत्तेचे विकेंद्रीकरण:** सत्तेचे एकाच ठिकाणी होणारे केंद्रीकरण टाळण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना आणि राज्यांना अधिक स्वायत्तता आणि अधिकार द्यावेत.

संदर्भ

1. Acemoglu, D., & Robinson, J.A. (2012), 'Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty', Crown Business.
2. Fukuyam, F. (2014), 'Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy', Farrar, Straus and Giroux.
3. Gellner, E. (1983), 'Nations and Nationalism', Cornell University Press.
4. Levitsky, S., & Ziblatt, D. (2018), 'How Democracies Die', Broadway Books.
5. Mill, J.S. (1861), 'Considerations on Representative Government', Parker, Son and Bourn.
6. V-Dem Institute. (2024), 'Democracy Report 2024: Fragility and Resilience', University of Gothenburg.
7. Smith, A.D. (1991), 'National Identity', Penguin Books.
8. Nussbaum, M.C. (2011), 'Creating Capabilities: The Human Development Approach', Belknap Press.

राष्ट्रवाद, लोकशाही आणि राज्यसंस्था : २१व्या शतकातील परस्परसंवाद, ताण आणि रूपांतरे

प्रा. सागर कोंडीबा कोहक

कला, विज्ञान आणि वणिज्य महाविद्यालय, ब्र्हाणनगर अहिल्यानगर

Email: sagarkohak47@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19753552

DOI: 10.5281/zenodo.19753552

सारांश

२१ व्या शतकात राष्ट्रवाद, लोकशाही आणि राज्यसंस्था या तीन संकल्पनांमध्ये मूलभूत बदल घडत आहेत. जागतिकीकरण, डिजिटल क्रांती, ओळख राजकारण, स्थलांतर आणि सामाजिक विषमता यामुळे या संकल्पनांमधील संबंध अधिक गुंतागुंतीचे झाले आहेत. राष्ट्रवाद सामूहिक ओळख मजबूत करतो, लोकशाही जनसत्तेची वैधता निर्माण करते आणि राज्यसंस्था शासनाची संरचना घडवते; परंतु या तिन्ही घटकांमध्ये ताणतणाव आणि रूपांतरे सतत दिसून येतात. या संशोधनात २१व्या शतकातील बदलत्या राजकीय वातावरणात राष्ट्रवाद, लोकशाही आणि राज्यसंस्था यांचे परस्परसंवाद, संघर्ष आणि परिवर्तन यांचे सैद्धांतिक व विश्लेषणात्मक परीक्षण करण्यात आले आहे.

मुख्य शब्द: राष्ट्रवाद, लोकशाही, राज्यसंस्था, जागतिकीकरण, राजकीय परिवर्तन

प्रस्तावना (Introduction)

आधुनिक राजकीय जीवनात राष्ट्रवाद, लोकशाही आणि राज्यसंस्था या तीन संकल्पना अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहेत. या संकल्पनांनी आधुनिक राष्ट्र-राज्याच्या निर्मितीत निर्णायक भूमिका बजावली आहे. तथापि, २१व्या शतकात जागतिक बदलांमुळे त्यांच्या स्वरूपात आणि परस्परसंबंधात लक्षणीय परिवर्तन झाले आहे.

आज राष्ट्रवाद केवळ स्वातंत्र्य किंवा राष्ट्रीय एकात्मतेचा विचार राहिलेला नाही; तो ओळख राजकारण, सांस्कृतिक संघर्ष आणि राजकीय ध्रुवीकरणाशी जोडला गेला आहे. लोकशाही प्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग वाढला असला तरी लोकशाही संस्थांवरील विश्वास काही ठिकाणी कमी होत आहे. राज्यसंस्था अधिक गुंतागुंतीच्या, बहुस्तरीय आणि जागतिक संरचनांशी जोडल्या गेल्या

आहेत.या पार्श्वभूमीवर या तिन्ही संकल्पनांतील परस्परसंवाद आणि ताणतणावांचा अभ्यास करणे अत्यावश्यक आहे.

संशोधन उद्दिष्टे (Objectives)

- २१व्या शतकातील राष्ट्रवाद, लोकशाही आणि राज्यसंस्था यांच्या बदलत्या स्वरूपाचा अभ्यास करणे.
- या संकल्पनांमधील परस्परसंवाद आणि संघर्ष समजून घेणे.
- जागतिकीकरण आणि तंत्रज्ञानामुळे घडणाऱ्या राजकीय परिवर्तनांचे विश्लेषण करणे.
- भविष्यातील शासन व्यवस्थेवरील परिणामांचा विचार करणे.

संशोधन पद्धत (Methodology)

हा अभ्यास सैद्धांतिक आणि विश्लेषणात्मक स्वरूपाचा आहे.

- दुय्यम स्रोतांचा अभ्यास
- तुलनात्मक विश्लेषण
- संकल्पनात्मक व्याख्या

राजकीय सिद्धांत आणि समकालीन घडामोडींच्या आधारे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

सैद्धांतिक चौकट (Theoretical Framework)

1. राष्ट्रवाद : सामूहिक ओळखीची राजकीय रचना

राष्ट्रवाद ही अशी विचारसरणी आहे जी सामूहिक ओळखीवर आधारित राजकीय एकात्मता निर्माण करते. २१व्या शतकात राष्ट्रवादाची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये दिसतात:

- सांस्कृतिक संरक्षणवाद
- स्थलांतरविरोधी राजकारण
- भावनिक राजकीय संवाद

डिजिटल माध्यमांमुळे राष्ट्रवादी भावनांचा प्रसार अधिक वेगाने होत आहे.

2. लोकशाही : सहभाग आणि प्रतिनिधित्वाचा बदलता अर्थ

लोकशाही ही केवळ निवडणूक प्रक्रिया नसून नागरिकांच्या सक्रिय सहभागाची प्रणाली आहे. आधुनिक लोकशाहीत:

- डिजिटल सहभाग
- लोकाभिमुख नेतृत्व
- संस्थात्मक आव्हाने

लोकशाहीचे स्वरूप अधिक गतिशील झाले आहे.

3. राज्यसंस्था : शासनाच्या बदलत्या संरचना

राज्यसंस्था पारंपरिक केंद्रीकृत रचनेपासून बहुस्तरीय संरचनेकडे वाटचाल करत आहेत.

- आंतरराष्ट्रीय संस्था
- प्रादेशिक सहकार्य
- सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी

राज्याची भूमिका नियामक आणि समन्वयक अशी बदलत आहे.

परस्परसंवाद (Interactions)

- **राष्ट्रवाद आणि लोकशाही**

राष्ट्रवाद लोकशाहीला सामूहिक ओळख देतो.

परंतु अति राष्ट्रवाद लोकशाहीतील बहुलतावादाला आव्हान देतो.

- **लोकशाही आणि राज्यसंस्था**

लोकशाही राज्यसंस्थांना वैधता देते.

राज्यसंस्था लोकशाही प्रक्रिया अंमलात आणतात.

- **राष्ट्रवाद आणि राज्यसंस्था**

राष्ट्रवाद राज्याच्या वैधतेचा आधार ठरतो.

राज्यसंस्था राष्ट्रीय ओळख संस्थात्मक स्वरूपात टिकवतात.

ताणतणाव (Tensions)

- **जागतिकीकरण विरुद्ध राष्ट्रीय सार्वभौमत्व**

जागतिक आर्थिक आणि राजकीय संरचनांमुळे राज्यांचे स्वायत्त निर्णयक्षेत्र मर्यादित होत आहे.

- **बहुसांस्कृतिक समाज आणि राष्ट्रीय ओळख**

विविधतेमुळे राष्ट्रीय एकात्मतेचे प्रश्न निर्माण होतात.

- **लोकशाहीतील ध्रुवीकरण**

माहिती तंत्रज्ञानामुळे मतभेद तीव्र होतात.

- **संस्थात्मक विश्वासाचा अभाव**

राजकीय संस्थांवरील विश्वास कमी होणे हे मोठे आव्हान आहे.

रूपांतरे (Transformations)

- **डिजिटल राष्ट्रवाद**

ISBN-978-93-49938-08-3

ऑनलाइन समुदाय राष्ट्रवादी ओळख मजबूत करतात.

- **सहभागी लोकशाही**

नागरिक थेट शासन प्रक्रियेत सहभागी होतात.

- **नेटवर्क राज्यसंस्था**

राज्ये जागतिक नेटवर्कमध्ये कार्य करतात.

- **शासनाचे बहुस्तरीय स्वरूप**

स्थानिक, राष्ट्रीय आणि जागतिक स्तरावरील समन्वय वाढला आहे.

चर्चा (Discussion)

२१व्या शतकातील राजकीय परिवर्तनांमुळे राष्ट्रवाद, लोकशाही आणि राज्यसंस्था यांचे संतुलन राखणे अधिक कठीण झाले आहे.समावेशक राष्ट्रवाद, उत्तरदायी लोकशाही आणि पारदर्शक राज्यसंस्था यांची आवश्यकता वाढली आहे.

निष्कर्ष (Conclusion)

२१व्या शतकात राष्ट्रवाद, लोकशाही आणि राज्यसंस्था यांचे संबंध अधिक गुंतागुंतीचे झाले आहेत. परस्परावलंबित्व कायम असले तरी संघर्ष आणि बदल सातत्याने घडत आहेत. भविष्यातील राजकीय स्थैर्यासाठी या तिन्ही संकल्पनांचे संतुलित पुनर्रचन आवश्यक आहे.

संदर्भ

1. Imagined Communities – Anderson, B. (1983). Verso.
2. National Identity – Smith, A. D. (1991). Penguin.
3. Politics – Heywood, A. (2017). Palgrave.
4. Democracy and Its Critics – Dahl, R. A. (1989). Yale University Press.
5. Coercion, Capital, and European States – Tilly, C. (1992). Blackwell.

मानव विज्ञान शाखेसमोरील आव्हाने आणि संधी

प्रा. गणेश मोरे

सहाय्यक प्राध्यापक, कला विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, इंदापूर जि. पुणे

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19753695

DOI: 10.5281/zenodo.19753695

सारांश

मानव विज्ञान (Humanities) शाखा ही समाज, संस्कृती, इतिहास, राजकारण, भाषा आणि तत्त्वज्ञान यांचा सखोल अभ्यास करणारी ज्ञानशाखा आहे. आजच्या तंत्रज्ञानप्रधान आणि बाजारकेंद्री युगात मानव विज्ञान शाखेस अनेक संरचनात्मक, आर्थिक आणि शैक्षणिक आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. तथापि, जागतिकीकरण, डिजिटल क्रांती आणि नवउद्यमशीलतेमुळे या शाखेस नव्या संधीही उपलब्ध होत आहेत. प्रस्तुत संशोधनपत्रात मानव विज्ञान शाखेची संकल्पना, विद्यमान आव्हाने, उपलब्ध संधी आणि भविष्यातील दिशा यांचे विश्लेषणात्मक परीक्षण केले आहे.

मुख्य शब्द: मानव विज्ञान, जागतिकीकरण, डिजिटल शिक्षण, कौशल्य विकास, संशोधन

प्रस्तावना

मानव विज्ञान ही शाखा समाजाच्या बौद्धिक व सांस्कृतिक विकासाची पायाभूत रचना मानली जाते. Auguste Comte यांनी समाजशास्त्राला विज्ञानाची उपमा देत सामाजिक अभ्यासाचे महत्त्व अधोरेखित केले. त्याचप्रमाणे Karl Marx यांनी सामाजिक रचना व आर्थिक घटकांचे विश्लेषण करून मानवकेंद्री अभ्यासाला दिशा दिली आज कृत्रिम बुद्धिमत्ता, डिजिटल माध्यमे आणि तांत्रिक शिक्षणाच्या वाढत्या प्रभावामुळे मानव विज्ञान शाखेची उपयुक्तता नव्या पद्धतीने तपासली जात आहे.

मानव विज्ञान (Humanities) शाखा ही मानवी जीवन, समाजव्यवस्था, संस्कृती, भाषा, इतिहास, तत्त्वज्ञान, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र इत्यादी विषयांचा अभ्यास करणारी व्यापक आणि बहुआयामी शाखा आहे. मानवाच्या विचारप्रक्रियेचा, मूल्यव्यवस्थेचा, सामाजिक रचनांचा आणि ऐतिहासिक घडामोडींचा सखोल अभ्यास करून समाजाच्या बौद्धिक आणि नैतिक विकासाला दिशा देणे हे या शाखेचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. प्राचीन काळापासून मानव विज्ञानाला

ज्ञानपरंपरेत महत्त्वाचे स्थान आहे. ग्रीक तत्त्वज्ञ Plato आणि Aristotle यांनी मानवी जीवन राजकारण आणि नैतिकतेविषयी मांडलेले विचार आजही अभ्यासाचे केंद्रबिंदू आहेत. भारतीय परंपरेतही कौटिल्य, बुद्ध, महात्मा गांधी यांसारख्या विचारवंतांनी समाजरचना, शासनपद्धती आणि नैतिक मूल्यांवर प्रभावी विचार मांडले. आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेची पायाभरणी घडविण्यात मानव विज्ञान शाखेचा मोठा वाटा आहे.

आजच्या 21व्या शतकात तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), जागतिकीकरण आणि डिजिटल क्रांती यांमुळे शिक्षण व रोजगाराच्या स्वरूपात मोठे बदल झाले आहेत. विज्ञान व तंत्रज्ञान क्षेत्राला अधिक प्राधान्य दिले जात असताना मानव विज्ञान शाखेबाबत समाजात काही प्रमाणात गैरसमज आणि कमी लेखण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. तथापि, कोणत्याही राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासासाठी केवळ तांत्रिक प्रगती पुरेशी नसून सामाजिक समता, न्याय, मानवी हक्क, लोकशाही मूल्ये आणि सांस्कृतिक जतन यांचीही गरज असते—आणि ही जबाबदारी मानव विज्ञान शाखा पार पाडते.

भारतीय संदर्भात पाहिले असता, भारतीय राज्यघटना, लोकशाही संस्था, सार्वजनिक धोरणे आणि सामाजिक सुधारणा यांचा अभ्यास मानव विज्ञानाशिवाय शक्य नाही. उदाहरणार्थ, Union Public Service Commission (UPSC) सारख्या स्पर्धा परीक्षांमध्ये इतिहास, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र आणि अर्थशास्त्र या विषयांचे महत्त्व अधोरेखित होते. तसेच University Grants Commission (UGC) व विविध विद्यापीठांमार्फत संशोधन आणि उच्च शिक्षणासाठी संधी उपलब्ध आहेत.

सध्याच्या काळात मानव विज्ञान शाखेसमोर अनेक आव्हाने उभी आहेत—जसे की रोजगाराबाबतची नकारात्मक धारणा, अभ्यासक्रमातील कालबाह्यता, निधीची मर्यादा आणि डिजिटल दरी. परंतु या आव्हानांमध्येच नवीन संधी दडलेल्या आहेत. कौशल्याधारित अभ्यासक्रम, आंतरशाखीय अभ्यास (Interdisciplinary Studies), डिजिटल शिक्षण प्लॅटफॉर्म आणि संशोधनाभिमुख दृष्टिकोन स्वीकारल्यास ही शाखा अधिक सक्षम होऊ शकते.

त्यामुळे मानव विज्ञान शाखा ही केवळ पारंपरिक विषयांची मर्यादित चौकट नसून ती समाजाला विचारप्रवृत्त करणारी, मूल्याधिष्ठित आणि जबाबदार नागरिक घडविणारी शक्ती आहे. या शाखेच्या माध्यमातून समाजातील समस्यांचे सखोल विश्लेषण, धोरणनिर्मितीमध्ये सहभाग आणि सामाजिक परिवर्तन घडविण्याची क्षमता निर्माण होते. म्हणूनच मानव विज्ञान शाखेसमोरील आव्हाने आणि संधी यांचा सखोल अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

मानव विज्ञान शाखेची व्याप्ती

मानव विज्ञान शाखेत पुढील विषयांचा समावेश होतो:

इतिहास, राज्यशास्त्र समाजशास्त्र अर्थशास्त्र मानसशास्त्र ,तत्त्वज्ञान, भाषा व साहित्य

ही शाखा मानवी मूल्ये, नैतिकता, सामाजिक न्याय आणि लोकशाही तत्त्वांचे जतन करते.

मानव विज्ञान शाखेसमोरील प्रमुख आव्हाने

प्रमुख आव्हाने

- **रोजगाराच्या संधींबाबतची धारणा**

मानव विज्ञान शाखेत करिअरच्या संधी मर्यादित असल्याची समाजात धारणा आहे. अभियांत्रिकी व वैद्यकीय शिक्षणाला अधिक प्राधान्य दिले जाते.

- **निधी व संशोधनातील कमतरता**

STEM क्षेत्रांच्या तुलनेत मानव विज्ञान शाखेला कमी आर्थिक सहाय्य मिळते.

- **डिजिटल दरी**

ऑनलाइन शिक्षण, ई-लर्निंग आणि डिजिटल साधनांचा वापर अद्याप सर्व महाविद्यालयांमध्ये प्रभावी नाही.

- **अभ्यासक्रमातील कालबाह्यता**

अनेक विद्यापीठांमध्ये अभ्यासक्रम अद्ययावत नसल्याने जागतिक स्पर्धेत मागे पडण्याची शक्यता असते.

- **आंतरशाखीय स्पर्धा**

STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) क्षेत्राला अधिक प्राधान्य दिले जाते.

मानव विज्ञान शाखेतील संधी

- **नागरी सेवा व प्रशासन**

UPSC/MPSC सारख्या स्पर्धा परीक्षांमध्ये मानव विज्ञान विषयांचा मोठा वाटा आहे.

- **डिजिटल माध्यमे व कंटेंट क्रिएशन**

ब्लॉगिंग, पत्रकारिता, संशोधन लेखन आणि यूट्यूब चॅनेल्सद्वारे नव्या संधी उपलब्ध आहेत.

- **धोरण विश्लेषण व संशोधन संस्था**

NITI Aayog सारख्या संस्थांमध्ये सामाजिक संशोधनाला मोठी मागणी आहे.

- **आंतरराष्ट्रीय संधी**

UNESCO व United Nations सारख्या संस्थांमध्ये मानव विज्ञान पार्श्वभूमी असलेल्या विद्यार्थ्यांना संधी उपलब्ध आहेत.

- **आंतरशाखीय अभ्यास व नवीन अभ्यासक्रम**

सार्वजनिक धोरण (Public Policy), आंतरराष्ट्रीय संबंध (International Relations), विकास अभ्यास (Development Studies) यांसारख्या आधुनिक अभ्यासक्रमांची मागणी वाढत आहे.5.

ISBN-978-93-49938-08-3

आलेखात्मक सादरीकरण

तक्ता 1 : मानव विज्ञान शाखेतील आव्हाने व उपाय

आव्हान	संभाव्य उपाय
रोजगाराबाबतची नकारात्मक धारणा	कौशल्याधारित अभ्यासक्रम
निधीची कमतरता	सरकारी अनुदान वाढविणे
डिजिटल दरी	ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्म विकसित करणे
अभ्यासक्रम कालबाह्यता	नियमित अभ्यासक्रम पुनरावलोकन

विश्लेषण

मानव विज्ञान शाखा केवळ सैद्धांतिक नसून सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे. लोकशाही मूल्यांचे संवर्धन, सामाजिक समता आणि सांस्कृतिक ओळख जपण्यासाठी ही शाखा अत्यावश्यक आहे. भविष्यात बहुविषयक (Interdisciplinary) शिक्षणावर भर दिल्यास मानव विज्ञान शाखेची उपयुक्तता वाढू शकते.

निष्कर्ष

मानव विज्ञान शाखेसमोरील आव्हाने गंभीर असली तरी संधीही तितक्याच व्यापक आहेत. शिक्षण धोरणात सुधारणा, संशोधनाला चालना आणि डिजिटल सक्षमीकरण यामुळे या शाखेचे भवितव्य उज्ज्वल ठरू शकते. समाजाच्या शाश्वत विकासासाठी मानव विज्ञान शाखा अनिवार्य आहे. कारण मानव विज्ञान शाखा ही समाजाच्या वैचारिक, सांस्कृतिक आणि नैतिक पायाभरणीची मूलभूत शक्ती आहे. विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने होणाऱ्या प्रगतीमुळे जरी STEM क्षेत्राला अधिक महत्त्व मिळत असले तरी समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी मानवी मूल्ये, सामाजिक जाणीव, लोकशाहीची समज आणि नैतिक विचारसरणी अत्यावश्यक आहेत—आणि हीच देणगी मानव विज्ञान शाखा देते.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि डिजिटल युगाच्या पार्श्वभूमीवर मानव विज्ञान शाखेसमोरील आव्हाने जसे की रोजगाराबाबतची नकारात्मक धारणा, निधीची कमतरता, अभ्यासक्रम कालबाह्यता आणि डिजिटल दरी ही वास्तव आहेत; परंतु ही आव्हाने संधीमध्ये रूपांतरित करण्याची क्षमता या शाखेमध्ये आहे. कौशल्याधारित अभ्यासक्रम, संशोधनाभिमुख दृष्टीकोन, डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर आणि आंतरशाखीय शिक्षण यांद्वारे मानव विज्ञान शाखेला अधिक सशक्त बनविता येईल.

स्पर्धा परीक्षा, प्रशासकीय सेवा, पत्रकारिता, सामाजिक कार्य, सार्वजनिक धोरण, आंतरराष्ट्रीय संबंध, संशोधन आणि अध्यापन अशा विविध क्षेत्रांत मानव विज्ञान शाखेच्या विद्यार्थ्यांना व्यापक संधी उपलब्ध आहेत. विशेषतः Union Public Service Commission (UPSC) आणि राज्यसेवा

परीक्षांमध्ये इतिहास, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र यांसारख्या विषयांचे महत्त्व अधोरेखित होते. तसेच University Grants Commission (UGC) मार्फत संशोधन व उच्च शिक्षणाच्या संधी वाढत आहेत. मानव विज्ञान शाखा केवळ नोकरीकेंद्रित शिक्षण देत नाही, तर ती विद्यार्थ्यांमध्ये चिकित्सक विचारसरणी (critical thinking), संवादकौशल्य, नेतृत्वगुण आणि सामाजिक उत्तरदायित्व विकसित करते. लोकशाही व्यवस्था सुदृढ ठेवण्यासाठी जागरूक, संवेदनशील आणि मूल्याधिष्ठित नागरिकांची आवश्यकता असते—ही घडण मानव विज्ञान शाखेमुळेच शक्य होते.

अखेरीस असे म्हणता येईल की, मानव विज्ञान शाखेचे भवितव्य हे तिच्या परिवर्तनक्षमतेवर आणि समाजाच्या दृष्टिकोनावर अवलंबून आहे. योग्य धोरणात्मक पाठबळ, आधुनिक अभ्यासक्रम आणि संशोधनाभिमुख दृष्टिकोन स्वीकारल्यास ही शाखा समाजाच्या शाश्वत आणि समताधिष्ठित विकासासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ शकते. त्यामुळे मानव विज्ञान शाखेकडे केवळ पारंपरिक शिक्षण म्हणून न पाहता, राष्ट्रनिर्मितीच्या प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचा घटक म्हणून पाहणे गरजेचे आहे.

संदर्भ

1. Comte, A. (1855). The Positive Philosophy.
2. NITI Aayog. (2023). Annual Report.
3. UNESCO. (2022). Global Education Monitoring Report.
4. Auguste Comte. (1855). The Positive Philosophy. London: Chapman.
5. Karl Marx. (1867). Das Kapital. Hamburg: Otto Meissner Verlag.
6. Max Weber. (1922). Economy and Society. University of California Press.
7. Emile Durkheim. (1895). The Rules of Sociological Method. Paris: Alcan.
8. Martha Nussbaum. (2010). Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities. Princeton University Press.
9. UNESCO. (2022). Global Education Monitoring Report. Paris: UNESCO Publishing.
10. University Grants Commission. (2020). National Education Policy 2020. New Delhi: UGC.
11. NITI Aayog. (2023). Annual Report. Government of India.
12. Social Problems – Macionis, J. (2019). Pearson Education.
13. Sociology – Giddens, A. (2013). Polity Press.

ISBN-978-93-49938-08-3

मानव्य विद्या शाखेसमोरील आव्हाने आणि संधी

लुल्ले श्रीदेवी मंचकराव

संशोधक विद्यार्थी समाजशास्त्र, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ छ. संभाजीनगर

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19753896

DOI: 10.5281/zenodo.19753896

सारांश

मानवी विद्या (Humanities) शाखा ही समाजशास्त्र, इतिहास, तत्त्वज्ञान, साहित्य, भाषा, संस्कृती, मानसशास्त्र इत्यादी विषयांचा समावेश करणारी महत्त्वाची शैक्षणिक शाखा आहे. समाजाच्या मूल्यव्यवस्था, संस्कृती, नैतिकता आणि मानवी वर्तन यांचा अभ्यास करून ती समाजाला दिशादर्शन करते. आजच्या जागतिकीकरण, तंत्रज्ञान आणि बाजारपेठेच्या युगात या शाखेसमोर अनेक आव्हाने आणि संधी निर्माण झाल्या आहेत.

प्रस्तावना

मानव्य विद्या (Humanities) ही मानवी जीवन, समाज, संस्कृती, इतिहास, भाषा, तत्त्वज्ञान, साहित्य आणि कला यांचा सखोल अभ्यास करणारी ज्ञानशाखा आहे. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने वाढणाऱ्या युगात मानव्य विद्येचे स्थान व महत्त्व नव्याने अधोरेखित होत आहे. जागतिकीकरण, डिजिटल क्रांती, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि बाजारकेंद्री शिक्षणपद्धतीमुळे मानव्य विद्येसमोर अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहेत.

तथापि, या बदलत्या परिस्थितीतच मानव्य विद्येला नव्या संधीही उपलब्ध झाल्या आहेत. सामाजिक मूल्यांचे जतन, लोकशाहीचे बळकटीकरण, सांस्कृतिक विविधतेचे संवर्धन आणि नैतिक चिंतन यासाठी मानव्य विद्येची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

या संशोधन पेपरमध्ये मानव्य विद्या शाखेसमोरील प्रमुख आव्हाने आणि त्यातून उद्भवणाऱ्या संधींचा सखोल अभ्यास केला आहे.

मानव्य विद्येचे स्वरूप आणि व्याप्ती

मानव्य विद्येमध्ये इतिहास, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, मानसशास्त्र, तत्त्वज्ञान, भाषा-साहित्य, नाट्यकला, संगीत, मानवशास्त्र इत्यादी विषयांचा समावेश होतो.

प्राचीन भारतातील नालंदा विद्यापीठ आणि तक्षशिला विद्यापीठ यांसारख्या शिक्षणकेंद्रांमध्ये मानव्य विषयांना विशेष स्थान होते. आधुनिक काळातही University of Oxford आणि Harvard University यांसारख्या विद्यापीठांमध्ये मानव्य शाखा ज्ञाननिर्मितीचा महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहेत. भारतीय संदर्भात University Grants Commission (UGC) मानव्य विषयांच्या अभ्यासक्रम आणि संशोधनाला दिशा देते.

मानव्य विद्या शाखेसमोरील प्रमुख आव्हाने

- **रोजगाराच्या मर्यादित संधी:** विज्ञान व तंत्रज्ञान शाखांच्या तुलनेत मानवी विद्या शाखेत रोजगाराच्या संधी कमी असल्याची धारणा आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा कल इतर शाखांकडे वाढतो.
- **तंत्रज्ञानाचा प्रभाव:** कृत्रिम बुद्धिमत्ता, डिजिटल माध्यमे आणि स्वयंचलित प्रणालींमुळे पारंपरिक अभ्यासपद्धती बदलत आहेत. मानवी विद्या विषयांना तांत्रिक कौशल्यांशी जुळवून घेण्याची गरज आहे.
- **निधी व संशोधनातील मर्यादा:** विज्ञान शाखांना जास्त निधी मिळतो, तर मानवी विद्यांना तुलनेने कमी प्राधान्य दिले जाते.
- **सामाजिक प्रतिमा:** काही समाजघटकांमध्ये मानवी विद्या ही "कमी महत्त्वाची" शाखा असल्याची चुकीची समजूत आहे.
- **रोजगाराभिमुखतेचा अभाव:** आजच्या बाजारकेंद्री शिक्षणव्यवस्थेत अभियांत्रिकी, वैद्यकीय, आयटी आणि व्यवस्थापन यांना प्राधान्य दिले जाते. मानव्य विषयांना 'कमी रोजगारक्षम' म्हणून पाहिले जाते. त्यामुळे विद्यार्थी या शाखेकडे कमी प्रमाणात वळतात.
- **निधी आणि संसाधनांची कमतरता:** अनेक शैक्षणिक संस्थांमध्ये मानव्य विभागांना कमी निधी दिला जातो. संशोधनासाठी आवश्यक सुविधा, ग्रंथालये, डिजिटल साधने यांचा अभाव आढळतो.
- **डिजिटल दरी (Digital Divide):** डिजिटल शिक्षणाच्या वाढत्या वापरामुळे ग्रामीण आणि शहरी भागांमध्ये तफावत वाढली आहे. इंटरनेट सुविधा आणि तंत्रज्ञान साधनांची कमतरता ही मोठी समस्या आहे.
- **तंत्रज्ञानाचे वर्चस्व:** कृत्रिम बुद्धिमत्ता, डेटा सायन्स आणि ऑटोमेशन यांसारख्या क्षेत्रांच्या प्रगतीमुळे मानव्य विषयांचे महत्त्व कमी होत असल्याची भावना निर्माण झाली आहे. उदाहरणार्थ, OpenAI सारख्या संस्थांनी विकसित केलेल्या AI प्रणालींमुळे भाषिक आणि विश्लेषणात्मक कामांमध्ये मोठे बदल झाले आहेत.

ISBN-978-93-49938-08-3

- **जागतिकीकरण आणि सांस्कृतिक एकसुरीकरण:** जागतिक माध्यमे आणि पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रभावामुळे स्थानिक भाषा, परंपरा आणि लोककला धोक्यात आल्या आहेत.

भारतीय संदर्भातील विशिष्ट आव्हाने

- **भाषिक विविधता आणि धोरण**

भारत हा बहुभाषिक देश आहे. तथापि, इंग्रजी माध्यमाच्या वर्चस्वामुळे प्रादेशिक भाषांमधील साहित्य आणि संशोधन मागे पडत आहे.

- **संशोधनाची गुणवत्ता**

मानव्य शाखेत दर्जेदार संशोधनासाठी आवश्यक प्रशिक्षण आणि मार्गदर्शनाचा अभाव आढळतो.

- **धोरणात्मक बदल**

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 (NEP 2020) ने बहुविषयक शिक्षणावर भर दिला असला तरी त्याची प्रभावी अंमलबजावणी ही अजूनही आव्हानात्मक आहे.

मानव्य विद्येतील नव्या संधी

- **समाजपरिवर्तनात भूमिका:** सामाजिक न्याय, स्त्री-पुरुष समानता, पर्यावरण संवर्धन, मानवाधिकार यांसारख्या विषयांमध्ये मानवी विद्या महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ शकते.
- **डिजिटल मानवविद्या (Digital Humanities):** तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने संशोधन, माहिती विश्लेषण आणि सांस्कृतिक वारसा जतन करण्यासाठी नवीन संधी उपलब्ध झाल्या आहेत.
- **बहुविषयक अभ्यास:** व्यवस्थापन, माध्यमे, सार्वजनिक धोरण, सामाजिक कार्य, संशोधन इत्यादी क्षेत्रांत मानवी विद्या पदवीधारकांना व्यापक संधी उपलब्ध आहेत.
- **जागतिकीकरण व सांस्कृतिक संवाद:** विविध संस्कृतींमधील संवाद वाढल्यामुळे भाषाशास्त्र, अनुवाद, सांस्कृतिक अभ्यास यांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे.
- **आंतरविद्याशाखीय अभ्यास:** मानव्य विषय आणि तंत्रज्ञान यांचे एकत्रीकरण ही मोठी संधी आहे. डिजिटल ह्युमॅनिटीज (Digital Humanities) हे याचे उत्तम उदाहरण आहे.
- **सांस्कृतिक वारशाचे संवर्धन:** भारतीय संस्कृती, इतिहास आणि परंपरा यांचा अभ्यास व जतन करण्यासाठी मानव्य शाखा आवश्यक आहे. UNESCO सारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांमार्फत सांस्कृतिक वारशाच्या जतनाला चालना मिळते.
- **लोकशाही आणि सामाजिक न्याय:** राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान यांसारखे विषय लोकशाही मूल्यांचे संवर्धन करतात. सामाजिक असमानता, लिंगभेद, जातीय प्रश्न यांचा अभ्यास करून समाजपरिवर्तनाला दिशा देता येते.

- **सर्जनशील उद्योग (Creative Industries):** चित्रपट, नाटक, माध्यमे, जाहिरात, प्रकाशन, अनुवाद, पत्रकारिता या क्षेत्रांमध्ये मानव्य विषयांच्या विद्यार्थ्यांना मोठ्या प्रमाणावर संधी उपलब्ध आहेत.
- **डिजिटल प्लॅटफॉर्म:** ऑनलाइन शिक्षण, ब्लॉगिंग, पॉडकास्टिंग, कंटेंट रायटिंग, भाषांतर, ई-लर्निंग या क्षेत्रांमध्ये मानव्य शाखेचे विद्यार्थी आपले कौशल्य सिद्ध करु शकतात.

संशोधन पद्धती (Methodology)

या संशोधनासाठी द्वितीयक स्रोतांचा (Secondary Sources) वापर करण्यात आला आहे. पुस्तके, संशोधन लेख, सरकारी अहवाल, धोरण दस्तऐवज आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे अहवाल यांचा अभ्यास करण्यात आला. गुणात्मक (Qualitative) विश्लेषण पद्धतीचा वापर करून माहितीचे विश्लेषण केले गेले आहे.मानव्य विद्येचे महत्त्व केवळ रोजगारापुरते मर्यादित नाही, तर व्यक्तीच्या बौद्धिक आणि नैतिक विकासाशी संबंधित आहे. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाला नैतिक दिशा देण्यासाठी मानव्य विषयांची आवश्यकता असते.

उदाहरणार्थ, कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या वापरामध्ये नैतिक प्रश्न, गोपनीयता, मानवी हक्क यांचा विचार करणे आवश्यक आहे. हे विश्लेषण मानव्य विषयांशिवाय शक्य नाही.

आजच्या काळात 'STEM' शिक्षणावर भर दिला जात असला तरी 'STEAM' (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) ही संकल्पना अधिक व्यापक आणि संतुलित विकासाला चालना देते.

शिफारसी

- बहुविषयक अभ्यासक्रमांची अंमलबजावणी – विज्ञान व मानव्य विषयांचे एकत्रीकरण.
- संशोधनासाठी निधी वाढवणे – सरकारी आणि खासगी स्तरावर अधिक गुंतवणूक.
- डिजिटल पायाभूत सुविधा विकसित करणे – ग्रामीण भागात इंटरनेट सुविधा वाढवणे.
- रोजगाराभिमुख अभ्यासक्रम – कौशल्याधारित प्रशिक्षणावर भर.
- स्थानिक भाषांचे संवर्धन – प्रादेशिक भाषांमध्ये संशोधन आणि प्रकाशन प्रोत्साहन.

निष्कर्ष

मानव्य विद्या शाखा ही समाजाच्या बौद्धिक आणि सांस्कृतिक विकासाचा पाया आहे. जरी या शाखेसमोर अनेक आव्हाने उभी असली, तरी बदलत्या परिस्थितीत नव्या संधीही उपलब्ध आहेत.बहुविषयक दृष्टिकोन, डिजिटल साधनांचा योग्य वापर आणि धोरणात्मक पाठबळ यांमुळे मानव्य विद्येला नवे बळ मिळू शकते. समाजातील नैतिकता, मूल्ये आणि लोकशाही यांचे संवर्धन करण्यासाठी मानव्य विषय अनिवार्य आहेत. मानवी विद्या शाखा समाजाच्या बौद्धिक आणि नैतिक

ISBN-978-93-49938-08-3

विकासासाठी अत्यावश्यक आहे. जरी तिच्यासमोर आर्थिक, तांत्रिक आणि सामाजिक आव्हाने असली तरी बदलत्या काळानुसार तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करून आणि बहुविषयक दृष्टिकोन अंगीकारून ती अधिक सक्षम होऊ शकते. योग्य धोरणे, संशोधनाला प्रोत्साहन आणि समाजातील सकारात्मक दृष्टिकोन यांच्या साहाय्याने मानवी विद्या शाखा भविष्यकाळात अधिक प्रभावी ठरू शकते.

अखेर, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान जितके आवश्यक आहे तितकेच मानव्य विद्या देखील आवश्यक आहे—कारण ती माणसाला केवळ कौशल्य नव्हे तर विचार करण्याची आणि मूल्यांची जाणीव देते.

संदर्भ

1. University Grants Commission. (2020). Higher Education in India Report.
2. UNESCO. (2021). Reimagining Our Futures Together.
3. भारत सरकार. (2020). राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020.
4. Nussbaum, M. C. (2010). Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर (1936). जातिभेदाचा उच्छेद. मुंबई: सिद्धार्थ प्रकाशन.
5. महात्मा ज्योतिराव फुले (1873). गुलामगिरी. पुणे: विविध प्रकाशन.
6. लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख (1848). लोकहितवादींची पत्रे. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
7. ताराबाई शिंदे (1882). स्त्री-पुरुष तुलना. पुणे: विविध प्रकाशन.
8. गेल ऑम्वेट (2008). दलित आणि लोकशाही. नवी दिल्ली: सेज प्रकाशन.
9. रामचंद्र गुहा (2011). भारत गांधी नंतर. नवी दिल्ली: पेंग्विन प्रकाशन.
10. विद्यापीठ अनुदान आयोग (2020). राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020. नवी दिल्ली: भारत सरकार.
11. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ (2015). मराठी भाषा आणि साहित्याचा विकास अहवाल. मुंबई: महाराष्ट्र शासन.
12. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ (2018). मानव्यविद्या अभ्यासक्रम संरचना अहवाल. नाशिक: YCMOU प्रकाशन.
13. सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ (2019). मानवी विद्या आणि समाज परिवर्तन अभ्यास अहवाल. पुणे: विद्यापीठ प्रकाशन.

निवडणूक प्रक्रिया आणि डिजिटल तंत्रज्ञान

प्रा. परिक्षित शत्रुघ्न जाधव

के.जे. सोमैया महाविद्यालय, कोपरगाव, ता. कोपरगाव जि. अहिल्यानगर

Email: parikshit2592@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19753974

DOI: 10.5281/zenodo.19753974

प्रस्तावना

लोकशाही व्यवस्थेत निवडणूक प्रक्रिया ही सार्वभौमत्वाची सर्वात मूलभूत आणि प्रभावी अभिव्यक्ती मानली जाते. लोकशाहीचा आत्मा म्हणून ओळखली जाणारी ही प्रक्रिया नागरिकांना सत्तेच्या निर्मितीत थेट सहभागी होण्याची संधी देते. जनतेच्या संमतीवर आधारित सरकार स्थापनेचा हा मार्ग लोकशाहीच्या वैधतेचा आधारस्तंभ ठरतो. त्यामुळे निवडणूक प्रक्रिया केवळ प्रशासकीय कार्य न राहता ती एक व्यापक राजकीय, सामाजिक व घटनात्मक प्रक्रिया म्हणून पाहिली जाते. कालानुरूप समाजरचना, अर्थव्यवस्था आणि तंत्रज्ञानामध्ये झालेल्या परिवर्तनांचा निवडणूक प्रक्रियेवर खोलवर परिणाम झाला आहे. विशेषतः माहिती व संवाद तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या विकासामुळे निवडणूक प्रक्रियेची रचना, अंमलबजावणी आणि स्वरूप यामध्ये मूलभूत बदल घडून आले आहेत. संगणकीकरण, इंटरनेट, मोबाईल तंत्रज्ञान आणि डेटा विश्लेषण यामुळे निवडणूक प्रक्रिया अधिक गतिमान आणि आधुनिक झाली आहे.

डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे निवडणूक व्यवस्थापन, मतदार नोंदणी, प्रचार पद्धती, मतदान प्रक्रिया आणि निकाल जाहीर करण्याच्या प्रणाली अधिक वेगवान, पारदर्शक आणि कार्यक्षम बनल्या आहेत. पूर्वी अनेक आठवडे किंवा महिने लागणाऱ्या प्रक्रिया आता काही दिवसांत पूर्ण होऊ शकतात. प्रशासनिक खर्चात घट होऊन कार्यक्षमतेत वाढ झाली आहे. तथापि, डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर वाढत असताना काही नवीन नैतिक, कायदेशीर आणि सुरक्षाविषयक प्रश्नही निर्माण झाले आहेत. डेटा गोपनीयता, सायबर सुरक्षा, तांत्रिक अपयश आणि तंत्रज्ञानावर होणारी अतिवलंबित्व ही लोकशाही प्रक्रियेसमोरील नवी आव्हाने आहेत. त्यामुळे निवडणूक प्रक्रिया आणि डिजिटल तंत्रज्ञान यांचे परस्परसंबंध संशोधनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे ठरतात.

निवडणूक प्रक्रियेचे पारंपरिक स्वरूप

डिजिटल युगापूर्वी निवडणूक प्रक्रिया मुख्यतः कागदाधारित, मनुष्यबळावर अवलंबून आणि अत्यंत वेळखाऊ स्वरूपाची होती. मतदार यादी तयार करणे ही प्रक्रिया अनेकदा अपूर्ण, चुका असलेली आणि राजकीय हस्तक्षेपाला बळी पडणारी ठरायची. मतपत्रिका छापणे, मतपेट्या वाहून नेणे आणि मतदानानंतर त्यांचे संरक्षण करणे ही कामे खर्चिक व जोखमीची होती. मतमोजणीची प्रक्रिया देखील दीर्घकाळ चालणारी आणि मानवी चुकांची शक्यता असलेली होती. यामुळे निकाल जाहीर होण्यास विलंब होत असे आणि अनेकदा वाद, आरोप-प्रत्यारोप तसेच कायदेशीर संघर्ष निर्माण होत. पारंपरिक प्रणालीत प्रशासनावर मोठा ताण येत असे आणि निवडणूक खर्च प्रचंड प्रमाणात वाढत असे.

तसेच, पारंपरिक व्यवस्थेत मतदारांपर्यंत माहिती पोहोचविण्याची साधने मर्यादित होती. प्रचारासाठी वर्तमानपत्रे, भिंतीवरील पोस्टर्स, पत्रके, सभा आणि रॅली यांवर प्रामुख्याने अवलंबून राहावे लागत असे. यामुळे प्रचाराचा आवाका मर्यादित राहून मतदारांपर्यंत माहिती पोहोचण्याचा वेग कमी होता. या मर्यादांमुळे मतदार जागृती, विशेषतः ग्रामीण आणि दुर्गम भागांमध्ये, अपेक्षित पातळीवर होऊ शकत नव्हती. याच पार्श्वभूमीवर डिजिटल तंत्रज्ञानाने निवडणूक प्रक्रियेला नवी दिशा देत पारंपरिक अडचणी दूर करण्यास सुरुवात केली.

डिजिटल तंत्रज्ञानाचा निवडणूक व्यवस्थापनातील वापर

डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे निवडणूक व्यवस्थापन अधिक शिस्तबद्ध, अचूक आणि कार्यक्षम झाले आहे. मतदार नोंदणीसाठी ऑनलाइन प्रणाली, डिजिटल डेटाबेस आणि स्वयंचलित तपासणी यंत्रणांमुळे चुकीची, दुहेरी किंवा मृत मतदारांची नावे मोठ्या प्रमाणात कमी करण्यात यश आले आहे. भारतात Election Commission of India यांनी तंत्रज्ञानाचा व्यापक वापर करून निवडणूक प्रक्रियेत लक्षणीय सुधारणा घडवून आणल्या आहेत. डिजिटल व्यवस्थेमुळे मतदार यादी अद्ययावत ठेवणे, स्थलांतरित मतदारांची नोंद करणे आणि नवमतदारांना प्रक्रियेत सामावून घेणे सुलभ झाले आहे. यामुळे निवडणूक प्रक्रियेतील समावेशकता वाढून लोकशाही अधिक बळकट झाली आहे.

तंत्रज्ञानाच्या मदतीने निवडणूक निरीक्षण प्रक्रिया देखील अधिक प्रभावी झाली आहे. मतदान केंद्रांचे थेट निरीक्षण (webcasting), GPS प्रणालीद्वारे साहित्य वाहतुकीचे निरीक्षण आणि ऑनलाइन तक्रार निवारण यंत्रणा यामुळे गैरप्रकारांवर नियंत्रण ठेवणे शक्य झाले आहे. या सर्व उपाययोजनांमुळे निवडणूक प्रक्रियेवरील नागरिकांचा विश्वास वाढला असून प्रशासनाची पारदर्शकता, जबाबदारी आणि उत्तरदायित्व अधिक ठळकपणे अधोरेखित झाले आहे.

इलेक्ट्रॉनिक मतदान प्रणाली आणि तिचे परिणाम

इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे (EVM) आणि मतदार पडताळणीसाठी वापरली जाणारी तंत्रे ही निवडणूक प्रक्रियेत डिजिटल हस्तक्षेपाची महत्त्वाची उदाहरणे आहेत. या प्रणालींमुळे मतदान प्रक्रिया सुलभ, जलद आणि तुलनेने सुरक्षित झाली आहे. कागदी मतपत्रिकांची आवश्यकता कमी झाल्याने पर्यावरणीय दृष्टिकोनातूनही ही प्रणाली उपयुक्त ठरली आहे. मतमोजणीचा कालावधी लक्षणीयरीत्या कमी झाल्यामुळे निकाल अधिक वेगाने जाहीर करता येऊ लागले आहेत. यामुळे राजकीय अस्थिरता कमी होऊन प्रशासनिक सातत्य राखले जाते. तसेच मानवी हस्तक्षेप कमी झाल्याने चुकीच्या मोजणीची शक्यता घटली आहे.

तथापि, इलेक्ट्रॉनिक प्रणालीबाबत विश्वासार्हता, तांत्रिक बिघाड, सॉफ्टवेअर त्रुटी आणि संभाव्य सायबर हॅकिंगसारखे प्रश्न उपस्थित केले जातात. काही राजकीय गट आणि नागरी संस्थांकडून या प्रणालींच्या पारदर्शकतेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले जाते. म्हणूनच, इलेक्ट्रॉनिक मतदान प्रणालीचा वापर करताना पारदर्शकता, स्वतंत्र तांत्रिक ऑडिट, पडताळणी यंत्रणा आणि जनतेचा विश्वास निर्माण करणे हे अत्यंत आवश्यक घटक ठरतात. तंत्रज्ञानाचा स्वीकार लोकशाही मूल्यांच्या संरक्षणासोबतच केला गेला पाहिजे.

डिजिटल प्रचार आणि राजकीय संवाद

डिजिटल माध्यमांच्या व्यापक वापरामुळे निवडणूक प्रचाराचे पारंपरिक स्वरुप पूर्णतः बदलले असून राजकीय संवाद अधिक गतिमान, थेट आणि बहुआयामी झाला आहे. सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म्स, मोबाईल ॲप्स, ई-मेल मोहिमा, व्हर्च्युअल सभा, लाईव्ह स्ट्रीमिंग आणि व्हॉट्सॲप गटांच्या माध्यमातून उमेदवार व राजकीय पक्ष थेट मतदारांपर्यंत पोहोचू शकतात. यामुळे प्रचार अधिक वैयक्तिक स्वरूपाचा झाला असून विशिष्ट मतदार गटांच्या समस्या, अपेक्षा व भावनांना लक्ष्य करून संदेश पोहोचविणे शक्य झाले आहे. डिजिटल प्रचारामुळे कमी खर्चात मोठ्या प्रमाणावर मतदारांपर्यंत पोहोचण्याची संधी उपलब्ध झाली आहे. विशेषतः तरुण मतदार, पहिल्यांदा मतदान करणारे नागरिक आणि शहरी मध्यमवर्ग यांच्यावर डिजिटल माध्यमांचा प्रभाव अधिक दिसून येतो. तथापि, याच प्रक्रियेत खोटी माहिती (fake news), अफवा, दिशाभूल करणारे व्हिडिओ, द्वेषमूलक भाषण आणि अल्गोरिदम-आधारित 'मायक्रो-टार्गेटिंग'सारख्या गंभीर समस्या उद्भवलेल्या आहेत. त्यामुळे डिजिटल प्रचार लोकमत घडविण्याचे प्रभावी साधन ठरत असले, तरी त्याचा लोकशाहीवर होणारा परिणाम सकारात्मक की लोकशाहीला बाधक, हा प्रश्न संशोधनाच्या केंद्रस्थानी येतो.

ISBN-978-93-49938-08-3

निवडणूक पारदर्शकता आणि डिजिटल निगराणी

डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे निवडणूक प्रक्रियेत पारदर्शकता वाढविण्याची अभूतपूर्व संधी निर्माण झाली आहे. ऑनलाइन माहिती पोर्टल्स, मतदार याद्यांचे डिजिटल स्वरूप, निवडणूक खर्च निरीक्षण प्रणाली, तक्रार निवारण ॲप्स आणि रिअल-टाइम डेटा उपलब्धतेमुळे निवडणूक प्रक्रियेवर सार्वजनिक व संस्थात्मक निगराणी शक्य झाली आहे. भारतात Election Commission of India यांनी तंत्रज्ञानाचा वापर करून निवडणूक व्यवस्थापन अधिक खुले व उत्तरदायी बनवण्याचा प्रयत्न केला आहे. डिजिटल निगराणीमुळे माध्यमे, नागरी समाज संस्था आणि सामान्य नागरिक निवडणूक प्रक्रियेतील अनियमितता, खर्चातील अतिरेक किंवा आचारसंहितेचे उल्लंघन यावर तत्काळ लक्ष वेधू शकतात. तथापि, डिजिटल पारदर्शकतेसोबतच गोपनीयता, वैयक्तिक माहितीचे संरक्षण, डेटा साठवणूक आणि वापराच्या मर्यादा यांसारखे गंभीर प्रश्न उद्भवतात. त्यामुळे पारदर्शकता वाढविताना नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करणे हे लोकशाहीसाठी अनिवार्य ठरते.

डिजिटल तंत्रज्ञानाशी संबंधित आव्हाने

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या वापराशी संबंधित सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे 'डिजिटल दरी' होय. ग्रामीण व शहरी भागांतील इंटरनेट सुविधा, डिजिटल साक्षरता, स्मार्टफोनची उपलब्धता आणि आर्थिक क्षमतेतील असमानता यामुळे सर्व मतदारांना समान संधी मिळत नाही. परिणामी, डिजिटल माध्यमांवर आधारित प्रचार व माहिती काही विशिष्ट सामाजिक घटकांपुरतीच मर्यादित राहण्याचा धोका निर्माण होतो. याशिवाय, सायबर सुरक्षा, डेटा चोरी, निवडणूक डेटावर हॅकिंग, परकीय हस्तक्षेप, बॉट्स आणि ट्रोल नेटवर्क्स यांसारख्या समस्या लोकशाही प्रक्रियेस गंभीर धोका निर्माण करू शकतात. तांत्रिक प्रणालींवर अतिविश्वास ठेवणे आणि मानवी देखरेखीचा अभाव हीदेखील चिंतेची बाब ठरते. त्यामुळे डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करताना मजबूत कायदेशीर चौकट, तांत्रिक सुरक्षितता आणि संस्थात्मक नियंत्रण आवश्यक ठरते.

निष्कर्ष

निवडणूक प्रक्रिया आणि डिजिटल तंत्रज्ञान यांचे नाते हे परस्परपूरक, गतिमान आणि सतत विकसित होणारे आहे. योग्य नियोजन, प्रभावी अंमलबजावणी, तांत्रिक सुरक्षितता आणि नागरिकांचा सक्रिय सहभाग यांच्या माध्यमातून डिजिटल तंत्रज्ञान लोकशाही अधिक सक्षम, पारदर्शक आणि सहभागी बनवू शकते. तथापि, तंत्रज्ञान हे केवळ साधन असून अंतिम उद्दिष्ट लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण, नागरिकांचे स्वातंत्र्य आणि निवडणूक प्रक्रियेची विश्वासार्हता हेच असले पाहिजे. त्यामुळे भविष्यात डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर करताना कार्यक्षमता, समावेशकता, सुरक्षितता, नैतिकता आणि उत्तरदायित्व यांचा संतुलित समन्वय साधणे हे लोकशाहीच्या आरोग्यासाठी अत्यावश्यक ठरते.

संदर्भ

1. भारत निवडणूक आयोग – भारतातील निवडणूक प्रक्रिया : नियम, पद्धती व सुधारणा, Election Commission of India, नवी दिल्ली.
2. देशमुख, प्रा. डॉ. सुभाष – भारतीय लोकशाही आणि निवडणूक व्यवस्था, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे.
3. कुलकर्णी, डॉ. मिलिंद – डिजिटल तंत्रज्ञान आणि भारतीय राजकारण, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
4. जोशी, प्रा. डॉ. अंजली – माध्यमे, सोशल मीडिया आणि निवडणूक राजकारण, श्री साईनाथ प्रकाशन, औरंगाबाद.
5. राज्यशास्त्र अध्ययन मंडळ (मराठी) – भारतीय संविधान, निवडणूक सुधारणा व प्रशासन, Savitribai Phule Pune University, पुणे.
6. फडणवीस, डॉ. विजय – भारतातील ई-गव्हर्नन्स आणि लोकशाही प्रक्रिया, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.

ISBN-978-93-49938-08-3

हुकूमशाहीवाद आणि लोकशाहीचे भविष्य

[१]मोहिनी पांडुरंग झिंजुर्डे

[२]डॉ. अरुण महादेव राख

[१]के. जे. सोमैया महाविद्यालय, कोपरगाव

[२]राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, बाबूजी आव्हाड कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, पाथर्डी

Email: parikshit2592@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19754101

DOI: 10.5281/zenodo.19754101

सारांश

हुकूमशाहीवाद आणि लोकशाही यांतील संघर्ष हा 21 व्या शतकातील जागतिक राजकारणाचा केंद्रबिंदू ठरला आहे. लोकशाही ही सर्वाधिक स्वीकारलेली शासनपद्धती असली तरी अनेक देशांमध्ये लोकशाहीतील अधोगती दिसून येते. निवडणूक प्रक्रिया अस्तित्वात असूनही सत्तेचे केंद्रीकरण, संस्थात्मक स्वायत्ततेचा ऱ्हास, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर निर्बंध आणि डिजिटल देखरेख यांमुळे लोकशाहीचे स्वरुप बदलत आहे. या संशोधनपर निबंधात हुकूमशाहीवादाची संकल्पना, त्याचे प्रकार आणि समकालीन “स्पर्धात्मक हुकूमशाही” यांचे सैद्धांतिक विश्लेषण करण्यात आले आहे. Juan Linz, Robert Dahl आणि Samuel P. Huntington यांच्या सिद्धांतांच्या आधारे लोकशाही व हुकूमशाही यांतील संरचनात्मक फरक स्पष्ट करण्यात आले आहेत. तसेच Russia आणि China यांसारख्या उदाहरणांद्वारे आधुनिक हुकूमशाहीचे स्वरुप उलगडले आहे. निबंधात आर्थिक असमानता, लोकवाद, ओळख-राजकारण, माहिती तंत्रज्ञानाचा दुरुपयोग आणि संस्थात्मक क्षीणता ही लोकशाहीसमोरील प्रमुख आव्हाने म्हणून विश्लेषित केली आहेत. भारताच्या संदर्भात संविधानिक मूल्ये, सत्ताविभाजन, सामाजिक न्याय आणि संघराज्यवाद या घटकांच्या आधारे लोकशाहीची टिकाऊ क्षमता तपासली आहे. अभ्यासाचा निष्कर्ष असा की लोकशाहीचे भविष्य पूर्णतः अनिश्चित नसून ते संस्थात्मक मजबुती, नागरिकांचा सक्रिय सहभाग, पारदर्शक शासन आणि डिजिटल नैतिकतेवर अवलंबून आहे. हुकूमशाही तात्पुरते स्थैर्य प्रदान करू शकते; परंतु दीर्घकालीन मानवी विकास आणि स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने लोकशाहीच अधिक परिणामकारक ठरते.

मुख्य शब्द: हुकूमशाहीवाद, लोकशाही, लोकवाद, संस्थात्मक-ऱ्हास, लोकशाहीचे भविष्य.

प्रस्तावना

21 व्या शतकात लोकशाही ही सर्वाधिक स्वीकारलेली शासनपद्धती मानली जाते, परंतु या 21 व्या शतकात लोकशाही समोर अनेक नव्या प्रकारचे आव्हान उभे राहिले आहे. जागतिक पातळीवर हुकूमशाही प्रवृत्तींचे पुनरागमन (Democratic Backsliding) ही एक गंभीर राजकीय घटना ठरत आहे. अनेक देशांमध्ये निवडणुका होत असल्या तरी संस्थात्मक स्वायत्ततेचा ऱ्हास, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर मर्यादा आणि सत्तेचे केंद्रीकरण ही लक्षणे वाढताना दिसतात. परंतु आज "नव-हुकूमशाही" किंवा "स्पर्धात्मक हुकूमशाही" (Competitive Authoritarianism) या संकल्पनांमुळे लोकशाहीचे स्वरूप गुंतागुंतीचे झाले आहे. या पार्श्वभूमीवर लोकशाहीचे भविष्य काय असेल, हा महत्व पूर्ण प्रश्न निर्माण होतो. प्रस्तुत लेखात हुकूमशाही वादाच्या संकल्पनेचे विश्लेषण करून लोकशाही समोरील आव्हाने आणि भविष्यातील संभाव्यता याचा अभ्यास केला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Research Objectives)

- समकालीन जागतिक राजकारणात हुकूमशाही प्रवृत्तींच्यावाढीची कारणमीमांसा करणे.
- लोकशाही समोरील संस्थात्मक, आर्थिक आणि सामाजिक आव्हानांचे विश्लेषण करणे.
- लोकशाहीच्या गुणवत्तेचे (Quality of Democracy) मूल्यमापन करणे.
- लोकशाहीचे भविष्य सुरक्षित करण्यासाठी आवश्यक धोरणात्मक उपाय सुचविणे.

संशोधन प्रश्न (Research Questions)

- आधुनिक काळातील हुकूमशाहीचे स्वरुप पारंपरिक हुकूमशाहीपेक्षा कसे वेगळे आहे?
- लोकशाही संस्थांच्या ऱ्हासामागील मुख्य घटक कोणते आहेत?
- लोकशाही टिकवण्यासाठी कोणत्या संस्थात्मक सुधारणा आवश्यक आहेत?

सैद्धांतिक चौकट

- **हुकूमशाहीवादः** संकल्पना हुकूमशाहीवाद म्हणजे राजकीय सत्तेचे केंद्रीकरण आणि नागरी स्वातंत्र्यांचे मर्यादी करण. या व्यवस्थेत सत्ता एक व्यक्ती, पक्ष किंवा सैन्याच्या हाती असते.
  हुकूमशाहीचे प्रकार पुढीलप्रमाणे: सर्वाधिकारवादी, सैन्यशाही, एकपक्षीय व्यवस्था, निवडणूकाधारित हुकूमशाही
- **लोकशाही:** उदारमतवादी दृष्टीकोन लोकशाही ही केवळ निवडणुकी पुरती मर्यादित नसून ती संविधानिक मूल्ये, मानवी हक्क, सत्ता विभाजन आणि कायद्याचे राज्य यांवर आधारित असते. भारता सारख्या देशात लोकशाही ही संविधानिक चौकटीत सामाजिक न्याय, धर्मनिरपेक्षता आणि संघराज्यवाद यांशी निगडित आहे.

ISBN-978-93-49938-08-3

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

19 व्या शतकातील औद्योगिक क्रांतीनंतर राष्ट्र-राज्यांची निर्मिती झाली. पहिल्या आणि दुसऱ्या महायुद्धा दरम्यान युरोपमध्ये फॅसिझम आणि नाझी वाद उदयास आले. दुसऱ्या महायुद्धानंतर संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या स्थापने मुळे लोकशाही मूल्यांचा प्रसार झाला. 1990 नंतर सोव्हिएत संघाच्या विघटना मुळे लोकशाहीची "तिसरी लाट" निर्माण झाली. तथापि 21 व्या शतकात काही देशांमध्ये पुन्हा सत्तेचे केंद्रीकरण वाढले आहे. उदा.- Russia, China या देशांमध्ये आर्थिक विकासा सोबत राजकीय नियंत्रण मजबूत ठेवले गेले आहे.

समकालीन हुकूमशाही चे स्वरुप आजची हुकूमशाही उघड दडपशाही पेक्षा संस्थात्मक नियंत्रणा द्वारे कार्यरत असते.

मुख्य वैशिष्ट्ये: निवडणुका होतात पण स्पर्धा असमतोल असते. न्यायपालिका आणि माध्यमांवर प्रभाव विरोधकांवर कायदेशीर कारवाई राष्ट्रवादाचा राजकीय वापर डिजिटल देखरेख (Digital Surveillance) डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे राज्याला नागरिकांवर अधिक नियंत्रण ठेवणे शक्य झाले आहे.

लोकशाही समोरील संरचनात्मक आव्हाने

- आर्थिक असमानता व भांडवल शाहीतील विषमता
- लोकवाद (Populism)
- ओळख-राजकारण (Identity Politics)
- माहिती युद्ध आणि सोशल मीडियाचा दुरुपयोग
- संस्थात्मक क्षीणताया घटकांमुळे लोकांचा पारंपरिक संस्थां वरील विश्वास कमी होतो आणि मजबूत नेतृत्वाच्या नावाखाली हुकूमशाही प्रवृत्ती वाढतात.

भारताच्या संदर्भात विश्लेषण

भारता मध्ये लोकशाहीची परंपरा मजबूत असली तरी सामाजिक विविधता, आर्थिक विषमता आणि राजकीय ध्रुवीकरण ही आव्हाने आहेत. भारतीय संविधानाने सत्ता विभाजन, स्वतंत्र न्यायपालिका आणि मूलभूत हक्क यांची हमी दिली आहे. नागरी समाज, माध्यमे आणि निवडणूक आयोग यांसारख्या संस्था लोकशाहीच्या टिकावासाठी महत्त्वाच्या आहेत. भारतासारख्या विविधता पूर्ण समाजात लोकशाही टिकवण्यासाठी समावेशक विकास आणि सामाजिक न्याय आवश्यक आहे.

लोकशाहीचे भविष्य

संभाव्यता व दिशा लोकशाहीचे भविष्य पूर्णतः नकारात्मक नाही. उलट, जागतिक पातळीवर नागरी चळवळी, मानवाधिकार चळवळी आणि डिजिटल पारदर्शकता यांमुळे लोकशाहीला नवे बळ मिळू शकते.

भविष्यासाठी महत्त्वाचे घटक

संविधानिक मूल्यांचे पुनर्स्थापन, संस्थांची स्वायत्तता, राजकीय साक्षरता ,पारदर्शक शासन, डिजिटल नैतिकता, लोकशाहीची गुणवत्ता (Quality of Democracy) सुधारण्यासाठी केवळ निवडणुका पुरेशा नसून उत्तरदायित्व आणि पारदर्शकता आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

हुकूमशाही आणि लोकशाही यांतील संघर्ष हा केवळ राजकीय नसून मूल्यांचा संघर्ष आहे. हुकूमशाही व्यवस्था तात्पुरते स्थैर्य देऊ शकते; परंतु दीर्घकालीन मानवी विकास, सामाजिक न्याय आणि स्वातंत्र्य यासाठी लोकशाही अधिक उपयुक्त ठरते. भविष्यात लोकशाहीचे अस्तित्व टिकवण्यासाठी संस्थात्मक मजबुती, नागरिकांचा सक्रिय सहभाग आणि जागतिक सहकार्य अत्यावश्यक आहे. लोकशाही ही स्थिर नसून गतिशील प्रक्रिया आहे. तिचे भविष्य नागरिकांच्या सजगतेवर अवलंबून आहे.

संदर्भ

1. Huntington, Samuel – The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century.
2. Levitsky, Steven & Way, Lucan – Competitive Authoritarianism.
3. Linz, Juan –Totalitarian and Authoritarian Regimes.
4. Dahl, Robert – On Democracy.
5. Freedom House Reports - वार्षिक अहवाल.
6. भारतीय संविधान व राज्यशास्त्र विषयक प्रामाणिक ग्रंथ.

ISBN-978-93-49938-08-3

स्त्रीवादी विचारसरणी: इतिहास आणि विकास

[१]मदने सुनिता रामभाऊ

[२]डॉ. बनसोडे विलास भारत

[१]संशोधक विद्यार्थिनी, के. जे. सोमैया महाविद्यालय, कोपरगाव

[२]दादा पाटील राजळे महाविद्यालय, आदिनाथनगर

Email: madanesunita001@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19754231

DOI: 10.5281/zenodo.19754231

प्रस्तावना

स्त्रीवादी विचारसरणीची संकल्पना व महत्त्व

स्त्रीवादी विचारसरणी ही समाजातील स्त्री-पुरुष असमानतेचे केवळ वर्णन करणारी नव्हे, तर त्या असमानतेच्या मुळाशी असलेल्या संरचनात्मक कारणांचे सखोल विश्लेषण करणारी विचारप्रणाली आहे. समाजातील सत्ता, अधिकार, संसाधने व संधी यांचे वितरण लिंगाधारित कसे होते, याचा चिकित्सक अभ्यास स्त्रीवाद करतो. पितृसत्ताक सामाजिक रचना, लैंगिक भेदभाव, रुढी-परंपरा, धार्मिक संकेत, कायदे आणि अर्थव्यवस्था यांमुळे स्त्रियांवर कसे अन्यायकारक नियंत्रण निर्माण होते, हे स्पष्ट करणे हा स्त्रीवादी विचारसरणीचा केंद्रबिंदू आहे. स्त्रीवादी विचारसरणी ही केवळ स्त्रियांच्या हक्कांची मागणी करणारी चळवळ नसून, मानवी स्वातंत्र्य, समानता, सामाजिक न्याय आणि मानवी प्रतिष्ठा या सार्वत्रिक मूल्यांशी निगडित अशी व्यापक तत्त्वज्ञानात्मक भूमिका आहे. स्त्रीवाद मानतो की समाजातील कोणत्याही गटाचे दमन हे अखेरीस संपूर्ण समाजाच्या लोकशाही आणि नैतिक अधःपतनास कारणीभूत ठरते. त्यामुळे स्त्री-मुक्ती ही केवळ स्त्रियांचीच नव्हे, तर संपूर्ण समाजाच्या मुक्तीची अट आहे, असा दृष्टिकोन स्त्रीवाद मांडतो. आधुनिक सामाजिक विज्ञानांमध्ये स्त्रीवादी विचारसरणीने ज्ञाननिर्मितीच्या पारंपरिक पद्धतींनाच मूलभूत आव्हान दिले आहे. इतिहासलेखनात पुरुषकेंद्रित दृष्टिकोन, राजकारणातील सार्वजनिक-खाजगी विभाजन, अर्थशास्त्रातील अदृश्य केलेले घरगुती श्रम आणि तत्त्वज्ञानातील 'तटस्थ मानव' ही संकल्पना स्त्रीवादी अभ्यासकांनी प्रश्नांकित केली. यामुळे 'कोणाचे ज्ञान? कोणासाठी ज्ञान?' असे मूलभूत प्रश्न पुढे आले. इतिहास, राजकारण, समाजशास्त्र, मानववंशशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान या सर्व क्षेत्रांत स्त्रीवादी दृष्टीकोनामुळे नव्या व्याख्या, नवे संशोधन विषय आणि नव्या विश्लेषणात्मक चौकटी विकसित झाल्या. त्यामुळे स्त्रीवाद

हा केवळ सामाजिक चळवळ न राहता, एक सशक्त बौद्धिक परंपरा, चिकित्सक पद्धती आणि परिवर्तनवादी सिद्धांत म्हणून ओळखला जाऊ लागला आहे.

प्रारंभीचा स्त्रीवादी विचार: उदारमतवादी स्त्रीवादाची पायाभरणी

स्त्रीवादी विचारसरणीचा प्रारंभीचा विकास अठराव्या व एकोणिसाव्या शतकातील उदारमतवादी राजकीय विचारसरणीशी घनिष्ठपणे जोडलेला आहे. या काळात व्यक्तिस्वातंत्र्य, विवेक, समानता आणि नैसर्गिक हक्क या संकल्पनांना महत्त्व प्राप्त झाले. तथापि, या मूल्यांचा लाभ मुख्यतः पुरुषांपुरताच मर्यादित राहिला. याच विसंगतीतून स्त्रियांनाही व्यक्ती म्हणून समान हक्क मिळायला हवेत, ही उदारमतवादी स्त्रीवादी भूमिका उदयास आली. या टप्प्यात स्त्रियांच्या शिक्षणाचा अधिकार, मालमत्तेवरील हक्क, विवाहातील कायदेशीर समानता आणि नागरिकत्वाचे अधिकार या मुद्द्यांवर भर देण्यात आला. स्त्री ही भावनिक, अविवेकी आणि पुरुषांवर अवलंबून असलेली व्यक्ती आहे, हा पारंपरिक समज मोडून काढण्याचा प्रयत्न या विचारप्रवाहाने केला. स्त्री ही विवेकी, नैतिक आणि स्वतंत्र निर्णय घेण्यास सक्षम आहे, हे सिद्ध करणे हे उदारमतवादी स्त्रीवादाचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. या विचारप्रवाहात Mary Wollstonecraft यांचे योगदान अत्यंत मूलभूत स्वरूपाचे आहे. त्यांच्या लेखनातून स्त्रियांच्या बौद्धिक क्षमतेवर समाजाने लादलेल्या कृत्रिम मर्यादा स्पष्टपणे समोर येतात. स्त्रियांचे दुय्यम स्थान हे निसर्गदत्त नसून, सामाजिक घडणीतून निर्माण झालेले आहे, हा युक्तिवाद त्यांनी प्रभावीपणे मांडला. उदारमतवादी स्त्रीवादाने कायदेशीर सुधारणा, शैक्षणिक संधी आणि सार्वजनिक जीवनातील सहभाग यांवर भर देत पुढील स्त्रीवादी चळवळींसाठी मजबूत पाया घातला. जरी या प्रवाहावर मध्यमवर्गीय व पाश्चात्त्य केंद्रीत असल्याची टीका झाली असली, तरी स्त्रीवादाच्या इतिहासात त्याचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

स्त्रीवादी चळवळीचा पहिला टप्पा: राजकीय हक्कांचा संघर्ष

स्त्रीवादी चळवळीचा पहिला टप्पा प्रामुख्याने राजकीय व कायदेशीर हक्कांच्या संघर्षाने ओळखला जातो. या टप्प्यात स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार, निवडणुकीत उमेदवारीचा हक्क, कायदेशीर ओळख आणि सार्वजनिक पदांवरील सहभाग मिळावा, ही प्रमुख मागणी होती. 'नागरिकत्व' ही संकल्पना केवळ पुरुषांपुरती मर्यादित नसून स्त्रियांनाही ती समानपणे लागू झाली पाहिजे, हा या चळवळीचा मूलाधार होता. पाश्चात्त्य देशांमध्ये उभ्या राहिलेल्या 'सफ्रजेट' चळवळींनी या संघर्षाला संघटित व आक्रमक स्वरूप दिले. निदर्शने, मोर्चे, लेखन, भाषणे आणि कायदेभंग अशा विविध मार्गांनी स्त्रियांनी राजकीय व्यवस्थेचे लक्ष वेधून घेतले. या संघर्षामुळे अनेक देशांत स्त्रियांना मतदानाचा हक्क प्राप्त झाला, जो स्त्रीवादी इतिहासातील एक महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. या टप्प्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे स्त्रीवादाचा संघटित, सार्वजनिक आणि राजकीय आंदोलनाच्या स्वरूपात

ISBN-978-93-49938-08-3

झालेला उदय. तथापि, या चळवळीची मर्यादा अशी होती की ती मुख्यतः मध्यमवर्गीय, शिक्षित आणि शहरी स्त्रियांच्या प्रश्नांपुरती केंद्रित राहिली. कामगार स्त्रिया, वांशिक अल्पसंख्याक आणि वसाहतग्रस्त समाजातील स्त्रिया यांचे प्रश्न तुलनेने दुर्लक्षित राहिले. यामुळेच पुढील काळात स्त्रीवादी विचारसरणीला आत्मपरीक्षण करावे लागले. वर्ग, वंश, साम्राज्यवाद आणि सामाजिक विषमता यांचा विचार केल्याशिवाय स्त्री-मुक्ती अपूर्ण राहील, ही जाणीव पुढील टप्प्यांसाठी दिशादर्शक ठरली.

दुसरा टप्पा: सामाजिक, सांस्कृतिक आणि वैचारिक विस्तार

दुसऱ्या टप्प्यात स्त्रीवादी विचारसरणीने केवळ कायदेशीर समानतेपुरते मर्यादित न राहता समाजाच्या खोलवर रुजलेल्या सांस्कृतिक आणि वैचारिक संरचनांचा अभ्यास सुरु केला. "वैयक्तिक हेच राजकीय असते" हा विचार या टप्प्याचा कणा ठरला. घरगुती जीवन, विवाह, मातृत्व, लैंगिकता आणि स्त्रीदेह यांसारख्या खासगी मानल्या जाणाऱ्या क्षेत्रांमध्येही सत्ता आणि राजकारण कार्यरत असते, हे या टप्प्यात स्पष्ट झाले. या काळात कुटुंब ही केवळ नैसर्गिक संस्था नसून, स्त्रीदमनाचे एक महत्त्वाचे केंद्र कसे ठरते, याचे विश्लेषण झाले. घरगुती श्रमांचे अवमूल्यन, स्त्रीच्या पुनरुत्पादक भूमिकेचे नैसर्गिकीकरण आणि लैंगिक नैतिकतेचे दुहेरी निकष यांवर तीव्र टीका करण्यात आली. त्यामुळे स्त्रीवादाचा व्याप्ती क्षेत्र कायद्यापलीकडे जाऊन संस्कृती, मानसशास्त्र आणि दैनंदिन जीवनापर्यंत विस्तारला. या टप्प्यात Simone de Beauvoir यांच्या विचारांनी स्त्रीवादी सिद्धांताला सखोल तात्त्विक अधिष्ठान दिले. "स्त्री जन्मत नाही, ती घडवली जाते" ही संकल्पना स्त्रीदमनाच्या सामाजिक बांधणीचे प्रभावी स्पष्टीकरण देते. स्त्रीचे दुय्यमत्व हे जैविक नसून सामाजिक आहे, हा निष्कर्ष स्त्रीवादी विचारांचा केंद्रबिंदू ठरला. दुसऱ्या टप्प्यातील स्त्रीवादाने पितृसत्ताक मूल्यव्यवस्थेवर मूलगामी प्रश्न उपस्थित करत सामाजिक परिवर्तनाची गरज अधोरेखित केली. कायदे बदलणे पुरेसे नसून, विचारसरणी, मूल्ये आणि सत्तासंबंध बदलणे आवश्यक आहे, ही जाणीव या टप्प्याची सर्वात महत्त्वाची देणगी मानली जाते.

तिसरा टप्पा: ओळख, भिन्नता आणि उत्तर-आधुनिक स्त्रीवाद

स्त्रीवादी चळवळीच्या तिसऱ्या टप्प्यात "सर्व स्त्रियांचा अनुभव सारखाच असतो" या गृहितकावर मूलभूत प्रश्न उपस्थित करण्यात आले. आधीच्या स्त्रीवादी विचारांमध्ये प्रामुख्याने पाश्चात्त्य, मध्यमवर्गीय आणि गोऱ्या स्त्रियांचे अनुभव केंद्रस्थानी होते, ही मर्यादा या टप्प्यात ठळकपणे समोर आली. वंश, वर्ग, जात, धर्म, लैंगिक ओळख आणि भौगोलिक-सांस्कृतिक संदर्भ यांनुसार स्त्रियांचे जीवनानुभव मोठ्या प्रमाणात वेगळे असतात, हे अधोरेखित करण्यात आले. याच पार्श्वभूमीवर ब्लॅक फेमिनिझम, दलित स्त्रीवाद, आदिवासी स्त्रीवाद आणि क्विअर फेमिनिझम यांसारख्या प्रवाहांचा

उदय झाला. या प्रवाहांनी 'दुहेरी' किंवा 'बहुपदरी दमन' (multiple oppression) या संकल्पनेवर भर दिला. उदाहरणार्थ, दलित स्त्रीला केवळ लिंगाच्या आधारेच नव्हे, तर जातीच्या आधारेही दडपशाहीला सामोरे जावे लागते. त्यामुळे स्त्रीवाद अधिक समावेशक आणि बहुआयामी होण्याची गरज स्पष्ट झाली. उत्तर-आधुनिक स्त्रीवादाने सार्वत्रिक सत्ये, एकसंध ओळख आणि स्थिर संकल्पना यांवर टीका केली. भाषा, ज्ञान आणि सत्ता यांचे परस्परसंबंध उघड करताना या प्रवाहाने असे दाखवून दिले की, ज्ञाननिर्मिती ही नेहमीच सत्तासंबंधांशी जोडलेली असते. "स्त्री" ही एकसमान, स्थिर ओळख नसून ती सामाजिक, सांस्कृतिक आणि भाषिक प्रक्रियांतून घडवली जाते, असा युक्तिवाद मांडण्यात आला. या टप्प्यात स्त्रीवादाने केवळ समाजावर टीका न करता स्वतःच्या वैचारिक चौकटींचेही आत्मपरीक्षण केले. कोणाचे अनुभव बोलले जात आहेत आणि कोणाचे दुर्लक्षित राहतात, हा प्रश्न केंद्रस्थानी आला. त्यामुळे स्त्रीवादी विचारसरणी अधिक लोकशाहीवादी, संवादप्रधान आणि आत्मचिंतनशील बनली.

भारतीय संदर्भातील स्त्रीवादी विचारसरणी

भारतीय स्त्रीवादी विचारसरणीचा विकास हा वसाहतवादी इतिहास, सामाजिक सुधारणा चळवळी आणि भारतीय समाजातील जातीय-पितृसत्ताक रचनेशी घट्टपणे जोडलेला आहे. उन्नीसाव्या शतकात स्त्रीशिक्षण, बालविवाह, सतीप्रथा, विधवा पुनर्विवाह आणि स्त्री-अधिकार यांसारख्या प्रश्नांभोवती स्त्रीवादी विचारांचा प्रारंभ झाला. या टप्प्यातील स्त्रीवाद मुख्यतः सामाजिक सुधारणांच्या चौकटीत कार्यरत होता. स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात भारतीय स्त्रियांनी सार्वजनिक जीवनात मोठ्या प्रमाणावर सहभाग घेतला. या सहभागामुळे स्त्री ही केवळ घरगुती क्षेत्रापुरती मर्यादित नसून राजकीय व सामाजिक परिवर्तनाची सक्रिय घटक आहे, ही जाणीव दृढ झाली. मात्र स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्रियांच्या प्रश्नांचे स्वरूप अधिक गुंतागुंतीचे बनले. कायदेशीर समानता असूनही सामाजिक वास्तवात असमानता टिकून राहिल्याचे स्पष्ट झाले. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय स्त्रीवादाने कामगार स्त्रिया, ग्रामीण स्त्रिया, दलित आणि आदिवासी स्त्रियांचे प्रश्न केंद्रस्थानी आणले. कुटुंबातील हिंसा, दहेजप्रथा, लैंगिक शोषण, कामाच्या ठिकाणी होणारा भेदभाव आणि राजकीय प्रतिनिधित्व यांसारख्या मुद्द्यांवर आंदोलनात्मक व वैचारिक काम झाले. भारतीय स्त्रीवादाने पाश्चात्त्य स्त्रीवादी सिद्धांतांचे अंधानुकरण न करता स्थानिक सामाजिक वास्तवाशी सुसंगत अशी स्वतंत्र आणि चिकित्सक वैचारिक दिशा विकसित केली.

निष्कर्ष

स्त्रीवादी विचारसरणीचा समकालीन अर्थ आणि महत्त्व

ISBN-978-93-49938-08-3

स्त्रीवादी विचारसरणीचा इतिहास हा स्थिर टप्प्यांचा संग्रह नसून सतत बदलणाऱ्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक वास्तवाशी संवाद साधणारी एक जिवंत परंपरा आहे. कायदेशीर समानतेपासून सुरु झालेला हा प्रवास आज सांस्कृतिक मूल्यव्यवस्था, मानसिक संरचना आणि सत्तासंबंधांच्या सूक्ष्म विश्लेषणापर्यंत पोहोचला आहे. स्त्रीवादाने लोकशाही, समानता आणि न्याय या संकल्पनांना अधिक व्यापक आणि अर्थपूर्ण बनवले आहे. समकालीन काळात स्त्रीवादी विचारसरणी अधिक समावेशक, बहुआयामी आणि जागतिक स्वरूपाची होताना दिसते. ती केवळ स्त्रियांच्या मुक्तीपुरती मर्यादित न राहता सर्व प्रकारच्या दडपशाही—जातीय, वर्गीय, वांशिक आणि लैंगिक—यांच्या विरोधातील मानवी संघर्षाशी जोडली गेली आहे. त्यामुळे स्त्रीवाद हा आधुनिक समाजातील सामाजिक परिवर्तनाचा एक अपरिहार्य, सशक्त आणि सतत विकसित होत राहणारा बौद्धिक व राजकीय प्रवाह ठरतो.

संदर्भ

1. बुवे, विद्या. (2005). स्त्रीवाद: सिद्धांत आणि चळवळ. पुणे: साधना प्रकाशन.
2. देशपांडे, सुहास. (2012). समाजशास्त्रीय विचारप्रवाह. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
3. (स्त्रीवादी सिद्धांतावरील प्रकरण)
4. फुले, सावित्रीबाई. (2011). काव्यफुले (नवीन आवृत्ती). पुणे: महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.
5. पवार, मंगला. (2010). भारतीय स्त्री चळवळीचा इतिहास. औरंगाबाद: दिशा प्रकाशन.
6. राऊत, शारदा. (2014). स्त्री प्रश्न: सिद्धांत आणि व्यवहार. मुंबई: ग्रंथाली.
7. साळवे, उषा. (2016). दलित स्त्रीवाद: संकल्पना आणि संघर्ष. नागपूर: लोकवाङ्मय गृह.

हवामान बदल आणि शाश्वत विकास

[१]सचिता गोविंद ढेरे

[२]प्रा. डॉ. संजय श. लांडगे

[१]के. जे. सोमैया महाविद्यालय, कोपरगाव, अहिल्यानगर, महाराष्ट्र

[२]डॉ. बी.एन. पी. कला, श्रीमती. एस. जी. जी., वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, लोणावळा, जि. पुणे.

सा. फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

Email: sachitadhere@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19754337

DOI: 10.5281/zenodo.19754337

सारांश

२१ व्या शतकातील सर्वात गंभीर जागतिक समस्या म्हणजे हवामान बदल होय. औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, जीवाश्म इंधनांचा वाढता वापर, जंगलतोड आणि अनियंत्रित संसाधन वापर यामुळे पृथ्वीच्या पर्यावरणीय संतुलनावर गंभीर परिणाम झाला आहे. हवामान बदलाचा परिणाम पर्यावरण, अर्थव्यवस्था, अन्नसुरक्षा, जलस्रोत, जैवविविधता आणि मानवी जीवनावर होत आहे. शाश्वत विकास ही संकल्पना वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर परिणाम न होऊ देण्यावर आधारित आहे. या संशोधनात हवामान बदलाची कारणे, परिणाम, भारतातील परिस्थिती, शाश्वत विकासाची भूमिका व उपाययोजना यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द: हवामान बदल, शाश्वत विकास, भारताचे परराष्ट्र धोरण, हवामान कूटनीती, पर्यावरणीय सहकार्य.

प्रस्तावना

परराष्ट्र धोरण, हवामान बदल आणि शाश्वत विकास (SDGs) यांचा परस्परांशी घट्ट संबंध आहे. जागतिक तापमानवाढ रोखण्यासाठी पॅरिस करारासारखे जागतिक करार, राष्ट्रीय स्तरावर निर्धारित योगदान (NDCs) आणि हरित तंत्रज्ञानासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आवश्यक आहे. भारत आपली मुत्सद्देगिरी SDGs शी जोडून शाश्वत विकासाला प्राधान्य देत आहे. हवामान बदल हे आता राष्ट्रीय सुरक्षेचे आव्हान बनले असून, जागतिक डिप्लोमसी द्वारे या संकटाचा सामना करणे गरजेचे आहे. २१व्या शतकात हवामान बदल हा जगासमोर उभा असलेला सर्वात गंभीर प्रश्न आहे.

औद्योगिकीकरण, जीवाश्म इंधनांचा वाढता वापर, जंगलतोड आणि अनियंत्रित शहरीकरण यामुळे पृथ्वीच्या तापमानात वाढ होत आहे. या परिस्थितीचा परिणाम पर्यावरण, अर्थव्यवस्था आणि मानवी जीवनावर मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. भारत हा विकसनशील देश असून त्याच्या विकासाच्या गरजा आणि पर्यावरणीय संरक्षण यामध्ये संतुलन राखणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे भारताने आपल्या परराष्ट्र धोरणामध्ये हवामान बदल आणि शाश्वत विकासाला महत्त्वपूर्ण स्थान दिले आहे. जागतिक स्तरावर हवामान बदलाच्या समस्येवर उपाय शोधण्यासाठी भारताने अनेक आंतरराष्ट्रीय करार, संघटना आणि उपक्रमांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला आहे. हवामान बदल म्हणजे पृथ्वीच्या तापमान, पर्जन्यमान, ऋतुचक्र व वातावरणीय प्रक्रियांमध्ये दीर्घकालीन बदल होणे होय. औद्योगिक क्रांतीनंतर कार्बन डायऑक्साइड व हरितगृह वायूंचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढले आहे. मानवी क्रियांमुळे पर्यावरणीय ऱ्हास वाढून जागतिक तापमान वाढ, हिमनग वितळणे, समुद्र पातळी वाढ आणि नैसर्गिक आपत्ती वाढत आहेत हवामान बदल हा सामाजिक-आर्थिक विकासाशी थेट संबंधित आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- हवामान बदलाचा पर्यावरण व समाजावर परिणाम समजून घेणे
- शाश्वत विकासाची भूमिका स्पष्ट करणे.
- हवामान बदल आणि शाश्वत विकासाच्या संकल्पनांचा अभ्यास करणे.
- भारताच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये हवामान बदलाचे स्थान स्पष्ट करणे.
- हवामान बदल आणि शाश्वत विकासाच्या संदर्भात भारतासमोरील आव्हाने समजून घेणे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधात संशोधनासा विश्लेषनात्मक अभ्यास या संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात येईल.

दुय्यम माहिती स्रोत

संशोधन लेख, पुस्तके, सरकारी अहवाल, विकिपिडिया, संपादकीय इ.

क्योटो करार

हा आंतरराष्ट्रीय करार असून ज्याचा उद्देश कार्बन डाय-ऑक्साईडचे उत्सर्जन आणि वातावरणातील हरितगृह वायू यांचे प्रमाण कमी करणे होय. हा करार १९९७ मध्ये संमत झाला आणि २००५ साली प्रत्यक्षात आला. करारात मुख्यतः हरितगृह वायू कमी करण्यासाठी वातावरणात प्रदूषक वायू सोडण्याबाबत विकसित देशांनी स्वतःवर निर्बंध घालून घेण्याची तरतूद आहे. तसेच जहाज

वाहतुकीतून होणारे वायू उत्सर्जन नियंत्रित करणे ही बाब सुद्धा या परिषदेमध्ये चर्चिली गेली.

पॅरिस करार

१२ डिसेंबर २०१५ रोजी पॅरिस येथे १९५ देशांनी स्वीकारलेला, जागतिक तापमानवाढ ठेवण्यासाठीचा एक ऐतिहासिक, कायदेशीररित्या बंधनकारक आंतरराष्ट्रीय हवामान करार आहे. याचा मुख्य उद्देश हरितगृह वायू उत्सर्जन कमी करणे, हवामान बदलाचा सामना करणे आणि शाश्वत भविष्यासाठी आर्थिक मदत करणे हा आहे. भारत ३ ऑगस्ट २०१६ रोजी या करारात अधिकृतपणे सामील झाला. भारताने २०३० पर्यंत कार्बन उत्सर्जनात ३३% ते ३५% घट करण्याचे लक्ष्य ठेवले आहे. हा करार कायदेशीररित्या बंधनकारक आहे, जे हवामान बदलाशी लढण्यासाठी देशांना जबाबदार धरते. हरितगृह वायू उत्सर्जन कमी करणे, हवामान बदलाशी जुळवून घेणे आणि विकसित देशांकडून विकसनशील देशांना आर्थिक मदत पुरवणे.

हवामान बदलाची कारणे

हवामान बदल म्हणजे पृथ्वीच्या हवामानातील दीर्घकालीन बदल. यामध्ये तापमान वाढ, पर्जन्यमानातील बदल, समुद्र पातळी वाढ, चक्रीवादळांची तीव्रता वाढणे इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. हवामान बदलाचे मुख्य कारण म्हणजे हरितगृह वायूंचे उत्सर्जन. प्रमुख हरितगृह वायूंमध्ये कार्बन डायऑक्साइड, मिथेन आणि नायट्रस ऑक्साइड यांचा समावेश होतो. ज्वालामुखी क्रिया, महासागरीय प्रवाह हवामान बदलाला कारणीभुत रतात. मानवी क्रियांमुळे पर्यावरणीय संसाधनांवर प्रचंड दबाव निर्माण झाला असून जागतिक तापमानवाढ वेगाने वाढत आहे.

- **हरितगृह वायूंची वाढ**

औद्योगिकीकरण, वाहनांची वाढ आणि इंधन जाळल्यामुळे वातावरणात कार्बन डायऑक्साइड, मिथेन आणि नायट्रस ऑक्साइड यांसारख्या हरितगृह वायूंचे प्रमाण वाढते. त्यामुळे पृथ्वीचे तापमान वाढते.

- **जंगलतोड**

जंगलतोड झाल्यामुळे कार्बन डायऑक्साइड शोषून घेणारी झाडे कमी होतात. त्यामुळे वातावरणात कार्बनचे प्रमाण वाढते आणि हवामान बदलाला चालना मिळते.

- **औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरण**

औद्योगिक कारखाने, वीज निर्मिती केंद्रे आणि शहरांचा विस्तार यामुळे प्रदूषण वाढते. त्यामुळे हवामानातील संतुलन बिघडते.

- **जीवाश्म इंधनाचा वापर**

ISBN-978-93-49938-08-3

कोळसा, पेट्रोल आणि डिझेल यांसारख्या जीवाश्म इंधनांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केल्यामुळे कार्बन उत्सर्जन वाढते.

- **शेती आणि पशुपालन**

आधुनिक शेतीत रासायनिक खतांचा वापर आणि पशुपालनातून मिथेन वायू मोठ्या प्रमाणावर निर्माण होतो, जो हवामान बदलासाठी जबाबदार असतो.

- **लोकसंख्या वाढ**

लोकसंख्या वाढल्यामुळे नैसर्गिक संसाधनांवर ताण वाढतो. अधिक ऊर्जा, अन्न, पाणी आणि जमिनीची गरज निर्माण होते.

हवामान बदलाचे परिणाम

पर्यावरणीय परिणाम, तापमान वाढ, दुष्काळ व पूर, जैवविविधतेचा ऱ्हास, कृषी उत्पादन घट, पाणीटंचाई, ऊर्जा संकट, स्थलांतर, आरोग्य समस्या, अन्नसुरक्षा धोक्यात, भारतामध्ये मान्सून मध्ये बदल होत असून कृषी व्यवस्थेवर गंभीर परिणाम होत आहेत.

हवामान बदल आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण

भारताचे परराष्ट्र धोरण हे राष्ट्रीय हितसंबंध, विकासाच्या गरजा आणि जागतिक सहकार्य यावर आधारित आहे. हवामान बदलाच्या संदर्भात भारताने सामायिक पण भिन्न जबाबदारी या तत्त्वावर भर दिला आहे. भारताने आंतरराष्ट्रीय मंचांवर विकसनशील देशांच्या हितांचे प्रतिनिधित्व केले आहे. प्रमुख आंतरराष्ट्रीय करारांना मान्यता दिली आहे. भारत काही हवामान करारांचा भाग आहे. United Nations Framework Convention on Climate Change (1992), क्योटो करार (1997), पॅरिस करार (2015) या करारांद्वारे भारताने कार्बन उत्सर्जन कमी करण्यासाठी आणि हरित ऊर्जा वाढवण्यासाठी प्रयत्न केले आहेत. भारत सरकारने हवामान बदलावरील राष्ट्रीय कृती योजना (2008) लागू केला. या अंतर्गत आठ मिशन्स आहेत सौर मिशन, ऊर्जा कार्यक्षमता मिशन, जल मिशन, हरित भारत मिशन, आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडी. भारताने आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडीची स्थापना करून सौर ऊर्जा क्षेत्रात जागतिक सहकार्य वाढवले आहे. भारत हवामान न्याय, हरित तंत्रज्ञान हस्तांतरण, आर्थिक मदत, विकसनशील देशांचे हित संरक्षण मुद्द्यांवर भर देतो. भारत BASIC, G-77 सारख्या गटांमध्ये सक्रिय भूमिका बजावतो.

शाश्वत विकास

वर्तमान गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या संसाधनांवर परिणाम न होऊ देणे. शाश्वत विकास उद्दिष्टे हि हवामान बदल व नियंत्रणासाठी महत्त्वपूर्ण मानली जातात. भावी पिढ्यांच्या गरजा

पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करता, वर्तमानकाळातील गरजा पूर्ण करणारा विकास होय. यालाच 'टिकाऊ विकास' असेही म्हणतात. शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास जो सध्याच्या पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर परिणाम होऊ देत नाही. 1987 मध्ये World Commission on Environment and Development च्या ब्रुंटलँड अहवाल मध्ये ही संकल्पना स्पष्ट करण्यात आली.

शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे

संयुक्त राष्ट्राने शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे घोषित केले. यात 2030 पर्यंत साध्य करावयाची 17 उद्दिष्टे सांगितली आहेत. भारतासाठी ही उद्दिष्टे केवळ देशांतर्गत उद्दिष्टे नाहीत तर आंतरराष्ट्रीय वचनबद्धता देखील आहेत जी त्याच्या राजकीय भूमिकेला आकार देतात.

- सर्वत्र गरिबी नष्ट करणे.
- भूक संपवणे, अन्नसुरक्षा आणि शाश्वत शेती.
- चांगले आरोग्य आणि कल्याण, निरोगी जीवन सुनिश्चित करणे.
- दर्जेदार शिक्षण सर्वसमावेशक व समतापूर्ण शिक्षण.
- लिंग समानता, महिला सक्षमीकरण.
- स्वच्छ पाणी आणि स्वच्छता, सर्वांना पाणी आणि स्वच्छता उपलब्ध करून देणे.
- परवडणारी आणि स्वच्छ ऊर्जा, शाश्वत ऊर्जा.
- सभ्य काम आणि आर्थिक वाढ, शाश्वत आर्थिक वाढ.
- उद्योग, नवकल्पना आणि पायाभूत सुविधा, लवचिक पायाभूत सुविधा.
- असमानता कमी करणे, देशांतर्गत आणि देशांमधील असमानता कमी करणे.
- शाश्वत शहरे आणि समुदाय, शहरे सुरक्षित व टिकाऊ करणे.
- जबाबदार उपभोग आणि उत्पादन, शाश्वत उपभोग.
- हवामान कृती, हवामान बदलाचा सामना करणे.
- पाण्याखालील जीवन, महासागर आणि सागरी संसाधने जपणे.
- जमिनीवरील जीवन, जैवविविधता आणि जंगलांचे रक्षण.
- शांतता, न्याय आणि मजबूत संस्था, न्याय व शांतता.
- उद्दिष्टांसाठी भागीदारी

शाश्वत विकास पुढील तत्त्वांवर आधारित आहे

पर्यावरणीय संतुलन राखणे, नैसर्गिक संसाधनांचा मर्यादित वापर,सामाजिक न्याय आणि समानता, पिढ्यानुपिढ्यांची जबाबदारी , सहभागी विकास होय. भारतामध्ये पुढील उपक्रम राबविण्यात येत

ISBN-978-93-49938-08-3

आहेत: हवामान बदलावरील राष्ट्रीय क्रती योजना, नूतनीकराणक्षम उर्जा मोहीम, जल संवर्धन कार्यक्रम, हरित शहरे संकल्पना, भारतामध्ये हवामान अनुकूलन व शाश्वत उपजीविका धोरणांवर भर दिला जात आहे.

हवामान बदल नियंत्रणासाठी उपाययोजना

सौर व पवन ऊर्जा वापर, कार्बन उत्सर्जन कमी करणे, वृक्षारोप, हवामान-स्मार्ट शेती, जल व्यवस्थापन, आपत्ती व्यवस्थापन, पर्यावरण शिक्षण, लोकसहभाग, हरित तंत्रज्ञान

हवामान बदल आणि भारतासमोरील आव्हाने

- वाढती ऊर्जा मागणी
- औद्योगिकीकरण
- आर्थिक विकासाची गरज
- हवामान वित्तीय सहाय्य

निष्कर्ष

हवामान बदल ही केवळ पर्यावरणीय समस्या नसून सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय आव्हान आहे. शाश्वत विकासाच्या माध्यमातूनच हवामान बदलाचे दुष्परिणाम कमी करता येतील. सरकार, उद्योग आणि समाज यांचे संयुक्त प्रयत्न आवश्यक आहेत. विकसित आणि विकसनशील देशांनी तंत्रज्ञान आणि आर्थिक मदत देऊन शाश्वत विकासाचे लक्ष्य पूर्ण करण्यासाठी एकत्र येणे आवश्यक आहे. हवामान बदल आणि शाश्वत विकास हे भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील महत्त्वाचे घटक बनले आहेत. भारताने आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, हरित ऊर्जा आणि शाश्वत विकासाच्या माध्यमातून जागतिक स्तरावर सकारात्मक भूमिका बजावली आहे. भारताने आपले परराष्ट्र धोरण संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकास ध्येयांशी स्थिरपणे जोडले आहे. ज्यामुळे केवळ एक उदयोन्मुख शक्ती म्हणूनच नव्हे तर एक जबाबदार जागतिक भागीदार म्हणूनही त्याची भूमिका बळकट झाली आहे.

संदर्भ

1. सहस्त्रबुद्धे, उत्तरा; पेंडसे, अरुणा, आंतरराष्ट्रीय संबंध : शीतयुधोत्तर व जागतिकीकरणाचे राजकारण, ओरिएंट लाँगमन, २००८.
2. ढ्मढ़ेरे एस व्ही. शाश्वत विकास आणि भारत, डायमंड पब्लिकेशन.
3. गोवारीकर. वसंत . (2009). हवामान बदल आणि मानवी जीवन. पुणे, मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
4. गाडगीळ माधव, गुहा, रामचंद्र, (2001), पर्यावरण आणि विकास, पुणे, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
5. गाडगीळ माधव, (2010), पर्यावरणाचा इतिहास, पुणे, डायमंड पब्लिकेशन्स.

6. अग्रवाल अनिल, नारायण सुनीता, (2002), भारताचा पर्यावरण अहवाल, नवी दिल्ली, सेंटर फॉर सायन्स अँड एन्व्हायर्नमेंट.
7. Sharma K.K. (2024) Climate Change and Human Adaptation in India
8. Intergovernmental Panel on Climate Change. (2021). Climate Change Report.
9. Sunita Narain. Conflicts of Interest: My Journey through India's Green Movement.
10. Ministry of External Affairs. Indias Foreign Policy and Climate Diplomacy.
11. NITI Aayog. Strategy for Sustainable Development.

ISBN-978-93-49938-08-3

कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि भारतीय अर्थव्यवस्था: संभाव्यता आणि वास्तव

शिंगाडे अभिजीत मनोहर

संशोधक विद्यार्थी, अनेकान्त एज्युकेशन सोसायटीचे, तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती

ता. बारामती, जि. पुणे, ४१३१०२

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19754435

DOI: 10.5281/zenodo.19754435

प्रस्तावना

एआयचे असंख्य फायदे असूनही, संभाव्य नकारात्मक परिणामांबद्दल चिंता मोठ्या प्रमाणात आहे. नोकरी गमावणे आणि नैतिक समस्यांमध्ये वाढ होणे यासारख्या चिंतांसाठी बराच विचार आणि सक्रिय धोरण तयार करणे आवश्यक आहे. दीर्घकालीन वाढ आणि विकासासाठी एआयचे धोके कमी करताना त्याचे सकारात्मक परिणाम जास्तीत जास्त वाढवणारा समतोल राखणे आवश्यक आहे. या लेखाचे उद्दिष्ट भारतीय अर्थव्यवस्था आणि व्यवस्थापन पद्धतींवर एआयच्या परिणामांचे व्यापक विश्लेषण सादर करणे आहे, ज्यामध्ये त्याचे फायदे आणि संभाव्य तोटे दोन्ही विचारात घेतले आहेत. जगभरातील व्यवसाय कसे चालवायचे हे बदलणारी कृत्रिम बुद्धिमत्ता (एआय) ही एक शक्तिशाली शक्ती बनली आहे. भारतातील अनेक व्यवसायांनी सेवा सुधारण्याच्या, कामकाज सुलभ करण्याच्या आणि वाढीला चालना देण्याच्या आश्वासनाचा फायदा घेत एआय स्वीकारला आहे. टाटा कन्सल्टन्सी सर्व्हिसेस (टीसीएस) नावाच्या एका सुप्रसिद्ध भारतीय आयटी दिग्गज कंपनीने सर्जनशीलता वाढविण्यासाठी, व्यवसाय प्रक्रिया सुलभ करण्यासाठी आणि आयटी उद्योगात आणि त्यापलीकडे डिजिटल परिवर्तनाला गती देण्यासाठी एआय एकत्रित करण्यात अग्रणी म्हणून स्वतःचे नाव कमावले आहे. हा अभ्यास भारतीय अर्थव्यवस्था आणि व्यवस्थापन तंत्रांवर एआयच्या धोरणात्मक वापराच्या परिणामांचा शोध घेतो. शैक्षणिक पेपर्स, उद्योग अहवाल आणि सरकारी प्रकाशने यासारख्या विविध विश्वासार्ह स्त्रोतांकडून ज्ञान गोळा करून भारताच्या व्यवस्थापकीय आणि आर्थिक वातावरणावर एआयच्या प्रभावाच्या जटिल गतिशीलतेचा प्रकाश टाकणे हे या लेखाचे उद्दिष्ट आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर परिणाम: भारतीय अर्थव्यवस्थेवर एआयचा प्रभाव खालीलप्रमाणे अभ्यासता

येत.

जीडीपी वाढ

नॅशनल कौन्सिल ऑफ अप्लाइड इकॉनॉमिक रिसर्च (NCAER) ने केलेल्या अंदाजानुसार, भारताचा GDP ७.४% वाढेल. भविष्यातील काळात भारताच्या GDP वाढीवर AI चा महत्त्वपूर्ण परिणाम होण्याचा अंदाज आहे. नॅशनल असोसिएशन ऑफ सॉफ्टवेअर अँड सर्व्हिस कंपनीज (NASSCOM) नुसार, २०३५ पर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्थेत एआयचे योगदान ९६७ अब्ज डॉलर्स असेल. यामुळे भारताला २०२५ पर्यंत ५ ट्रिलियन डॉलर्सच्या जीडीपीचे उद्दिष्ट १०% ने गाठण्यास मदत होईल. येत्या काही वर्षांत, भारताच्या जीडीपी विकासावर एआयचा प्रभाव वाढेल असा अंदाज आहे. वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरमच्या अंदाजानुसार २०३० पर्यंत एआयमुळे भारतात ४ कोटी नवीन रोजगार निर्माण झाले असतील. २०३५ पर्यंत, एआय भारताच्या अर्थव्यवस्थेला ९५७ अब्ज डॉलर्सने वाढवेल असा अंदाजही या सर्वेक्षणात वर्तवण्यात आला आहे. नॅशनल असोसिएशन ऑफ सॉफ्टवेअर अँड सर्व्हिस कंपनीज (NASSCOM) नुसार, २०३५ पर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्थेत एआयचे योगदान ९६७ अब्ज डॉलर्स असेल. यामुळे भारताला २०२५ पर्यंत ५ ट्रिलियन डॉलर्सच्या जीडीपीचे उद्दिष्ट १०% ने गाठण्यास मदत होईल. वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरमच्या अंदाजानुसार, २०३० पर्यंत भारतात एआय ४ कोटी नवीन रोजगार निर्माण करू शकेल. सर्वेक्षणात असेही भाकीत केले आहे की २०३५ पर्यंत एआय भारताच्या अर्थव्यवस्थेला ९५७ अब्ज डॉलर्सने वाढवेल. या अंदाजांनुसार, येत्या काळात भारताच्या जीडीपी विकासावर एआयचा लक्षणीय आणि अनुकूल परिणाम होण्याची अपेक्षा आहे. उत्पादकता वाढवून, नवीन वस्तू आणि सेवांची निर्मिती सुलभ करून आणि जागतिक स्पर्धात्मकता वाढवून, एआय जीडीपी वाढ वाढवेल असा अंदाज आहे.

उद्योगावर परिणाम

अनेक भारतीय उद्योग असे आहेत ज्यांवर एआयचा मोठा प्रभाव पडण्याची अपेक्षा आहे, ज्यात खालील उद्योग समाविष्ट आहेत.

- **शेती:** एआय पिकांचे उत्पादन वाढवू शकते, पिकांचे नुकसान कमी करू शकते आणि कृषी उत्पादनाची गुणवत्ता वाढवू शकते. उदाहरणार्थ, भारतात कीटक आणि रोगांचा लवकर शोध घेण्यासाठी तसेच सिंचन आणि खतांचा वापर अधिक चांगल्या प्रकारे करण्यासाठी एआयचा वापर केला जात आहे.
- **उत्पादन:** उत्पादन प्रक्रिया स्वयंचलित करण्यासाठी, उत्पादनाची गुणवत्ता वाढविण्यास आणि खर्च कमी करण्यास एआय मदत करू शकते. उदाहरणार्थ, भारतात असेंब्ली लाइन प्रक्रिया

ISBN-978-93-49938-08-3

स्वयंचलित करण्यासाठी आणि उपकरणातील दोषांचा अंदाज घेण्यासाठी आणि थांबवण्यासाठी एआयचा वापर केला जात आहे.

- **आरोग्य सेवा:** एआयमध्ये आरोग्यसेवा वितरण वैयक्तिकृत करण्याची, रोग निदान आणि उपचार सुधारण्याची आणि नवीन औषधे आणि उपचार तयार करण्याची क्षमता आहे. उदाहरणार्थ, वैद्यकीय वापरासाठी नवीन इमेजिंग अल्गोरिदम तयार करण्यासाठी आणि वैयक्तिकृत कर्करोग उपचार पद्धती तयार करण्यासाठी भारतात एआयचा वापर केला जात आहे.
- **शिक्षण:** एआयमध्ये शिक्षणाचे वैयक्तिकरण करण्याची, शैक्षणिक दर्जा वाढवण्याची आणि सुलभता वाढवण्याची क्षमता आहे. उदाहरणार्थ, भारतात विद्यार्थ्यांसाठी वैयक्तिकृत शिक्षण योजना तयार करण्यासाठी आणि प्रशिक्षकांना रिअल टाइममध्ये अभिप्राय देण्यासाठी एआयचा वापर केला जात आहे.
- **वित्त:** एआय वित्तीय सेवांचे ऑटोमेशन, वित्तीय बाजारपेठांची प्रभावीता वाढवणे आणि कमी फसवणूक करण्यास मदत करू शकते. उदाहरणार्थ, भारतात एआयचा वापर आर्थिक फसवणूक शोधण्यासाठी आणि रोखण्यासाठी तसेच कर्ज प्रक्रिया स्वयंचलित करण्यासाठी केला जात आहे.

एआयचा उत्पादकतेवर होणारा परिणाम

भारतात एआयमुळे उत्पादकता लक्षणीयरीत्या वाढेल असा अंदाज आहे. एआय संघटनांना टास्क ऑटोमेशन, चांगले निर्णय घेण्यास आणि प्रक्रिया ऑप्टिमायझेशनमध्ये मदत करू शकते. यामुळे उत्पादकतेत लक्षणीय वाढ होऊ शकते, ज्यामुळे जीडीपी वाढ वाढेल. उदाहरणार्थ, भारतात सध्या एआयचा वापर मार्केटिंग मोहिमा वैयक्तिकृत करण्यासाठी आणि ग्राहक समर्थन क्रियाकलाप स्वयंचलित करण्यासाठी केला जात आहे. अनेक भारतीय आर्थिक क्षेत्रांमध्ये, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) मध्ये उत्पादन वाढवण्याची क्षमता आहे. २०३० पर्यंत, कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा अवलंब केल्याने भारताच्या GDP मध्ये अंदाजे $९५७ अब्जने वाढ होऊ शकते, ज्यामध्ये चांगली उत्पादकता या वाढीच्या सुमारे १५% योगदान देईल, असे मॅककिन्से ग्लोबल इन्स्टिट्यूटच्या अहवालात म्हटले आहे.

एआय उत्पादकता वाढवण्याचे अनेक मार्ग आहेत, ते खालीलप्रमाणे,

- **कार्यांचे ऑटोमेशन:** एआय विविध कार्ये स्वयंचलित करू शकते, साध्या संज्ञानात्मक प्रक्रियांपासून ते जटिल मॅन्युअल कामांपर्यंत. हे ऑटोमेशन मानवी संसाधनांना अधिक नाविन्यपूर्ण आणि धोरणात्मक प्रकल्पांमध्ये समर्पित करण्यासाठी मोकळे करते.
- **सुधारित निर्णय घेण्याची क्षमता:** एआय व्यापक डेटा विश्लेषणावर आधारित अंतर्दृष्टीपूर्ण विश्लेषणे आणि सूचना देऊन व्यावसायिकांना शहाणे निर्णय घेण्यास सुसज्ज करते.

- **प्रक्रिया ऑप्टिमायझेशन:** एआय कंपन्यांना प्रक्रियेतील अकार्यक्षमता शोधून आणि त्यांचे निराकरण करून त्यांचे कामकाज सुलभ करण्यास मदत करते.

एआयचा रोजगार निर्मितीवर होणारा परिणाम

अनेक भारतीय उद्योगांमध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्ता (एआय) वेगाने समाविष्ट केली जात आहे, ज्यामुळे तंत्रज्ञान आणि नोकरी वाढ दोन्ही मोठ्या प्रमाणात प्रगती करत आहेत. डेटा आणि विश्लेषणानुसार, अनेक महत्त्वाच्या क्षेत्रांमध्ये कामाच्या संधींमध्ये लक्षणीय वाढ होत आहे. NASSCOM च्या एका सर्वेक्षणानुसार, भारतीय आयटी क्षेत्रात २०२५ पर्यंत कृत्रिम बुद्धिमत्तेशी संबंधित १० लाख रोजगारांची भर पडण्याची अपेक्षा आहे. याव्यतिरिक्त, NASSCOM च्या एका विचारशील सर्वेक्षणातून असे दिसून आले आहे की ८०% भारतीय आयटी कंपन्या पुढील वर्षात नवीन एआय प्रतिभा नियुक्त करण्याचा मानस ठेवतात. बेंगळुरूमध्ये गुगल एआय संशोधन सुविधा उघडल्याने एआय संशोधन आणि विकासात शेकडो नवीन रोजगार निर्माण होतील याचा अतिरिक्त पुरावा मिळतो. मॅककिन्से ग्लोबल इन्स्टिट्यूटच्या अंदाजानुसार, भारतीय औद्योगिक क्षेत्रात एआयच्या तैनातीमुळे २०३० पर्यंत ९,५०,००० नवीन नोकऱ्या निर्माण होऊ शकतात. रोजगार निर्मितीवरील संभाव्य प्रभावाला आणखी पाठिंबा देण्यासाठी, भारत सरकारने एआय क्षमतांमध्ये, विशेषतः उत्पादन उद्योगात, १० लाख लोकांना प्रशिक्षित करण्याचा कार्यक्रम सुरु केला आहे. टाटा मोटर्सने त्यांच्या उत्पादन सुविधांमध्ये एआय-चालित रोबोट्सचा समावेश केल्याने एआय-चालित रोबोटिक्स आणि देखभालीमध्ये नवीन रोजगार संधी निर्माण होण्याची शक्यता अधोरेखित होते. वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरमच्या अंदाजानुसार, २०३० पर्यंत भारतीय आरोग्यसेवा क्षेत्रात १० लाख नवीन रोजगार निर्माण करण्याची क्षमता एआयमध्ये आहे. आरोग्यसेवा उद्योगासाठी एआय संशोधन आणि विकासावर १ अब्ज डॉलर्स खर्च करण्याचे भारत सरकारचे वचन देखील रोजगार निर्मितीच्या आशावादी अंदाजात योगदान देते. अपोलो हॉस्पिटल्सने एआय-चालित कर्करोग निदान साधनाचे लॉंचिंग हे एआय-चालित वैद्यकीय इमेजिंग आणि डायग्नोस्टिक्समध्ये नवीन रोजगार वाढीच्या क्षमतेचे एक प्रमुख उदाहरण आहे केपीएमजीच्या विश्लेषणानुसार, २०३० पर्यंत, भारतीय शिक्षण उद्योगात एआय ५ दशलक्ष नवीन रोजगार निर्माण करण्यास मदत करू शकते. देशातील सर्व विद्यार्थ्यांसाठी एआयद्वारे समर्थित शिक्षण सामग्री तयार करण्याच्या भारत सरकारच्या उद्दिष्टामुळे ही क्षमता अधिक बळकट होते. एआय-समर्थित शैक्षणिक तंत्रज्ञानात नवीन नोकऱ्या निर्माण करण्याचे एक प्रमुख उदाहरण म्हणजे बायजू, एक प्रसिद्ध भारतीय ऑनलाइन शिक्षण प्रदाता आहे जो आपल्या विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षण वैयक्तिकृत करण्यासाठी एआय वापरतो. गार्टनरच्या अभ्यासानुसार, एआयमुळे २०२५ पर्यंत भारतीय ग्राहक सेवा उद्योगात ४० लाख नवीन नोकऱ्या निर्माण होऊ शकतात. रोजगार निर्मितीच्या क्षमतेला आणखी पाठिंबा देताना, अलीकडील केपीएमजी सर्वेक्षणातून असे दिसून आले आहे की ७०% भारतीय

ISBN-978-93-49938-08-3

उद्योग पुढील वर्षाच्या आत एआय-चालित ग्राहक सेवा चॅटबॉट्स वापरण्याचा मानस करतात. उल्लेखनीय म्हणजे, फ्लिपकार्ट, एक आघाडीची भारतीय ई-कॉमर्स कंपनी, ग्राहक समर्थनासाठी एआय-चालित चॅटबॉट्स वापरते, हे उदाहरण देते की एआय ग्राहक सेवेमध्ये नवीन नोकरीच्या भूमिका कशा सक्रियपणे निर्माण करत आहे. व्यवसायांमध्ये क्रांती घडवण्यासोबतच, कृत्रिम बुद्धिमत्ता भारतातील विविध उद्योगांमध्ये लाखो नवीन नोकऱ्या निर्माण करत आहे. एआय सर्व उद्योगांमध्ये कामाचे स्वरुप बदलत आहे, ज्यामुळे कौशल्य विकास, आर्थिक वाढ आणि उच्च सेवा गुणवत्तेच्या संधी उपलब्ध होत आहेत. यामध्ये आयटी, आरोग्यसेवा, शिक्षण आणि उत्पादन यांचा समावेश आहे. या उल्लेखनीय रोजगार निर्मितीच्या आकडेवारीवरून भारताच्या आर्थिक आणि तांत्रिक प्रगतीमध्ये एआयची क्रांतिकारी क्षमता अधोरेखित होते.

आव्हाने आणि उपाययोजना

जरी एआय भारताच्या जीडीपी विकासात लक्षणीय वाढ करू शकते, तरीही अनेक समस्या सोडवल्या पाहिजेत. कुशल कामगारांची कमतरता ही एक अडचण आहे. एआय हे सतत विस्तारणारे क्षेत्र असल्याने, भारतात एआय उपाय तयार करू शकतील आणि अंमलात आणू शकतील अशा अनुभवी व्यक्तींची कमतरता आहे. डेटा ॲक्सेस ही आणखी एक समस्या आहे ज्यावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. डेटाचा वापर एआय सिस्टमला प्रशिक्षित करण्यासाठी केला जातो आणि त्या डेटाचे प्रमाण आणि गुणवत्ता अल्गोरिथम किती चांगले कार्य करते यावर लक्षणीय परिणाम करू शकते. तथापि, अनेक भारतीय उद्योग आणि सरकारी संस्थांसाठी उच्च-गुणवत्तेच्या डेटाची प्रवेश मर्यादित आहे. या आव्हानांना न जुमानता, भारतात एआयमध्ये भरपूर क्षमता आहे. व्यवसाय आणि गुंतवणूकदार एआयमध्ये अधिकाधिक रस घेत आहेत आणि भारत सरकार देशात त्याचा वापर वाढवण्यासाठी पावले उचलत आहे. तरुण, वाढत्या लोकसंख्येमुळे भारतात संभाव्य एआय कामगारांचा मोठा समूह आहे. भारताला एआयच्या अवलंबन समस्या सोडवायच्या आहेत आणि एआयचे फायदे जास्तीत जास्त करण्यासाठी एक संपूर्ण एआय धोरण तयार करावे लागेल. एआय संशोधन आणि विकासासाठी निधी देऊन, एआय व्यावसायिकांना प्रशिक्षण देण्यात मदत करून आणि एआयच्या वापरासाठी अनुकूल नियामक चौकटी स्थापित करून, भारत सरकार यामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकते. भारतात एआयच्या वापराला प्रोत्साहन देण्यासाठी व्यवसाय आणि गुंतवणूकदारांनीही मदत केली पाहिजे. उत्पादकता वाढवण्यासाठी, नवीन वस्तू आणि सेवा तयार करण्यासाठी आणि जागतिक बाजारपेठेत त्यांचे स्थान मजबूत करण्यासाठी व्यवसाय कृत्रिम बुद्धिमत्ता (एआय) उपायांवर पैसे खर्च करू शकतात. गुंतवणूकदार एआय-केंद्रित व्हेंचर कॅपिटल फर्म आणि एंटरप्रायझेसमध्ये पैसे गुंतवू शकतात.

वरील हा लेख भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या जीडीपी वाढ, रोजगाराच्या संधी, उत्पादकता आणि इतर

व्यवसाय आणि आर्थिक पैलूंवर एआय कसा परिणाम करतो याचे परीक्षण करतो. एआयमुळे व्यवस्थापन पद्धती कशा बदलत आहेत हे देखील ते पाहते, विशेषतः नवीन व्यवसाय मॉडेल्सच्या विकासाच्या संबंधात, सुधारित निर्णय घेण्याच्या प्रक्रिया आणि व्यापक कार्य ऑटोमेशनच्या संदर्भात. या पद्धतीमध्ये उपलब्ध साहित्याचे व्यापक संशोधन, महत्त्वपूर्ण भारतीय व्यवसायांचे प्रमुख सांख्यिकीय डेटाचे विश्लेषण समाविष्ट आहे. यावरून हे स्पष्ट होते की एआयमध्ये भारताच्या आर्थिक विकासाला लक्षणीयरीत्या चालना देण्याची क्षमता कशी आहे आणि त्याच वेळी प्रतिभेतील कमतरता आणि नैतिक समस्यांना तोंड देण्याची गरज देखील ओळखली जाते. पेपरच्या निष्कर्षात भारतातील एआयच्या भविष्याबद्दल अंतर्दृष्टी अधोरेखित केली आहे, ज्यामध्ये प्रतिभा विकास आणि धोरणात्मक अवलंबनाची आवश्यकता यावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

संदर्भ

1. Ministry of Electronics and Information Technology. (2021). इंडिया एआय अहवाल. भारत सरकार.
2. NITI Aayog (2018) – National Strategy for Artificial Intelligence (भारतातील AI धोरण)
3. World Economic Forum (2020) – Future of Jobs Report (सेवा व उद्योग क्षेत्रातील रोजगार बदल)
4. Ministry of Agriculture & Farmers Welfare – डिजिटल शेती व AI उपक्रम अ

ISBN-978-93-49938-08-3

MSME (सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग) क्षेत्राचा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सहभाग: एक अभ्यास

प्रा. ज्ञानेश सुधाकर गवळी

विश्वासराव रणसिंग महाविद्यालय, कळंब – वालचंदनगर, ता. इंदापूर जि.पुणे 413114

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19754687

DOI: 10.5281/zenodo.19754687

प्रस्तावना

भारत हा विकसनशील देश असून देशाच्या आर्थिक प्रगतीमध्ये उद्योग क्षेत्राचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. औद्योगिक विकासाशिवाय कोणत्याही देशाची आर्थिक वाढ शक्य नाही. भारतातील औद्योगिक रचनेमध्ये सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग म्हणजेच MSME (Micro, Small and Medium Enterprises) क्षेत्राला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. MSME क्षेत्र हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मानले जाते. कमी भांडवलात सुरू होणारे हे उद्योग मोठ्या प्रमाणावर रोजगारनिर्मिती करतात. ग्रामीण व निमशहरी भागातील आर्थिक विकासात या क्षेत्राचा मोठा वाटा आहे. औद्योगिक उत्पादन, निर्यात, उत्पन्ननिर्मिती आणि सामाजिक विकास या सर्व बाबींमध्ये MSME क्षेत्राची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. सध्याच्या काळात "मेक इन इंडिया", "आत्मनिर्भर भारत" यांसारख्या योजनांमुळे MSME क्षेत्राला विशेष प्रोत्साहन दिले जात आहे. त्यामुळे या संशोधन पेपरमध्ये MSME क्षेत्राचा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सहभाग अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

MSME क्षेत्राची संकल्पना व स्वरुप

MSME म्हणजे Micro, Small and Medium Enterprises म्हणजेच सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग. हे उद्योग अल्प भांडवलावर सुरू होणारे, स्थानिक संसाधनांवर आधारित व रोजगारनिर्मिती करणारे उद्योग आहेत. भारतासारख्या विकसनशील देशात MSME क्षेत्राला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. MSME क्षेत्र हे औद्योगिक विकासाचे मूलभूत घटक मानले जाते. मोठ्या उद्योगांना पूरक उद्योग म्हणून तसेच स्वतंत्र उत्पादन व सेवा पुरवणारे उद्योग म्हणून MSME कार्यरत असतात. ग्रामीण, निमशहरी व शहरी भागात हे उद्योग मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. MSME क्षेत्राची संकल्पना ही स्वयंरोजगार, अल्प गुंतवणूक, स्थानिक उत्पादन व विकेंद्रित औद्योगिक विकास यावर

आधारित आहे. या क्षेत्राचा मुख्य उद्देश म्हणजे कमी भांडवलात अधिक रोजगारनिर्मिती करणे व आर्थिक विकासाचा लाभ समाजाच्या तळागाळापर्यंत पोहोचवणे होय. MSME उद्योग उत्पादन, सेवा, व्यापार, हस्तकला, अन्नप्रक्रिया, वस्त्रोद्योग, अभियांत्रिकी, माहिती-तंत्रज्ञान सेवा अशा विविध क्षेत्रांमध्ये कार्यरत असतात.

MSME क्षेत्राची व्याख्या

MSME म्हणजे Micro, Small and Medium Enterprises. भारत सरकारने उद्योगांचे वर्गीकरण गुंतवणूक व वार्षिक उलाढाल याच्या आधारे केले आहे.

- सूक्ष्म उद्योग (Micro Enterprises): कमी भांडवल व कमी उत्पादन क्षमतेचे उद्योग
- लघु उद्योग (Small Enterprises): मध्यम स्वरूपाचे उद्योग
- मध्यम उद्योग (Medium Enterprises): तुलनेने मोठ्या क्षमतेचे उद्योग हे उद्योग उत्पादन, सेवा, व्यापार अशा विविध क्षेत्रांमध्ये कार्यरत असतात.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील MSME क्षेत्राचा सहभाग

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या सर्वांगीण विकासात MSME (सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग) क्षेत्राची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. हे क्षेत्र केवळ औद्योगिक उत्पादनापुरते मर्यादित नसून रोजगारनिर्मिती, उत्पन्नवाढ, निर्यात, ग्रामीण विकास आणि आर्थिक स्थैर्य यामध्येही महत्त्वपूर्ण योगदान देते. भारताच्या आर्थिक रचनेत MSME क्षेत्र हे एक मजबूत आधारस्तंभ म्हणून कार्यरत आहे.

१. रोजगारनिर्मितीतील सहभाग

MSME क्षेत्र हे शेतीनंतर सर्वाधिक रोजगार उपलब्ध करून देणारे क्षेत्र मानले जाते. अल्प भांडवलात अधिक रोजगारनिर्मिती करण्याची क्षमता असल्यामुळे ग्रामीण, निमशहरी व शहरी भागात मोठ्या प्रमाणावर रोजगार संधी निर्माण होतात. कुशल, अर्धकुशल व अल्पशिक्षित कामगारांना रोजगार उपलब्ध होऊन बेरोजगारी कमी करण्यास मदत होते.

यामुळे बेरोजगारीची समस्या कमी करण्यास MSME क्षेत्र मोठ्या प्रमाणावर मदत करते.

२. औद्योगिक उत्पादनातील सहभाग

देशातील एकूण औद्योगिक उत्पादनात MSME क्षेत्राचा लक्षणीय वाटा आहे. विविध उपभोग्य व भांडवली वस्तूंचे उत्पादन या उद्योगांद्वारे केले जाते. यामुळे GDP मध्ये वाढ होते व उत्पन्नाचे तुलनेने समान वितरण साधले जाते. आर्थिक क्रियाशीलता वाढून देशाच्या सर्वांगीण विकासाला चालना मिळते.

३. राष्ट्रीय उत्पन्नातील सहभाग

MSME क्षेत्रामुळे देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते.

- उत्पादन व सेवा क्षेत्रातील योगदानामुळे GDP मध्ये वाढ होते.
- स्वयंरोजगार व लघुउद्योगांमुळे उत्पन्नाचे समान वितरण साधले जाते.
- आर्थिक क्रियाशीलता वाढून अर्थव्यवस्था गतिमान होते.

४. निर्यात व परकीय चलनातील योगदान

वस्त्रोद्योग, हस्तकला, चामड्याच्या वस्तू व अभियांत्रिकी वस्तू यांसारख्या क्षेत्रांत MSME उद्योग आघाडीवर आहेत. या उद्योगांच्या निर्यातीमुळे देशाला परकीय चलन मिळते व आंतरराष्ट्रीय व्यापारात भारताची स्पर्धात्मकता वाढते.

५. ग्रामीण व प्रादेशिक विकासातील सहभाग

MSME उद्योग ग्रामीण व मागास भागात स्थापन झाल्यामुळे स्थानिक रोजगारनिर्मिती होते व शहरांकडे होणारे स्थलांतर कमी होते. यामुळे प्रादेशिक आर्थिक समतोल साधण्यास मदत होते व ग्रामीण भागाचा सामाजिक-आर्थिक विकास घडतो.

६. उद्योजकतेच्या विकासातील सहभाग

MSME क्षेत्र नवउद्योजकांना व्यवसाय सुरु करण्याची संधी उपलब्ध करून देते. युवक, महिला व शिक्षित बेरोजगारांसाठी स्वयंरोजगाराचे मार्ग खुले होतात. नवकल्पना, कौशल्य विकास व उद्योगशीलतेला प्रोत्साहन मिळते.

रोजगारनिर्मितीतील MSME क्षेत्राची भूमिका

भारतातील प्रमुख आर्थिक समस्यांपैकी बेरोजगारी ही एक गंभीर समस्या आहे. वाढती लोकसंख्या, मर्यादित रोजगाराच्या संधी आणि तांत्रिक बदल यामुळे बेरोजगारीचे प्रमाण वाढत आहे. अशा परिस्थितीत MSME (सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग) क्षेत्र रोजगारनिर्मितीचे एक प्रभावी साधन म्हणून पुढे आले आहे. शेतीनंतर सर्वाधिक रोजगार उपलब्ध करून देणारे क्षेत्र म्हणून MSME क्षेत्र ओळखले जाते.

१. अल्प भांडवलात अधिक रोजगारनिर्मिती

MSME उद्योगांची प्रमुख वैशिष्ट्ये म्हणजे कमी भांडवलात जास्त प्रमाणात रोजगारनिर्मिती करण्याची क्षमता.

- मोठ्या उद्योगांच्या तुलनेत MSME उद्योग श्रमप्रधान असतात.
- मर्यादित यंत्रसामग्री वापरामुळे मानवी श्रमांना अधिक महत्त्व दिले जाते.
- त्यामुळे प्रति युनिट गुंतवणुकीमागे जास्त रोजगारनिर्मिती होते.

२. ग्रामीण व निमशहरी भागातील रोजगार संधी

MSME उद्योग ग्रामीण व निमशहरी भागात मोठ्या प्रमाणावर स्थापन केले जातात.

- स्थानिक पातळीवर रोजगार उपलब्ध होतो.
- ग्रामीण लोकसंख्येला शहरांकडे स्थलांतर करण्याची गरज कमी होते.
- स्थानिक कौशल्यांचा उपयोग होतो.यामुळे ग्रामीण भागाचा सामाजिक व आर्थिक विकास साधला जातो.

३. स्वयंरोजगार व उद्योजकतेला चालना

MSME क्षेत्र स्वयंरोजगाराच्या संधी निर्माण करते.

- लघुउद्योगांमुळे व्यक्ती स्वतःचा व्यवसाय सुरु करू शकते.
- युवक, महिला व शिक्षित बेरोजगारांसाठी स्वयंरोजगाराचा मार्ग खुला होतो.
- उद्योजकतेच्या विकासाला चालना मिळते.

४. कुशल व अल्पशिक्षित कामगारांसाठी संधी

MSME उद्योगांमध्ये विविध प्रकारच्या कामांची आवश्यकता असते.

- कुशल, अर्धकुशल तसेच अल्पशिक्षित कामगारांना रोजगार मिळतो.
- हस्तकला, पारंपरिक उद्योग व स्थानिक कौशल्यांना वाव मिळतो.
- प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून कामगारांचे कौशल्य वाढवले जाते.

५. महिला रोजगारनिर्मितीतील भूमिका

MSME क्षेत्र महिलांच्या रोजगारनिर्मितीत महत्त्वाची भूमिका बजावते.

- घरगुती उद्योग व स्वयं-सहायता गटांमुळे महिलांना रोजगार मिळतो.
- आर्थिक स्वावलंबन साधले जाते.
- महिलांचा सामाजिक दर्जा उंचावतो.

६. बेरोजगारी कमी करण्यातील योगदान

MSME क्षेत्रामुळे बेरोजगारी कमी होण्यास मदत होते.

- मोठ्या प्रमाणावर रोजगारनिर्मिती होते.
- ग्रामीण व शहरी बेरोजगारीत घट होते.
- आर्थिक असमानता कमी होण्यास मदत मिळते.

ISBN-978-93-49938-08-3

MSME क्षेत्रासमोरील समस्या व आव्हाने

MSME (सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग) क्षेत्र भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मानले जात असले, तरीही या क्षेत्रास अनेक गंभीर समस्या व आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे. योग्य संसाधनांचा अभाव, आर्थिक अडचणी आणि स्पर्धात्मक वातावरण यांमुळे MSME क्षेत्राचा अपेक्षित विकास होत नाही.

१. वित्तपुरवठ्याची कमतरता

MSME क्षेत्रासमोरील सर्वात मोठी समस्या म्हणजे वित्तपुरवठ्याची कमतरता.

- बँकांकडून कर्ज मिळण्यात अडचणी येतात.
- जामीन (Collateral) नसल्यामुळे कर्ज नाकारले जाते.
- खाजगी सावकारांकडून जास्त व्याजाने कर्ज घ्यावे लागते. यामुळे उद्योगांचा विस्तार मर्यादित राहतो.

२. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव

अनेक MSME उद्योगांमध्ये आधुनिक यंत्रसामग्री व तंत्रज्ञानाचा अभाव आढळतो.

- जुन्या पद्धतीने उत्पादन केले जाते.
- उत्पादन खर्च वाढतो.
- गुणवत्ता व उत्पादकता कमी होते.
- स्पर्धात्मक बाजारपेठेत टिकून राहणे कठीण जाते.

३. कुशल मनुष्यबळाची कमतरता

MSME क्षेत्रात प्रशिक्षित व कुशल कामगारांची कमतरता आहे.

- प्रशिक्षणाच्या संधी मर्यादित असतात.
- कुशल कामगार मोठ्या उद्योगांकडे आकर्षित होतात.
- कामगारांच्या उत्पादकतेवर परिणाम होतो.

४. विपणन व बाजारपेठेच्या समस्या

MSME उद्योगांना विपणनाच्या बाबतीत अनेक अडचणी येतात.

- मर्यादित बाजारपेठ
- जाहिरात व ब्रँडिंगसाठी अपुरा निधी
- मोठ्या उद्योगांशी तीव्र स्पर्धा, यामुळे उत्पादन विक्रीत अडथळे निर्माण होतात.

५. कच्च्या मालाची उपलब्धता व किंमत

कच्चा माल वेळेवर व योग्य किमतीत न मिळणे ही एक मोठी समस्या आहे.

- कच्च्या मालाच्या किमती सतत वाढतात.
- मोठ्या उद्योगांना प्राधान्य दिले जाते.
- उत्पादन खर्च वाढतो.

६. सरकारी योजना व माहितीचा अभाव

MSME क्षेत्रासाठी अनेक सरकारी योजना उपलब्ध असल्या तरी

- उद्योगांना त्यांची पुरेशी माहिती नसते.
- कागदपत्रांची गुंतागुंत असते.
- अंमलबजावणीत अडचणी येतात.

७. आर्थिक अनिश्चितता व स्पर्धा

- बाजारातील चढ-उतार
- मागणीतील बदल
- देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय स्पर्धा यामुळे MSME उद्योगांच्या स्थैर्यावर परिणाम होतो.

MSME क्षेत्राच्या विकासासाठी उपाय

MSME (सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग) क्षेत्र भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावत असले, तरीही विविध समस्या व अडचणींमुळे या क्षेत्राचा अपेक्षित विकास होत नाही. MSME क्षेत्राच्या सर्वांगीण व शाश्वत विकासासाठी पुढील उपाययोजना राबविणे आवश्यक आहे.

१. सुलभ व परवडणाऱ्या कर्ज सुविधा

MSME उद्योगांसाठी कर्जपुरवठा सुलभ करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

- कमी व्याजदराने कर्ज उपलब्ध करून देणे
- जामीनमुक्त कर्ज योजना प्रभावीपणे राबवणे
- बँकिंग प्रक्रिया सुलभ व जलद करणे, यामुळे उद्योगांची भांडवलाची अडचण दूर होईल.

२. आधुनिक तंत्रज्ञान व डिजिटलायझेशन

MSME क्षेत्रात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढवणे आवश्यक आहे.

- आधुनिक यंत्रसामग्रीसाठी अनुदान देणे
- उत्पादन प्रक्रिया डिजिटल करणे
- ई-कॉमर्स व डिजिटल मार्केटिंगचा वापर वाढवणे, यामुळे उत्पादकता व गुणवत्ता सुधारेल.

ISBN-978-93-49938-08-3

३. कौशल्य विकास व प्रशिक्षण कार्यक्रम

MSME क्षेत्रासाठी कुशल मनुष्यबळ निर्माण करणे गरजेचे आहे.

- कामगार व उद्योजकांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम
- तांत्रिक व व्यवस्थापकीय कौशल्य विकास
- उद्योजकता विकास कार्यक्रम (EDP)राबवणे, यामुळे उद्योगांची कार्यक्षमता वाढेल.

४. विपणन सुविधा व बाजारपेठ विस्तार

MSME उद्योगांसाठी विपणनाच्या संधी वाढवणे आवश्यक आहे.

- सरकारी व खासगी बाजारपेठांमध्ये प्रवेश
- प्रदर्शन, मेळावे व व्यापार मेळावे आयोजित करणे
- ब्रँडिंग व जाहिरातीसाठी आर्थिक सहाय्य यामुळे उत्पादन विक्री वाढेल.

५. सरकारी योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी

MSME क्षेत्रासाठी असलेल्या सरकारी योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

- योजनांची योग्य माहिती उद्योगांपर्यंत पोहोचवणे
- अर्ज प्रक्रिया सुलभ करणे
- एक खिडकी योजना (Single Window System) लागू करणे

६. पायाभूत सुविधा विकास

MSME उद्योगांसाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.

- औद्योगिक वसाहतींचा विकास
- वीज, पाणी, वाहतूक व दळणवळण सुविधा
- लॉजिस्टिक सुविधा सुधारणे.

(लॉजिस्टिक सुविधा: माल, कच्चा माल किंवा तयार वस्तू एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी सुरक्षित, जलद व कमी खर्चात पोहोचवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या वाहतूक, साठवण व वितरण व्यवस्थेला लॉजिस्टिक सुविधा म्हणतात.)

७. धोरणात्मक व आर्थिक स्थैर्य

- स्थिर औद्योगिक धोरणे राबवणे
- कर प्रणाली सुलभ करणे
- MSME साठी विशेष आर्थिक धोरणे तयार करणे, यामुळे उद्योगांना दीर्घकालीन स्थैर्य मिळेल.

निष्कर्ष

या अभ्यासातून असे निष्कर्ष काढता येतात की, MSME क्षेत्र भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. रोजगारनिर्मिती, औद्योगिक उत्पादन, निर्यात वाढ आणि ग्रामीण विकास यामध्ये MSME क्षेत्राचा मोठा वाटा आहे. जर MSME क्षेत्रास योग्य आर्थिक, तांत्रिक व प्रशासकीय पाठबळ मिळाले, तर हे क्षेत्र देशाच्या आर्थिक प्रगतीला वेग देऊ शकते. त्यामुळे MSME क्षेत्राचा विकास हा राष्ट्रीय आर्थिक विकासासाठी अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ

1. पाटील, आर. बी.
2. “भारतीय अर्थव्यवस्थेतील लघुउद्योगांचे स्थान”,
3. अर्थशास्त्र भारती (मराठी संशोधन जर्नल).
4. फडके, एन. एन.
5. भारतीय अर्थव्यवस्था : समस्या व आव्हाने,डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
6. जोशी, एस. एम.
7. भारतीय औद्योगिक अर्थव्यवस्था, प्रशांत पब्लिकेशन, पुणे.

ISBN-978-93-49938-08-3

हवामान बदल आणि शाश्वतता

सचिन सर्जेराव आरडे

सहाय्यक प्राध्यापक, कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, इंदापूर, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे

Email: Sachinarade77@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19754805

DOI: 10.5281/zenodo.19754805

सारांश

हवामान बदल ही २१ व्या शतकातील सर्वात गंभीर आणि व्यापक परिणाम करणारी जागतिक समस्या मानली जाते. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, जंगलतोड, जीवाश्म इंधनांचा वाढता वापर आणि असंतुलित विकास धोरणे यांमुळे वातावरणातील हरितगृह वायूंचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे. परिणामी पृथ्वीच्या सरासरी तापमानात वाढ होत असून दुष्काळ, पूर, उष्णतेच्या लाटा, चक्रीवादळे, समुद्रपातळी वाढ आणि जैवविविधतेचा ऱ्हास या स्वरूपात त्याचे परिणाम दिसून येत आहेत.

हवामान बदलाचे परिणाम केवळ पर्यावरणीय नसून त्याचे आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय परिणामही गंभीर आहेत. कृषी उत्पादनात घट, आरोग्य खर्चात वाढ, पायाभूत सुविधांचे नुकसान, स्थलांतर आणि बेरोजगारी यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्न आणि आर्थिक विकासावर विपरीत परिणाम होतो. अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनातून हवामान बदल हा नकारात्मक बाह्य परिणाम आणि बाजार अपयशाचा प्रकार आहे. त्यामुळे केवळ मुक्त बाजार यंत्रणा पुरेशी नसून शासनाचा धोरणात्मक हस्तक्षेप आवश्यक ठरतो.

या संशोधन लेखात हवामान बदलाचे आर्थिक विश्लेषण, बाह्य परिणाम आणि सार्वजनिक वस्तू सिद्धांताच्या आधारे सैद्धांतिक मांडणी, कार्बन कर व उत्सर्जन व्यापार यांसारख्या धोरणात्मक उपायांचे परीक्षण तसेच भारताच्या संदर्भातील ऊर्जा संक्रमण आणि हरित अर्थव्यवस्थेच्या संधींचा अभ्यास करण्यात आला आहे. प्रस्तुत अध्ययनातून शाश्वत विकास हा आर्थिक स्थैर्यासाठी अत्यावश्यक असल्याचे स्पष्ट होते.

मुख्य शब्द: हवामान बदल, शाश्वत विकास, हरित अर्थव्यवस्था, कार्बन कर, बाह्य परिणाम, सार्वजनिक वस्तू, बाजार अपयश, ऊर्जा संक्रमण, पर्यावरणीय धोरण, आर्थिक परिणाम

प्रस्तावना

औद्योगिक क्रांतीनंतर उत्पादन, उपभोग आणि तांत्रिक प्रगतीत मोठी वाढ झाली. आर्थिक वाढीस प्राधान्य देताना नैसर्गिक संसाधनांचा अतिरेकी वापर करण्यात आला. कोळसा, पेट्रोलियम आणि नैसर्गिक वायू यांच्या ज्वलनामुळे वातावरणात कार्बन डायऑक्साइड, मिथेन आणि नायट्रस ऑक्साइड यांसारख्या हरितगृह वायूंचे प्रमाण वाढले. यामुळे पृथ्वीभोवती उष्णतेचा थर तयार होऊन तापमानवाढ झाली.

हवामान बदलामुळे कृषी उत्पादन अनिश्चित झाले आहे. अनियमित पर्जन्यमान आणि वाढते तापमान यामुळे अन्नसुरक्षेचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. पूर आणि चक्रीवादळांमुळे उद्योग, वाहतूक आणि पायाभूत सुविधा विस्कळीत होतात. याचा थेट परिणाम सकल देशांतर्गत उत्पन्नावर आणि विकासदरावर होतो.

अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनातून हवामान बदल हा बाजार अपयशाचा परिणाम आहे. उत्पादन प्रक्रियेतून निर्माण होणाऱ्या प्रदूषणाचा सामाजिक खर्च उत्पादनाच्या किमतीत समाविष्ट नसतो. त्यामुळे खाजगी खर्च आणि सामाजिक खर्चात तफावत निर्माण होते. या तफावतीमुळे संसाधनांचे अयोग्य वाटप होते आणि पर्यावरणीय हानी वाढते. म्हणूनच कार्बन कर, हरित अनुदाने आणि पर्यावरणीय नियम यांसारख्या उपायांची आवश्यकता निर्माण होते.

शाश्वत विकास ही संकल्पना या समस्येच्या पार्श्वभूमीवर उदयास आली. वर्तमान पिढीच्या गरजा भागवताना भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजांवर परिणाम होऊ न देणे हा शाश्वत विकासाचा मुख्य उद्देश आहे. आर्थिक वाढ आणि पर्यावरण संरक्षण यामध्ये संतुलन राखणे ही काळाची गरज आहे.

साहित्य समीक्षा

हवामान बदलाच्या आर्थिक परिणामांवर विविध अर्थतज्ज्ञांनी संशोधन केले आहे.

निकोलस स्ट्रेन यांनी हवामान बदलावर त्वरित उपाययोजना न केल्यास भविष्यात जागतिक अर्थव्यवस्थेला मोठा तोटा सहन करावा लागेल असे स्पष्ट केले आहे.

हवामान बदल विषयक आंतरशासकीय तज्ज्ञ मंडळाच्या अहवालांमध्ये तापमानवाढ आणि त्याचे आर्थिक परिणाम यांचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे.

संशोधन उद्दिष्टे

- हवामान बदलाचा आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम विश्लेषित करणे.
- बाह्य परिणाम आणि सार्वजनिक वस्तू सिद्धांतांच्या आधारे हवामान बदलाचे विश्लेषण करणे.

ISBN-978-93-49938-08-3

- ➢ कार्बन कर व उत्सर्जन व्यापार प्रणालीचे आर्थिक परिणाम तपासणे.
- ➢ भारतीय संदर्भातील शाश्वत धोरणांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

या संशोधनात प्रामुख्याने दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे अहवाल, आर्थिक सर्वेक्षणे, शासकीय धोरण दस्तऐवज आणि शैक्षणिक जर्नल्स यांचा अभ्यास करून विश्लेषण करण्यात आले आहे.

विश्लेषण तंत्र

- वर्णनात्मक विश्लेषण
- तुलनात्मक विश्लेषण
- संकल्पनात्मक विश्लेषण

या पद्धतीद्वारे हवामान बदलाचे आर्थिक परिणाम सैद्धांतिक आणि व्यावहारिक दृष्टिकोनातून तपासण्यात आले आहेत.

सैद्धांतिक चौकट

१. बाह्य परिणाम सिद्धांत

प्रदूषणामुळे समाजावर होणारा खर्च उत्पादन प्रक्रियेत समाविष्ट नसतो.

२. सार्वजनिक वस्तू सिद्धांत

स्वच्छ हवा आणि स्थिर हवामान या सार्वजनिक वस्तू आहेत.

३. बाजार अपयश

प्रदूषणाची किंमत बाजारात प्रतिबिंबित होत नसल्याने संसाधनांचे चुकीचे वाटप होते.

हवामान बदलाचे आर्थिक परिणाम

- कृषी उत्पादन घट
- आरोग्य खर्च वाढ
- पायाभूत सुविधांचे नुकसान
- विमा व वित्तीय जोखीम वाढ
- बेरोजगारी व स्थलांतर

शाश्वत विकास आणि हरित अर्थव्यवस्था

संयुक्त राष्ट्र संघाने शाश्वत विकास ध्येये जाहीर केली आहेत.

हरित अर्थव्यवस्था म्हणजे नवीकरणीय ऊर्जा, ऊर्जा कार्यक्षमता आणि पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञानावर

आधारित अर्थव्यवस्था.

धोरणात्मक उपाय

- कार्बन कर
- प्रदूषणावर कर लावून उत्सर्जन कमी करणे.
- मर्यादित परवानग्यांच्या आधारे बाजार नियंत्रण.
- हरित अनुदाने
- सौर आणि पवन ऊर्जा प्रोत्साहन.
- आंतरराष्ट्रीय सहकार्य

पॅरिस करार अंतर्गत जगातील सर्व देशांनी तापमानवाढ मर्यादित ठेवण्याची बांधिलकी स्वीकारली आहे.

निष्कर्ष

हवामान बदल हा आर्थिक विकासासाठी गंभीर धोका आहे. योग्य धोरणात्मक हस्तक्षेप, कार्बन किंमत निर्धारण, हरित गुंतवणूक आणि सार्वजनिक सहभाग यांच्या साहाय्याने शाश्वत आर्थिक विकास साध्य करता येऊ शकतो. आर्थिक वाढ आणि पर्यावरणीय संतुलन यामध्ये समतोल राखणे ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ

1. हवामान बदल २०२३ : समन्वित अहवाल (Synthesis Report). जिनिव्हा : हवामान बदलावर आंतरशासकीय पॅनेल.
2. हवामान बदल २०२१ : भौतिक विज्ञानाचा आधार (The Physical Science Basis). केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस.
3. संयुक्त राष्ट्र संघ. (२०१५). आपले जग परिवर्तनाकडे : २०३० शाश्वत विकास अजेंडा. न्यूयॉर्क : संयुक्त राष्ट्र संघ
4. जागतिक बँक. (२०२२). जागतिक विकास अहवाल : विकास आणि हवामान बदल. वॉशिंग्टन डी.सी. : जागतिक
5. स्टर्न, निकोलस. (२००७). हवामान बदलाचे अर्थशास्त्र : स्टर्न आढावा अहवाल. केंब्रिज : केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस.
6. नॉर्डहॉस, विल्यम. (२०१८). हवामान बदल : अर्थशास्त्रासमोरील अंतिम आव्हान. अमेरिकन इकॉनॉमिक रिव्ह्यू, १०८(९), १९९१–२०१४.
7. नॉर्डहॉस, विल्यम. (२०१३). द क्लायमेट कॅसिनो. येल युनिव्हर्सिटी प्रेस.

ISBN-978-93-49938-08-3

8. हवामानात गुंतवणूक, विकासात गुंतवणूक. पॅरिस : OECD प्रकाशन.
9. नीती आयोग. (२०१९). नवभारत @७५ साठी भारताची रणनीती. नवी दिल्ली : भारत सरकार.
10. आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडी. (२०२२). वार्षिक अहवाल. नवी दिल्ली.
11. पर्यावरण, वन व हवामान बदल मंत्रालय. (२०२१). UNFCCC साठी भारताचा तृतीय द्वैवार्षिक अद्ययावत अहवाल. नवी दिल्ली : भारत सरकार
12. (२०१५). पॅरिस करार. पॅरिस : संयुक्त राष्ट्र हवामान बदल आराखडा.

21 व्या शतकातील भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे बदलते स्वरूप

प्रा. अंबादास वसंत गोरे

रयत शिक्षण संस्थेचे, राधाबाई काळे महिला महाविद्यालय अहिल्यानगर, ४१४००१.

Email: ambadasgore2015.ag@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19754904

DOI: 10.5281/zenodo.19754904

सारांश

मे २०१४ मध्ये नरेंद्र मोदी सरकारने पदभार स्वीकारल्यापासून, भारतीय परराष्ट्र धोरणात प्रचंड बदल झाला आहे, जे अलिकडच्या बौद्धिक आणि राजकीय वादविवादांमध्ये दिसून येते. अल्पावधीतच, मोदी प्रशासनाने एक विशिष्ट वारसा निर्माण करण्यात यश मिळवले आहे ज्यामुळे भारताला एक प्रमुख जागतिक घटक बनवण्याचे त्यांचे ध्येय आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय परराष्ट्र धोरण इतर सर्व प्रमुख राष्ट्रांप्रमाणेच परिष्कृत आणि विकसित झाले आहे. अलिप्ततावादाचे मूलभूत तत्व, पंचशील देखील बदलले आहे आणि तत्कालीन सरकारच्या मते देशाचे राष्ट्रीय हित हे सर्वोच्च बनले आहे. नव्वदच्या दशकापर्यंत कट्टर राजकारण्यांनी ते ठरवले आणि निर्देशित केले असले तरी, या क्षेत्रातील व्यावसायिक कौशल्याची एक विशिष्ट पातळी आता साउथ ब्लॉकमध्ये मुख्य निर्णय प्रक्रियेचा अविभाज्य भाग बनली आहे. आपल्या राष्ट्रीय हितसंबंधांना आणि विकासात्मक प्राधान्यांना पूरक म्हणून या क्षेत्रात नवीन आव्हाने तसेच संधी निर्माण झाल्या आहेत.अशा आव्हानांच्या संदर्भात उदयोन्मुख संधींचा वापर करण्यासाठी आपल्याला गतिमान, लवचिक आणि वास्तवाशी जुळवून घेणे आवश्यक आहे. कोणत्याही देशाचे परराष्ट्र धोरण त्या देशाचे हितसंबंध काय आहेत व उद्दिष्टे काय आहेत यावर ठरत असते. याखेरीज आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीप्रमाणे व देशाच्या शक्तीप्रमाणेही हे धोरण ठरते. भूराजकीय व सामरिक बाबी कायम राहत असल्यामुळे काही हितसंबंध व उद्दिष्टे फारशी बदलत नाहीत. पण धोरण निश्चिती करणारे नेतृत्व त्याच्या विचारांप्रमाणे उद्दिष्टे निर्धारित करून व ती गाठण्याच्या प्रक्रियेत बदल करु शकत असल्याने परराष्ट्र धोरणात कमीअधिक बदल होऊ शकतो. प्रस्तुत संशोधनपर अभ्यासात भारतातील 21 व्या शतकातील बदलत्या परराष्ट्र धोरणाचा आढावा घेण्यात आला आहे.

प्रस्तावना

गेल्या ७० वर्षांमध्ये आंतरराष्ट्रीय परिस्थिती जशी बदलत गेली आहे तसेच भारताची सत्तास्थितीही बदलली आहे. एका दुर्बल कृषिप्रधान देशाचे रूपांतर आता औद्योगिकदृष्ट्या विकसनशील, प्रगत व विजिगीषु देशात झालेले आहे आणि परराष्ट्र धोरण हे गटनिरपेक्षतेकडून स्वतंत्र धोरणाकडे वळलेले आहे. विशेषत: १९९० नंतर सोव्हिएत युनियनच्या पतनानंतर व शीतयुद्ध संपल्यानंतर गटनिरपेक्षतेचे महत्त्व काहीप्रमाणात कमी झालेले आपणास दिसते. जागतिकीकरणाच्या व उदारीकरणाच्या रेट्यात परराष्ट्र धोरणात व त्याच्या अंमलबजावणीत भारताला महत्त्वाचे बदल करावे लागले. परराष्ट्र धोरणात आर्थिक व व्यापारी राजनयाचे महत्त्व वाढले. देशांतर्गत आर्थिक बदल, विकास हे आंतरराष्ट्रीय बदल व धोरणांशी अधिक घट्ट जोडले गेले. देशातील बाजारपेठा आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठांशी जोडल्या गेल्यामुळे तिथे होणाऱ्या घडामोडींचा तत्काळ देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होऊ लागला. द्विपक्षीय करार तर होत राहिले. पण अनेक नव्या आंतरराष्ट्रीय व प्रादेशिक संस्था व संघटनांमुळे बहुपक्षीय राजनयाला अधिक महत्त्व आले. म्हणजेच परराष्ट्र धोरण हे अधिक गुंतागुंतीचे झाले.२०१७-१८ पासून या आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेत पुन्हा मोठे बदल होऊ घातलेले दिसतात. इंग्लंडचे युरोपीय युनियनमधून बाहेर पडणे, ट्रम्प यांनी इराणबरोबरचा आण्विक करार एकतर्फी रद्द करणे; चीनबरोबर व्यापारयुद्ध सुरु करणे; संरक्षणवादी आर्थिक धोरणे स्वीकारणे; रशियाबरोबर नवे शीतयुद्ध सुरु करणे व मध्यपूर्वेतून सैन्य माघारी घेण्याचा निर्णय हे जागतिकीकरणाच्या तीन दशकांनंतर निर्माण झालेली जागतिक व्यवस्था बदलण्याचे संकेत देतात. या बदलांना भारत आपल्या पद्धतीने तोंड देतो आहे . भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील महत्त्वाची क्षेत्रे म्हणजे पाकिस्तान, अमेरिका, चीन, रशिया आणि इतर शेजारी राष्ट्रे. या सर्वांसंबंधी भारताचे परराष्ट्र धोरण काय असेल व त्यापुढे काय आव्हाने असतील आणि त्याचे बदलते स्वरुप याची चर्चा आपणास करता येते.

भारतीय परराष्ट्र धोरणाचे विवेचन खालील मुद्यांच्या आधारे करता येते

- **पहिला टप्पा (१९४६-६२): आशावादी असंलग्नतेचा युग**

शीतयुद्ध आणि स्वातंत्र्याच्या पार्श्वभूमीवर, भारताने आपली अर्थव्यवस्था पुन्हा उभारली आणि आपली अखंडता मजबूत केली, तेव्हा त्याने आपले पर्याय मर्यादित होऊ नयेत आणि आपले सार्वभौमत्व कमी होऊ नये म्हणून प्रयत्न केले. वसाहतमुक्त देशांपैकी पहिले म्हणून त्याचे दुय्यम उद्दिष्ट आशिया आणि आफ्रिकेला अधिक न्याय्य आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेच्या शोधात मार्गदर्शन करणे होते. हे तिसऱ्या जगातील एकतेचे शिखर होते आणि याव्यतिरिक्त, कोरिया आणि व्हिएतनामपासून हंगेरी आणि सुएझपर्यंत सक्रिय भारतीय राजनयिकता त्यात दिसून आली. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताची भूमिका काही काळासाठी सुरक्षित आणि स्थिर दिसली. परंतु १९६२ मध्ये चीनशी झालेल्या

संघर्षामुळे या कालखंडाचा अंत झाला आणि त्याचा भारताच्या भूमिकेवरही नकारात्मक परिणाम झाला.

- **दुसरा टप्पा (१९६२-७१): वास्तववाद आणि पुनर्प्राप्तीचा दशक**

कमी संसाधने असूनही, भारताने सुरक्षा आणि राजकीय चिंतांना व्यावहारिक पद्धतीने प्रतिसाद दिला. राष्ट्रीय सुरक्षेच्या हितासाठी, त्यांनी अलिप्ततेच्या पलीकडे जाऊन १९६४ मध्ये अमेरिकेशी संरक्षण करार केला जो आता मोठ्या प्रमाणात विसरला गेला आहे. या संवेदनशील काळात, काश्मीरवरील बाह्य दबाव वाढला. जागतिक वातावरण विभाजित राहिले असले तरी, काही तुरळक यूएस-यूएसएसआर सहकार्य होते. दक्षिण आशियाच्या भौगोलिक अभिसरणामुळे, भारताच्या राजनैतिकतेला १९६५ मध्ये ताश्कंद येथे केल्याप्रमाणे, महासत्तांशी एकाच वेळी संवाद साधावा लागला. याव्यतिरिक्त, तो असा काळ होता जेव्हा राजकीय अशांतता आणि आर्थिक अडचणी यासारख्या देशांतर्गत समस्या अत्यंत तीव्र होत्या.

- **तिसरा टप्पा (१९७१-९१): बृहत्तर भारतीय प्रादेशिक प्रतिपादनाचा काळ**

हा टप्पा बांगलादेशच्या निर्मितीने सुरु झाला, ज्याने भारत-पाकिस्तान समतुल्यता प्रभावीपणे नष्ट केली, परंतु श्रीलंकेतील आयपीकेएफच्या चुकीच्या साहसाने संपला. १९७१ मध्ये चीन-अमेरिका संबंधांमुळे भू-राजकीय परिस्थिती बिघडली, या टप्प्यापर्यंत मोठ्या वातावरणात लक्षणीय बदल झाला होता. या आव्हानाला भारताचे उत्तर म्हणजे भारत-सोव्हिएत करार आणि जागतिक मुद्द्यांवर वाढत्या प्रमाणात सोव्हिएत समर्थक भूमिका स्वीकारणे. त्यावेळी तयार होत असलेल्या अमेरिका-चीन-पाकिस्तान अक्षाने भारताच्या भविष्यासाठी गंभीर धोका निर्माण केला होता, त्यामुळे हा एक विशेषतः गुंतागुंतीचा काळ होता. भारताच्या भूमिकेतील बदल इतर घटकांमुळे अधिक झाला, जरी या अक्षाचे अनेक दीर्घकालीन परिणाम झाले. १९९१ मध्ये जवळचा मित्र असलेल्या यूएसएसआरच्या पतनानंतर आणि संबंधित आर्थिक संकटानंतर भारताला त्याच्या अंतर्गत आणि परराष्ट्र धोरणांच्या मूलभूत तत्त्वांचे पुनर्परीक्षण करण्यास भाग पाडले गेले.

- **चौथा टप्पा (१९९१-९९): धोरणात्मक स्वायत्ततेचा शोध**

चौथा टप्पा सोव्हिएत युनियनच्या पतनाने आणि "एकध्रुवीय" जगाच्या स्थापनेने चिन्हांकित झाला. भारतात, विविध विषयांवर नाट्यमय पुनर्विचार सुरु झाला. त्यानंतर त्यांनी धोरणात्मक स्वायत्तता जपण्याकडे लक्ष वेधले. जगासाठी भारताची वाढलेली आर्थिक खुलीता नवीन राजनैतिक उद्दिष्टे आणि धोरणांमध्ये दिसून आली. आंतरराष्ट्रीय बाबींबद्दल सुधारित भारतीय दृष्टिकोन, ज्यामध्ये इस्रायलबद्दलच्या त्याच्या भूमिकेत बदल समाविष्ट होते, ते लुक ईस्ट धोरणात सारांशित केले गेले. या काळात, भारताने अमेरिकेशी अधिक जवळून संबंध ठेवण्याचा प्रयत्न केला आणि त्याचबरोबर प्रमुख

ISBN-978-93-49938-08-3

क्षेत्रांमध्ये त्याचे हितसंबंध जपले. जरी आर्थिक चर्चेतही ते स्पष्ट दिसत असले तरी, धोरणात्मक स्वायत्ततेचा हा पाठलाग मुख्यतः त्याचा अण्वस्त्र पर्याय राखण्यावर केंद्रित होता. शतकाच्या शेवटी भारताने आता गीअर्स बदलण्यासाठी आणि उच्च पातळीवर जाण्यासाठी पुरेसे घडले होते. १९९८ नंतर, त्यांनी अण्वस्त्रे मिळवली, १९९९ मध्ये कारगिलमध्ये पाकिस्तानच्या लष्करी साहसाला यशस्वीरित्या परतवून लावले, सर्वांना आवडेल अशी आर्थिक वाढ केली आणि आशियातील घटना आणि इस्लामिक कट्टरतावादाच्या परिणामांबद्दल अधिक चिंतित असलेल्या अमेरिकेला प्रभावीपणे हाताळले.

- **पाचवा टप्पा (२०००-१३): भारत एक संतुलित शक्ती म्हणून उदय**

उदारीकरणानंतर निर्माण झालेल्या स्पर्धात्मक वातावरणामुळे भारताला संधीची नवी दारे मिळाली, विशेषतः जेव्हा अमेरिकेला एकध्रुवीयतेची समान पातळी राखण्यासाठी संघर्ष करावा लागला. परिणामी, विविध आव्हानांवर विविध शक्तींशी सहकार्य करण्याचे फायदे भारताने शिकले. या पाचव्या टप्प्यात भारताने संतुलित शक्तीचे गुण वाढत्या प्रमाणात विकसित केले. अमेरिका आणि भारत यांच्यातील अणु करार आणि उर्वरित पश्चिमेकडील देशांशी सुधारलेले संबंध ही त्याची उदाहरणे आहेत. याव्यतिरिक्त, भारताने रशियाशी आपले संबंध मजबूत केले आणि व्यापार आणि हवामान बदलावर चीनशी एक समान आधार शोधला, त्याच वेळी ब्रिक्सला एका महत्त्वपूर्ण व्यासपीठात आकार देण्यास मदत केली. भारताने नवीन भूमिका स्वीकारल्या कारण त्याने या वेळी संधीचा एक भाग म्हणून पाहिले.

- **सहावा टप्पा (२०१४-सध्या): उत्साही राजनैतिकतेचा टप्पा**

२०१४ पर्यंत, गणिते बदलण्यासाठी आणि सहावा टप्पा सुरु करण्यासाठी अनेक घटना एकत्र आल्या. चीनने वेग वाढवायला सुरुवात केली आणि हळूहळू उर्वरित जगाशी संपर्काच्या परिस्थितीत अधिक कडक होत गेला. बदलाच्या काळात संतुलन उत्तम प्रकारे कार्य करत असल्याने, नवीन वास्तवांनी ते अपरिहार्यपणे कमी झाले. दुसरीकडे, अमेरिकन ट्रम्पेट हळूहळू अनिश्चित वाटत होता. इराक युद्धानंतर, जोखीम टाळण्यामुळे अमेरिकेची संसाधनांची कमतरता आणखी वाढली. अफगाणिस्तानातून माघार घेण्याची घोषणा आणि आशिया-पॅसिफिकमध्ये वाढती उदासीनता दर्शविल्याने असे संदेश मिळाले जे सध्याच्या समस्यांपेक्षा बरेच पुढे गेले. दुसरीकडे, युरोप देखील अधिकाधिक अंतर्मुखी होत गेला, राजकीय अज्ञेयवादाशी संबंधित खर्च ओळखण्यात अपयशी ठरला. मोठा आवाज मिळवण्याचे जपानचे प्रयत्न हळूहळू प्रगती करत आहेत. २००८ च्या आर्थिक संकटाच्या आणि त्यानंतरच्या जागतिक आर्थिक पुनर्संतुलनाच्या संपूर्ण परिणामांना अनेक घटकांनी हातभार लावला. जगाने सत्तेचे मोठे वितरण आणि अधिक स्थानिकीकृत समीकरणे पाहिली म्हणून

बहु-ध्रुवीयता आपल्यावर होती. यासाठी प्रमुख कलाकारांच्या एका लहान गटासोबत राजकारणात सहभागी होण्यापेक्षा खूपच वेगळी रणनीती आवश्यक होती. या सर्व घटनांना प्रतिसाद म्हणून आणि आंतरराष्ट्रीय राजवटी आणि युतींच्या स्थितीचे मूल्यांकन केल्यानंतर भारताने अधिक सक्रिय राजनैतिक कार्यात सहभागी होण्याचा निर्णय घेतला. आपण अभिसरण आणि मुद्द्यांवर आधारित करारांच्या जगात प्रवेश करणार आहोत हे जाणून, त्याने तसे केले. या समजुतीसोबतच आपल्या प्रतिभेवर विश्वास निर्माण झाला. एक घटक, जरी सर्वात महत्त्वाचा असला तरी, आपण जगातील प्रमुख अर्थव्यवस्थांपैकी एक बनलो आहोत. आणखी एक पाऊल जे अपेक्षित आहे ते म्हणजे कालांतराने आपले कौशल्य उदयोन्मुख तंत्रज्ञानाशी कसे संबंधित आहे. हे देखील स्पष्ट आहे की आपण मोठ्या जबाबदाऱ्या स्वीकारू शकतो तर इतर सर्वजण अधिक सावध होत आहेत. पॅरिसमधील हवामान बदल चर्चेसारख्या महत्त्वाच्या आंतरराष्ट्रीय वाटाघाटींवर प्रभाव पाडण्याची इच्छा देखील तितकीच महत्त्वाची आहे. दक्षिण अमेरिकन राष्ट्रांसोबत भागीदारी विकसित करण्यासाठी अधिक पैसे खर्च होत असल्याचे पाहणे देखील लक्षणीय होते. हे सांगायला नकोच की, आपल्या स्थानिक क्षेत्रा आणि मोठ्या शेजारच्या देशांबद्दलच्या आपल्या दृष्टिकोनाचा इतरत्र परिणाम झाला आहे. भारताच्या राजनैतिक उद्दिष्टांचा लक्षणीय विस्तार झाला आहे, तसेच त्याच्या सहयोगींच्या उद्दिष्टांचाही विस्तार झाला आहे. बहु-ध्रुवीय जग हे बहु-ध्रुवीय आशियावर केंद्रित असले पाहिजे ही कल्पना आपण जगाच्या इतर भागांसोबत सामायिक करतो. ते साध्य करण्यासाठी भारताने विविध अजेंडांवर असंख्य भागीदारांसोबत काम करण्याची रणनीती स्वीकारली पाहिजे. नवीन आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेच्या विविध ध्रुवांवर कब्जा करू शकणारे राज्य असे आहेत ज्यांच्याकडे क्षमता, संबंध आणि स्थिती यांचे सर्वोत्तम संयोजन आहे. आणि या अधिक लवचिक रचनेत आपण पुढे जाऊ शकतो ही खात्री आपल्याला भविष्यात एक प्रमुख शक्ती बनण्यास प्रेरित करू शकते.

२१ व्या शतकातील बदलता कालखंड

२१ व्या शतकातील भारताचे परराष्ट्र धोरण शीतयुद्ध काळातील अलिप्ततेपासून व्यावहारिक बहु-अलाइनमेंटकडे वळले आहे, जे आर्थिक वाढ आणि धोरणात्मक स्वायत्ततेद्वारे चालते. मोदींच्या नेतृत्वाखाली ते अधिक आत्मविश्वासू, सक्रिय आणि ठाम भूमिका घेत विकसित झाले आहे, तंत्रज्ञान कूटनीति, इंडो-पॅसिफिकमधील सागरी सुरक्षा आणि पाश्चात्य शक्ती आणि पारंपारिक मित्र राष्ट्रांसोबत भागीदारीला प्राधान्य देत आहे. भारत आता "नेटवर्क्ड" परराष्ट्र धोरणात गुंतलेला आहे, राष्ट्रीय हितसंबंधांसाठी एकाच वेळी अनेक, कधीकधी परस्परविरोधी, भागधारकांशी (उदा., BRICS/SCO आणि QUAD) भागीदारी करत आहे. भारत २१ व्या शतकात, विशेषतः "नेबरहूड फर्स्ट", "ॲक्ट ईस्ट" आणि "लिंक वेस्ट" धोरणांद्वारे, संयमी भूमिकेपासून सक्रिय, ठाम भूमिकेकडे वाटचाल करताना दिसतो. परराष्ट्र धोरण आर्थिक वाढ सुलभ करणे, गुंतवणूक आकर्षित करणे

ISBN-978-93-49938-08-3

आणि उदयोन्मुख तंत्रज्ञान, डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा आणि अक्षय ऊर्जेमध्ये भागीदारी निर्माण करण्यावर मोठ्या प्रमाणात लक्ष केंद्रित करत आहे.भारताने प्रादेशिक आव्हाने, विशेषतः चीनसोबत, हाताळण्यासाठी, विशेषतः अमेरिका, जपान आणि ऑस्ट्रेलिया (क्वाड) सोबत सुरक्षा संबंध अधिक दृढ केले आहेत, तसेच रशियासोबत मजबूत संरक्षण भागीदारी देखील कायम ठेवली आहे.२०१४ नंतरचा काळ हा अत्यंत वैयक्तिकृत आणि प्रतीकात्मक राजनैतिकतेने ओळखला जातो, ज्याचा उद्देश भारताचे जागतिक स्थान वाढवणे आहे.बदलत्या स्वरूपातून निष्क्रिय, आदर्शवाद-चालित राजनयिकतेपासून वास्तववादी-चालित दृष्टिकोनाकडे संक्रमण दिसून येते जे भारताला एक अग्रगण्य जागतिक शक्ती बनवण्याचा प्रयत्न करते.

संदर्भ

1. Bajpai, Kanti, S. Basit & V. Krishnappa (eds.). (2014). India's Grand Strategy: History, Theory, Cases. Routledge. New Delhi.
2. Nonalignment 2.0. (2022). A foreign and strategic policy for India in the twenty-first century. Retrieved September 14, 2022, from http://www.cprindia.org/sites/default/files/NonAlignment%202.0_1.pdf
3. Tharoor, S. (2018). India as a soft power. India International Centre Quarterly, 35(1), 35.
4. 19. Jai Shankar J., 2020, The India Way-Strategies for an Uncertain World, Noida: Harper Collins.

भारताची जागतिक राजकारणातील सद्यस्थिती

प्रगती गुरुदेव राजगुरव

मु पो मुखई ,तालुका शिरूर, जिल्हा पुणे {४१२२०८}.

Email: pragatirajgurav३६६४@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19754971

DOI: 10.5281/zenodo.19754971

सारांश

भारताची जागतिक राजकारणातील सद्यस्थिती ही बहुआयामी, प्रभावी आणि रणनीतीपूर्ण स्वरूपाची आहे. गेल्या काही वर्षांत भारताने आर्थिक, लष्करी, तांत्रिक आणि कूटनीतिक क्षेत्रात मोठी प्रगती केली असून त्यामुळे त्याचे आंतरराष्ट्रीय महत्त्व वाढले आहे. नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली भारताने "बहुपक्षीय परराष्ट्र धोरण" स्वीकारत विविध देशांशी सहकार्य वाढवले आहे.
भारत हा संयुक्त राष्ट्र संघ, G20 आणि BRICS यांसारख्या जागतिक संस्थांमध्ये सक्रिय भूमिका बजावत आहे. विशेषतः G20 अध्यक्षपदाच्या माध्यमातून भारताने विकसनशील देशांचे प्रश्न जागतिक व्यासपीठावर प्रभावीपणे मांडले.अमेरिका, चीन आणि रशिया यांसारख्या महासत्तांशी संतुलित संबंध ठेवण्याचे धोरण भारताने स्वीकारले आहे. संरक्षण, व्यापार, सायबर सुरक्षा आणि हवामान बदल यांसारख्या विषयांवर भारत सक्रिय सहभाग घेत आहे.
एकूणच, भारत आज "उदयोन्मुख जागतिक शक्ती" म्हणून ओळखला जात असून, तो शांतता, सहकार्य आणि विकासाच्या माध्यमातून जागतिक राजकारणात आपली भूमिका अधिक मजबूत करत आहे. भविष्यात भारताची ही भूमिका अधिक प्रभावी होण्याची शक्यता आहे.

प्रस्तावना

आजच्या वेगाने बदलणाऱ्या जागतिक राजकारणात भारत हा एक महत्त्वाचा आणि प्रभावी घटक म्हणून उदयास आला आहे. आर्थिक प्रगती, लोकसंख्येची ताकद, तांत्रिक विकास आणि वाढती कूटनीतिक क्षमता यामुळे भारताचे आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील स्थान अधिक भक्कम झाले आहे. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात अलिप्ततावादी धोरणाचा अवलंब करणारा भारत, एकविसाव्या शतकात सक्रिय आणि गतिमान परराष्ट्र धोरण राबवत असल्याचे दिसून येते.

नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली भारताने “बहुपक्षीय सहकार्य” आणि “रणनीतिक स्वायत्तता” या तत्त्वांवर आधारित परराष्ट्र धोरण स्वीकारले आहे. यामुळे भारताने अमेरिका, युरोप, आशिया आणि आफ्रिकेतील देशांशी संबंध अधिक दृढ केले आहेत. संरक्षण, व्यापार, गुंतवणूक, ऊर्जा सुरक्षा आणि डिजिटल तंत्रज्ञान या क्षेत्रांमध्ये भारताने महत्त्वपूर्ण भागीदारी निर्माण केली आहे.

भारत हा संयुक्त राष्ट्र संघ, G20 आणि BRICS यांसारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांमध्ये सक्रिय सहभाग घेत असून, विकसनशील देशांचा आवाज जागतिक स्तरावर प्रभावीपणे मांडण्याचे कार्य करीत आहे. विशेषतः G20 अध्यक्षपदाच्या काळात भारताने जागतिक आर्थिक स्थैर्य, हवामान बदल आणि सामाजिक समावेशन यांसारख्या विषयांना प्राधान्य दिले.

सध्याच्या काळात बदलते भू-राजकीय समीकरण, चीनची वाढती ताकद, रशिया-युक्रेन संघर्ष, जागतिक आर्थिक अस्थिरता आणि हवामान संकट यांसारख्या आव्हानांच्या पार्श्वभूमीवर भारताची भूमिका अधिक महत्त्वाची ठरत आहे. या सर्व घटकांचा विचार करता, भारताची जागतिक राजकारणातील सद्यस्थिती अभ्यासणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

या संशोधन प्रबंधामध्ये भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा विकास, आंतरराष्ट्रीय संबंधांतील भूमिका, रणनीतिक हितसंबंध आणि भविष्यातील संधी व आव्हाने यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात येणार आहे. त्यामुळे भारताच्या जागतिक राजकारणातील स्थानाचे सखोल आकलन होण्यास मदत होईल.

उद्दिष्टे

- भारत यांच्या सध्याच्या परराष्ट्र धोरणाचा सखोल अभ्यास करणे.
- जागतिक राजकारणात भारताची भूमिका आणि प्रभाव समजून घेणे.
- आंतरराष्ट्रीय संघटनांमधील भारताच्या सहभागाचे मूल्यमापन करणे.
- प्रमुख जागतिक शक्तींशी भारताच्या संबंधांचे विश्लेषण करणे.
- आर्थिक, संरक्षणात्मक आणि तांत्रिक क्षेत्रातील भारताच्या धोरणांचा अभ्यास करणे.
- भविष्यातील संधी व आव्हानांच्या संदर्भात भारताच्या जागतिक स्थानाचा अंदाज घेणे.

गृहितके

- भारत हा सध्या जागतिक राजकारणात एक उदयोन्मुख महाशक्ती म्हणून पुढे येत आहे.
- भारताचे परराष्ट्र धोरण हे संतुलित, व्यवहार्य आणि राष्ट्रीय हितांवर आधारित आहे.
- आंतरराष्ट्रीय संघटनांमधील भारताचा वाढता सहभाग त्याच्या जागतिक प्रभावात वाढ करत आहे.
- आर्थिक विकास आणि तांत्रिक प्रगतीमुळे भारताची आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील विश्वासार्हता वाढली आहे.

- प्रमुख महासत्तांशी असलेले भारताचे संबंध त्याच्या रणनीतिक स्वायत्ततेला बळ देतात.
- संरक्षण आणि सुरक्षा धोरणांमुळे भारताची जागतिक पातळीवरील भूमिका अधिक मजबूत होत आहे.

भविष्यात भारताची जागतिक राजकारणातील भूमिका अधिक प्रभावी आणि निर्णायक ठरण्याची शक्यता आहे.

विषय विवेचन

आजच्या जागतिक राजकारणात भारत हा एक महत्त्वाचा, प्रभावी आणि विश्वासार्ह देश म्हणून उदयास आला आहे. आर्थिक विकास, लोकसंख्येची ताकद, तांत्रिक प्रगती आणि सक्षम परराष्ट्र धोरण यांमुळे भारताचे आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील स्थान अधिक मजबूत झाले आहे. बदलत्या जागतिक परिस्थितीत भारताने आपली भूमिका केवळ प्रादेशिक मर्यादित न ठेवता जागतिक पातळीवर विस्तारली आहे.

नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली भारताने सक्रिय, गतिमान आणि बहुपक्षीय परराष्ट्र धोरण स्वीकारले आहे. "रणनीतिक स्वायत्तता" आणि "राष्ट्रीय हित" या तत्त्वांवर आधारित धोरणामुळे भारताने विविध देशांशी संतुलित संबंध प्रस्थापित केले आहेत. अमेरिका, युरोप, आशिया आणि आफ्रिकेतील राष्ट्रांशी वाढलेले सहकार्य भारताच्या वाढत्या प्रभावाचे प्रतीक आहे.

भारत हा संयुक्त राष्ट्र संघ, G20 आणि BRICS यांसारख्या आंतरराष्ट्रीय संघटनांमध्ये सक्रिय भूमिका बजावत आहे. या संस्थांमधून भारत जागतिक शांतता, आर्थिक स्थैर्य, हवामान बदल, दहशतवादविरोधी लढा आणि सामाजिक विकास यांसारख्या विषयांवर आपले मत प्रभावीपणे मांडतो. विशेषतः G20 च्या माध्यमातून भारताने विकसनशील देशांचे प्रश्न जागतिक स्तरावर अधोरेखित केले आहेत.

भू-राजकीय दृष्टीने पाहता, भारताने चीन, रशिया आणि संयुक्त राज्य अमेरिका यांसारख्या महासत्तांशी संतुलित व व्यवहार्य संबंध ठेवले आहेत. संरक्षण, ऊर्जा, व्यापार आणि तंत्रज्ञान या क्षेत्रांत भारताने महत्त्वपूर्ण भागीदारी निर्माण केली आहे. त्यामुळे जागतिक राजकारणात भारताची विश्वासार्हता अधिक वाढली आहे.

आर्थिक क्षेत्रात भारत वेगाने प्रगती करत असून "डिजिटल इंडिया", "मेक इन इंडिया" आणि स्टार्टअप संस्कृतीमुळे जागतिक गुंतवणूकदारांचा विश्वास संपादन करत आहे. संरक्षण क्षेत्रातील स्वदेशी उत्पादन आणि अंतराळ संशोधनातील यशामुळेही भारताची प्रतिमा अधिक भक्कम झाली आहे.

एकूणच, भारताची जागतिक राजकारणातील सद्यस्थिती ही प्रगतीशील, संतुलित आणि भविष्योन्मुख स्वरुपाची आहे. शांतता, सहकार्य आणि विकास या मूल्यांवर आधारित धोरणामुळे

ISBN-978-93-49938-08-3

भारत जागतिक पातळीवर एक जबाबदार आणि प्रभावी शक्ती म्हणून उदयास येत आहे. भविष्यात भारताची भूमिका अधिक निर्णायक ठरण्याची दाट शक्यता आहे.

निष्कर्ष

संशोधनाच्या अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की भारत आज जागतिक राजकारणात एक महत्त्वाची, विश्वासार्ह आणि प्रभावी शक्ती म्हणून उदयास आला आहे. आर्थिक प्रगती, तांत्रिक विकास, संरक्षण क्षमता आणि संतुलित परराष्ट्र धोरण यांमुळे भारताचे आंतरराष्ट्रीय स्थान अधिक भक्कम झाले आहे. भारताने केवळ आपल्या राष्ट्रीय हितांचे संरक्षण केलेले नाही, तर जागतिक शांतता व सहकार्याला देखील प्राधान्य दिले आहे.

नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली भारताने बहुपक्षीय सहकार्य, रणनीतिक स्वायत्तता आणि व्यवहार्य कूटनीती या तत्त्वांवर आधारित धोरण स्वीकारले आहे. यामुळे अमेरिका, युरोप, आशिया आणि आफ्रिकेतील देशांशी भारताचे संबंध अधिक दृढ झाले आहेत. तसेच संरक्षण, व्यापार, ऊर्जा आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रात भारताने महत्त्वपूर्ण प्रगती साधली आहे.

भारताचा संयुक्त राष्ट्र संघ, G20 आणि BRICS यांसारख्या संघटनांमधील सक्रिय सहभाग हा त्याच्या जागतिक प्रभावाचे द्योतक आहे. या मंचांच्या माध्यमातून भारताने विकसनशील देशांचा आवाज जागतिक स्तरावर प्रभावीपणे मांडला आहे.

तसेच, बदलत्या भू-राजकीय परिस्थितीत भारताने महासत्तांशी संतुलित संबंध राखत आपली स्वतंत्र ओळख जपली आहे. आर्थिक सुधारणा, डिजिटल क्रांती, स्वदेशी उत्पादन आणि अंतराळ संशोधनातील यशामुळे भारताची जागतिक प्रतिमा अधिक उंचावली आहे.

एकूणच, भारताची जागतिक राजकारणातील सद्यस्थिती ही स्थिर, प्रगतीशील आणि भविष्योन्मुख आहे. शांतता, सहकार्य आणि विकास या मूल्यांवर आधारित धोरणामुळे भारत एक जबाबदार जागतिक शक्ती म्हणून पुढे येत आहे. भविष्यात भारताची भूमिका अधिक प्रभावी, निर्णायक आणि नेतृत्वदायी ठरण्याची दाट शक्यता असून, जागतिक व्यवस्थेत त्याचे महत्त्व आणखी वाढणार आहे.

संदर्भ

1. Tharoor,S.(2012). India and tha world. New Delhi:Aleph Book Company.
2. Tharoor,S.(2012). Does the Elephant Dance? Contemporary Indian Foreign Policy.New Delhi:Aleph Book Company.
3. Ministry of External Affairs,India.(2024). Annual Report.Government of India.https://mea.gov.in
4. United Nations. (2023). United Nations Annual Report.New York: United Nations.https://www.un.org
5. World Bank. (2023). World Development Report. Washington, DC: World Bank.https://www.worldbank.org

लोकाभिमुख राजकारण आणि लोकशाहीवरील त्याचा प्रभाव

[१]रवि साहेबराव गायकवाड

[२]डॉ. दत्तू दादासाहेब शेंडे

[१]संशोधक विद्यार्थी, के. जे. सोमैया महाविद्यालय, कोपरगाव, जि.- अहिल्यानगर.

[२]विभाग प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत, जि.- अहिल्यानगर.

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19755021

DOI: 10.5281/zenodo.19755021

प्रस्तावना

लोकशाही ही केवळ निवडणुकांची प्रक्रिया नसून ती लोकसहभाग, प्रतिनिधित्व, स्वातंत्र्य, समता आणि जबाबदार शासन या मूल्यांवर आधारित एक व्यापक राजकीय व्यवस्था आहे. आधुनिक काळात लोकशाही व्यवस्थेचा प्रसार जगभर झालेला असला तरी, त्याच वेळी लोकशाहीसमोर अनेक नवीन आव्हानेही उभी राहिली आहेत. त्यापैकी एक महत्त्वाचे आणि समकालीन आव्हान म्हणजे लोकाभिमुख (Populist) राजकारणाचा वाढता प्रभाव. लोकाभिमुख राजकारण हे "सामान्य जनता" आणि "सत्ताधारी अभिजन" यांच्यातील संघर्षाच्या कथनावर आधारित असून, जनतेच्या भावना, असंतोष आणि अपेक्षा यांना थेट संबोधित करते. त्यामुळे हे राजकारण अल्पावधीत लोकप्रिय ठरते आणि व्यापक जनसमर्थन मिळवते. तथापि, लोकाभिमुख राजकारणाचा लोकशाहीवर होणारा परिणाम बहुआयामी आणि विरोधाभासी स्वरूपाचा आहे. एका बाजूला हे राजकारण दुर्लक्षित घटकांचे प्रश्न पुढे आणून लोकसहभाग वाढवते, तर दुसऱ्या बाजूला लोकशाहीच्या संस्थात्मक रचनेवर, घटनात्मक मूल्यांवर आणि अल्पसंख्याकांच्या हक्कांवर दबाव निर्माण करू शकते. भावनांवर आधारित राजकीय भाष्य, करिष्माई नेतृत्व आणि संस्थांवरील अविश्वास यांमुळे लोकशाही हळूहळू सत्तावादी प्रवृत्तीकडे झुकण्याची शक्यता वाढते. या पार्श्वभूमीवर लोकाभिमुख राजकारणाची संकल्पना, त्याची कारणे आणि लोकशाहीवरील त्याचे परिणाम यांचा अभ्यास करणे हे समकालीन राजकीय अभ्यासासाठी अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

लोकाभिमुख राजकारणाची संकल्पना

लोकाभिमुख राजकारण म्हणजे जनतेच्या भावना, अपेक्षा आणि असंतोष यांना थेट संबोधित करणारे राजकारण होय. या प्रकारच्या राजकारणात गुंतागुंतीच्या सामाजिक, आर्थिक आणि

राजकीय समस्यांना साध्या भाषेत मांडले जाते, ज्यामुळे सामान्य जनतेला ते सहज समजण्यासारखे वाटते. लोकाभिमुख नेते अनेकदा स्वतःला "सामान्य जनतेचे खरे प्रतिनिधी" म्हणून सादर करतात आणि "जनतेची इच्छा" हाच सर्वोच्च राजकीय निकष असल्याचा दावा करतात. करिष्माई नेतृत्व, प्रभावी भाषणशैली आणि आकर्षक घोषणांच्या माध्यमातून व्यापक जनसमर्थन मिळवणे हे लोकाभिमुख राजकारणाचे प्रमुख वैशिष्ट्य मानले जाते. दुसऱ्या बाजूला, लोकाभिमुख राजकारणात प्रस्थापित राजकीय पक्ष, प्रशासकीय यंत्रणा, न्यायसंस्था आणि माध्यमे यांना अनेकदा "लोकविरोधी" किंवा "अभिजनांच्या हितसंबंधांचे रक्षक" म्हणून चित्रित केले जाते. या प्रक्रियेत समाजात "जनता विरुद्ध अभिजन" असा स्पष्ट विभाग तयार केला जातो. अल्पकालीन दृष्टीने ही शैली लोकशाही निवडणुकांमध्ये यशस्वी ठरू शकते; मात्र दीर्घकालीन दृष्टिकोनातून ती लोकशाहीतील संस्थात्मक विश्वास, विवेकपूर्ण निर्णयप्रक्रिया आणि घटनात्मक मूल्यांना कमकुवत करण्याचा धोका निर्माण करते. त्यामुळे लोकाभिमुख राजकारण ही लोकशाहीसाठी एकाच वेळी आकर्षक आणि आव्हानात्मक अशी संकल्पना ठरते.

लोकाभिमुख राजकारण उदयास येण्याची कारणे

लोकाभिमुख राजकारणाच्या उदयामागे प्रामुख्याने सामाजिक व आर्थिक अस्थिरता कारणीभूत ठरलेली दिसते. वाढती आर्थिक असमानता, बेरोजगारी, महागाई, ग्रामीण-शहरी दरी आणि सार्वजनिक सेवांतील अपयश यामुळे सामान्य जनतेमध्ये तीव्र असंतोष निर्माण होतो. विकास प्रक्रियेचा लाभ सर्व घटकांपर्यंत पोहोचत नसल्याची भावना समाजातील मोठ्या वर्गात निर्माण होते. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत काही वर्गांना संधी व समृद्धी लाभली, तर अनेक श्रमिक, शेतकरी व मध्यमवर्गीय घटक आर्थिकदृष्ट्या असुरक्षित झाले. या परिस्थितीत लोकाभिमुख नेते जनतेच्या असंतोषाला शब्दरूप देत, "सिस्टम अपयशी ठरली आहे" असा प्रचार करून स्वतःला बदलाचा प्रतिनिधी म्हणून पुढे आणतात. राजकीय आणि संस्थात्मक घटकही लोकाभिमुख राजकारणाच्या वाढीस महत्त्वाची भूमिका बजावतात. पारंपरिक राजकीय पक्षांवरील विश्वास घटणे, भ्रष्टाचाराच्या घटना, प्रशासनातील पारदर्शकतेचा अभाव आणि निर्णयप्रक्रियेत सामान्य नागरिकांचा कमी सहभाग यामुळे लोक संस्थात्मक लोकशाहीपेक्षा थेट व आक्रमक नेतृत्वाकडे आकर्षित होतात. यासोबतच सोशल मीडिया आणि डिजिटल माध्यमांनी लोकाभिमुख राजकारणाला मोठ्या प्रमाणावर चालना दिली आहे. सोपे संदेश, भावनिक भाष्य, घोषणाबाजी आणि फेक न्यूज यांच्या माध्यमातून लोकमत जलद गतीने घडवले जाते. परिणामी, विवेकी राजकीय चर्चा कमी होऊन भावनाधारित राजकारण बळकट होते, ज्यामुळे लोकाभिमुख राजकारणाचा प्रभाव अधिक व्यापक आणि खोलवर जाणवू लागतो.

लोकाभिमुख राजकारण आणि लोकशाही मूल्ये

लोकाभिमुख राजकारण हे लोकशाहीतील "लोकसत्ता" या तत्त्वावर विशेष भर देताना दिसते. लोकाभिमुख नेते स्वतःला जनतेच्या इच्छेचे थेट प्रतिनिधी म्हणून सादर करतात आणि बहुसंख्याकांचे मत म्हणजेच लोकशाही असा सरधोपट अर्थ मांडतात. या प्रक्रियेत लोकशाही ही केवळ निवडणुकांपुरती मर्यादित असल्याचा दृष्टिकोन बळकट होतो. मात्र लोकशाही व्यवस्थेचा पाया केवळ बहुमतावर नसून तो कायद्याचे राज्य, घटनात्मक मर्यादा, मूलभूत अधिकार आणि संस्थात्मक संतुलन यांवर आधारित असतो. लोकाभिमुख राजकारण अनेकदा या संस्थात्मक व घटनात्मक अटींना दुय्यम स्थान देऊन तात्कालिक जनभावनांना प्राधान्य देते, ज्यामुळे लोकशाहीच्या मूल्याधिष्ठित स्वरूपाला धोका निर्माण होतो. याशिवाय, लोकाभिमुख राजकारण अल्पसंख्याकांचे हक्क, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि मतभिन्नतेची संस्कृती यांना आव्हान देऊ शकते. "जनतेच्या इच्छेच्या" नावाखाली विरोधी मत, टीका आणि असहमती यांना लोकविरोधी किंवा राष्ट्रविरोधी ठरवले जाण्याची प्रवृत्ती वाढते. स्वतंत्र माध्यमे, न्यायसंस्था आणि नागरी समाज यांच्यावर अविश्वास व्यक्त करून त्यांना कमकुवत करण्याचा प्रयत्न केला जातो. परिणामी, लोकशाहीतील वैविध्य, सहिष्णुता आणि संवाद यांसारखी मूलभूत मूल्ये हळूहळू दुर्बल होतात. त्यामुळे लोकाभिमुख राजकारण लोकशाहीला सक्षम करण्याऐवजी ती एकांगी, बहुसंख्याकवादी आणि संभाव्यतः सत्तावादी दिशेने नेण्याचा धोका निर्माण करते.

लोकाभिमुख नेतृत्व आणि संस्थात्मक लोकशाही

लोकशाही ही केवळ निवडणुकांद्वारे सत्तांतराची प्रक्रिया नसून ती विविध संस्था, नियम, कायदे आणि सत्तासंतुलनावर (checks and balances) आधारित एक सुसंघटित व्यवस्था आहे. संसद, न्यायपालिका, निवडणूक आयोग, स्वतंत्र माध्यमे आणि नागरी समाज या संस्था लोकशाहीला स्थैर्य आणि उत्तरदायित्व प्रदान करतात. मात्र लोकाभिमुख नेतृत्व अनेकदा या संस्थांकडे संशयाच्या नजरेने पाहते आणि त्यांना "जनतेच्या इच्छेला अडथळा आणणाऱ्या" म्हणून प्रस्तुत करते. "नेता म्हणजेच जनता" किंवा "नेत्याचा निर्णय म्हणजे जनतेचा निर्णय" अशी प्रतिमा निर्माण करून संस्थात्मक मर्यादांकडे दुर्लक्ष करण्याचा प्रयत्न केला जातो. या प्रक्रियेमुळे लोकशाहीतील नियमाधारित शासनाऐवजी व्यक्तिकेंद्रित शासन बळकट होऊ लागते. या प्रकारच्या नेतृत्वामुळे सत्तेचे केंद्रीकरण वाढते आणि लोकशाहीतील सत्तासंतुलनाची यंत्रणा हळूहळू कमकुवत होते. न्यायपालिका, निवडणूक प्रक्रिया किंवा माध्यमांवर टीका व दबाव वाढल्यास संस्थांची स्वायत्तता धोक्यात येते. परिणामी, सत्तेवर प्रभावी नियंत्रण ठेवणाऱ्या यंत्रणा दुर्बल होतात आणि निर्णयप्रक्रिया मर्यादित हातात एकवटते. दीर्घकालीन दृष्टीने ही प्रवृत्ती लोकशाहीला सत्तावादी स्वरूपाकडे नेऊ शकते, जिथे निवडणुका अस्तित्वात असल्या तरी संस्थात्मक लोकशाहीचे मूळ स्वरूप झाकोळले जाते. त्यामुळे

ISBN-978-93-49938-08-3

लोकाभिमुख नेतृत्व आणि संस्थात्मक लोकशाही यांच्यातील तणाव हा समकालीन राजकारणातील एक गंभीर प्रश्न ठरतो.

लोकशाहीचे भवितव्य आणि नागरिकांची भूमिका

लोकाभिमुख राजकारणाच्या पार्श्वभूमीवर लोकशाहीचे भवितव्य हे केवळ राजकीय नेत्यांवर किंवा सत्ताधारी संस्थांवर अवलंबून नसून ते प्रामुख्याने नागरिकांच्या जागरूकता, विवेक आणि सहभागावर अवलंबून आहे. लोकशाही टिकून राहण्यासाठी नागरिकांनी भावनिक घोषणांपेक्षा तथ्याधारित विचार, तर्कशुद्ध विश्लेषण आणि दीर्घकालीन परिणामांचा विचार करणे आवश्यक आहे. विवेकी मतदान, घटनात्मक मूल्यांची जाणीव, कायद्याचे राज्य आणि मूलभूत अधिकारांबाबत सजगता ही लोकशाही नागरिकत्वाची महत्त्वाची अंगभूत तत्त्वे आहेत. नागरिकांनी केवळ मतदार म्हणून नव्हे, तर उत्तरदायी आणि प्रश्न विचारणारे घटक म्हणून राजकीय प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग घेणे अत्यावश्यक ठरते. विशेषतः तरुण पिढीची भूमिका लोकशाहीच्या भवितव्यासाठी निर्णायक ठरु शकते. डिजिटल युगात माध्यम साक्षरता, फेक न्यूज ओळखण्याची क्षमता आणि माहितीची पडताळणी करण्याची सवय अत्यंत महत्त्वाची बनली आहे. राजकीय शिक्षण, नागरी मूल्यांचे संवर्धन आणि लोकशाही प्रक्रियांमध्ये सहभाग यामुळे लोकाभिमुख राजकारणातील संभाव्य धोके कमी करता येऊ शकतात. यासोबतच मजबूत व स्वायत्त संस्था, स्वतंत्र माध्यमे आणि सक्रीय नागरी समाज यांचे संरक्षण करणे ही नागरिकांची सामूहिक जबाबदारी आहे. सजग, माहितीपूर्ण आणि मूल्याधिष्ठित नागरिकच लोकशाहीचे खरे रक्षणकर्ते असून तेच लोकशाहीला दीर्घकालीन स्थैर्य आणि सशक्तपणा प्रदान करु शकतात.

निष्कर्ष

एकूणच पाहता, लोकाभिमुख राजकारण हे समकालीन काळातील लोकशाही व्यवस्थेचे एक महत्त्वाचे आणि अपरिहार्य वैशिष्ट्य बनले आहे. सामाजिक-आर्थिक असमानता, राजकीय असंतोष आणि संस्थात्मक अपयश यांच्या पार्श्वभूमीवर लोकाभिमुख राजकारण लोकशाहीतील काही मूलभूत त्रुटींवर प्रकाश टाकते. सामान्य जनतेच्या प्रश्नांना आणि भावनांना राजकीय चर्चेच्या केंद्रस्थानी आणणे, हा या प्रवृत्तीचा सकारात्मक पैलू मानता येतो. तथापि, भावनांवर आधारित राजकारण, बहुसंख्याकवाद, करिष्माई नेतृत्व आणि संस्थांवरील अविश्वास यांमुळे लोकशाही मूल्ये, घटनात्मक मर्यादा आणि संस्थात्मक स्वायत्तता यांना गंभीर आव्हाने निर्माण होतात. त्यामुळे लोकाभिमुख राजकारण लोकशाहीसाठी एकाच वेळी संधी आणि धोका अशा दोन्ही स्वरुपात समोर येते. म्हणूनच लोकाभिमुख राजकारणाला पूर्णतः नाकारण्याऐवजी त्याचे चिकित्सक आणि संतुलित विश्लेषण करणे आवश्यक ठरते. लोकशाही बळकट ठेवण्यासाठी लोकसत्ता आणि

कायद्याचे राज्य, बहुमत आणि अल्पसंख्याकांचे हक्क, तसेच नेतृत्व आणि संस्था यांच्यात समतोल राखणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. यासाठी नागरिकांची जागरूकता, शैक्षणिक संस्थांमधील लोकशाही मूल्यांचे शिक्षण आणि राजकीय व्यवस्थेतील उत्तरदायित्व या सर्वांची सामूहिक भूमिका निर्णायक ठरते. मूल्याधिष्ठित, संस्थात्मक आणि समावेशक लोकशाही टिकवण्यासाठी सजग नागरिक, स्वतंत्र संस्था आणि उत्तरदायी राजकीय नेतृत्व हेच दीर्घकालीन स्थैर्याचे खरे आधारस्तंभ आहेत.

संदर्भ

1. जोशी, सुहास. (2018). लोकशाही, राज्य आणि समाज. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
2. देशमुख, अरुण. (2019). भारतीय लोकशाही : संकल्पना आणि वास्तव. औरंगाबाद: विद्या प्रकाशन.
3. पाटील, प्रकाश. (2020). राजकारणातील नवी प्रवाहरेषा. कोल्हापूर: शिवराज प्रकाशन.
4. कुलकर्णी, मिलिंद. (2017). भारतीय राज्यशास्त्र : सिद्धांत आणि व्यवहार. नागपूर: प्रशांत पब्लिकेशन्स.
5. गायकवाड, बी. आर. (2021). लोकशाही आणि सत्तावाद : समकालीन आव्हाने. मुंबई: ग्रंथाली प्रकाशन.
6. देशपांडे, नीना. (2019). माध्यमे, राजकारण आणि लोकमत. पुणे: साधना प्रकाशन.
7. जाधव, संजय. (2022). जागतिकीकरण आणि भारतीय लोकशाही. नांदेड: उदय प्रकाशन.

ISBN-978-93-49938-08-3

जागतिक राजकारण आणि भारताची भूमिका

[१]ज्ञानेश्वर कचरू मोगल

[२]दत्तु दादासाहेब शेंडे

[१]संशोधक विद्यार्थी, मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे कर्मवीर गणपत दादा मोरे महाविद्यालय निफाड,ता.

निफाड, नाशिक.

[२]विभाग प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत, जि.- अहिल्यानगर.

Email: dkmogal@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19755105

DOI: 10.5281/zenodo.19755105

प्रस्तावना

२१ व्या शतकातील जागतिक राजकारण अत्यंत गुंतागुंतीचे आणि वेगाने बदलणारे आहे. शीतयुद्धोत्तर काळातील अमेरिकेचे 'एकध्रुवीय' वर्चस्व संपून आता चीनचा उदय, रशियाचे पुनरुत्थान आणि भारताचा वाढता प्रभाव यामुळे जग 'बहुध्रुवीय' व्यवस्थेकडे सरकत आहे. या बदलत्या समीकरणांमध्ये भारत आज एक महत्त्वपूर्ण 'जागतिक शक्ती' म्हणून उदयास आला आहे. भारताच्या या यशामागे प्रबळ आर्थिक सुधारणा, 'मेक इन इंडिया' सारखे उपक्रम आणि विशाल बाजारपेठ ही प्रमुख कारणे आहेत. भारताने कोणत्याही लष्करी गटात सामील न होता अमेरिका आणि रशिया या दोन्ही परस्परविरोधी शक्तींशी संतुलित संबंध राखून आपल्या परराष्ट्र धोरणाची परिपक्वता सिद्ध केली आहे. तंत्रज्ञान, अंतराळ संशोधन आणि औषध निर्मितीमधील प्रगतीसोबतच 'वसुधैव कुटुंबकम' ही विचारधारा भारताच्या 'सॉफ्ट पॉवर'ला जागतिक स्तरावर बळकटी देते. G20 परिषदेच्या यशस्वी आयोजनामुळे भारताने 'ग्लोबल साउथ'चा प्रभावी आवाज बनून जागतिक नेतृत्वाची आपली क्षमता जगाला दाखवून दिली आहे.

जागतिक राजकारणाचे बदलणारे स्वरूप

आजच्या जागतिक राजकारणावर प्रामुख्याने खालील घटकांचा प्रभाव आहे

- **सत्ताकेंद्र आशियाकडे**

विसाव्या शतकापर्यंत जगाच्या राजकारणाची आणि अर्थव्यवस्थेची सर्व सूत्रे अमेरिका आणि युरोप यांच्या हातात होती. मात्र, एकविसाव्या शतकात हे चित्र झपाट्याने बदलले असून जगाचे 'सत्ताकेंद्र'

आता पश्चिमेकडून पूर्वेकडे म्हणजेच आशिया खंडाकडे सरकले आहे. आज आशिया केवळ लोकसंख्येने मोठा नाही, तर तो जागतिक उत्पादनाचा आणि नवनिर्मितीचा मुख्य कणा बनला आहे. या बदलात भारत आणि चीन या दोन देशांची भूमिका सर्वात महत्त्वाची आहे. चीनने आपल्या अफाट उत्पादन क्षमतेच्या जोरावर जगाची बाजारपेठ काबीज केली आहे, तर भारत जगातील सर्वात वेगाने वाढणारी मोठी अर्थव्यवस्था म्हणून समोर येत आहे. जगातील एकूण जीडीपीमध्ये (GDP) आशियाचा वाटा आता लक्षणीय रित्या वाढला आहे. यालाच 'आशियाई शतक' असेही म्हटले जाते. दक्षिण चिनी समुद्रातील वाद असो किंवा इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील सुरक्षा, जगाचे लक्ष आता या भागावर केंद्रित झाले आहे. तंत्रज्ञान, ऊर्जा आणि व्यापाराचे निर्णय आता केवळ पाश्चात्य देशांच्या मर्जीने होत नाहीत, तर त्यात भारत आणि चीनचा शब्द महत्त्वाचा ठरतो. थोडक्यात सांगायचे तर, भविष्यातील जागतिक शांतता आणि समृद्धीचा मार्ग आता आशियातूनच जातो.

- **चीनचे वाढते वर्चस्व**

आजच्या जागतिक राजकारणात चीन एक प्रबळ आर्थिक आणि लष्करी शक्ती म्हणून वेगाने पुढे आला असून, 'बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह' (BRI) सारख्या प्रकल्पांद्वारे जागतिक पुरवठा साखळीवर नियंत्रण मिळवण्याचा प्रयत्न करत आहे. चीनच्या या विस्तारवादी धोरणामुळे अमेरिका आणि चीन यांच्यात तीव्र 'व्यापार युद्ध' सुरु झाले असून, ही स्पर्धा आता सेमीकंडक्टर आणि ५जी सारख्या प्रगत तंत्रज्ञानापर्यंत पोहोचली आहे. या धोरणात्मक संघर्षामुळे जगाची पुन्हा दोन गटांत विभागणी होण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. दुसरीकडे, युक्रेन-रशिया आणि इस्रायल-हमास संघर्षामुळे जागतिक ऊर्जा सुरक्षा आणि अन्न पुरवठा साखळी विस्कळीत झाली आहे. अशा अस्थिर वातावरणात भारत अत्यंत सावधपणे आपली भूमिका बजावत आहे. कोणत्याही गटात सामील न होता, लोकशाही मूल्यांचे जतन करत स्वतःचे राष्ट्रीय हित जोपासण्यावर भारताचा भर आहे. भारत आज जागतिक शांतता आणि स्थिरतेसाठी एक जबाबदार नेतृत्व म्हणून समोर येत आहे.

- **हवामान बदल आणि तंत्रज्ञान**

२१ व्या शतकातील जागतिक राजकारणाचे स्वरुप आता केवळ भौगोलिक सीमावादापुरते मर्यादित राहिलेले नाही. आज हवामान बदल, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि सायबर सुरक्षा हे मुद्दे आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या केंद्रस्थानी आले आहेत. हवामान बदलामुळे उद्भवणारे नैसर्गिक आपत्तींचे संकट आणि वाढती समुद्रपातळी भविष्यात मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर व राजनैतिक तणाव निर्माण करु शकते, ज्यासाठी 'हवामान न्याय' ही संकल्पना महत्त्वाची ठरत आहे. दुसरीकडे, तंत्रज्ञान हे सत्तेचे नवीन केंद्र बनले आहे. ज्या देशाकडे प्रगत AI तंत्रज्ञान असेल, तो आर्थिक आणि लष्करीदृष्ट्या वरचढ ठरणार आहे. मात्र, यासोबतच डेटा चोरी आणि डिजिटल पायाभूत सुविधांवरील सायबर हल्ल्यांचा धोकाही

ISBN-978-93-49938-08-3

वाढला आहे. त्यामुळे, आधुनिक युगात महासत्ता होण्यासाठी केवळ लष्करी बळ पुरेसे नसून, तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि पर्यावरणीय जबाबदारी यांवरच देशाचे जागतिक स्थान निश्चित होत आहे. या आव्हानांनी जगाला अधिक परस्परवलंबी बनवले असून सामूहिक सहकार्य आता अनिवार्य झाले आहे.

भारताचे परराष्ट्र धोरण

२१ व्या शतकात भारताची प्रतिमा केवळ 'निरीक्षक' न राहता एक 'अजेंडा सेट करणारा' देश अशी झाली आहे. भारताने 'सामरिक स्वायत्तता' जपून कोणत्याही महासत्तेच्या दबावाखाली न येता राष्ट्रीय हिताला सर्वोच्च प्राधान्य दिले आहे. 'वसुधैव कुटुंबकम' या विचाराद्वारे भारताने 'ग्लोबल साउथ' चा आवाज बनून G20 मध्ये आफ्रिकन युनियनला स्थान मिळवून दिले, जे भारताच्या वाढत्या नैतिक अधिकाराचे प्रतीक आहे. रशिया-युक्रेन संघर्षात संवाद आणि मुत्सद्देगिरीचा मार्ग स्वीकारून भारताने आपली स्वतंत्र भूमिका सिद्ध केली. आज ऊर्जा सुरक्षा, दहशतवाद विरोधी मोहीम आणि इंडो-पॅसिफिक क्षेत्रातील शांततेसाठी भारत जगाला मार्गदर्शन करत आहे. थोडक्यात, भारत आता जागतिक समस्यांवरील उत्तराचा एक अविभाज्य भाग आणि जबाबदार जागतिक शक्ती बनला आहे.

- **धोरणात्मक स्वायत्तता**

भारताचे परराष्ट्र धोरण हे आजच्या काळात 'सामरिक स्वायत्तता' या तत्त्वावर आधारलेले आहे. कोणत्याही एका विशिष्ट लष्करी किंवा राजकीय गटात, मग तो अमेरिका असो वा रशिया, पूर्णपणे सामील न होता भारत आपले निर्णय केवळ स्वतःच्या राष्ट्रीय हितानुसार घेतो. रशिया-युक्रेन युद्धाच्या काळात जेव्हा जगावर मोठ्या प्रमाणावर दबाव होता, तेव्हा भारताने अत्यंत संतुलित भूमिका घेतली. एका बाजूला रशियाकडून सवलतीच्या दरात कच्चे तेल खरेदी करून आपली ऊर्जा सुरक्षा जपली, तर दुसरीकडे अमेरिकेसोबत 'आयसेट' (iCET) सारखे प्रगत तंत्रज्ञान आणि महत्त्वाचे संरक्षण करार करून आपले सामरिक संबंध अधिक दृढ केले. हे धोरण भारताच्या वाढत्या जागतिक प्रभावाचे आणि आत्मविश्वासपूर्ण मुत्सद्देगिरीचे प्रतीक आहे. भारत आता केवळ 'तटस्थ' राष्ट्र राहिलेला नसून, तो 'बहु-संलग्न' देश बनला आहे. जेथे गरज आहे तिथे तो पाश्चात्य देशांशी सहकार्य करतो आणि जिथे ऐतिहासिक मैत्री किंवा स्वस्त ऊर्जेचा प्रश्न येतो, तिथे रशियाशी असलेले संबंधही तितक्याच ताकदीने टिकवून ठेवतो. अशा प्रकारे, जागतिक दबावापुढे न झुकता आपल्या जनतेचे हित आणि जागतिक शांतता या दोन्हीमध्ये समन्वय साधण्याचे कसब भारताने यशस्वीपणे साध्य केले आहे.

- **'शेजारी प्रथम'**

भारताच्या परराष्ट्र धोरणात 'शेजारी प्रथम' या तत्त्वाला सर्वोच्च स्थान आहे. दक्षिण आशियाई क्षेत्रात शांतता, स्थिरता आणि सामूहिक विकास साध्य करण्यासाठी भारत आपल्या शेजारील देशांना

श्रीलंका, नेपाळ, भूतान आणि बांगलादेश नेहमीच खंबीर साथ देत आला आहे. अलीकडच्या काळात श्रीलंकेवर ओढवलेल्या गंभीर आर्थिक संकटाच्या वेळी भारताने दिलेली अब्जावधी डॉलर्सची मदत हे भारताच्या विश्वासार्हतेचे आणि प्रादेशिक जबाबदारीचे उत्तम उदाहरण आहे. केवळ आर्थिकच नव्हे, तर इंधन, औषधे आणि अन्नधान्याचा पुरवठा करून भारताने एका मोठ्या भावाच्या भूमिकेतून श्रीलंकेला सावरले आहे. या मदतीमागे कोणताही विस्तारवादी हेतू नसून, 'सबका साथ, सबका विकास' या भावनेतून संपूर्ण प्रदेशाची प्रगती व्हावी, हाच भारताचा मुख्य उद्देश आहे. नेपाळ आणि भूतानमधील पायाभूत सुविधांचे प्रकल्प असोत किंवा बांगलादेशसोबतची कनेक्टिव्हिटी, भारत आपल्या संसाधनांचा वापर शेजारील राष्ट्रांच्या सक्षमीकरणासाठी करत आहे. दक्षिण आशियातील एक मोठी शक्ती म्हणून भारताचा हा दृष्टिकोन केवळ प्रादेशिक एकात्मता वाढवत नाही, तर बाह्य शक्तींच्या अनावश्यक हस्तक्षेपावरही नियंत्रण ठेवण्यास मदत करतो.

प्रमुख जागतिक व्यासपीठांवर भारताची कामगिरी

भारत आज केवळ एक प्रादेशिक शक्ती नसून जागतिक स्तरावरील सर्व महत्त्वाच्या संघटनांमध्ये अत्यंत सक्रिय आणि निर्णायक भूमिका बजावणारा देश बनला आहे. संयुक्त राष्ट्र (UN), जी-२० (G20), आणि ब्रिक्स (BRICS) यांसारख्या व्यासपीठांवर भारताचा शब्द आता प्रमाण मानला जातो. जागतिक शांतता, दहशतवाद विरोधी मोहीम आणि हवामान बदल यांसारख्या विषयांवर भारत जगाला दिशा देत आहे. विशेषतः शांघाय सहकार्य संघटना (SCO) आणि क्वाड (QUAD) सारख्या परस्परविरोधी वाटणाऱ्या गटांमध्येही भारताचा सहभाग हा त्याच्या संतुलित आणि प्रगल्भ परराष्ट्र धोरणाचे प्रतीक आहे. आज भारत जागतिक हिताच्या मुद्द्यांवर अजेंडा ठरवणारा देश म्हणून ओळखला जात असून, आंतरराष्ट्रीय सौर आघाडी (ISA) सारख्या संघटनांच्या माध्यमातून तो शाश्वत भविष्यासाठी जगाचे नेतृत्व करत आहे.

आव्हाने आणि संधी

जागतिक स्तरावर एक उदयोन्मुख शक्ती म्हणून भारताची प्रतिमा उंचावत असतानाच, देशाला गंभीर भू-राजकीय आणि आर्थिक आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. भारताच्या परराष्ट्र धोरणापुढील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे चीनसोबतचा सीमावाद. लडाखमधील गलवान संघर्षानंतर अरुणाचल प्रदेशपर्यंतच्या प्रत्यक्ष नियंत्रण रेषेवर (LAC) चीनच्या विस्तारवादी धोरणामुळे भारताला सतत लष्करी सतर्कता बाळगावी लागत आहे. तसेच, हिंदी महासागर क्षेत्रात चीनचा वाढता वावर भारताच्या सामरिक हितसंबंधांना छेद देणारा ठरत आहे. दुसरीकडे, पाकिस्तान पुरस्कृत सीमापार दहशतवाद हा अंतर्गत आणि बाह्य सुरक्षेसाठी मोठा अडथळा असून, यामुळे शेजारील राष्ट्राशी शांतता प्रस्थापित करण्यात अडचणी येत आहेत. आर्थिक आघाडीवर, जगाचे 'मॅन्युफॅक्चरिंग हब' बनण्यासाठी

ISBN-978-93-49938-08-3

भारताला चीनसारख्या देशांशी स्पर्धा करताना पायाभूत सुविधा आणि उच्च तंत्रज्ञानात मोठी झेप घ्यावी लागेल. 'आत्मनिर्भर भारत' आणि 'PLI' योजनांच्या माध्यमातून ही आव्हाने पेलत असतानाच, भारत आपली जागतिक प्रतिमा अधिक मजबूत करण्यासाठी प्रयत्नशील आहे.

निष्कर्ष

आजचा भारत केवळ लोकसंख्येने मोठा देश उरलेला नसून, एक 'जबाबदार जागतिक शक्ती' म्हणून नावारूपास आला आहे. संकटाच्या काळात भारताने 'वसुधैव कुटुंबकम' वृत्तीचे दर्शन घडवत, 'व्हॅक्सीन मैत्री' मोहिमेद्वारे १०० हून अधिक देशांना लसींचा पुरवठा करून आपली परोपकारी प्रतिमा आणि औषध निर्माण क्षेत्रातील क्षमता सिद्ध केली आहे. केवळ घोषणा न करता, भारताने 'इंटरनॅशनल सोलर अलायन्स' (ISA) सारख्या जागतिक संघटनेची स्थापना करून हवामान बदलाच्या आव्हानाविरुद्ध सौर उर्जेच्या क्षेत्रात जगाचे नेतृत्व स्वीकारले आहे. 'वन सन, वन वर्ल्ड, वन ग्रिड' ही संकल्पना शाश्वत विकासासाठी मैलाचा दगड ठरत आहे. लोकशाही मूल्ये, वेगवान आर्थिक विकास आणि शांततापूर्ण सहअस्तित्वाच्या वारशामुळे आगामी दशकात भारताची भूमिका अधिक निर्णायक असेल. तंत्रज्ञान, अंतराळ संशोधन आणि डिजिटल क्रांतीच्या जोरावर भारत आता जागतिक समस्यांवरील उत्तरांचा एक मुख्य स्त्रोत बनला असून, विकसित राष्ट्रांच्या रांगेत आपले स्थान पक्के करत आहे.

संदर्भ

1. पवनीत सिंग, (२०२३) आंतरराष्ट्रीय संबंध, मॅकग्रा, प्रकाशन, चेन्नई
2. पाटील व्ही. बी. (२०२५) भारताचे परराष्ट्र धोरण, के'सागर पब्लिकेशन्स.
3. यादव डॉ.हर्षवर्धन. (२०२४) भारत विषयक आंतरराष्ट्रीय संबंध.1st ed., ई-साहित्य प्रतिष्ठान.
4. Jaishankar, Subrahmanyam. (2024), Why Bharat Matters. Rupa Publication.
5. Menon, S. (2021). India and Asian Geopolitics: The Past, Present. Brookings Institution.
6. Menon, S. (2025) India in a World Adrift: A Rising Power Takes its Place Among Rivals, Penguin Random House
7. Mohan, C. Raja (2025) India and the Rebalancing of Asia, Oxford University Press
8. Madhav, Ram (2025) The New World: 21st Century Global Order and India, Westland Publications
9. 'Bilateral/Multilateral Documents | Ministry of External Affairs Government of India'. Ministry of External Affairs, Government of India, https://mea.gov.in/bilateraldocuments.htm?53/Bilateral/Multilateral_Documents. Accessed 2 Mar. 2026.

10. ‘MEA | Statements : Speeches & Statements’. Ministry of External Affairs, Government of India, https://mea.gov.in/Speeches-Statements.htm?50/Speeches__amp;_Statements. Accessed 2 Mar. 2026.
11. ‘Vaccine Maitri | Ministry of External Affairs’. Ministry of External Affairs, Government of India, https://mea.gov.in/vaccine-maitri.htm. Accessed 2 Mar. 2026.
12. Abhyankar, Rajendra M. Indian Diplomacy: Beyond Strategic Autonomy. First edition, Oxford University Press, 2018.

ISBN-978-93-49938-08-3

उच्च शिक्षण आणि जबाबदार नागरिक घडवण्यातील NEP 2020 ची भूमिका

[१]दीपक ए. वस्के

[२]दत्तु दादासाहेब शेंडे

[१]संशोधक विद्यार्थी, के. जे. सोमैया महाविद्यालय, कोपरगाव, ता.- कोपरगाव, जि.- अहिल्यानगर.

[२]विभाग प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत, जि.- अहिल्यानगर.

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19755200

DOI: 10.5281/zenodo.19755200

प्रस्तावना

लोकशाही व्यवस्थेचे यश हे केवळ संविधानिक तरतुदी, कायदे किंवा संस्थात्मक रचनेवर आधारित नसते, तर त्या व्यवस्थेत सहभागी असलेल्या नागरिकांच्या सजगतेवर, विवेकशीलतेवर आणि जबाबदार वर्तनावर अवलंबून असते. नागरिक जर निष्क्रिय, अराजकीय किंवा केवळ स्वार्थकेंद्री असतील, तर अत्यंत प्रगत संविधान असूनही लोकशाही कमकुवत ठरते. त्यामुळे कोणत्याही लोकशाही राष्ट्रासाठी जबाबदार, विचारशील आणि मूल्यनिष्ठ नागरिक घडवणे हे अत्यंत मूलभूत उद्दिष्ट असते. या प्रक्रियेत शिक्षण, विशेषतः उच्च शिक्षण, अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. शिक्षण हे केवळ माहिती देणारे साधन नसून ते व्यक्तीच्या विचारप्रक्रियेचा, सामाजिक दृष्टीकोनाचा आणि नागरिकत्वाच्या जाणिवेचा पाया घडवते.

बदलत्या जागतिक परिस्थितीत, जागतिकीकरण, तंत्रज्ञान क्रांती, माहितीचा विस्फोट आणि सामाजिक-राजकीय बदल यांच्या पार्श्वभूमीवर शिक्षण व्यवस्थेची भूमिका अधिक व्यापक बनली आहे. आज शिक्षण व्यवस्था केवळ रोजगाराभिमुख राहणे पुरेसे नसून ती समाजाभिमुख, मूल्याधिष्ठित आणि लोकशाही मूल्यांची जाणीव करून देणारी असणे आवश्यक ठरते. विद्यार्थ्यांना केवळ कौशल्यसंपन्न व्यावसायिक न बनवता, जबाबदार नागरिक, संवेदनशील मानव आणि सामाजिक परिवर्तनाचे घटक बनवणे हे आधुनिक शिक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्ट असले पाहिजे. या पार्श्वभूमीवर Ministry of Education, Government of India द्वारे जाहीर करण्यात आलेली राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 (NEP 2020) ही भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेतील एक ऐतिहासिक आणि मूलगामी सुधारणा म्हणून समोर येते. हे धोरण ज्ञान, कौशल्ये आणि मूल्ये यांचा समन्वय साधत शिक्षणाला अधिक मानवकेंद्री आणि समाजोपयोगी बनवण्याचा प्रयत्न करते. NEP 2020 मध्ये

जबाबदार, नैतिक, लोकशाही मूल्यांना बांधील आणि सक्रिय नागरिक घडवण्यावर विशेष भर देण्यात आलेला आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखात उच्च शिक्षणाच्या माध्यमातून जबाबदार नागरिक घडवण्यामध्ये NEP 2020 ची भूमिका सविस्तरपणे विश्लेषित करण्यात येत आहे.

NEP 2020 आणि उच्च शिक्षणाची नवदृष्टी

NEP 2020 ने उच्च शिक्षणासाठी एक व्यापक, दीर्घकालीन आणि समावेशक दृष्टीकोन मांडला आहे. पारंपरिक शिक्षण पद्धतीत विषयांचे कृत्रिम विभाजन, पाठांतरप्रधान अध्ययन आणि परीक्षाकेंद्री दृष्टिकोन प्राबल्याने आढळतो. या मर्यादा लक्षात घेऊन NEP 2020 मध्ये बहुविषयक (multidisciplinary) शिक्षण पद्धतीचा स्वीकार करण्यात आला आहे. या पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांना केवळ एका विषयापुरते मर्यादित न ठेवता समाजशास्त्र, राजकारण, अर्थशास्त्र, तत्त्वज्ञान, पर्यावरण, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान यांचा एकत्रित व परस्परसंबंधित अभ्यास करण्याची संधी मिळते. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये व्यापक सामाजिक जाणीव, समग्र विचारशक्ती आणि बहुआयामी दृष्टिकोन विकसित होतो.

बहुविषयक शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थी सामाजिक वास्तव अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेतात. उदाहरणार्थ, राजकीय समस्या केवळ राजकीय दृष्टिकोनातून नव्हे, तर त्यांचे सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि नैतिक पैलूही समजून घेण्याची क्षमता विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित होते. ही समज जबाबदार नागरिकत्वासाठी अत्यंत आवश्यक असते. कारण लोकशाही व्यवस्थेत नागरिकांनी मतदान, सार्वजनिक चर्चा, आंदोलन किंवा धोरणात्मक सहभाग करताना व्यापक आणि विवेकपूर्ण दृष्टी ठेवणे अपेक्षित असते. याशिवाय NEP 2020 मध्ये उच्च शिक्षणामध्ये critical thinking, ethical reasoning आणि problem-solving skills यांवर विशेष भर देण्यात आला आहे. विद्यार्थ्यांना केवळ स्वीकारक (passive learners) न ठेवता प्रश्न विचारणारे, विश्लेषण करणारे आणि तर्कशुद्ध निर्णय घेणारे नागरिक बनवण्याचा उद्देश या धोरणामागे आहे. सत्तेवर टीकात्मक दृष्टिकोन ठेवणे, सार्वजनिक धोरणांचे मूल्यमापन करणे आणि सामाजिक समस्यांवर विवेकपूर्ण उपाय सुचवणे हे लोकशाहीचे प्राणतत्त्व मानले जातात. NEP 2020 च्या माध्यमातून हे लोकशाही गुण उच्च शिक्षणाच्या पातळीवरच विकसित करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

मूल्याधिष्ठित शिक्षण आणि नागरिकत्व विकास

NEP 2020 मध्ये मूल्याधिष्ठित शिक्षणाला अत्यंत केंद्रस्थानी ठेवण्यात आले आहे. शिक्षण हे मूल्यनिरपेक्ष (value-neutral) असू शकत नाही, कारण शिक्षण प्रक्रियेतूनच व्यक्तीचा सामाजिक दृष्टिकोन, नैतिकता आणि नागरिकत्वाची जाणीव घडत असते. या धोरणात संविधानिक मूल्ये, लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता, सामाजिक न्याय, समानता आणि बंधुता यांचा उच्च शिक्षणात सखोल

ISBN-978-93-49938-08-3

अभ्यास करण्यावर भर देण्यात आला आहे. या मूल्यांचा अभ्यास केवळ सैद्धांतिक न राहता, व्यवहारिक आणि अनुभवाधिष्ठित स्वरूपात विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवण्याची भूमिका NEP 2020 मांडते.

मूल्याधिष्ठित शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये अधिकारांसोबत कर्तव्यांची जाणीव निर्माण होते. लोकशाही नागरिक म्हणून केवळ हक्कांची मागणी न करता सामाजिक जबाबदारी स्वीकारणे, विविधतेचा आदर करणे आणि दुर्बल घटकांप्रती संवेदनशील राहणे ही मूल्ये दृढ होतात. यामुळे सामाजिक सलोखा, सहिष्णुता आणि राष्ट्रीय एकात्मता बळकट होण्यास मदत होते. जबाबदार नागरिकत्व ही केवळ कायदेशीर ओळख नसून ती नैतिक आणि सामाजिक बांधिलकीची जाणीव आहे, हे NEP 2020 अधोरेखित करते. याशिवाय भारतीय ज्ञान परंपरा (Indian Knowledge Systems), नैतिक शिक्षण, गांधीवादी विचार, संविधानिक नैतिकता आणि सामाजिक जबाबदारी यांचा अभ्यासक्रमात समावेश करून विद्यार्थ्यांना केवळ बौद्धिकदृष्ट्या सक्षम न ठेवता नैतिकदृष्ट्याही सक्षम करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. गांधीवादी अहिंसा, सत्य, सेवा आणि सामाजिक न्याय यांसारख्या मूल्यांचा समावेश विद्यार्थ्यांना लोकशाही मूल्यांशी भावनिकरित्या जोडतो. परिणामी शिक्षण हे व्यक्तिकेंद्रित न राहता समाजकेंद्रित बनते आणि उच्च शिक्षण जबाबदार, सक्रिय व मूल्यनिष्ठ नागरिक घडवण्याचे प्रभावी साधन ठरते.

अनुभवाधारित शिक्षण आणि सामाजिक सहभाग

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 (NEP 2020) मध्ये अनुभवाधारित शिक्षणाला (Experiential Learning) अत्यंत मध्यवर्ती स्थान देण्यात आले आहे. पारंपरिक शिक्षण पद्धतीत विद्यार्थी मुख्यतः पाठ्यपुस्तकांवर, परीक्षा-केंद्रित अभ्यासावर आणि सैद्धांतिक ज्ञानावर अवलंबून राहतात. परंतु NEP 2020 ही मर्यादा ओळखून शिक्षणाला जीवनाशी, समाजाशी आणि वास्तव समस्यांशी जोडण्यावर भर देते. अनुभवाधारित शिक्षणामध्ये प्रत्यक्ष अनुभव, कृतीतून शिकणे, समस्या सोडविणे आणि चिंतन (reflection) या घटकांचा समावेश होतो. यामुळे विद्यार्थ्यांचे शिक्षण केवळ माहितीपुरते मर्यादित न राहता त्यांच्या विचारसरणीचा आणि व्यक्तिमत्त्वाचा विकास घडवते.

सेवा-आधारित शिक्षण (Service Learning), इंटर्नशिप, फील्डवर्क, प्रकल्पाधारित अभ्यास, ग्रामीण व शहरी समुदायांशी थेट संपर्क, स्वयंसेवी संस्था, स्थानिक स्वराज्य संस्था, सामाजिक चळवळी आणि प्रशासन यांच्यासोबत कार्य करणे — या सर्व उपक्रमांना NEP 2020 मध्ये औपचारिक शैक्षणिक मूल्य देण्यात आले आहे. विद्यार्थ्यांनी दारिद्र्य, बेरोजगारी, आरोग्य, शिक्षण, लैंगिक विषमता, पर्यावरणीय प्रश्न, शेतकरी समस्या, नागरी सुविधा अशा सामाजिक वास्तवांचा प्रत्यक्ष अनुभव घ्यावा, अशी अपेक्षा या धोरणामागे आहे. या प्रक्रियेत विद्यार्थी समाजाचे केवळ निरीक्षक न राहता सक्रिय सहभागी बनतात. या प्रकारच्या शिक्षणाचा सर्वात महत्त्वाचा परिणाम

म्हणजे विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक संवेदनशीलता, सहानुभूती, नैतिक जाणीव आणि सामाजिक जबाबदारीची भावना विकसित होते. विद्यार्थ्यांना समाजातील वंचित, दुर्बल आणि उपेक्षित घटकांच्या अडचणी समजतात आणि सामाजिक न्याय, समानता व समावेशन याविषयी त्यांची भूमिका अधिक प्रगल्भ बनते. परिणामी, उच्च शिक्षण संस्था केवळ पदवी देणारी केंद्रे न राहता सामाजिक परिवर्तनाची प्रयोगशाळा बनतात. अशा शिक्षणातून "फक्त नोकरी शोधणारे" नव्हे, तर "समाज घडवणारे, समस्या सोडवणारे आणि नेतृत्व करणारे" नागरिक घडतात.

लोकशाही, नागरिकत्व आणि उच्च शिक्षण

लोकशाही व्यवस्थेचे यश हे संविधान, कायदे किंवा संस्थांपुरते मर्यादित नसून ते प्रामुख्याने जागरूक, विवेकशील आणि सहभागी नागरिकांवर अवलंबून असते. NEP 2020 ही बाब स्पष्टपणे मान्य करते आणि म्हणूनच उच्च शिक्षणाला लोकशाही मूल्यांच्या संवर्धनाचे प्रभावी साधन मानते. उच्च शिक्षण संस्थांमधून विद्यार्थ्यांना केवळ तांत्रिक किंवा व्यावसायिक कौशल्ये नव्हे, तर लोकशाही जीवनासाठी आवश्यक असलेली चर्चा, सहमती, मतभेद सहनशीलता आणि सार्वजनिक सहभाग यांची सवय लावणे हा या धोरणाचा महत्त्वाचा उद्देश आहे.

NEP 2020 अंतर्गत चर्चासत्रे, वादविवाद, सेमिनार, विद्यार्थी संसद, युवक महोत्सव, मॉक संसद, संशोधन प्रकल्प, सामाजिक मोहिमा आणि स्वयंसेवी उपक्रम यांना प्रोत्साहन दिले जाते. या उपक्रमांमधून विद्यार्थ्यांना लोकशाही प्रक्रियांमध्ये सहभागी होण्याचा प्रत्यक्ष अनुभव मिळतो. विचार मांडणे, विरोधी मत ऐकणे, तर्कशुद्ध चर्चा करणे आणि सामूहिक निर्णय घेणे — या सर्व प्रक्रिया लोकशाही संस्कृती घडविण्यास उपयुक्त ठरतात. नागरिकत्व शिक्षणाचा (Civic Education) उच्च शिक्षणामध्ये समावेश केल्यामुळे विद्यार्थ्यांना अधिकारांसोबत कर्तव्यांचीही जाणीव होते. संविधानिक मूल्ये, कायद्याचे राज्य, मानवी हक्क, सामाजिक कर्तव्ये, सार्वजनिक मालमत्तेचे संरक्षण, पर्यावरणीय जबाबदारी, करभरणा, मतदान आणि सामाजिक सलोखा याबाबतची जाणीव वाढते. परिणामी, उच्च शिक्षणातून बाहेर पडणारे विद्यार्थी केवळ शिक्षित नसून जबाबदार, कायद्याचे पालन करणारे आणि लोकशाही मूल्यांचे रक्षण करणारे नागरिक बनतात. हीच लोकशाहीसाठी सर्वात मोठी गुंतवणूक ठरते.

निष्कर्ष

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 हे केवळ अभ्यासक्रम बदल, संरचनात्मक सुधारणा किंवा कौशल्यविकासापुरते मर्यादित नसून ते सामाजिक आणि लोकशाही पुनर्रचनेचे व्यापक साधन आहे. उच्च शिक्षणाच्या माध्यमातून ज्ञान, कौशल्ये आणि मूल्ये यांचा समन्वय साधून जबाबदार नागरिक घडवण्याचा स्पष्ट प्रयत्न या धोरणात दिसून येतो. बहुविषयक शिक्षण, मूल्याधिष्ठित अभ्यासक्रम,

ISBN-978-93-49938-08-3

अनुभवाधारित शिक्षण आणि नागरिकत्व शिक्षण यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक जाणीव, सार्वजनिक नैतिकता आणि लोकशाही सहभाग वाढण्याची क्षमता निर्माण होते. जर NEP 2020 ची प्रभावी, समावेशक आणि संवेदनशील अंमलबजावणी झाली, तर उच्च शिक्षण संस्था केवळ रोजगारनिर्मितीची केंद्रे न राहता लोकशाहीचे बळकटीकरण करणारी केंद्रे बनू शकतात. आजच्या काळात लोकशाहीसमोर उभ्या असलेल्या उदासीनता, असहिष्णुता, अपप्रचार आणि सामाजिक तणाव यांसारख्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी जागरूक, नैतिक आणि सक्रिय नागरिकांची नितांत गरज आहे. जबाबदार नागरिक घडवणे हेच लोकशाहीचे खरे भांडवल असून, त्या दिशेने NEP 2020 हे एक दूरदृष्टीपूर्ण आणि महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे.

संदर्भ

1. भारत सरकार शिक्षण मंत्रालय. (2020). राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020. नवी दिल्ली: भारत सरकार.
2. देशमुख, आर. (2021). उच्च शिक्षणातील मूल्याधिष्ठित शिक्षण आणि नागरिकत्व विकास. पुणे: विद्या प्रकाशन.
3. कुलकर्णी, एस. (2022). लोकशाही, शिक्षण आणि सामाजिक जबाबदारी. मुंबई: ग्रंथाली.
4. पाटील, ए. बी. (2021). "राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020: संधी आणि आव्हाने." शोधसंवाद, 12(2), 45–52.
5. सावंत, व्ही. (2020). भारतीय लोकशाही आणि नागरिकत्व शिक्षण. औरंगाबाद: प्रशांत प्रकाशन.
6. जोशी, एम. (2022). "उच्च शिक्षणातील बहुविषयकता आणि सामाजिक जाणीव." भारतीय शिक्षण समीक्षा, 8(1), 23–30.

सोशल मीडियाचा लोकाभिमुख राजकारणावर होणारा प्रभाव

वैष्णवी गजेंद्र गायकवाड

द्वितीय वर्ष कला (राज्यशास्त्र), रयत शिक्षण संस्थेचे, दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत, जि.- अहिल्यानगर

Email: vaishnavigaikwad9881@gamail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19755281

DOI: 10.5281/zenodo.19755281

प्रस्तावना

लोकशाही व्यवस्थेमध्ये जनमत निर्मिती, राजकीय समाजीकरण आणि सत्तेच्या वैधतेसाठी माध्यमांची भूमिका ऐतिहासिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाची राहिली आहे. पारंपरिक माध्यमे जसे की वृत्तपत्रे, रेडिओ आणि दूरदर्शन यांनी दीर्घकाळ राजकीय माहिती जनतेपर्यंत पोहोचवण्याचे कार्य केले. तथापि, माहिती-तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीनंतर डिजिटल माध्यमांचा, विशेषतः सोशल मीडियाचा, प्रभाव प्रचंड प्रमाणात वाढलेला दिसून येतो. सोशल मीडियामुळे राजकीय संवाद केवळ एकतर्फी न राहता परस्परसंवादी (interactive) बनला आहे. यामुळे नागरिक केवळ माहिती ग्रहण करणारे न राहता, मतप्रदर्शन, प्रतिक्रिया आणि राजकीय चर्चांमध्ये सक्रिय सहभाग घेणारे घटक बनले आहेत. परिणामी, लोकशाही प्रक्रियेमध्ये जनतेचा सहभाग अधिक थेट आणि गतिमान झाला आहे. या बदलत्या माध्यमीय संदर्भात लोकाभिमुख राजकारणाला विशेष चालना मिळालेली दिसते. लोकाभिमुख राजकारण हे स्वतःला 'सामान्य जनतेचे खरे प्रतिनिधी' म्हणून सादर करत प्रस्थापित राजकीय, आर्थिक व सामाजिक व्यवस्थेविरोधात भूमिका घेते. सोशल मीडिया हे अशा राजकारणासाठी अत्यंत उपयुक्त माध्यम ठरते, कारण ते भावनिक, साध्या आणि थेट स्वरूपातील संदेश मोठ्या प्रमाणावर आणि जलदगतीने पसरवण्याची क्षमता ठेवते. पारंपरिक माध्यमांवरील संपादकीय नियंत्रण टाळून नेते थेट जनतेशी संवाद साधू शकतात. त्यामुळे लोकाभिमुख राजकारण आणि सोशल मीडिया यांच्यात एक परस्परपूरक नाते निर्माण झाले आहे. या पार्श्वभूमीवर सोशल मीडिया लोकाभिमुख राजकारण कसे घडवते, विस्तारते आणि लोकशाहीवर कोणते परिणाम घडवते याचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

लोकाभिमुख राजकारण : संकल्पनात्मक चौकट

लोकाभिमुख राजकारण ही केवळ एक राजकीय रणनीती नसून ती एक विशिष्ट विचारधारात्मक प्रवृत्ती आहे. या प्रवृत्तीचा मूलभूत आधार म्हणजे समाजाचे दोन स्पष्ट आणि विरोधी गटांमध्ये

विभाजन करणे—एकीकडे 'शुद्ध', 'नैतिक' आणि 'एकसंध जनता' आणि दुसरीकडे 'भ्रष्ट', 'स्वार्थी' व 'सत्ताकेंद्रित अभिजन'. लोकाभिमुख राजकारणाच्या मते, सर्व राजकीय आणि सामाजिक समस्यांचे मूळ हे अभिजन वर्गाच्या वर्चस्वात असून सामान्य जनतेचे हित दुर्लक्षित केले जाते. त्यामुळे लोकाभिमुख नेते स्वतःला जनतेचा खरा आवाज म्हणून सादर करत संस्थात्मक राजकारणावर अविश्वास व्यक्त करतात. लोकाभिमुख राजकारणाची काही ठळक वैशिष्ट्ये आढळून येतात. सर्वप्रथम, हे राजकारण सामान्य जनतेच्या भावना, असंतोष, भीती आणि अपेक्षा यांना केंद्रस्थानी ठेवते. दुसरे म्हणजे, यामध्ये वापरली जाणारी भाषा साधी, भावनिक, कधी कधी आक्रमक आणि द्विध्रुवी स्वरूपाची असते, जी 'आम्ही विरुद्ध ते' असा संघर्षात्मक दृष्टिकोन निर्माण करते. तिसरे वैशिष्ट्य म्हणजे संस्थात्मक प्रक्रियांपेक्षा थेट लोकसंपर्कावर दिला जाणारा भर; संसद, न्यायपालिका किंवा माध्यमे यांसारख्या संस्थांना बगल देत थेट जनतेशी संवाद साधण्याचा प्रयत्न केला जातो. याशिवाय, नेतृत्वकेंद्रित राजकारण हे लोकाभिमुखतेचे महत्त्वाचे अंग असून करिष्माई नेते स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाभोवती राजकीय चळवळ उभी करतात. या सर्व घटकांमुळे लोकाभिमुख राजकारण आधुनिक लोकशाहीतील एक प्रभावी पण वादग्रस्त प्रवृत्ती म्हणून उदयास आले आहे.

सोशल मीडिया : राजकीय संवादाचे नवे माध्यम

सोशल मीडिया हे आधुनिक काळातील राजकीय संवादाचे सर्वात प्रभावी आणि गतिमान माध्यम म्हणून उदयास आले आहे. पारंपरिक माध्यमांमध्ये माहितीचा प्रवाह प्रामुख्याने एकतर्फी स्वरूपाचा असतो, परंतु सोशल मीडियामुळे हा प्रवाह द्विमार्गी आणि परस्परसंवादी झाला आहे. नागरिक आता केवळ राजकीय माहितीचे ग्रहणकर्ते न राहता, ती माहिती तयार करणारे, शेअर करणारे आणि तिच्यावर प्रतिक्रिया देणारे सक्रिय घटक बनले आहेत. फेसबुक, एक्स (ट्विटर), व्हॉट्सॲप, युट्यूब यांसारख्या माध्यमांमुळे राजकीय संदेश क्षणार्धात व्यापक लोकसमूहापर्यंत पोहोचू शकतो. यामुळे राजकीय संवाद अधिक थेट, वेगवान आणि व्यापक स्वरूपाचा झाला आहे. सोशल मीडियामुळे राजकीय प्रचार, जनजागृती, चळवळी आणि निवडणूक मोहिमा यांचे स्वरूपही आमूलाग्र बदलले आहे. कमी खर्चात मोठ्या प्रमाणावर लोकांपर्यंत पोहोचण्याची क्षमता हे सोशल मीडियाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. यामुळे लहान पक्ष, नवोदित नेते आणि उपेक्षित गटांनाही आपली मते मांडण्याची संधी मिळते. त्याचबरोबर सोशल मीडिया हे जनमत मोजण्याचे, लोकांच्या भावना समजून घेण्याचे आणि त्यानुसार राजकीय रणनीती आखण्याचे प्रभावी साधन बनले आहे. तथापि, या माध्यमावर कोणतेही कडक संपादकीय नियंत्रण नसल्याने चुकीची माहिती, अफवा आणि भावनिक प्रचार यांनाही मोठ्या प्रमाणावर वाव मिळतो, जे लोकशाहीसाठी एक गंभीर आव्हान ठरते.

सोशल मीडिया आणि लोकाभिमुख राजकारण यांचे नाते

सोशल मीडिया आणि लोकाभिमुख राजकारण यांचे नाते हे अत्यंत निकट आणि परस्परपूरक स्वरूपाचे आहे. लोकाभिमुख राजकारण हे स्वतःला 'सामान्य जनतेचा आवाज' म्हणून सादर करते आणि सोशल मीडिया हे या दाव्याला मूर्त स्वरुप देण्यासाठी प्रभावी मंच उपलब्ध करून देते. सोशल मीडियाच्या माध्यमातून लोकाभिमुख नेते पारंपरिक माध्यमे, पक्षसंस्था आणि औपचारिक राजकीय संरचना बाजूला ठेवून थेट जनतेशी संवाद साधू शकतात. भावनिक आवाहने, घोषवाक्ये, प्रतीकात्मक संदेश आणि साधी भाषा वापरून ते जनतेच्या असंतोषाला आणि अपेक्षांना थेट स्पर्श करतात. त्यामुळे लोकाभिमुख राजकारणाला सामाजिक स्वीकार आणि व्यापक प्रसिद्धी सहज मिळते. याशिवाय, सोशल मीडिया 'आम्ही विरुद्ध ते' या लोकाभिमुख राजकारणाच्या मूलभूत संकल्पनेला अधिक तीव्र करते. 'सामान्य जनता' विरुद्ध 'भ्रष्ट अभिजन', 'आपले लोक' विरुद्ध 'इतर' अशी द्विध्रुवीय मांडणी सोशल मीडियावर प्रभावीपणे सादर केली जाते. अल्गोरिदम-आधारित माहिती प्रसारामुळे लोक प्रामुख्याने त्यांच्या आधीच्या मतांना पुष्टी देणारीच सामग्री पाहतात, ज्यामुळे राजकीय ध्रुवीकरण वाढते. परिणामी, लोकाभिमुख राजकारण केवळ जनतेचा आवाज व्यक्त करणारी प्रवृत्ती न राहता, कधी कधी लोकशाही संस्थांवर अविश्वास निर्माण करणारी आणि सामाजिक तणाव वाढविणारी शक्ती ठरते. म्हणूनच सोशल मीडिया आणि लोकाभिमुख राजकारण यांचे नाते लोकशाहीसाठी एकाच वेळी संधी आणि धोका असे दोन्ही स्वरुप धारण करते.

सोशल मीडियाचा लोकाभिमुख राजकारणावर होणारा सकारात्मक प्रभाव

सोशल मीडियामुळे लोकाभिमुख राजकारणाला लोकशाही प्रक्रियेत नवसंजीवनी मिळाल्याचे दिसून येते. सर्वप्रथम, सोशल मीडियामुळे राजकीय सहभागाचा व्याप वाढलेला आहे. पारंपरिक राजकारणापासून दूर असलेले तरुण, ग्रामीण भागातील नागरिक, महिला आणि सामाजिकदृष्ट्या उपेक्षित घटकांना आपली मते मांडण्याचा प्रभावी मंच उपलब्ध झाला आहे. लोकाभिमुख राजकारण हे अशा घटकांच्या भावना, प्रश्न आणि असंतोष यांना आवाज देण्याचा दावा करते, आणि सोशल मीडिया या दाव्याला व्यापक स्वरुप देतो. परिणामी, लोकशाहीतील समावेशकता वाढून नागरिकांचा राजकीय सहभाग अधिक थेट आणि सक्रिय झाला आहे. दुसऱ्या बाजूला, सोशल मीडिया लोकाभिमुख राजकारणाच्या माध्यमातून सत्ताधाऱ्यांवर आणि राजकीय संस्थांवर लोकांच्या अपेक्षांचा दबाव वाढवतो. नागरिक थेट प्रश्न विचारू शकतात, टीका करू शकतात आणि उत्तरदायित्वाची मागणी करू शकतात. यामुळे राजकीय नेते आणि प्रशासकीय यंत्रणा अधिक पारदर्शक होण्यास भाग पडतात. याशिवाय, सामाजिक प्रश्न, अन्याय आणि भ्रष्टाचार यांसारख्या मुद्द्यांना सोशल मीडियामुळे व्यापक प्रसिद्धी मिळते, ज्यामुळे सार्वजनिक चर्चेला चालना मिळते. या

ISBN-978-93-49938-08-3

अर्थाने सोशल मीडिया लोकाभिमुख राजकारणाला लोकशाही मूल्यांच्या बळकटीकरणासाठी एक प्रभावी साधन ठरू शकतो.

सोशल मीडियाचा लोकाभिमुख राजकारणावर होणारा नकारात्मक प्रभाव

तथापि, सोशल मीडियाचा लोकाभिमुख राजकारणावर होणारा प्रभाव नेहमीच सकारात्मक नसतो. सोशल मीडिया हे भावनिक, सनसनाटी आणि अनेकदा अप्रमाणित माहितीच्या प्रसारासाठी अत्यंत अनुकूल माध्यम ठरते. लोकाभिमुख राजकारण भावना, असंतोष आणि अस्मितेच्या राजकारणावर आधारित असल्याने खोटी माहिती, अफवा आणि द्वेषपूर्ण संदेश वेगाने पसरवले जातात. यामुळे जनमत चुकीच्या आधारावर तयार होण्याची शक्यता वाढते आणि विवेकशील, तथ्याधारित राजकीय चर्चा मागे पडते. परिणामी, लोकशाही प्रक्रियेची गुणवत्ता घसरू शकते. याशिवाय, सोशल मीडिया लोकाभिमुख राजकारणामुळे समाजात तीव्र ध्रुवीकरण निर्माण होण्याचा धोका वाढतो. 'आम्ही विरुद्ध ते' या दृष्टिकोनाला सोशल मीडियावरील अल्गोरिदम अधिक बळ देतात, कारण वापरकर्त्यांना प्रामुख्याने त्यांच्या मतांशी सुसंगत असलेलीच माहिती दाखवली जाते. यामुळे विविध विचारसरणींमधील संवाद कमी होऊन असहिष्णुता वाढते. तसेच, लोकाभिमुख नेते अनेकदा संसद, न्यायपालिका आणि माध्यमे यांसारख्या लोकशाही संस्थांविषयी अविश्वास निर्माण करतात, ज्यामुळे संस्थात्मक लोकशाहीला धोका निर्माण होतो. त्यामुळे सोशल मीडिया आणि लोकाभिमुख राजकारण यांचे नाते लोकशाहीसाठी जितके सक्षम करणारे आहे, तितकेच ते अस्थिरतादेखील निर्माण करणारे ठरते.

निष्कर्ष

सोशल मीडिया आणि लोकाभिमुख राजकारण यांचे नाते हे आधुनिक लोकशाहीतील एक महत्त्वाचे आणि गुंतागुंतीचे वास्तव आहे. सोशल मीडियामुळे लोकाभिमुख राजकारणाला व्यापक मंच, जलद पोहोच आणि थेट जनसंवादाची क्षमता मिळाली आहे. यामुळे राजकीय सहभाग वाढणे, उपेक्षित घटकांना आवाज मिळणे आणि सत्ताधाऱ्यांवर लोकदबाव निर्माण होणे यांसारखे सकारात्मक बदल घडून आले आहेत. या अर्थाने सोशल मीडिया लोकशाही प्रक्रियेचे लोकशाहीकरण करणारे साधन ठरू शकते. मात्र, याचबरोबर सोशल मीडिया लोकाभिमुख राजकारणाला भावनावादी, ध्रुवीकरण करणारे आणि संस्थाविरोधी स्वरूप देण्याची शक्यताही निर्माण करतो. खोटी माहिती, द्वेषपूर्ण भाष्य, आणि विवेकशील चर्चेचा अभाव हे लोकशाहीच्या आरोग्यास घातक ठरू शकतात. त्यामुळे सोशल मीडियाचा वापर करताना डिजिटल साक्षरता, नैतिक जबाबदारी, प्रभावी नियमन आणि सजग नागरिकत्व यांचा समतोल राखणे अत्यावश्यक आहे. शेवटी, सोशल मीडिया हे लोकशाहीला बळकट करणारे की कमकुवत करणारे ठरेल, हे त्याच्या वापरावर आणि समाजाच्या लोकशाही परिपक्वतेवर

अवलंबून आहे.

संदर्भ

1. राजीव भार्गव. (2012). भारतीय लोकशाही : सिद्धांत आणि व्यवहार. नवी दिल्ली: ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
2. सुहास पळशीकर. (2018). समकालीन भारतीय राजकारण. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
3. योगेंद्र यादव. (2016). लोकशाहीचे बदलते स्वरुप. नवी दिल्ली: राजकमल प्रकाशन.
4. अच्युत गोडबोले. (2019). माध्यमे, समाज आणि लोकशाही. पुणे: शब्दालय प्रकाशन.
5. शरद पाटील. (2015). राजकारण, समाज आणि सत्ता. कोल्हापूर: प्रतिमा प्रकाशन.

ISBN-978-93-49938-08-3

लोकशाहीचे भवितव्य: तरुणांची भूमिका आणि आव्हाने

प्रिती नाना शिंदे

तृतीय वर्ष कला (राज्यशास्त्र), रयत शिक्षण संस्थेचे, दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत, जि.- अहिल्यानगर

Email: pritinshinde2005@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19755469

DOI: 10.5281/zenodo.19755469

प्रस्तावना

लोकशाही ही केवळ शासन चालविण्याची एक पद्धत नसून ती समाजाच्या दैनंदिन जीवनाशी निगडित अशी व्यापक जीवनपद्धती आहे. नागरिकांचे सार्वत्रिक मतदान, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, कायद्यापुढील समानता, सामाजिक न्याय आणि मानवी हक्क यांवर लोकशाही उभी असते. लोकशाहीचे यश केवळ घटनात्मक तरतुदींवर अवलंबून नसून नागरिक किती जागरूक, सक्रिय आणि जबाबदार आहेत यावर ठरते. त्यामुळे लोकशाही ही केवळ राज्यसंस्थेची रचना नसून नागरिकांच्या सहभागातून सतत विकसित होणारी प्रक्रिया मानली जाते. भारतासारख्या देशामध्ये १८ ते ३५ वयोगटातील लोकसंख्या लक्षणीय प्रमाणात असल्याने तरुण पिढी लोकशाहीचा कणा ठरते. तरुण हे केवळ भविष्याचे नागरिक नसून ते वर्तमानातील निर्णायक घटक आहेत. जर तरुण पिढी राजकीयदृष्ट्या जागरूक, मूल्यनिष्ठ आणि सक्रिय असेल तर लोकशाही अधिक सुदृढ, समावेशक आणि गतिमान बनते. मात्र, तरुणांमध्ये उदासीनता, असंवेदनशीलता किंवा दिशाभूल वाढल्यास लोकशाही केवळ औपचारिक आणि संस्थात्मक स्वरूपापुरती मर्यादित राहण्याचा धोका निर्माण होतो. त्यामुळे लोकशाहीच्या भवितव्याचा प्रश्न हा प्रत्यक्षात तरुणांच्या भूमिकेशी निगडित आहे.

लोकशाही संकल्पना आणि तरुणांचे स्थान

लोकशाही व्यवस्थेमध्ये सार्वभौमत्व जनतेकडे असते, म्हणजेच अंतिम सत्ता लोकांकडे नांदते. या सार्वभौमत्वाची प्रभावी अंमलबजावणी लोकांच्या सहभागावर अवलंबून असते आणि त्यात तरुणांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते. तरुण हे समाजातील सर्वाधिक गतिशील, परिवर्तनशील आणि ऊर्जावान घटक मानले जातात. त्यांच्या विचारांमध्ये नवीनता, प्रश्न विचारण्याची क्षमता आणि बदल घडविण्याची ताकद असते. त्यामुळे लोकशाही प्रक्रियेला चालना देण्याचे कार्य प्रामुख्याने तरुणांकडून अपेक्षित असते. मतदान प्रक्रियेत सहभाग, राजकीय चर्चा, आंदोलने, नागरी चळवळी, स्वयंसेवी संस्था, विद्यार्थी संघटना आणि डिजिटल माध्यमे यांच्या माध्यमातून तरुण

लोकशाही व्यवहारात सक्रीय योगदान देऊ शकतात. डिजिटल युगामध्ये सोशल मीडिया आणि ऑनलाइन मंचाकामुळे तरुणांचा आवाज अधिक प्रभावीपणे सार्वजनिक क्षेत्रात व्यक्त होऊ लागला आहे. यामुळे लोकशाही अधिक सहभागी, उत्तरदायी आणि पारदर्शक बनण्यास मदत होते. म्हणूनच लोकशाहीच्या संकल्पनेत तरुणांचे स्थान हे दुय्यम नसून केंद्रस्थानी आहे, असे ठामपणे म्हणता येते.

लोकशाहीच्या बळकटीकरणात तरुणांची भूमिका

लोकशाही व्यवस्था प्रभावीपणे कार्यरत राहण्यासाठी नागरिकांचा सक्रिय सहभाग अत्यावश्यक असतो आणि त्यामध्ये तरुणांची भूमिका विशेष महत्त्वाची ठरते. तरुण हे समाजातील सर्वाधिक ऊर्जावान, विचारशील आणि परिवर्तनशील घटक असल्याने लोकशाही प्रक्रियेला चालना देण्याची क्षमता त्यांच्यात असते. लोकशाहीची सुदृढता ही केवळ घटनात्मक संस्थांवर अवलंबून नसून नागरिक किती जागरूक व सहभागी आहेत यावर ठरते. या संदर्भात तरुणांचा सहभाग लोकशाहीला नवचैतन्य देणारा घटक ठरतो.

राजकीय सहभाग

मतदान करणे हे लोकशाहीतील नागरिकांचे मूलभूत कर्तव्य असून तरुणांचा मतदानातील सहभाग लोकशाही सुदृढतेचा महत्त्वाचा निर्देशांक मानला जातो. जेव्हा तरुण मोठ्या प्रमाणावर मतदान प्रक्रियेत सहभागी होतात, तेव्हा लोकप्रतिनिधी अधिक उत्तरदायी बनतात आणि धोरणनिर्मितीमध्ये तरुणांच्या प्रश्नांना महत्त्व मिळते. निवडणूक प्रक्रियेत सक्रिय सहभागामुळे लोकशाही केवळ औपचारिक न राहता ती लोकाभिमुख स्वरुप धारण करते. याशिवाय राजकीय चर्चा, वादविवाद, राजकीय पक्षांमधील सहभाग, विद्यार्थी संघटनांमधील सक्रियता यांमुळे तरुण थेट राजकीय समाजीकरणाच्या प्रक्रियेत सहभागी होतात. महाविद्यालयीन निवडणुका, युवक संघटना आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील सहभागातून तरुण नेतृत्वगुण विकसित करतात. या प्रक्रियेमुळे लोकशाहीला दीर्घकालीन सक्षम नेतृत्व मिळण्यास मदत होते.

सामाजिक आणि नागरी चळवळी

लोकशाहीच्या बळकटीकरणात केवळ निवडणूक प्रक्रियाच नव्हे, तर सामाजिक आणि नागरी चळवळीही महत्त्वाची भूमिका बजावतात. भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलने, पर्यावरण संरक्षण चळवळी, महिला हक्क, दलित व वंचित घटकांचे हक्क यांसाठी झालेल्या अनेक चळवळीत तरुणांनी अग्रणी भूमिका बजावलेली दिसून येते. अशा चळवळी सत्तेवर अंकुश ठेवण्याचे कार्य करतात, जे लोकशाहीचे मूलभूत वैशिष्ट्य आहे. या नागरी चळवळी लोकशाहीला केवळ मतदानापुरती मर्यादित न ठेवता ती सतत जागरूक ठेवतात. लोकांच्या दैनंदिन प्रश्नांना राजकीय अजेंड्यावर आणण्याचे

ISBN-978-93-49938-08-3

कार्य या चळवळी करतात. तरुणांच्या सहभागामुळे या चळवळी अधिक गतिमान, व्यापक आणि प्रभावी बनतात. परिणामी लोकशाही अधिक लोककेंद्री आणि संवेदनशील बनण्यास मदत होते.

डिजिटल लोकशाही

डिजिटल युगात लोकशाहीच्या स्वरूपात महत्त्वपूर्ण बदल घडून आले आहेत. सोशल मीडिया, ब्लॉग, पॉडकास्ट, ऑनलाइन मोहिमा आणि डिजिटल याचिका यांच्या माध्यमातून तरुण सार्वजनिक मतप्रवाह घडवताना दिसतात. डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे अभिव्यक्तीचे नवे व्यासपीठ उपलब्ध झाले असून पारंपरिक माध्यमांवर अवलंबून न राहता तरुण आपली मते थेट मांडू शकतात. डिजिटल लोकशाहीमुळे राजकीय जागरूकता वाढण्यास, माहितीचा प्रसार वेगाने होण्यास आणि सत्ताधाऱ्यांवर सार्वजनिक दबाव निर्माण होण्यास मदत होते. मात्र, या माध्यमांचा विवेकपूर्ण वापर आवश्यक आहे. योग्य वापर झाल्यास डिजिटल माध्यमे लोकशाही अधिक सहभागी, पारदर्शक आणि उत्तरदायी बनवू शकतात. त्यामुळे आधुनिक काळातील लोकशाहीच्या बळकटीकरणात डिजिटल माध्यमांद्वारे तरुणांची भूमिका अत्यंत निर्णायक ठरते.

तरुणांसमोरील प्रमुख आव्हाने

लोकशाहीच्या बळकटीकरणात तरुणांची भूमिका जितकी महत्त्वाची आहे, तितकीच गंभीर आव्हाने आज त्यांच्यासमोर उभी आहेत. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि तांत्रिक बदलांच्या वेगवान प्रक्रियेमुळे तरुणांच्या राजकीय सहभागावर विविध प्रकारचे दबाव निर्माण झाले आहेत. ही आव्हाने केवळ वैयक्तिक स्वरूपाची नसून त्यांचा थेट परिणाम लोकशाहीच्या गुणवत्तेवर आणि टिकावावर होताना दिसतो. त्यामुळे तरुणांसमोरील आव्हानांचा अभ्यास करणे लोकशाहीच्या भवितव्याच्या दृष्टीने अत्यावश्यक ठरते.

राजकीय उदासीनता

समकालीन काळात राजकारण म्हणजे भ्रष्टाचार, सत्तासंघर्ष, संधीसाधूपणा आणि नैतिक अधःपतन अशी प्रतिमा मोठ्या प्रमाणावर निर्माण झालेली दिसते. या नकारात्मक प्रतिमेमुळे अनेक तरुण राजकीय प्रक्रियेपासून स्वतःला दूर ठेवतात. 'राजकारण आपल्यासाठी नाही' किंवा 'राजकारणाने काहीही बदलत नाही' अशी मानसिकता वाढताना दिसते, ज्यामुळे तरुणांमध्ये राजकीय उदासीनता निर्माण होते. ही उदासीनता लोकशाहीसाठी अत्यंत घातक ठरते. कारण तरुणांचा सहभाग कमी झाल्यास लोकशाहीतील निर्णयप्रक्रिया मर्यादित गटांच्या हाती केंद्रित होण्याचा धोका वाढतो. नागरिक म्हणून जबाबदारी स्वीकारण्याऐवजी केवळ प्रेक्षकाची भूमिका घेणे लोकशाहीला कमजोर बनवते. परिणामी लोकशाही केवळ संस्थात्मक पातळीवर टिकून राहते, पण तिचा लोककेंद्री आत्मा

दुर्बल होतो.

बेरोजगारी आणि आर्थिक असुरक्षितता

बेरोजगारी, अपुऱ्या रोजगारसंधी, अस्थिर नोकऱ्या आणि वाढती महागाई ही आजच्या तरुणांपुढील गंभीर समस्या आहे. शिक्षण पूर्ण करूनही समाधानकारक रोजगार न मिळाल्याने तरुण आर्थिक असुरक्षिततेचा सामना करत आहेत. अशा परिस्थितीत त्यांचे सर्व लक्ष उपजीविकेच्या संघर्षावर केंद्रित होते आणि सार्वजनिक जीवनातील सहभाग दुय्यम ठरतो. आर्थिक अस्थिरतेचा थेट परिणाम राजकीय सहभागावर होतो. रोजगार, उत्पन्न आणि भविष्यासंबंधी असुरक्षितता असल्यास तरुण राजकीय चर्चांमध्ये, चळवळीत किंवा नागरी उपक्रमांत सहभागी होण्यास कमी उत्सुक राहतात. परिणामी लोकशाहीतील सक्रिय नागरिकत्व दुर्लक्षित राहते आणि लोकशाही सहभाग केवळ मर्यादित सामाजिक गटांपुरता सीमित होतो.

दिशाभूल करणारी माहिती आणि लोकशाही मूल्यांचा ऱ्हास

डिजिटल युगात माहितीचा प्रचंड प्रवाह उपलब्ध असला, तरी त्याचबरोबर खोटी माहिती, अफवा, द्वेषमूलक प्रचार आणि अर्धसत्य यांचे प्रमाणही मोठ्या प्रमाणावर वाढले आहे. सोशल मीडियावर पसरवली जाणारी दिशाभूल करणारी माहिती तरुणांच्या विचारप्रक्रियेला प्रभावित करते. भावनिक, जातीय, धार्मिक किंवा राष्ट्रवादी भावनांचा गैरवापर करून मतप्रवाह वळवण्याचे प्रकार वाढताना दिसतात. याचा परिणाम म्हणून विवेकाधारित राजकीय निर्णय घेण्याची क्षमता कमी होण्याचा धोका निर्माण होतो. त्याचबरोबर असहिष्णुता, बहुसंख्याकवाद, व्यक्तिकेंद्रित राजकारण आणि संवादाचा अभाव यामुळे लोकशाही मूल्यांचा ऱ्हास होतो. तरुणांमध्ये स्वातंत्र्य, समता, सहिष्णुता आणि बहुविधता यांसारख्या लोकशाही मूल्यांबाबत गोंधळ निर्माण होतो. ही स्थिती दीर्घकालीन दृष्टीने लोकशाहीच्या आरोग्यासाठी गंभीर आव्हान ठरते.

लोकशाहीच्या भविष्यासाठी उपाययोजना

लोकशाही टिकवून ठेवण्यासाठी आणि ती अधिक सुदृढ बनवण्यासाठी तरुणांचा सक्रीय, विवेकपूर्ण आणि मूल्यनिष्ठ सहभाग अत्यावश्यक आहे. मात्र, सध्याच्या सामाजिक-आर्थिक आणि तांत्रिक बदलांच्या पार्श्वभूमीवर हा सहभाग आपोआप निर्माण होत नाही; त्यासाठी योजनाबद्ध आणि दीर्घकालीन उपाययोजना आवश्यक ठरतात. नागरिक शिक्षण, नेतृत्व विकास, डिजिटल साक्षरता आणि समावेशक धोरणे या चार पातळ्यांवर प्रभावी हस्तक्षेप केल्यास लोकशाहीच्या भविष्यासाठी सकारात्मक वातावरण निर्माण होऊ शकते. नागरिक शिक्षण हे लोकशाही बळकटीकरणाचे मूलभूत साधन आहे. शालेय व महाविद्यालयीन स्तरावर संविधान, मूलभूत हक्क-कर्तव्ये, लोकशाही मूल्ये आणि संस्थांची कार्यपद्धती यांचे सखोल शिक्षण देणे आवश्यक आहे. अभ्यासक्रमासोबतच

ISBN-978-93-49938-08-3

वादविवाद, चर्चा, प्रकल्पकार्य आणि संविधान दिनासारख्या उपक्रमांद्वारे तरुणांमध्ये लोकशाहीची जाणीव विकसित करता येते. अशा शिक्षणामुळे तरुण केवळ कायदे जाणणारे नव्हे, तर जबाबदार नागरिक बनतात.

लोकशाहीच्या भविष्यासाठी तरुण नेतृत्व विकास हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. युवक संसद, मॉडेल युनायटेड नेशन्स, विद्यार्थी संघटना, नेतृत्व प्रशिक्षण शिबिरे यांसारख्या उपक्रमांमुळे तरुणांमध्ये निर्णयक्षमता, संवादकौशल्य आणि सार्वजनिक जबाबदारीची भावना विकसित होते. या उपक्रमांमुळे तरुणांना लोकशाही प्रक्रियेचा प्रत्यक्ष अनुभव मिळतो आणि भविष्यातील सक्षम, नैतिक नेतृत्व घडण्यास मदत होते. डिजिटल युगात लोकशाहीचे स्वरुप मोठ्या प्रमाणावर बदलले असल्याने डिजिटल साक्षरता ही अपरिहार्य गरज ठरते. सोशल मीडियाचा विवेकपूर्ण वापर, माहितीची पडताळणी, खोटी माहिती व द्वेषमूलक प्रचार ओळखण्याचे प्रशिक्षण तरुणांना देणे आवश्यक आहे. डिजिटल साक्षरता वाढल्यास तरुण भावनिक किंवा दिशाभूल करणाऱ्या प्रचाराला बळी न पडता विवेकाधारित राजकीय निर्णय घेऊ शकतात, ज्यामुळे लोकशाही अधिक प्रगल्भ बनते. समावेशक धोरणे राबविणे ही लोकशाहीवरील तरुणांचा विश्वास वाढविण्यासाठी अत्यावश्यक आहे. रोजगारनिर्मिती, कौशल्यविकास, शिक्षणातील समान संधी आणि सामाजिक न्यायावर आधारित धोरणांमुळे तरुणांना सन्मानजनक जीवनाची संधी मिळते. आर्थिक आणि सामाजिक सुरक्षितता असल्यास तरुण लोकशाही प्रक्रियेत अधिक सक्रियपणे सहभागी होतात आणि राज्यसंस्थांवर त्यांचा विश्वास दृढ होतो. एकूणच, नागरिक शिक्षण, नेतृत्व विकास, डिजिटल साक्षरता आणि समावेशक धोरणे या परस्परपूरक उपाययोजनांच्या माध्यमातून लोकशाही अधिक सक्षम आणि टिकाऊ बनवता येते. तरुणांना केवळ लाभार्थी न मानता लोकशाही प्रक्रियेतील सक्रिय भागीदार मानल्यासच लोकशाहीचे भवितव्य सुरक्षित राहील. त्यामुळे लोकशाहीच्या पुनरुज्जीवनासाठी तरुणकेंद्री दृष्टिकोन स्वीकारणे ही काळाची गरज आहे.

निष्कर्ष

एकूणच पाहता, लोकशाहीचे भवितव्य हे केवळ घटनात्मक तरतुदी, निवडणूक प्रक्रिया किंवा शासनयंत्रणेच्या कार्यक्षमतेपुरते मर्यादित नाही. लोकशाहीची खरी ताकद ही जागरुक, सक्रिय आणि मूल्यनिष्ठ नागरिकांमध्ये असते, आणि या दृष्टीने तरुण पिढीचे स्थान अत्यंत निर्णायक आहे. प्रश्न विचारण्याची वृत्ती, सत्तेला उत्तरदायी धरण्याची क्षमता आणि सार्वजनिक जीवनात सहभागी होण्याची तयारी हे गुण तरुणांमध्ये विकसित झाले, तर लोकशाही अधिक सशक्त, पारदर्शक आणि लोकाभिमुख बनू शकते. तरुणांचा सक्रिय सहभाग लोकशाहीला केवळ टिकवून ठेवत नाही, तर तिला नवचैतन्य आणि नैतिक अधिष्ठान प्रदान करतो. त्याचबरोबर लोकशाहीच्या सुदृढ भविष्यासाठी राज्यसंस्था, शिक्षणव्यवस्था आणि समाज यांची सामूहिक जबाबदारीही तितकीच महत्त्वाची आहे.

तरुणांना केवळ लाभार्थी किंवा मतदार म्हणून न पाहता लोकशाही प्रक्रियेतील समान भागीदार मानणे आवश्यक आहे. नागरिक शिक्षण, रोजगारसंधी, नेतृत्व विकास आणि अभिव्यक्तीचे सुरक्षित व्यासपीठ उपलब्ध करून दिल्यास तरुणांचा लोकशाहीवरील विश्वास दृढ होईल. अशा परस्परपूरक प्रयत्नांमधूनच लोकशाही अधिक समावेशक, टिकाऊ आणि भविष्यकालीन आव्हानांना तोंड देणारी व्यवस्था म्हणून विकसित होऊ शकते.

संदर्भ

1. देशमुख, श. (2018). भारतीय लोकशाही: संकल्पना, प्रक्रिया आणि आव्हाने. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
2. पाटील, र. ग. (2020). तरुण आणि राजकीय सहभाग. औरंगाबाद: साईनाथ प्रकाशन.
3. जोशी, स. (2017). लोकशाही, नागरिकत्व आणि नागरी समाज. नागपूर: विद्या प्रकाशन.
4. फडके, य. दि. (2015). आधुनिक भारतातील सामाजिक चळवळी. कोल्हापूर: शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
5. कुलकर्णी, म. (2021). डिजिटल माध्यमे आणि लोकशाही. मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन.

ISBN-978-93-49938-08-3

पर्यावरण संरक्षणात नागरिकांची भूमिका

कांबळे भाग्यश्री दत्तात्रय

तृतीय वर्ष कला (राज्यशास्त्र), रयत शिक्षण संस्थेचे, दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत, जि.- अहिल्यानगर

Email: bhagyshrikamble9021@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19755535

DOI: 10.5281/zenodo.19755535

प्रस्तावना

पर्यावरण संरक्षणाची संकल्पना व नागरिकांचे स्थान

पर्यावरण संरक्षण ही संकल्पना आज केवळ पर्यावरणतज्ज्ञ, शास्त्रज्ञ किंवा धोरणकर्त्यांपुरती मर्यादित राहिलेली नसून, ती संपूर्ण मानवजातीच्या अस्तित्वाशी निगडित अशी मूलभूत आणि अनिवार्य गरज बनली आहे. मानव आणि निसर्ग यांच्यातील परस्परसंबंध हा अत्यंत प्राचीन असून मानवाचे जीवन पूर्णतः नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून आहे. हवा, पाणी, माती, वनसंपदा आणि जैवविविधता या घटकांवरच मानवी जीवनाची पायाभरणी झालेली आहे. मात्र आधुनिक काळातील औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, तंत्रज्ञानाचा अतिरेक, उपभोगतावादी जीवनशैली आणि लोकसंख्येतील झपाट्याने होणारी वाढ यांमुळे पर्यावरणीय संतुलन बिघडले आहे. औद्योगिक प्रदूषण, वाढते कार्बन उत्सर्जन, जंगलतोड, जलस्रोतांचे प्रदूषण, हवामान बदल आणि जैवविविधतेचा ऱ्हास हे आजचे गंभीर पर्यावरणीय प्रश्न ठरले आहेत. यामुळे मानवी आरोग्य, अन्नसुरक्षा, पाणी उपलब्धता आणि एकूणच जीवनमान धोक्यात आले आहे. या पार्श्वभूमीवर पर्यावरण संरक्षणाची जबाबदारी केवळ शासन, आंतरराष्ट्रीय संस्था किंवा कायद्यांपुरती मर्यादित न राहता ती प्रत्येक नागरिकाच्या दैनंदिन वर्तनाशी जोडली गेली आहे. पर्यावरण संरक्षण ही सामूहिक जबाबदारी असून नागरिकांचा सक्रिय सहभाग त्यात अत्यंत आवश्यक आहे. लोकशाही व्यवस्थेत नागरिक हे केंद्रस्थानी असतात. नागरिकांच्या सवयी, उपभोगाचे स्वरुप, सामाजिक वर्तन आणि सार्वजनिक सहभागाचा थेट परिणाम पर्यावरणावर होत असतो. स्वच्छता राखणे, पाण्याचा योग्य वापर, ऊर्जा बचत करणे, सार्वजनिक मालमत्तेचे संरक्षण करणे आणि नैसर्गिक संसाधनांचा विवेकपूर्ण वापर करणे या सर्व बाबींमध्ये नागरिकांची भूमिका निर्णायक ठरते. त्यामुळे पर्यावरण संरक्षण ही केवळ प्रशासकीय प्रक्रिया नसून ती एक व्यापक सामाजिक चळवळ म्हणून समजून घेणे आवश्यक ठरते.

पर्यावरणीय जाणीव व शिक्षणाची भूमिका

पर्यावरण संरक्षणाच्या यशासाठी सर्वात महत्त्वाचा घटक म्हणजे पर्यावरणीय जाणीव. नागरिकांमध्ये पर्यावरणासंबंधी मूलभूत माहिती, पर्यावरणीय समस्या, त्यांची कारणे आणि संभाव्य परिणाम यांची समज निर्माण होणे अत्यंत आवश्यक आहे. पर्यावरणीय जाणीव ही केवळ माहितीपुरती मर्यादित नसून ती जबाबदारीची भावना निर्माण करणारी प्रक्रिया आहे. जेव्हा नागरिकांना पर्यावरणीय समस्यांचे गांभीर्य समजते, तेव्हा ते स्वतःहून पर्यावरणपूरक वर्तन स्वीकारतात. शालेय शिक्षण, महाविद्यालयीन अभ्यासक्रम, विद्यापीठीय संशोधन, प्रसारमाध्यमे, सामाजिक माध्यमे आणि स्वयंसेवी संस्था यांच्या माध्यमातून पर्यावरणीय शिक्षण प्रभावीपणे दिले जाऊ शकते. लहान वयापासूनच पर्यावरण संरक्षणाचे महत्त्व समजावून सांगितल्यास भविष्यात जबाबदार नागरिक घडण्यास मदत होते. अभ्यासक्रमांमध्ये पर्यावरण अभ्यासाचा समावेश करणे, पर्यावरण दिन, वृक्षारोपण सप्ताह, जनजागृती कार्यक्रम यांद्वारे ही जाणीव अधिक दृढ करता येते. जागरूक नागरिक हे पर्यावरणपूरक निर्णय घेतात. उदाहरणार्थ, प्लास्टिकचा वापर टाळणे, कापडी पिशव्या वापरणे, सार्वजनिक वाहतुकीचा अवलंब करणे, सायकल किंवा पायी चालण्यास प्राधान्य देणे, पाणी आणि वीज यांचा काटकसरीने वापर करणे इत्यादी. पर्यावरणीय शिक्षणामुळे केवळ माहिती मिळत नाही, तर मूल्याधिष्ठित जीवनशैली विकसित होते. ही जीवनशैली दीर्घकालीन आणि शाश्वत पर्यावरण संरक्षणासाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

दैनंदिन जीवनातील पर्यावरणपूरक आचार

पर्यावरण संरक्षण हे केवळ धोरणे किंवा मोठ्या प्रकल्पांवर अवलंबून नसून, सामान्य नागरिकांच्या दैनंदिन सवयींवर त्याचे मोठ्या प्रमाणावर अवलंबन असते. प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या रोजच्या जीवनात केलेल्या छोट्या कृतींचा एकत्रित परिणाम पर्यावरणावर मोठ्या प्रमाणात होतो. घरगुती पातळीवर कचऱ्याचे योग्य व्यवस्थापन करणे ही पर्यावरण संरक्षणाची पहिली पायरी मानली जाते. घरगुती कचऱ्याचे वर्गीकरण करून ओला व सुका कचरा वेगळा ठेवणे, जैवविघटनशील कचऱ्याचे कंपोस्ट खत बनवणे आणि पुनर्वापर व पुनर्चक्रणाच्या तत्त्वांचा अवलंब केल्यास कचऱ्यामुळे होणारे प्रदूषण लक्षणीयरीत्या कमी करता येते. प्लास्टिक, काच, कागद आणि धातू यांचा पुनर्वापर केल्यास नैसर्गिक संसाधनांवरील ताण कमी होतो आणि ऊर्जा बचतही होते. तसेच पाण्याचा काटकसरीने वापर करणे, पावसाचे पाणी साठवणे, सौरऊर्जा व पवनऊर्जा यांसारख्या नवीकरणीय ऊर्जास्रोतांचा वापर करणे, एकदाच वापरल्या जाणाऱ्या वस्तू टाळणे आणि स्थानिक उत्पादनांना प्राधान्य देणे या सर्व बाबी नागरिकांच्या हातात आहेत. अशा पर्यावरणपूरक आचारांमुळे पर्यावरण संरक्षण ही केवळ संकल्पना न राहता प्रत्यक्ष कृतीत उतरते.

ISBN-978-93-49938-08-3

स्थानिक पातळीवरील नागरिकांचा सहभाग

पर्यावरण संरक्षणासाठी स्थानिक पातळीवरील नागरिकांचा सहभाग अत्यंत प्रभावी ठरतो. ग्रामसभा, नगरपरिषद, महानगरपालिका आणि इतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून नागरिक थेट पर्यावरणीय निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होऊ शकतात. वृक्षारोपण मोहिमा, जलसंधारण प्रकल्प, स्वच्छता अभियान, कचरा व्यवस्थापन योजना यांत नागरिकांचा सक्रिय सहभाग असल्यास त्या उपक्रमांचे यश अधिक सुनिश्चित होते. स्थानिक पर्यावरणीय समस्या जसे की जलप्रदूषण, हवा प्रदूषण, ध्वनी प्रदूषण आणि कचरा व्यवस्थापन या समस्या स्थानिक नागरिकांनाच अधिक तीव्रतेने जाणवतात. त्यामुळे स्थानिक पातळीवरच या समस्यांवर उपाय शोधणे अधिक व्यवहार्य ठरते. नागरिकांच्या सहभागातून निर्माण होणारे उपाय हे स्थानिक गरजांशी सुसंगत, टिकाऊ आणि लोकमान्य असतात. स्थानिक पातळीवरील सहभागामुळे नागरिकांमध्ये सामूहिक जबाबदारीची भावना निर्माण होते. पर्यावरण संरक्षण हे 'आपलेच काम' आहे, ही जाणीव बळकट होते. परिणामी पर्यावरण संरक्षण ही केवळ सरकारी योजना न राहता लोकसहभागातून उभारलेली सामाजिक प्रक्रिया बनते.

पर्यावरणीय कायदे व नागरिकांची जबाबदारी

भारतामध्ये पर्यावरण संरक्षणासाठी व्यापक कायदेशीर व घटनात्मक चौकट अस्तित्वात आहे. भारतीय संविधान हे केवळ शासनयंत्रणेचे अधिकार निश्चित करणारे दस्तऐवज नसून, ते नागरिकांवरही काही मूलभूत कर्तव्ये घालून देते. कलम 48-अ अंतर्गत राज्याला पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करण्याची जबाबदारी देण्यात आली आहे, तर कलम 51-अ (ग) नुसार पर्यावरण, जंगल, नद्या, वन्यजीव यांचे संरक्षण करणे हे प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे मूलभूत कर्तव्य ठरविण्यात आले आहे. यावरून पर्यावरण संरक्षण ही केवळ प्रशासकीय जबाबदारी नसून ती नागरिक-राज्य सामायिक कर्तव्य म्हणून संविधानाने मान्य केली आहे. मात्र कायदे अस्तित्वात असणे हे पुरेसे नसून त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी होणे अत्यावश्यक असते. पर्यावरण संरक्षण कायदा १९८६, जल प्रदूषण प्रतिबंधक कायदा १९७४, वायू प्रदूषण प्रतिबंधक कायदा १९८१ यांसारख्या कायद्यांची अंमलबजावणी नागरिकांच्या जागरूकतेशिवाय अपूर्ण ठरते. नागरिकांनी पर्यावरणविरोधी कृती जसे की बेकायदेशीर वृक्षतोड, औद्योगिक प्रदूषण, नद्यांमध्ये सांडपाणी सोडणे, याविरुद्ध आवाज उठवणे, स्थानिक प्रशासनाकडे तक्रारी नोंदवणे आणि कायद्याचे पालन करणे आवश्यक आहे. लोकशाही व्यवस्थेमध्ये जनहित याचिका (Public Interest Litigation) हे नागरिकांचे प्रभावी साधन ठरले आहे. पर्यावरणाशी संबंधित अनेक महत्त्वाचे न्यायनिर्णय नागरिकांच्या पुढाकारामुळे शक्य झाले आहेत. सजग, कायदेतज्ज्ञ आणि सक्रिय नागरिकच पर्यावरणीय कायद्यांना प्रत्यक्ष अर्थ प्राप्त करून देऊ शकतात. अशा प्रकारे नागरिक प्रशासनावर उत्तरदायित्व लादतात आणि पर्यावरणीय न्याय

सुनिश्चित करतात.

स्वयंसेवी संस्था व नागरिक चळवळी

पर्यावरण संरक्षणाच्या क्षेत्रात स्वयंसेवी संस्था (NGOs) आणि नागरिक चळवळींचे योगदान अत्यंत मूलभूत स्वरूपाचे आहे. शासनाच्या मर्यादा, बाजारव्यवस्थेचे हितसंबंध आणि विकासाच्या नावाखाली होणारे पर्यावरणीय नुकसान या पार्श्वभूमीवर या संस्था पर्यावरणीय प्रश्न जनतेसमोर आणतात. जनजागृती, संशोधन, पर्यावरणीय शिक्षण, जनआंदोलन आणि धोरणात्मक दबाव या माध्यमांतून स्वयंसेवी संस्था पर्यावरण संरक्षणाला सामाजिक अधिष्ठान प्रदान करतात. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर संयुक्त राष्ट्रसंघ आणि त्याच्याशी संलग्न पर्यावरणविषयक कार्यक्रमांनी नागरिक सहभागाला जागतिक स्वरूप दिले आहे. शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs), हवामान बदल करार, जैवविविधता संवर्धन यांसारख्या उपक्रमांमध्ये नागरिक, स्वयंसेवी संस्था आणि स्थानिक समुदाय यांना केंद्रस्थानी ठेवले जाते. यामुळे पर्यावरण संरक्षण ही केवळ राष्ट्र-राज्यांची जबाबदारी न राहता जागतिक नागरी चळवळ बनली आहे. भारतामध्ये चिपको आंदोलन आणि नर्मदा बचाव आंदोलन यांसारख्या चळवळींनी पर्यावरण संरक्षणाला सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिमाण दिले. या चळवळींनी विकासाच्या पर्यावरणीय किमती अधोरेखित केल्या आणि स्थानिक समुदायांच्या हक्कांचा प्रश्न ऐरणीवर आणला. अशा नागरिक केंद्रित चळवळी लोकशाही प्रक्रियेला बळकटी देतात आणि पर्यावरणीय अन्यायाविरुद्ध संघटित लढ्याची प्रेरणा देतात.

निष्कर्ष

शाश्वत विकासासाठी नागरिकांचा सक्रिय सहभाग

पर्यावरण संरक्षणात नागरिकांची भूमिका ही दुय्यम किंवा पूरक स्वरूपाची नसून ती केंद्रस्थानी आहे. शाश्वत विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी शासन, बाजारव्यवस्था आणि नागरिक यांच्यात परस्परपूरक समन्वय आवश्यक आहे. मात्र केवळ धोरणे, कायदे किंवा तंत्रज्ञान यांवर अवलंबून राहून पर्यावरणीय संकटांवर मात करता येणार नाही. पर्यावरण संरक्षणाला जर नागरिकांनी नैतिक कर्तव्य, सामाजिक जबाबदारी आणि घटनात्मक दायित्व म्हणून स्वीकारले, तरच दीर्घकालीन व टिकाऊ विकास शक्य होईल. सजग, जबाबदार आणि सक्रिय नागरिक पर्यावरणीय संकटांना सामोरे जाताना केवळ वर्तमान पिढीचेच नव्हे, तर भावी पिढ्यांचेही हित सुरक्षित ठेवू शकतात. म्हणूनच पर्यावरण संरक्षण ही आधुनिक लोकशाहीतील नागरिकत्वाची कसोटी मानली पाहिजे.

संदर्भ

1. भारत सरकार. (सुधारित आवृत्ती). भारतीय संविधान. नवी दिल्ली : विधी व न्याय मंत्रालय.
2. विद्यापीठ अनुदान आयोग. (2019). पर्यावरण अध्ययन. नवी दिल्ली : यूजीसी प्रकाशन.

ISBN-978-93-49938-08-3

3. देशमुख, प्र. (2016). पर्यावरण व समाज. पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
4. पाटील, स. (2018). शाश्वत विकास आणि पर्यावरण. औरंगाबाद : विद्या प्रकाशन.
5. कुलकर्णी, मा. (2015). पर्यावरण चळवळींचा इतिहास. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.

मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय यांचा परस्पर संबंध

गितांजली संतोष वाळुंज

द्वितीय वर्ष कला (राज्यशास्त्र), रयत शिक्षण संस्थेचे, दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत, जि.- अहिल्यानगर

Email: walunsantosh51@gamail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19755593

DOI: 10.5281/zenodo.19755593

प्रस्तावना

लोकशाही समाजाची मूलभूत रचना ही केवळ राजकीय संस्थांवर आधारलेली नसून ती मानवी मूल्यांच्या दृढ पायावर उभी असते. मानवी प्रतिष्ठा, स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय ही मूल्ये लोकशाहीचे नैतिक अधिष्ठान ठरतात. या मूल्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय या दोन संकल्पना केंद्रस्थानी येतात. मानवी हक्क व्यक्तीला एक स्वतंत्र, सन्माननीय आणि सुरक्षित जीवन जगण्याचा अधिकार प्रदान करतात, तर सामाजिक न्याय समाजातील असमान संरचनांना आव्हान देत समताधिष्ठित सामाजिक व्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतो.

इतिहासाकडे पाहता, बहुतांश समाजांमध्ये सामाजिक शोषण, वर्गीय विषमता, जातीय भेदभाव, लैंगिक अन्याय आणि आर्थिक असमतोल यामुळे मानवी हक्कांचे सातत्याने उल्लंघन झालेले दिसते. गुलामगिरी, वसाहतवाद, जातिव्यवस्था, पितृसत्ताक रचना आणि भांडवलशाही शोषण या सर्व प्रक्रियांमुळे समाजातील मोठा वर्ग मूलभूत मानवी अधिकारांपासून वंचित राहिला. त्यामुळे केवळ कायदेशीर हक्कांची घोषणा करणे पुरेसे ठरत नाही; तर त्या हक्कांचा लाभ समाजातील सर्व घटकांना समानतेने मिळेल याची खात्री करणे हे लोकशाही राज्याचे प्रमुख कर्तव्य ठरते. याच संदर्भात मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय यांचा परस्पर संबंध अधिक स्पष्ट होतो. मानवी हक्क व्यक्तीकेंद्रित असले, तरी त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी सामाजिक संरचनेतील असमानता दूर केल्याशिवाय शक्य नाही. म्हणूनच आधुनिक लोकशाहीत मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय या संकल्पना स्वतंत्र न राहता एकमेकांशी घट्ट जोडलेल्या मानल्या जातात.

मानवी हक्क : संकल्पना आणि स्वरूप

मानवी हक्क ही संकल्पना प्रत्येक व्यक्तीला जन्मतः प्राप्त होणाऱ्या मूलभूत अधिकारांशी संबंधित आहे. हे अधिकार व्यक्तीच्या मानवी अस्तित्वाशी निगडित असल्याने ते कोणत्याही राज्याच्या कृपेवर अवलंबून नसतात. जीवनाचा हक्क, वैयक्तिक स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, धर्मस्वातंत्र्य, समानतेचा

हक्क, शिक्षणाचा हक्क आणि सन्मानाने जगण्याचा हक्क हे मानवी हक्कांचे मूलभूत घटक मानले जातात. या हक्कांचे स्वरुप सार्वत्रिक, अविभाज्य , अविच्छेद्य आणि भेदभावरहित असे आहे.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर मानवी हक्कांच्या संकल्पनेला जागतिक स्तरावर संस्थात्मक स्वरुप प्राप्त झाले. युद्धकाळातील अमानवी अत्याचार, नरसंहार आणि वांशिक भेदभावाच्या पार्श्वभूमीवर आंतरराष्ट्रीय समुदायाने मानवी हक्कांचे सार्वत्रिक तत्त्व स्वीकारले. १९४८ मध्ये United Nations ने स्वीकारलेली Universal Declaration of Human Rights ही मानवी हक्कांची जागतिक चौकट मानली जाते. या घोषणेमध्ये नागरी, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचा समावेश करण्यात आला आहे. तथापि, मानवी हक्क केवळ नैतिक किंवा कायदेशीर संकल्पना नसून त्यांची अंमलबजावणी सामाजिक वास्तवाशी निगडित असते. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि न्यायप्रणाली यांपर्यंत समान प्रवेश नसल्यास मानवी हक्कांचा लाभ काही मोजक्या घटकांपुरताच मर्यादित राहतो. त्यामुळे मानवी हक्कांची संकल्पना समजून घेताना सामाजिक संदर्भ आणि सत्तासंबंध यांचा विचार करणे आवश्यक ठरते.

सामाजिक न्याय : अर्थ आणि व्याप्ती

सामाजिक न्याय म्हणजे समाजातील सर्व घटकांना संसाधने, संधी आणि अधिकार यांचे न्याय्य वितरण सुनिश्चित करणे. ही संकल्पना केवळ कायद्यापुढील समानतेपुरती मर्यादित नसून वास्तवातील असमानता दूर करण्यावर भर देते. सामाजिक न्यायाचा मुख्य उद्देश म्हणजे ऐतिहासिक, सामाजिक आणि आर्थिक कारणांमुळे वंचित राहिलेल्या घटकांना मुख्य प्रवाहात आणणे होय. त्यामुळे सामाजिक न्याय ही संकल्पना समता पेक्षा पुढे जाऊन समतोल साधण्याचा प्रयत्न करते.

भारतीय समाजासारख्या श्रेणीबद्ध आणि विविधतेने भरलेल्या समाजात सामाजिक न्यायाचे महत्त्व अधिक वाढते. जातिव्यवस्था, वर्गभेद, लिंगभेद, धार्मिक अल्पसंख्याकांचे प्रश्न आणि प्रादेशिक असमतोल यामुळे समाजात खोलवर रुजलेली विषमता आढळते. या पार्श्वभूमीवर सामाजिक न्याय म्हणजे केवळ समान संधी देणे नव्हे, तर ऐतिहासिक अन्यायाचे निराकरण करण्यासाठी राज्याने सक्रिय भूमिका घेणे आवश्यक ठरते. यासाठी आरक्षण, सकारात्मक भेदभाव, सामाजिक कल्याणकारी योजना आणि विशेष संरक्षणात्मक उपाय राबवले जातात. सामाजिक न्यायाची व्याप्ती आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रापुरती मर्यादित नसून सांस्कृतिक व राजकीय क्षेत्रांपर्यंत विस्तारलेली आहे. सत्तेतील सहभाग, प्रतिनिधित्व, निर्णयप्रक्रियेत स्थान आणि सामाजिक सन्मान हे घटक देखील सामाजिक न्यायाचे महत्त्वाचे आयाम मानले जातात. त्यामुळे सामाजिक न्याय ही एक सतत चालणारी प्रक्रिया असून ती समाजाच्या बदलत्या गरजांनुसार विकसित होत राहते.

मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय यांचा तात्त्विक परस्पर संबंध

मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय या संकल्पना परस्परविरोधी नसून त्या एकमेकांना पूरक आहेत. मानवी हक्क व्यक्तीला कायदेशीर आणि नैतिक अधिकार प्रदान करतात, तर सामाजिक न्याय त्या अधिकारांची समाजातील सर्व घटकांपर्यंत समान अंमलबजावणी सुनिश्चित करतो. जर एखाद्या समाजात मानवी हक्क केवळ घटनात्मक तरतुदींमध्ये अस्तित्वात असतील, पण सामाजिक आणि आर्थिक विषमता प्रचंड असेल, तर ते हक्क प्रत्यक्षात सधन आणि सत्ताधारी वर्गापुरते मर्यादित राहतात.

सामाजिक न्यायाशिवाय मानवी हक्क केवळ कागदोपत्री संकल्पना ठरण्याची शक्यता असते. उदाहरणार्थ, शिक्षणाचा हक्क कायदेशीररित्या मान्य असला, तरी गरीब, दलित, आदिवासी किंवा महिला घटकांना शिक्षणापर्यंत पोहोचण्यासाठी आवश्यक साधने उपलब्ध नसतील, तर त्या हक्काचा प्रत्यक्ष लाभ मिळत नाही. म्हणूनच सामाजिक न्याय मानवी हक्कांना वास्तवात उतरवण्याचे साधन ठरते. याउलट, मानवी हक्कांच्या आधाराशिवाय सामाजिक न्यायाला नैतिक आणि कायदेशीर अधिष्ठान मिळत नाही. सामाजिक न्यायाच्या नावाखाली केल्या जाणाऱ्या हस्तक्षेपांना मानवी प्रतिष्ठा, स्वातंत्र्य आणि समानतेच्या मूल्यांशी सुसंगत असणे आवश्यक असते. त्यामुळे आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेत मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय यांचा परस्पर संबंध हा केवळ तात्त्विक नसून व्यवहार्य आणि संरचनात्मक स्वरुपाचा आहे. या दोन्ही संकल्पनांचा समन्वय साधल्याशिवाय समताधिष्ठित, समावेशक आणि न्याय्य समाजाची निर्मिती शक्य नाही.

भारतीय राज्यघटना : मानवी हक्क आणि सामाजिक न्यायाचे अधिष्ठान

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेचा मूलाधार मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय या संकल्पनांवर आधारित आहे. या दोन्ही संकल्पनांचे सर्वाधिक सुस्पष्ट आणि सुसंगत प्रतिबिंब भारतीय राज्यघटनेमध्ये मध्ये आढळते. राज्यघटना ही केवळ शासन यंत्रणेची चौकट नसून, ती व्यक्तीच्या प्रतिष्ठा, स्वातंत्र्य, समता आणि सामाजिक सुरक्षिततेचे संरक्षण करणारा जिवंत दस्तऐवज आहे. स्वातंत्र्योत्तर भारतात विविध सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विषमता लक्षात घेऊन राज्यघटनेची रचना करण्यात आली आहे.

राज्यघटनेतील मूलभूत अधिकार (भाग III) हे मानवी हक्कांचे घटनात्मक रुप आहेत. समानतेचा हक्क (कलम १४-१८) सामाजिक भेदभाव नाकारतो; अस्पृश्यतेचा अंत (कलम १७) सामाजिक समतेचा नैतिक आधार निर्माण करतो; धर्मस्वातंत्र्य (कलम २५-२८) वैचारिक व धार्मिक स्वातंत्र्य जपतो; शोषणाविरुद्धचा हक्क (कलम २३-२४) मानवी प्रतिष्ठेचे संरक्षण करतो; तर शिक्षणाचा हक्क (कलम २१अ) मानवी विकासाचा पाया मजबूत करतो. याचबरोबर राज्याच्या धोरणांची मार्गदर्शक तत्त्वे (भाग IV) सामाजिक न्यायाच्या अंमलबजावणीसाठी दिशादर्शक ठरतात. जरी ही तत्त्वे

ISBN-978-93-49938-08-3

न्यायालयीन अंमलबजावणीसाठी बाध्यकारी नसली, तरी ती राज्याच्या नैतिक जबाबदारीचे प्रतीक आहेत. आर्थिक समानता, सामाजिक सुरक्षा, कामगारांचे हक्क, आरोग्य, शिक्षण आणि दुर्बल घटकांचे संरक्षण या सर्व बाबी सामाजिक न्यायाच्या व्यापक चौकटीत येतात. त्यामुळे मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय हे परस्परपूरक व अविभाज्य घटक ठरतात.

वंचित घटक, मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय यांचा परस्पर संबंध

भारतीय समाजाची रचना ऐतिहासिकदृष्ट्या विषमतेने ग्रस्त राहिली आहे. जात, वर्ग, लिंग, धर्म, अपंगत्व आणि वय या आधारांवर अनेक घटकांना दीर्घकाळ सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय वंचन सहन करावे लागले. अनुसूचित जाती-जमाती, महिला, अल्पसंख्याक, दिव्यांग, बालक आणि वृद्ध नागरिक हे असे घटक आहेत ज्यांच्या मानवी हक्कांचे उल्लंघन संरचनात्मक स्वरूपाचे राहिले आहे.

या घटकांसाठी केवळ कायदेशीर समानता पुरेशी ठरत नाही. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, न्यायप्रक्रिया आणि सार्वजनिक संसाधनांमध्ये समान प्रवेश नसेल, तर मानवी हक्क केवळ कागदोपत्री मर्यादित राहतात. उदाहरणार्थ, शिक्षणाचा हक्क अस्तित्वात असला तरी सामाजिक व आर्थिक अडथळ्यांमुळे वंचित घटकांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळत नसेल, तर त्या हक्काची प्रभावी अंमलबजावणी होत नाही. म्हणूनच सामाजिक न्यायाच्या माध्यमातून विशेष तरतुदी, आरक्षण धोरण, सकारात्मक कृती आणि सशक्तीकरणाच्या योजना राबवणे आवश्यक ठरते. या उपाययोजना कोणत्याही घटकाला विशेषाधिकार देण्यासाठी नसून, ऐतिहासिक अन्याय दुरुस्त करण्यासाठी आहेत. सामाजिक न्याय हा मानवी हक्कांचा विस्तार असून, तो वंचित घटकांना आत्मसन्मान, संधीसमानता आणि सामाजिक प्रतिष्ठा प्रदान करतो.

संदर्भ

1. सेन, अमर्त्य. (2011). न्यायाची संकल्पना. नवी दिल्ली: पेंग्विन इंडिया.
2. देशपांडे, सुहास. (2013). आधुनिक भारतातील सामाजिक विषमता. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
3. फुले, महात्मा जोतिराव. (2002). गुलामगिरी. पुणे: महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ.
4. भारतीय राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग. (2020). मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय: वार्षिक अहवाल. नवी दिल्ली: National Human Rights Commission.
5. गायकवाड, बाबासाहेब. (2016). दलित चळवळ आणि सामाजिक न्याय. औरंगाबाद: मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
6. पाटील, राजेंद्र. (2018). लोकशाही, राज्य आणि सामाजिक न्याय. कोल्हापूर: शिवराज प्रकाशन.

हवामान बदल: जागतिक समस्या आणि स्थानिक परिणाम

श्रद्धा अशोक दळवी

द्वितीय वर्ष कला (राज्यशास्त्र), रयत शिक्षण संस्थेचे, दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत, जि.- अहिल्यानगर

Email: sumatidalvi03@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19755641

DOI: 10.5281/zenodo.19755641

प्रस्तावना

हवामान बदलाची संकल्पना व व्याप्ती

हवामान बदल ही आजच्या जागतिक समाजासमोरील सर्वात गंभीर आणि व्यापक आव्हानांपैकी एक आहे. पूर्वी केवळ पर्यावरणीय समस्या म्हणून पाहिली जाणारी ही संकल्पना आता सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि नैतिक अशा अनेक पातळ्यांवर परिणाम करणारी जागतिक समस्या बनली आहे. औद्योगिक क्रांतीनंतर मानवाने केलेल्या अमर्याद औद्योगिकीकरण, ऊर्जा वापर आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या अतिरेकी शोषणामुळे पृथ्वीच्या नैसर्गिक हवामान प्रणालीत मूलभूत बदल घडून आले आहेत. विशेषतः वातावरणातील हरितगृह वायूंच्या वाढत्या प्रमाणामुळे पृथ्वीच्या सरासरी तापमानात सातत्याने वाढ होत आहे. या तापमानवाढीचे परिणाम केवळ दीर्घकालीन किंवा भविष्यातील नाहीत, तर आजच्या काळातही ते मानवी जीवनावर थेट परिणाम घडवून आणत आहेत. उष्णतेच्या लाटा, अनियमित पर्जन्यमान, पूर-दुष्काळ यांसारख्या घटना याचे ठळक उदाहरण आहेत. त्यामुळे हवामान बदल हा केवळ वैज्ञानिक संकल्पना न राहता मानवी अस्तित्वाशी निगडित प्रश्न बनला आहे. हवामान बदलाचा अभ्यास प्रामुख्याने जागतिक पातळीवर केला जात असला, तरी त्याचे परिणाम स्थानिक स्तरावर अधिक तीव्रतेने आणि असमान स्वरूपात जाणवतात. एखाद्या देशात किंवा प्रदेशात होणारे बदल हे तेथील भौगोलिक, सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीवर अवलंबून असतात. म्हणूनच हवामान बदल ही जागतिक समस्या असली, तरी तिची मुळे, परिणाम आणि उपाययोजना स्थानिक वास्तवाशी अतिशय घट्टपणे जोडलेल्या आहेत. या संशोधन लेखात हवामान बदलाचे जागतिक स्वरूप स्पष्ट करताना त्याचे स्थानिक पातळीवरील परिणाम सविस्तरपणे विश्लेषित करण्यात आले आहेत.

हवामान बदलाची कारणे: मानवी हस्तक्षेप आणि नैसर्गिक घटक

हवामान बदलामागील प्रमुख आणि निर्णायक कारण म्हणजे मानवी हस्तक्षेप. औद्योगिकीकरणानंतर कोळसा, पेट्रोलियम आणि नैसर्गिक वायू यांसारख्या जीवाश्म इंधनांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर सुरू झाला. वीज निर्मिती, वाहतूक व्यवस्था, उद्योगधंदे आणि शहरी जीवनशैली यांमुळे वातावरणात कार्बन डायऑक्साइड, मिथेन आणि नायट्रस ऑक्साइडसारख्या हरितगृह वायूंचे प्रमाण झपाट्याने वाढले आहे. या वायूंमुळे सूर्यकिरणांद्वारे येणारी उष्णता वातावरणात अडकून राहते आणि पृथ्वीचे तापमान वाढते. याशिवाय मोठ्या प्रमाणावर होणारी जंगलतोड, अनियंत्रित शहरीकरण, रासायनिक शेती आणि औद्योगिक प्रदूषण यामुळे पृथ्वीची नैसर्गिक शोषण क्षमता कमी होत आहे. जंगलतोडीमुळे कार्बन शोषून घेणारी नैसर्गिक यंत्रणा नष्ट होत असून, त्यामुळे हवामान बदलाची तीव्रता अधिक वाढत आहे. मानवी विकासाच्या नावाखाली निसर्गावर केलेल्या अतिरेकाचा हा थेट परिणाम असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते. नैसर्गिक घटकांचाही हवामान बदलामध्ये काही प्रमाणात वाटा आहे. ज्वालामुखी उद्रेक, सूर्यकिरणांच्या तीव्रतेतील बदल आणि पृथ्वीच्या कक्षीय हालचाली यांमुळे इतिहासातही हवामान बदल घडून आले आहेत. मात्र आधुनिक काळातील हवामान बदलाचा वेग, तीव्रता आणि व्याप पाहता मानवी घटक हेच मुख्य कारण असल्याचे विविध वैज्ञानिक अभ्यासांतून सिद्ध झाले आहे. म्हणूनच हवामान बदलाला आज 'मानवनिर्मित संकट' म्हणून संबोधले जाते.

जागतिक पातळीवरील हवामान बदलाचे परिणाम

जागतिक स्तरावर हवामान बदलाचे परिणाम अत्यंत व्यापक आणि चिंताजनक स्वरूपाचे आहेत. ध्रुवीय प्रदेशांतील हिमनद्या वेगाने वितळत असून, त्यामुळे समुद्रसपाटी सातत्याने वाढत आहे. याचा थेट परिणाम बेट राष्ट्रे आणि किनारी प्रदेशांवर होत असून, अनेक भाग पाण्याखाली जाण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. काही लहान बेट राष्ट्रांसमोर तर अस्तित्वाचाच प्रश्न उभा राहिला आहे. याचबरोबर चक्रीवादळांची तीव्रता आणि वारंवारता वाढत आहे, उष्णतेच्या लाटा अधिक प्रखर होत आहेत आणि पर्जन्यमानाचे स्वरुप पूर्णपणे बदलत आहे. काही प्रदेशांमध्ये अतिवृष्टीमुळे पूर येत आहेत, तर काही भागांमध्ये दीर्घकालीन दुष्काळ निर्माण होत आहे. यामुळे लाखो लोकांचे जीवन, मालमत्ता आणि उपजीविका धोक्यात येत आहेत. अन्नसुरक्षा, जलसुरक्षा आणि जैवविविधता या क्षेत्रांवर हवामान बदलाचा गंभीर परिणाम होत आहे. शेती उत्पादनात घट होत असून, पाण्याचे स्रोत आटत चालले आहेत. अनेक प्राणी आणि वनस्पती प्रजाती नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत. या सर्व घडामोडींचा सखोल अभ्यास करून Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) सारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी हवामान बदलाचे धोके आणि त्याचे संभाव्य परिणाम

सातत्याने अधोरेखित केले आहेत.

भारतासारख्या विकसनशील देशांवरील परिणाम

भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये हवामान बदलाचे परिणाम अधिक तीव्र आणि बहुआयामी स्वरूपात जाणवतात. भारताची मोठी लोकसंख्या थेट शेती आणि नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून असल्याने हवामानातील बदलांचा परिणाम येथे अधिक गंभीर ठरतो. अनियमित मान्सूनमुळे शेतीचे गणित पूर्णपणे कोलमडत असून, कधी अतिवृष्टी तर कधी अपुरी पर्जन्यवृष्टी यामुळे शेतकऱ्यांचे मोठे नुकसान होत आहे. दुष्काळ, पूर, उष्णतेच्या लाटा आणि चक्रीवादळे यांचा फटका ग्रामीण भागाइतकाच शहरी भागालाही बसत आहे. पाणीटंचाई, आरोग्य समस्या आणि पायाभूत सुविधांचे नुकसान यामुळे शहरी जीवनही अस्थिर होत आहे. हवामान बदलामुळे विकास प्रक्रियेतील अडथळे अधिक तीव्र होत असल्याचे चित्र दिसून येते. याशिवाय हवामान बदलामुळे भारतातील सामाजिक व आर्थिक विषमता अधिक गडद होत आहे. गरीब, आदिवासी, मच्छीमार, स्थलांतरित मजूर आणि लहान शेतकरी हे घटक सर्वाधिक असुरक्षित ठरत आहेत. त्यामुळे हवामान बदल हा केवळ पर्यावरणीय प्रश्न न राहता सामाजिक न्याय, समानता आणि मानवी हक्कांशी निगडित प्रश्न बनला आहे.

सामाजिक व आर्थिक परिणाम

हवामान बदलाचे सामाजिक परिणाम अत्यंत व्यापक आणि असमान स्वरूपाचे आहेत. नैसर्गिक आपत्ती, दुष्काळ, पूर आणि चक्रीवादळांमुळे लाखो लोकांचे घर, जमीन आणि उपजीविका उद्ध्वस्त होत आहे. परिणामी मोठ्या प्रमाणावर अंतर्गत स्थलांतर वाढत असून, ग्रामीण भागातील लोक शहरांकडे स्थलांतर करण्यास भाग पाडले जात आहेत. या स्थलांतरामुळे शहरी भागांमध्ये झोपडपट्ट्या, बेरोजगारी आणि मूलभूत सुविधांवरील ताण वाढत आहे. हवामान बदलाचा सर्वाधिक फटका गरीब, महिला, वृद्ध आणि वंचित समुदायांना बसत आहे. आरोग्याच्या समस्या, उष्णतेमुळे होणारे मृत्यू, मानसिक तणाव आणि पोषणअभाव यांसारख्या सामाजिक समस्या अधिक तीव्र होत आहेत. शिक्षण, आरोग्य आणि सामाजिक सुरक्षिततेच्या सुविधांपर्यंत पोहोच मर्यादित असल्याने हे समुदाय अधिक असुरक्षित ठरत आहेत.

आर्थिक दृष्टिकोनातून पाहता हवामान बदलामुळे विकासाच्या प्रक्रियेत अनेक अडथळे निर्माण होत आहेत. शेती उत्पादनातील घट, मासेमारी व पशुपालनावर होणारा परिणाम आणि उद्योगधंद्यांवरील हवामान जोखीम यामुळे आर्थिक अस्थिरता वाढत आहे. विशेषतः विकसनशील देशांमध्ये हवामान बदल हा दारिद्र्यनिर्मूलनाच्या प्रयत्नांना मोठा अडथळा ठरत आहे. आपत्ती व्यवस्थापन, पुनर्वसन आणि आरोग्य सेवांवर होणारा वाढता खर्च राष्ट्रांच्या अर्थव्यवस्थेवर मोठा आर्थिक भार टाकत आहे.

ISBN-978-93-49938-08-3

त्यामुळे विकासासाठी वापरल्या जाणाऱ्या संसाधनांचा मोठा हिस्सा आपत्ती निवारणासाठी खर्च करावा लागत आहे. या सर्व पार्श्वभूमीवर हवामान बदल हा विकासविरोधी आणि असमानता वाढवणारा घटक म्हणून पुढे येत आहे.

हवामान बदलासंदर्भातील धोरणे व उपाययोजना

हवामान बदलाच्या समस्येवर मात करण्यासाठी जागतिक पातळीवर विविध करार, धोरणे आणि उपक्रम राबवले जात आहेत. हरितगृह वायूंचे उत्सर्जन कमी करणे, नवीकरणीय ऊर्जेचा वापर वाढवणे, ऊर्जा कार्यक्षम तंत्रज्ञान स्वीकारणे आणि शाश्वत विकासाच्या तत्त्वांना प्राधान्य देणे या उपाययोजना महत्त्वाच्या मानल्या जात आहेत. विकसित आणि विकसनशील देशांमधील जबाबदारीचे न्याय्य विभाजन हा देखील धोरणात्मक चर्चेचा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. जागतिक स्तरावर धोरणे आखली जात असली तरी त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी स्थानिक पातळीवरच होते. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्था, ग्रामपंचायती, नगरपालिका आणि स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते. स्थानिक पर्यावरणीय समस्यांची ओळख करून त्यानुसार उपाययोजना आखल्यास हवामान बदलाचे दुष्परिणाम कमी करता येऊ शकतात.

जनजागृती, पर्यावरण शिक्षण आणि समुदाय-आधारित उपक्रम हे हवामान बदलाविरोधातील लढ्यात महत्त्वाचे साधन ठरू शकतात. वृक्षलागवड, जलसंधारण, पर्जन्यजल साठवण, सेंद्रिय व पर्यावरणपूरक शेती आणि स्थानिक नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन या उपाययोजना दीर्घकालीन दृष्टिकोनातून प्रभावी ठरतात. स्थानिक ज्ञान, पारंपरिक पद्धती आणि आधुनिक विज्ञान यांचा समन्वय साधल्यास हवामान बदलाशी जुळवून घेण्याची (Adaptation) क्षमता वाढवता येते. त्यामुळे धोरणे केवळ कागदावर न राहता, समाजाच्या सहभागातून प्रत्यक्ष कृतीत उतरवणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष

जागतिक कृती आणि स्थानिक जबाबदारी

हवामान बदल ही समस्या जागतिक स्वरूपाची असली तरी तिचे परिणाम स्थानिक जीवनावर थेट, तीव्र आणि दीर्घकालीन स्वरूपात होत आहेत. त्यामुळे या समस्येवर प्रभावी उपाय शोधण्यासाठी जागतिक सहकार्य आणि स्थानिक कृती यांचा समन्वय साधणे अत्यावश्यक आहे. आंतरराष्ट्रीय करार आणि धोरणे मार्गदर्शक ठरू शकतात, मात्र त्यांच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी स्थानिक पातळीवरील ठोस प्रयत्न गरजेचे आहेत. स्थानिक समुदाय, शासन, स्वयंसेवी संस्था आणि नागरिक यांची संयुक्त जबाबदारी स्वीकारल्याशिवाय हवामान बदलाचे आव्हान पेलणे कठीण आहे. पर्यावरण संरक्षण, सामाजिक न्याय आणि आर्थिक विकास यांचा समतोल साधणारी धोरणेच दीर्घकालीन समाधान देऊ शकतात. शेवटी, हवामान बदलाचा प्रश्न हा केवळ पर्यावरणाचा नसून मानवाच्या

अस्तित्वाशी आणि भविष्यातील पिढ्यांच्या सुरक्षिततेशी निगडित आहे. आज घेतलेले निर्णय उद्याच्या पृथ्वीचे स्वरूप ठरवणार आहेत. त्यामुळे हवामान बदलाच्या विरोधातील लढा हा कोणत्याही एका देशाचा किंवा संस्थेचा नसून, संपूर्ण मानवजातीची सामूहिक जबाबदारी आहे.

संदर्भ

1. देशपांडे, सुहास. हवामान बदल आणि पर्यावरणीय संकट. कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, 2018.
2. पाटील, राजेंद्र. पर्यावरण, विकास आणि सामाजिक न्याय. विद्या प्रकाशन, 2017.
3. जोशी, अनिल. हवामान बदल: कारणे, परिणाम आणि उपाय. यशोदीप प्रकाशन, 2019.

ISBN-978-93-49938-08-3

माध्यमे, फेक न्यूज आणि लोकशाही

तनुजा विनायक सुपेकर

द्वितीय वर्ष कला (राज्यशास्त्र), रयत शिक्षण संस्थेचे, दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत, जि.- अहिल्यानगर

Email: supekarvinayak35@gamail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19755720

DOI: 10.5281/zenodo.19755720

प्रस्तावना

लोकशाही व्यवस्थेमध्ये माध्यमे ही केवळ माहिती प्रसारित करणारी यंत्रणा नसून ती लोकशाहीचा एक अत्यंत महत्त्वाचा आणि प्रभावी घटक मानली जातात. त्यामुळेच माध्यमांना अनेकदा “लोकशाहीचा चौथा स्तंभ” असे संबोधले जाते. विधिमंडळ, कार्यपालिका आणि न्यायपालिका या तीन औपचारिक स्तंभांबरोबरच माध्यमे ही अनौपचारिक पण प्रभावी शक्ती म्हणून कार्य करतात. नागरिकांना राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घडामोडींची माहिती देणे, सत्ताधाऱ्यांच्या कार्यावर टीका-विश्लेषण करणे, तसेच जनतेच्या समस्या सत्तेपर्यंत पोहोचवणे ही माध्यमांची मूलभूत आणि अपरिहार्य भूमिका आहे. मुद्रित माध्यमे, दूरदर्शन, रेडिओ तसेच अलीकडील काळात प्रचंड प्रमाणात वाढलेली डिजिटल व सोशल मीडिया यांमुळे माहितीचा प्रवाह अभूतपूर्व वेगाने वाढला आहे. या माहितीच्या सहज उपलब्धतेमुळे नागरिक अधिक जागरूक झाले असून लोकशाहीतील सहभाग, मतप्रदर्शन आणि सार्वजनिक चर्चेचे स्वरूप अधिक व्यापक झाले आहे. लोकशाही ही केवळ मतदानापुरती मर्यादित न राहता ती सतत चालणारी संवाद प्रक्रिया बनली आहे. परंतु तंत्रज्ञानाच्या या झपाट्याने झालेल्या विकासासोबतच काही गंभीर आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. त्यातील सर्वात महत्त्वाचे आणि धोकादायक आव्हान म्हणजे ‘फेक न्यूज’चा वाढता प्रभाव. चुकीची, अपूर्ण, संदर्भाबाहेरील किंवा जाणीवपूर्वक दिशाभूल करणारी माहिती मोठ्या प्रमाणावर प्रसारित केली जात आहे. अशा माहितीमुळे लोकांचे आकलन भ्रमित होते, लोकमत विकृत होते आणि लोकशाही निर्णयप्रक्रियेची गुणवत्ता घसरते. त्यामुळे माध्यमे, फेक न्यूज आणि लोकशाही यांच्यातील परस्परसंबंधांचा सखोल अभ्यास करणे आजच्या काळात अत्यंत आवश्यक ठरते.

लोकशाहीत माध्यमांची भूमिका

लोकशाही व्यवस्थेमध्ये माध्यमे ही माहितीचा विश्वसनीय आणि जबाबदार स्रोत म्हणून कार्य करणे अपेक्षित असते. निवडणुका, सार्वजनिक धोरणे, कायदे, शासकीय योजना, प्रशासकीय निर्णय आणि

सामाजिक प्रश्न याविषयी अचूक व समतोल माहिती नागरिकांपर्यंत पोहोचवणे हे माध्यमांचे प्रमुख कर्तव्य आहे. या माहितीच्या आधारे नागरिक आपले मत तयार करतात, निर्णय घेतात आणि लोकशाही प्रक्रियेत सक्रिय सहभाग नोंदवतात. त्यामुळे माध्यमांची भूमिका लोकशाहीच्या कार्यक्षमतेशी थेट जोडलेली आहे. माध्यमांच्या माध्यमातून विविध विचारसरणी, मतप्रवाह आणि दृष्टिकोन समाजासमोर येतात. यामुळे सार्वजनिक चर्चेला व्यापकता आणि वैचारिक खोली प्राप्त होते. मुक्त आणि निर्भय चर्चा ही लोकशाहीची आत्मा मानली जाते आणि माध्यमे ही त्या चर्चेची व्यासपीठे ठरतात. विविध सामाजिक गट, अल्पसंख्याक, दुर्बल घटक यांचे प्रश्न अधोरेखित करून माध्यमे समावेशक लोकशाहीला बळकटी देऊ शकतात. याशिवाय माध्यमे सत्तेवर अंकुश ठेवण्याचे महत्त्वाचे कार्य पार पाडतात. भ्रष्टाचार, सत्तेचा गैरवापर, प्रशासकीय अपयश आणि धोरणात्मक त्रुटी जनतेसमोर आणून माध्यमे सत्ताधाऱ्यांना उत्तरदायी बनवतात. ही 'वॉचडॉग' भूमिका लोकशाहीतील पारदर्शकता आणि जबाबदारी सुनिश्चित करते. त्यामुळेच माध्यमांची स्वायत्तता, निष्पक्षता आणि वस्तुनिष्ठता या लोकशाहीसाठी अत्यावश्यक मूल्ये मानली जातात.

फेक न्यूजः संकल्पना आणि स्वरूप

'फेक न्यूज' ही संकल्पना आधुनिक माहिती युगातील एक गंभीर सामाजिक-राजकीय समस्या बनली आहे. फेक न्यूज म्हणजे अशी खोटी, अपूर्ण, अतिशयोक्त किंवा हेतुपुरस्सर चुकीची माहिती जी खऱ्या बातमीच्या स्वरूपात सादर केली जाते. ही माहिती अनेकदा विश्वसनीय वाटावी अशा भाषेत, मथळ्यांत किंवा दृश्य स्वरूपात मांडली जाते, ज्यामुळे सामान्य नागरिक सहजपणे फसतो. सोशल मीडिया, मेसेजिंग ॲप्स आणि विविध डिजिटल प्लॅटफॉर्ममुळे फेक न्यूजचा प्रसार अतिशय जलद आणि व्यापक झाला आहे. पूर्वी माहितीच्या प्रसारावर काही प्रमाणात संपादकीय नियंत्रण होते; मात्र आज प्रत्येक व्यक्ती माहितीचा प्रसारक बनल्याने नियंत्रणाची प्रक्रिया कमकुवत झाली आहे. अनेकदा अशा बातम्यांचा वापर धार्मिक तेढ निर्माण करण्यासाठी, राजकीय विरोधकांची प्रतिमा मलीन करण्यासाठी किंवा विशिष्ट विचारसरणीचा प्रचार करण्यासाठी केला जातो. फेक न्यूजचे स्वरूपही बहुविध आहे. त्यामध्ये संपूर्णपणे खोट्या बातम्या, अर्धसत्य माहिती, दिशाभूल करणारे मथळे, बनावट आकडेवारी, चुकीच्या संदर्भात वापरलेले फोटो-व्हिडिओ, तसेच डीपफेकसारख्या तंत्रज्ञानाचा वापर करून तयार केलेली दृश्य सामग्री यांचा समावेश होतो. या सर्व प्रकारांचा मुख्य उद्देश लोकांचे मत, भावना आणि वर्तन प्रभावित करणे हा असतो, जो लोकशाहीच्या आरोग्यासाठी अत्यंत घातक ठरू शकतो.

ISBN-978-93-49938-08-3

डिजिटल माध्यमे आणि फेक न्यूजचा प्रसार

डिजिटल क्रांतीमुळे माहितीच्या निर्मिती आणि प्रसाराच्या प्रक्रियेत आमूलाग्र बदल झाला आहे. पारंपरिक माध्यमांच्या तुलनेत डिजिटल माध्यमांनी माहितीचा वेग, व्याप्ती आणि उपलब्धता प्रचंड वाढवली आहे. आज प्रत्येक नागरिक हा केवळ माहितीचा उपभोक्ता न राहता तो माहितीचा उत्पादक आणि प्रसारकही बनला आहे. सोशल मीडिया, ब्लॉग्स, व्हिडिओ प्लॅटफॉर्म आणि मेसेजिंग ॲप्समुळे कोणतीही माहिती क्षणार्धात लाखो लोकांपर्यंत पोहोचू शकते. परंतु या सुलभतेसोबतच माहितीच्या सत्यतेबाबत गंभीर प्रश्न निर्माण झाले आहेत. अनेकदा कोणतीही तपासणी, संदर्भ किंवा विश्वासार्ह स्रोत न पाहता माहिती मोठ्या प्रमाणावर शेअर केली जाते. भावनिक, सनसनाटी किंवा धक्कादायक मजकूर अधिक वेगाने पसरतो, ज्यामुळे फेक न्यूजसाठी अत्यंत पोषक वातावरण निर्माण होते. परिणामी, सत्य आणि असत्य यातील सीमारेषा धूसर होत चालली आहे. डिजिटल माध्यमांच्या कार्यपद्धतीत अल्गोरिदम-आधारित प्रणालीचे महत्त्व वाढले आहे. वापरकर्त्यांच्या आवडी, विचारसरणी आणि पूर्वीच्या वर्तनावर आधारित माहिती त्यांना दाखवली जाते. यामुळे व्यक्तीला त्याच्याच मतांना पुष्टी देणारी माहिती वारंवार दिसते, तर विरोधी किंवा भिन्न दृष्टिकोन हळूहळू अदृश्य होतात. या प्रक्रियेतून 'इको चेंबर' किंवा 'फिल्टर बबल' तयार होतो, जिथे व्यक्ती केवळ स्वतःच्या विचारांशी सुसंगत माहितीच्या चौकटीत अडकते. याचा थेट परिणाम लोकशाहीवरील चर्चांवर होतो. भिन्न मतांचा संवाद कमी होतो, विचारांची देवाणघेवाण खुंटते आणि लोकशाहीतील समतोल, विवेकी चर्चा बाधित होते.

फेक न्यूजचा लोकशाही प्रक्रियेवर परिणाम

फेक न्यूजचा सर्वात गंभीर परिणाम लोकशाहीतील निर्णयप्रक्रियेवर होतो. लोकशाही ही माहितीपूर्ण नागरिकांच्या विवेकाधारित निर्णयांवर अवलंबून असते. परंतु चुकीची, अपुरी किंवा दिशाभूल करणारी माहिती नागरिकांच्या मतनिर्मितीवर विपरीत परिणाम करते. निवडणुकांदरम्यान पसरवलेल्या फेक न्यूजमुळे मतदारांचे निर्णय प्रभावित होऊ शकतात. चुकीच्या माहितीवर आधारित जनमतामुळे सार्वजनिक धोरणांबाबत गैरसमज निर्माण होतात. एखाद्या धोरणाला विरोध किंवा समर्थन हे वास्तवाऐवजी अफवा, अर्धसत्य किंवा खोट्या दाव्यांवर आधारित असल्यास लोकशाहीतील निर्णयप्रक्रिया कमकुवत होते. यामुळे सार्वजनिक चर्चेची गुणवत्ता घसरते आणि विवेकाधारित संवादाऐवजी भावनिक प्रतिक्रिया प्रबळ होतात. फेक न्यूजचा आणखी एक गंभीर परिणाम म्हणजे सामाजिक ध्रुवीकरण. जात, धर्म, भाषा, प्रदेश किंवा राजकीय विचारसरणीच्या आधारावर समाजातील विविध घटकांमध्ये दरी वाढते. खोटी माहिती जाणीवपूर्वक द्वेष, भीती आणि संशय निर्माण करण्यासाठी वापरली जाते. यामुळे समाजात अविश्वासाचे वातावरण तयार होते. विविध गटांमधील सहिष्णुता कमी होते आणि संघर्षाची शक्यता वाढते. लोकशाहीसाठी

आवश्यक असलेला सामाजिक सलोखा, परस्पर आदर आणि सहअस्तित्व यांना फेक न्यूज गंभीर धक्का पोहोचवते.

नागरिकांची भूमिका आणि माध्यम साक्षरता

लोकशाहीमध्ये माध्यमांइतकीच नागरिकांची भूमिकाही महत्त्वाची आहे. सजग, जागरूक आणि विचारशील नागरिक हे लोकशाहीचे खरे आधारस्तंभ असतात. माहिती स्वीकारताना नागरिकांनी अंधानुकरण न करता चिकित्सक दृष्टिकोन ठेवणे आवश्यक आहे. कोणतीही बातमी खरी आहे की खोटी, तिचा स्रोत काय आहे, ती कोणत्या उद्देशाने पसरवली जात आहे—हे तपासणे हे लोकशाहीतील जबाबदार नागरिकत्वाचे लक्षण आहे. विचार न करता माहिती शेअर करणे हे अप्रत्यक्षपणे फेक न्यूजच्या प्रसाराला हातभार लावते. याच पार्श्वभूमीवर माध्यम साक्षरता (Media Literacy) अत्यंत महत्त्वाची ठरते. नागरिकांना माहितीचे विश्लेषण कसे करावे, खोटी आणि खरी माहिती यातील फरक कसा ओळखावा, डिजिटल प्लॅटफॉर्मवरील अल्गोरिदम कसे कार्य करतात—याचे शिक्षण देणे गरजेचे आहे. शालेय शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंत माध्यम साक्षरतेचा समावेश केल्यास नागरिक अधिक विवेकी, जबाबदार आणि लोकशाहीसाठी सजग बनू शकतात.

निष्कर्ष

माध्यमे आणि लोकशाही यांचे नाते परस्परावलंबी आणि परस्परपूरक आहे. माध्यमे लोकशाहीला माहिती, संवाद आणि उत्तरदायित्व पुरवतात, तर लोकशाही माध्यमांना अभिव्यक्तीस्वातंत्र्य देते. मात्र फेक न्यूजमुळे हे नाते असंतुलित होण्याचा धोका निर्माण झाला आहे. फेक न्यूज ही केवळ तांत्रिक किंवा माहितीशी संबंधित समस्या नसून ती लोकशाहीच्या मूल्यांशी, प्रक्रियांशी आणि सामाजिक सलोख्याशी निगडित गंभीर आव्हान आहे. तिचा परिणाम राजकीय स्थैर्य, सामाजिक एकोपा आणि नागरिकांच्या विश्वासावर होतो. लोकशाहीचे संरक्षण आणि बळकटीकरण करण्यासाठी माध्यमांची नैतिक जबाबदारी, राज्याची योग्य धोरणात्मक हस्तक्षेप आणि नागरिकांची सजगता या तिन्ही घटकांचा समन्वय अत्यावश्यक आहे. सत्य, विवेक, जबाबदारी आणि संवाद या मूल्यांवर आधारित माध्यमव्यवस्था आणि जागरूक नागरिकत्व यांच्या माध्यमातूनच लोकशाहीचा खरा आत्मा जिवंत राहू शकतो.

संदर्भ

1. य. दि. फडके, लोकशाही, समाज आणि माध्यमे, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
2. सुधीर गाडगीळ, माध्यमे आणि समाजभान, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
3. श्रीकांत परांजपे, राजकारण, माध्यमे आणि लोकमत, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे.
4. लोकसत्ता, “फेक न्यूज आणि लोकशाहीवरील संपादकीय लेख,” विविध अंक.

ISBN-978-93-49938-08-3

5. सकाळ, "डिजिटल माध्यमे आणि खोटी माहिती," विशेष लेखमाला.
6. यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, लोकशाही आणि माध्यमांची भूमिका, चर्चासत्र अहवाल, मुंबई.
7. भारतीय प्रेस परिषद, पत्रकारितेची आचारसंहिता आणि माध्यमांची सामाजिक जबाबदारी, नवी दिल्ली.

सामाजिक न्यायाची संकल्पना: मानवी विद्या दृष्टिकोन

सदाशिव शरद उळागड्डे

Email: sadaulagadde@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19755776

DOI: 10.5281/zenodo.19755776

प्रस्तावना

सामाजिक न्याय ही संकल्पना केवळ राज्यघटनेतील तरतुदी, कायदे किंवा सार्वजनिक धोरणांपुरती मर्यादित नसून ती मानवी जीवनाच्या मूलभूत नैतिक, सांस्कृतिक आणि तत्त्वज्ञानात्मक पातळीशी अतिशय निकटतेने संबंधित आहे. सामाजिक न्यायाचा केंद्रबिंदू म्हणजे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला मानवी प्रतिष्ठेसह जगण्याचा अधिकार मिळणे, संसाधनांचे न्याय्य व समतोल वितरण होणे आणि सामाजिक, आर्थिक व राजकीय संधींची समान उपलब्धता निर्माण होणे. त्यामुळे सामाजिक न्यायाचा विचार करताना केवळ कायदेशीर चौकट किंवा आर्थिक समीकरणे पुरेशी ठरत नाहीत; त्यासाठी मानवी अनुभव, मूल्यव्यवस्था आणि नैतिक जाणिवांचा समावेश असलेला व्यापक दृष्टिकोन आवश्यक ठरतो.

याच संदर्भात मानवी विद्या (Humanities) दृष्टिकोन सामाजिक न्यायाच्या अभ्यासाला एक सखोल आणि सर्वसमावेशक अधिष्ठान प्रदान करतो. तत्त्वज्ञान, इतिहास, साहित्य, नीतिशास्त्र, समाजशास्त्र आणि सांस्कृतिक अध्ययन यांसारख्या शाखा मानवी जीवनातील दुःख, अन्याय, संघर्ष, आकांक्षा आणि परिवर्तन यांचे अर्थ लावण्याचे कार्य करतात. या शाखांच्या माध्यमातून सामाजिक न्याय ही केवळ एक प्रशासकीय किंवा कायदेशीर संकल्पना न राहता ती एक नैतिक आदर्श (moral ideal) म्हणून समोर येते. मानवी विद्या दृष्टिकोन सामाजिक न्यायाला मानवी संवेदना, करुणा, विवेक आणि ऐतिहासिक अनुभवांच्या चौकटीत समजून घेण्यास मदत करतो. या दृष्टिकोनातून पाहिले असता सामाजिक न्याय ही स्थिर किंवा सार्वत्रिक संकल्पना नसून ती समाजाच्या सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि सामाजिक परिस्थितीनुसार विकसित होत जाते. वेगवेगळ्या समाजांमध्ये न्यायाची कल्पना वेगवेगळ्या स्वरूपात प्रकट होते आणि त्यामुळे सामाजिक न्यायाचा अभ्यास करताना त्या समाजाच्या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचा, सांस्कृतिक रचनेचा आणि सामाजिक संघर्षांचा विचार करणे अपरिहार्य ठरते.

न्याय: संकल्पनात्मक अर्थ (मानवी विद्या दृष्टिकोन)

मानवी विद्या दृष्टिकोनानुसार सामाजिक न्यायाचा अर्थ केवळ कायद्यापुढील समानता (equality before law) एवढ्यावर मर्यादित राहत नाही. या दृष्टिकोनात न्यायाचा केंद्रबिंदू म्हणजे मानवी प्रतिष्ठा (human dignity), नैतिक समानता आणि सामाजिक संबंधांमधील न्याय्यतेची जाणीव. समाजातील प्रत्येक व्यक्ती ही केवळ कायदेशीर घटक नसून ती भावनिक, सांस्कृतिक आणि नैतिक अस्तित्व असलेली व्यक्ती आहे, ही जाणीव मानवी विद्या न्यायाच्या संकल्पनेत अधोरेखित करतात.

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानात Aristotle यांनी न्यायाच्या दोन प्रमुख प्रकारांची मांडणी केली—वाटपात्मक न्याय (Distributive Justice) आणि सुधारात्मक न्याय (Corrective Justice). वाटपात्मक न्याय समाजातील संसाधने, सन्मान आणि संधी यांचे योग्य व प्रमाणबद्ध वितरण कसे असावे याचा विचार करतो, तर सुधारात्मक न्याय अन्याय किंवा नुकसान झाल्यास त्याचे नैतिक व सामाजिक दुरुस्तीचे तत्त्व अधोरेखित करतो. मानवी विद्या दृष्टिकोन या संकल्पनांचा वापर करून समाजातील सत्तासंबंध, विषमता आणि वर्चस्वाच्या रचनांचे नैतिक मूल्यमापन करतो.

आधुनिक काळात John Rawls यांनी सामाजिक न्यायाला "Fairness" म्हणजेच न्याय्यतेशी जोडले. त्यांच्या मते न्याय्य समाज तोच असतो जिथे सामाजिक आणि आर्थिक विषमता ही दुर्बल घटकांच्या फायद्यासाठी कार्य करते. मात्र मानवी विद्या दृष्टिकोन Rawls यांच्या तत्त्वांनाही मानवी अनुभवांच्या कसोटीवर तपासतो—उदाहरणार्थ, कायदेशीर समानता अस्तित्वात असली तरी सामाजिक पूर्वग्रह, सांस्कृतिक भेदभाव आणि ऐतिहासिक अन्याय यांमुळे प्रत्यक्षात समान संधी मिळतेच असे नाही, हे अधोरेखित केले जाते. म्हणूनच मानवी विद्या दृष्टिकोन सामाजिक न्यायाला केवळ नियम आणि तत्त्वांचा संच न मानता तो एक सतत चालणारा नैतिक संवाद (moral dialogue) मानतो. या संवादात समाजातील वंचित, उपेक्षित आणि दुर्बल घटकांचे अनुभव, त्यांच्या वेदना आणि संघर्ष यांना केंद्रस्थानी स्थान दिले जाते.

इतिहास, संस्कृती आणि सामाजिक न्याय

सामाजिक न्यायाचा अभ्यास इतिहासाशिवाय अपूर्ण ठरतो, कारण आज अस्तित्वात असलेल्या सामाजिक विषमता या भूतकाळातील अन्यायांच्या संरचनांमधून विकसित झालेल्या असतात. गुलामगिरी, जातिव्यवस्था, वसाहतवाद, पितृसत्ताक व्यवस्था आणि आर्थिक शोषण यांसारख्या ऐतिहासिक प्रक्रियांमुळे समाजात दीर्घकालीन विषमता निर्माण झाली आहे. मानवी विद्या इतिहासाच्या माध्यमातून या अन्यायांच्या मुळाशी जाण्याचा प्रयत्न करतात आणि न्यायाच्या संकल्पनेला केवळ वर्तमानकाळापुरती मर्यादित न ठेवता ती ऐतिहासिक जबाबदारीशी जोडतात.

भारतीय समाजाच्या संदर्भात सामाजिक न्यायाची संकल्पना विशेषतः जातिव्यवस्था, अस्पृश्यता, लैंगिक भेदभाव आणि आर्थिक विषमता यांच्या पार्श्वभूमीवर विकसित झाली आहे. या संदर्भात B.

R. Ambedkar यांचे विचार मानवी विद्या दृष्टिकोनातून सामाजिक न्यायाचे अत्यंत प्रभावी उदाहरण ठरतात. त्यांनी सामाजिक न्यायाला केवळ कायदेशीर हक्कांपुरते मर्यादित न ठेवता तो सामाजिक समता, मानवी प्रतिष्ठा आणि नैतिक पुनर्रचनेशी जोडला. त्यांच्या मते, सामाजिक न्याय हा समाजाच्या नैतिक चेतनेचा प्रश्न आहे आणि केवळ कायदे करून तो साध्य होऊ शकत नाही.

संस्कृती आणि साहित्यदेखील सामाजिक न्यायाच्या विचाराला आकार देतात. साहित्य, आत्मकथन, लोककथा आणि कला यांच्या माध्यमातून वंचित समुदायांचे अनुभव व्यक्त होतात आणि न्यायाच्या अमूर्त संकल्पनेला मानवी चेहरा प्राप्त होतो. मानवी विद्या दृष्टिकोन या सांस्कृतिक अभिव्यक्तींना सामाजिक न्यायाच्या अभ्यासाचा महत्त्वाचा स्रोत मानतो. एकूणच, मानवी विद्या दृष्टिकोनातून सामाजिक न्याय म्हणजे समाजातील ऐतिहासिक अन्यायांचे भान ठेवून, सांस्कृतिक व नैतिक मूल्यांच्या आधारे, मानवी प्रतिष्ठा आणि समानतेची पुनर्स्थापना करण्याची सतत चालणारी प्रक्रिया होय. हा दृष्टिकोन सामाजिक न्यायाला केवळ धोरणात्मक उद्दिष्ट न मानता तो मानवी समाजाच्या नैतिक प्रगतीचा मूलाधार मानतो.

साहित्य, कला आणि सामाजिक न्याय

साहित्य आणि कला ही कोणत्याही समाजाच्या आत्म्याची अभिव्यक्ती असते. समाजात अस्तित्वात असलेल्या अन्याय, विषमता, शोषण आणि वेदना यांना शब्द, प्रतिमा आणि प्रतीकांच्या माध्यमातून व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य साहित्य आणि कलेत असते. सामाजिक न्यायाचा प्रश्न केवळ कायदे, धोरणे किंवा आकडेवारीपुरता मर्यादित राहत नाही, तर तो मानवी अनुभव, भावना आणि नैतिक जाणिवांशी खोलवर जोडलेला असतो. कविता, कादंबरी, नाटक, लोककला, चित्रकला आणि आत्मकथन यांसारख्या सर्जनशील माध्यमांतून शोषित, वंचित आणि उपेक्षित समुदायांचे जीवनानुभव समाजासमोर येतात. त्यामुळे सामाजिक न्यायाचा प्रश्न अधिक मानवी, संवेदनशील आणि समजण्याजोगा बनतो.

मराठी साहित्यपरंपरेत सामाजिक न्यायाच्या विचाराला विशेष महत्त्व प्राप्त झालेले दिसते. दलित साहित्याने जातीय शोषण, अपमान, बहिष्कार आणि असमानतेचे वास्तव निर्भीडपणे मांडले. आत्मकथनपर साहित्यामधून दलित समाजाच्या दैनंदिन अनुभवांचे वास्तववादी चित्रण झाले, ज्यामुळे वाचकाला अन्याय केवळ बौद्धिक नव्हे तर भावनिक पातळीवरही जाणवू लागला. त्याचप्रमाणे स्त्रीवादी साहित्याने पितृसत्ताक रचनेतील अन्याय, लैंगिक भेदभाव, हिंसा आणि दुय्यमत्व यांवर प्रखर टीका केली. आदिवासी साहित्याने विस्थापन, सांस्कृतिक नाश, नैसर्गिक संसाधनांवरील हक्क गमावणे आणि राज्य-सत्तेच्या हस्तक्षेपाचे परिणाम अधोरेखित केले. या सर्व साहित्यप्रवाहांनी सामाजिक न्यायाचा अनुभवाधिष्ठित (experiential) दृष्टिकोन मांडला, जो आकडेवारीपेक्षा अधिक प्रभावी आणि परिवर्तनक्षम ठरतो.

ISBN-978-93-49938-08-3

नीतिशास्त्र, मानवाधिकार आणि सामाजिक न्याय

मानवी विद्या दृष्टिकोन सामाजिक न्यायाला नीतिशास्त्राशी जोडून पाहतो. "काय योग्य आहे?" आणि "काय न्याय्य आहे?" हे मूलभूत प्रश्न सामाजिक न्यायाच्या विचाराच्या केंद्रस्थानी असतात. सामाजिक न्याय म्हणजे केवळ कायदेशीर समानता नव्हे, तर नैतिक समानतेची जाणीवही होय. एखाद्या समाजात कायदे अस्तित्वात असूनही जर नैतिक मूल्ये दुर्बल असतील, तर सामाजिक न्याय प्रत्यक्षात साकार होत नाही. त्यामुळे सामाजिक न्याय ही फक्त राज्याची किंवा शासनाची जबाबदारी न राहता, संपूर्ण समाजाची नैतिक जबाबदारी ठरते.

आधुनिक काळात सामाजिक न्यायाचा विचार प्रामुख्याने मानवाधिकारांच्या चौकटीत केला जातो. मानवाधिकार संकल्पना प्रत्येक व्यक्तीला जन्मतःच काही मूलभूत हक्क आहेत, या गृहितकावर आधारित आहे. या संदर्भात United Nations च्या मानवाधिकार घोषणेला विशेष महत्त्व आहे. या घोषणेमध्ये केवळ नागरी आणि राजकीय अधिकारच नव्हे, तर सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अधिकारांचाही समावेश करण्यात आला आहे. शिक्षणाचा हक्क, आरोग्याचा हक्क, सन्मानाने जगण्याचा हक्क आणि सांस्कृतिक सहभागाचा हक्क हे सर्व सामाजिक न्यायाशी थेट संबंधित आहेत. मानवी विद्या दृष्टिकोन या अधिकारांकडे केवळ कायदेशीर तरतुदी म्हणून न पाहता, मानवी प्रतिष्ठा आणि नैतिक मूल्यांचे प्रतिबिंब म्हणून पाहतो. त्यामुळे सामाजिक न्यायाचा विचार अधिक व्यापक, मूल्याधिष्ठित आणि मानवी बनतो.

संदर्भ

1. Aristotle. (2009). नीतीशास्त्र (Nicomachean Ethics) (मराठी अनुवाद). पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
2. John Rawls. (2011). न्यायाचा सिद्धांत (A Theory of Justice) (मराठी/सारांश अनुवाद). नवी दिल्ली: ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
3. B. R. Ambedkar. (2014). जातिव्यवस्थेचे उच्चाटन. मुंबई: लोकवाङ्मय गृह.
4. B. R. Ambedkar. (2017). राज्यघटना, समाज आणि सामाजिक न्याय. नवी दिल्ली: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर फाउंडेशन.
5. Paulo Freire. (2010). दडपशाहीग्रस्तांची शिक्षणपद्धती (Pedagogy of the Oppressed) (मराठी अनुवाद). पुणे: साधना प्रकाशन.

मानव विज्ञान शाखेसमोरील आजची आव्हाने आणि संधी

महालक्ष्मी सुभाष ठुबे

संशोधक विद्यार्थी, के. जे. सोमैया महाविद्यालय कोपरगाव.

Email: mahalaxmithube@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19755795

DOI: 10.5281/zenodo.19755795

सारांश

मानव विज्ञान (Humanities) ही शाखा मानवाचे जीवन, संस्कृती, समाज, भाषा, इतिहास, तत्त्वज्ञान आणि मानवी मूल्यांचा अभ्यास करणारी महत्त्वाची शाखा आहे. आधुनिक काळात विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने वाढलेल्या प्रभावामुळे मानव विज्ञान शाखेसमोर अनेक आव्हाने उभी राहिली आहेत. रोजगाराच्या संधींचा अभाव, तंत्रज्ञानाकडे वाढलेला कल, निधीची कमतरता आणि समाजातील कमी होत चाललेली प्रतिष्ठा ही काही प्रमुख आव्हाने आहेत. दुसरीकडे जागतिकीकरण, डिजिटल तंत्रज्ञान, आंतरशाखीय संशोधन आणि सांस्कृतिक अभ्यासाच्या वाढत्या गरजेमुळे या शाखेसाठी अनेक संधीही निर्माण होत आहेत. या संशोधनाचा उद्देश मानव विज्ञान शाखेसमोरील आजची आव्हाने आणि उपलब्ध संधींचा अभ्यास करणे हा आहे. या अभ्यासासाठी दुय्यम माहिती (Secondary Data) वापरली असून विविध पुस्तके, संशोधन लेख, अहवाल आणि शैक्षणिक स्त्रोतांचा आधार घेतला आहे. संशोधनातून असे दिसून येते की, योग्य धोरणे, तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर आणि आंतरशाखीय दृष्टिकोन स्वीकारल्यास मानव विज्ञान शाखा समाजाच्या सर्वांगीण विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावू शकते.

प्रस्तावना

मानव विज्ञान शाखा ही शिक्षणाच्या परंपरागत आणि मूलभूत शाखांपैकी एक आहे. या शाखेमध्ये इतिहास, भूगोल, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, तत्त्वज्ञान, भाषा आणि साहित्य यांसारख्या विषयांचा समावेश होतो. या विषयांद्वारे मानवाचे विचार, संस्कृती, सामाजिक रचना, मूल्यव्यवस्था आणि राजकीय व्यवस्था यांचा अभ्यास केला जातो. प्राचीन काळापासून मानवाच्या बौद्धिक आणि सांस्कृतिक विकासामध्ये मानव विज्ञान शाखेचे मोठे योगदान आहे. समाजाच्या घडणीत, लोकशाहीच्या विकासात, सांस्कृतिक जतनामध्ये आणि मानवी मूल्यांच्या संवर्धनामध्ये या शाखेची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. परंतु आधुनिक काळात विज्ञान, अभियांत्रिकी आणि तंत्रज्ञान या

ISBN-978-93-49938-08-3

शाखांना अधिक महत्त्व दिले जात असल्यामुळे मानव विज्ञान शाखेची लोकप्रियता काही प्रमाणात कमी होत आहे. अनेक विद्यार्थी रोजगाराच्या संधी लक्षात घेऊन विज्ञान किंवा तांत्रिक शाखेकडे वळतात. त्यामुळे मानव विज्ञान शाखेसमोर अस्तित्व टिकवण्याचे आणि समाजात आपले महत्त्व सिद्ध करण्याचे आव्हान निर्माण झाले आहे. तथापि, बदलत्या सामाजिक आणि जागतिक परिस्थितीत मानव विज्ञान शाखेचे महत्त्व पुन्हा अधोरेखित होत आहे. सामाजिक समस्या, सांस्कृतिक विविधता, पर्यावरणीय प्रश्न, मानवाधिकार आणि सामाजिक न्याय यांसारख्या विषयांवर संशोधन करण्यासाठी मानव विज्ञान शाखेची गरज अधिक वाढत आहे.

साहित्य समीक्षा

मानव विज्ञान शाखेवरील विविध संशोधनांमधून या शाखेचे महत्त्व आणि आव्हाने स्पष्ट होतात.

Martha Nussbaum (2010) यांनी "Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities" या पुस्तकामध्ये मानव विज्ञान शाखा लोकशाहीच्या विकासासाठी अत्यंत आवश्यक असल्याचे नमूद केले आहे. त्यांच्या मते मानव विज्ञान विषय विद्यार्थ्यांमध्ये विचारशीलता, सहानुभूती आणि सामाजिक जबाबदारी विकसित करतात.

Stanley Fish (2008) यांनी "Save the World on Your Own Time" या पुस्तकात मानव विज्ञान शिक्षणाचे मूलभूत उद्दिष्ट बौद्धिक विकास आणि समालोचनात्मक विचारसरणी विकसित करणे हे असल्याचे सांगितले आहे.

भारतातील संदर्भात Amartya Sen यांनी शिक्षण आणि सामाजिक विकास यामध्ये मानव विज्ञान शाखेची महत्त्वपूर्ण भूमिका असल्याचे स्पष्ट केले आहे. त्यांच्या मते सामाजिक न्याय आणि विकासासाठी मानव विज्ञानाचे ज्ञान आवश्यक आहे.

National Education Policy (2020) मध्ये देखील आंतरशाखीय शिक्षणावर भर देण्यात आला आहे. या धोरणानुसार विज्ञान आणि मानव विज्ञान यांचे एकत्रीकरण केल्यास विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधता येईल.

वरील साहित्यावरून असे दिसून येते की, मानव विज्ञान शाखा केवळ सांस्कृतिक अभ्यासापुरती मर्यादित नसून समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे.

गृहीतके

या संशोधनासाठी पुढील गृहीतके मांडली आहेत:

- आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या प्रभावामुळे मानव विज्ञान शाखेसमोर नवीन आव्हाने निर्माण झाली आहेत.
- मानव विज्ञान शाखेचे महत्त्व सामाजिक आणि सांस्कृतिक विकासासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

- आंतरशाखीय शिक्षणामुळे मानव विज्ञान शाखेसाठी नवीन संधी निर्माण होत आहेत.

संशोधन पद्धती

या संशोधनामध्ये मुख्यतः वर्णनात्मक संशोधन पद्धती (Descriptive Research Method) वापरण्यात आली आहे.

1. माहितीचे स्रोत

या अभ्यासासाठी दुय्यम माहिती (Secondary Data) वापरण्यात आली आहे. माहिती पुढील स्रोतांमधून गोळा करण्यात आली आहे. पुस्तके संशोधन लेख,शैक्षणिक जर्नल्स,सरकारी अहवाल शैक्षणिक संकेतस्थळे.

2. संशोधनाची पद्धत

मानव विज्ञान शाखेची वर्तमान स्थिती, आव्हाने आणि संधी यांचा सखोल अभ्यास करून त्याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

3. डेटा विश्लेषण

संकलित माहितीचे गुणात्मक विश्लेषण (Qualitative Analysis) करण्यात आले आहे.

मानव विज्ञान शाखेसमोरील आजची प्रमुख आव्हाने

रोजगाराच्या संधी कमी असणे मानव विज्ञान शाखेतील विद्यार्थ्यांना तांत्रिक क्षेत्रांच्या तुलनेत कमी रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात. तंत्रज्ञानाचा वाढता प्रभाव आजच्या डिजिटल युगामध्ये विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाला अधिक महत्त्व दिले जात आहे.

निधीची कमतरता मानव विज्ञान संशोधनासाठी निधी कमी प्रमाणात उपलब्ध होतो. विद्यार्थ्यांचा घटता कल अनेक विद्यार्थी विज्ञान आणि व्यवस्थापन शाखेकडे वळत आहेत. व्यावसायिक कौशल्यांचा अभाव मानव विज्ञान अभ्यासक्रमांमध्ये कौशल्याधारित शिक्षणावर कमी भर दिला जातो.

मानव विज्ञान शाखेसमोरील संधी

आंतरशाखीय शिक्षण (Interdisciplinary Education) विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि मानव विज्ञान यांचे एकत्रित शिक्षण नवीन संशोधन क्षेत्र निर्माण करत आहे. डिजिटल ह्युमॅनिटीज (Digital Humanities) डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे इतिहास, साहित्य आणि संस्कृतीच्या अभ्यासासाठी नवीन साधने उपलब्ध झाली आहेत. सामाजिक संशोधनाची वाढती गरज समाजातील बदलत्या समस्यांवर संशोधन करण्यासाठी मानव विज्ञान शाखेची गरज वाढत आहे. सांस्कृतिक जतन आणि पर्यटन संस्कृती, वारसा आणि पर्यटन क्षेत्रामध्ये मानव विज्ञान शाखेला मोठ्या संधी आहेत.

ISBN-978-93-49938-08-3

धोरणनिर्मितीमध्ये सहभाग सरकारी धोरणे तयार करताना सामाजिक आणि सांस्कृतिक अभ्यास अत्यंत आवश्यक असतो.

निष्कर्ष

मानव विज्ञान शाखा ही समाजाच्या बौद्धिक, सांस्कृतिक आणि नैतिक विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे. आधुनिक काळात या शाखेसमोर अनेक आव्हाने असली तरीही ती समाजाच्या विकासासाठी अनिवार्य आहे. तंत्रज्ञानाचा योग्य वापर, आंतरशाखीय शिक्षण, कौशल्याधारित अभ्यासक्रम आणि संशोधनासाठी पुरेसा निधी उपलब्ध करून दिल्यास मानव विज्ञान शाखेची प्रगती साधता येईल. त्यामुळे शिक्षण व्यवस्थेमध्ये मानव विज्ञान विषयांना योग्य स्थान देणे आवश्यक आहे.

संदर्भ

1. Nussbaum, Martha (2010). Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities. Princeton University Press.
2. Fish, Stanley (2008). Save the World on Your Own Time. Oxford University Press.
3. Sen, Amartya (1999). Development as Freedom. Oxford University Press.
4. Government of India (2020). National Education Policy 2020.
5. Singh, Yogendra (2001). Indian Sociology: Social Conditioning and Emerging Concerns.
6. Deshpande, Satish (2013). Contemporary India: A Sociological View.

सोशल मीडिया, AI आणि लोकमत निर्मिती

प्रा. डॉ. बी. बी. लोखंडे

जय भवानी कला व विज्ञान महाविद्यालय, पाटोदा, जिल्हा-बीड.

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19755871

DOI: 10.5281/zenodo.19755871

प्रस्तावना

लोकमत ही कोणत्याही लोकशाही व्यवस्थेची मूलभूत आधारशिला मानली जाते. लोकशाही व्यवस्थेचे यश किंवा अपयश हे मोठ्या प्रमाणावर लोकमताच्या स्वरूपावर, त्याच्या निर्मितीच्या प्रक्रियेवर आणि त्या प्रक्रियेतील स्वातंत्र्यावर अवलंबून असते. लोकमत म्हणजे समाजातील विविध घटकांनी एखाद्या सार्वजनिक प्रश्नावर, धोरणावर किंवा निर्णयावर तयार केलेली सामूहिक भूमिका होय. ही भूमिका केवळ मतदारांच्या मतदानापुरती मर्यादित नसून ती विचार, भावना, मूल्ये आणि अपेक्षा यांचे एकत्रित प्रतिबिंब असते. पारंपरिक समाजरचनेत लोकमताची निर्मिती तुलनेने संथ पण स्थिर स्वरूपाची होती. वर्तमानपत्रे, सार्वजनिक सभा, राजकीय भाषणे, चर्चासत्रे, शैक्षणिक संस्था आणि प्रत्यक्ष संवाद या माध्यमांतून लोकमत आकार घेत असे. या प्रक्रियेत वेळ, विवेक आणि चर्चेला महत्त्व होते. परंतु माहिती-तंत्रज्ञानाच्या प्रचंड प्रगतीमुळे आणि डिजिटल माध्यमांच्या झपाट्याने झालेल्या विस्तारामुळे लोकमत निर्मितीच्या प्रक्रियेत आमूलाग्र आणि मूलभूत परिवर्तन घडून आले आहे.

आजच्या डिजिटल युगात सोशल मीडिया हे लोकमत व्यक्त करण्याचे, घडविण्याचे आणि प्रभावित करण्याचे सर्वात प्रभावी व्यासपीठ बनले आहे. फेसबुक, एक्स, इन्स्टाग्राम, यूट्यूब यांसारख्या मंचांमुळे माहितीचा प्रवाह वेगवान, सर्वव्यापी आणि सातत्यपूर्ण झाला आहे. कोणतीही घटना काही सेकंदांत जागतिक पातळीवर चर्चेचा विषय बनू शकते. परिणामी लोकमताची निर्मिती ही अधिक गतिमान, त्वरित आणि अनेकदा भावनिक स्वरूपाची होताना दिसते. याच प्रक्रियेत कृत्रिम बुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence – AI) ही एक नवी, प्रभावी आणि काही प्रमाणात चिंताजनक शक्ती म्हणून उदयास आली आहे. माहितीचे वर्गीकरण, विश्लेषण, वापरकर्त्यांच्या आवडी-निवडी ओळखणे आणि त्यानुसार आशय निवडून दाखवणे या सर्व स्तरांवर AI सक्रिय भूमिका बजावत आहे. त्यामुळे लोकमत ही नैसर्गिक सामाजिक प्रक्रिया राहिली आहे की ती अल्गोरिदमद्वारे नियंत्रित व निर्देशित केली जात आहे, हा प्रश्न आधुनिक लोकशाहीसमोर अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो.

सोशल मीडियाचा उदय आणि सार्वजनिक संवाद

सोशल मीडियाने सार्वजनिक संवादाच्या स्वरूपात क्रांतिकारी बदल घडवून आणला आहे. पारंपरिक माध्यमांमध्ये सामान्य नागरिक हा प्रामुख्याने माहितीचा 'ग्राहक' होता, तर सोशल मीडियाने त्याला 'निर्माता' (content creator) बनवले आहे. कोणतीही व्यक्ती आपले मत, अनुभव, भावना किंवा राजकीय भूमिका थेट हजारो-लाखो लोकांपर्यंत पोहोचवू शकते. यामुळे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य अधिक व्यापक झाले असून सार्वजनिक संवाद अधिक सहभागी, विकेंद्रित आणि लोकाभिमुख बनला आहे. या प्रक्रियेमुळे अनेक दुर्लक्षित आवाजांना व्यासपीठ मिळाले आहे. सामाजिक प्रश्न, मानवी हक्क, पर्यावरण, लिंगसमता यांसारख्या विषयांवर जनजागृती निर्माण करण्यात सोशल मीडियाची भूमिका महत्त्वाची ठरली आहे. लोकमत निर्मितीत केवळ राजकीय नेते किंवा माध्यमसंस्था नव्हे, तर सामान्य नागरिकही प्रभावी घटक म्हणून पुढे आले आहेत. ही बाब लोकशाही सशक्तीकरणाच्या दृष्टीने सकारात्मक मानली जाते.

मात्र याच वेळी सोशल मीडियाशी संबंधित काही गंभीर समस्या देखील प्रकर्षाने दिसून येतात. संवादाची गुणवत्ता खालावत जाणे, सत्यतेची खात्री न करता माहिती प्रसारित होणे आणि भावनिक व आक्रमक प्रतिक्रियांना प्राधान्य मिळणे हे त्यातील प्रमुख धोके आहेत. विचारपूर्वक, तर्काधारित चर्चेपेक्षा त्वरित प्रतिक्रिया, ट्रोलिंग, अपमानास्पद भाषा आणि वैचारिक ध्रुवीकरण वाढताना दिसते. यामुळे सोशल मीडिया हे लोकमत घडविण्याचे प्रभावी साधन असतानाच लोकमत विकृत करण्याचे, दिशाभूल करणारे वातावरण निर्माण करण्याचे माध्यमही ठरू शकते. समाजात सहमतीपेक्षा संघर्ष, संवादापेक्षा वाद आणि विवेकापेक्षा भावना यांना प्राधान्य मिळण्याचा धोका वाढतो, जो लोकशाहीच्या आरोग्यासाठी घातक ठरू शकतो.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि आशय नियंत्रण

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर सोशल मीडियावर प्रामुख्याने अल्गोरिदमच्या स्वरूपात केला जातो. हे अल्गोरिदम वापरकर्त्यांच्या डिजिटल वर्तनाचे सूक्ष्म आणि सातत्यपूर्ण विश्लेषण करतात. कोणती पोस्ट पाहिली, किती वेळ पाहिली, कोणती लाईक केली, कोणत्या आशयावर प्रतिक्रिया दिली किंवा कोणते व्हिडिओ शेअर केले – या सर्व डेटाच्या आधारे पुढील आशय वापरकर्त्याला दाखवला जातो. या प्रक्रियेचा थेट परिणाम व्यक्तीच्या विचारविश्वावर होतो. कारण वापरकर्त्याला जे दाखवले जाते, तेच हळूहळू त्याचे 'सामाजिक वास्तव' बनते. विविध दृष्टिकोन, विरोधी मते किंवा पर्यायी विचार न दिसल्यामुळे व्यक्ती एका विशिष्ट विचारप्रवाहात अडकण्याची शक्यता वाढते. त्यामुळे लोकमताची निर्मिती ही स्वयंस्फूर्त सामाजिक प्रक्रिया न राहता अल्गोरिदमद्वारे नियंत्रित प्रक्रियेत रूपांतरित होण्याचा धोका निर्माण होतो.

AI आधारित आशय नियंत्रणामुळे लोकमत निर्मितीवर खोल आणि दीर्घकालीन परिणाम होतात.

एकांगी विचारसरणी बळकट होते, वैचारिक सहिष्णुता कमी होते आणि समाजात ध्रुवीकरण वाढते. विशेषतः राजकीय आणि सामाजिक प्रश्नांवर AI चा वापर अधिक संवेदनशील ठरतो, कारण तो थेट नागरिकांच्या निर्णयक्षमतेवर परिणाम करतो. म्हणूनच कृत्रिम बुद्धिमत्तेकडे केवळ तांत्रिक नवकल्पना म्हणून पाहणे अपुरे ठरते. AI हा आज सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय घटक बनला असून त्याचा लोकशाही मूल्यांवर खोल परिणाम होत आहे. लोकमत निर्मितीच्या प्रक्रियेत AI ची भूमिका समजून घेणे, तिचे मर्यादित व नैतिक वापर सुनिश्चित करणे हे आधुनिक लोकशाहीसमोरील एक महत्त्वाचे आव्हान बनले आहे.

फिल्टर बबल आणि इको चेंबरची समस्या

कृत्रिम बुद्धिमत्ता आधारित डिजिटल प्लॅटफॉर्म्स माहितीच्या वितरणात अत्यंत निर्णायक भूमिका बजावत आहेत. वापरकर्त्यांच्या शोध इतिहासावर, क्लिक पॅटर्नवर, लाईक्स, शेअर्स आणि कमेंट्सवर आधारित अल्गोरिदम व्यक्तीला विशिष्ट प्रकारचीच माहिती सातत्याने पुरवत राहतात. या प्रक्रियेमुळे 'फिल्टर बबल' निर्माण होतो, ज्यामध्ये व्यक्तीला तिच्या पूर्वग्रहांना पूरक, तिच्या मतांशी सुसंगत आणि आधीच मान्य केलेली माहितीच प्रामुख्याने दिसते. परिणामी व्यक्तीचे ज्ञानविश्व संकुचित होत जाते.

याच प्रक्रियेचा पुढील टप्पा म्हणजे 'इको चेंबर'. इको चेंबरमध्ये व्यक्ती केवळ स्वतःसारखी मते मांडणाऱ्या लोकांशीच संवाद साधते. वेगळ्या मतांचा अभाव असल्याने तिची मते वारंवार पुष्टी पावत जातात आणि ती अधिक टोकाची बनू शकतात. या प्रक्रियेत तर्कशुद्ध चर्चा, विवेचन आणि चिकित्सक विचार बाजूला पडतात. लोकशाहीसाठी अत्यावश्यक असलेली वैचारिक बहुविधता, सहिष्णुता आणि मतभिन्नतेचा स्वीकार यामुळे गंभीरपणे कमकुवत होतो. लोकमताच्या दृष्टीने ही परिस्थिती अत्यंत चिंताजनक आहे. लोकमत हे विविध विचारांच्या संघर्षातून, संवादातून आणि सार्वजनिक विवेकातून तयार होणे अपेक्षित असते. मात्र फिल्टर बबल आणि इको चेंबरमुळे लोकमत हे मुक्त न राहता अल्गोरिदम-नियंत्रित बनण्याचा धोका निर्माण होतो. त्यामुळे लोकशाहीचा पाया असलेले मुक्त आणि माहितीपूर्ण नागरिकत्व धोक्यात येते.

दिशाभूल, अफवा आणि बनावट माहिती

सोशल मीडिया आणि AI यांच्या संयोगामुळे माहिती प्रसाराचा वेग प्रचंड वाढला आहे. ही गती सकारात्मक असली तरी त्याच वेळी दिशाभूल करणाऱ्या माहितीचा प्रसारही तितक्याच वेगाने होऊ लागला आहे. बनावट बातम्या, अर्धसत्य माहिती, चुकीचे संदर्भ, खोटे आकडे आणि भावनिक आशय यांचा वापर करून लोकांच्या भावना प्रभावित केल्या जातात.

ISBN-978-93-49938-08-3

AI तंत्रज्ञानामुळे प्रतिमा, आवाज आणि व्हिडिओ संपादन अधिक प्रगत झाले आहे. 'डीपफेक' तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने वास्तवासारखे भासणारे पण पूर्णपणे खोटे व्हिडिओ तयार करता येतात. अशा व्हिडिओंमुळे सार्वजनिक व्यक्तींची प्रतिमा मलीन करणे, सामाजिक तणाव निर्माण करणे किंवा राजकीय अस्थिरता वाढवणे शक्य होते. सामान्य नागरिकासाठी सत्य आणि असत्य यामधील फरक ओळखणे अधिकाधिक कठीण बनत आहे. या परिस्थितीचा थेट परिणाम लोकमतावर होतो. जेव्हा लोकमत तथ्यांवर आधारित न राहता भावनिक प्रतिक्रिया, भीती, द्वेष किंवा अफवांवर आधारित घडते, तेव्हा लोकशाही निर्णय प्रक्रिया कमकुवत होते. विवेकशील मतदान, तर्काधारित चर्चा आणि जबाबदार नागरिकत्व याऐवजी भावनाप्रधान आणि अस्थिर लोकमत निर्माण होण्याचा धोका वाढतो.

निष्कर्ष

जागरूक नागरिक आणि विवेकशील लोकमत

सोशल मीडिया आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही लोकमत निर्मितीची अत्यंत प्रभावी साधने आहेत. त्यांनी अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य वाढवले, सहभागात्मक लोकशाहीला चालना दिली आणि माहितीपर्यंत पोहोच सुलभ केली आहे. मात्र त्याच वेळी दिशाभूल, ध्रुवीकरण आणि लोकमत हाताळणी यांसारखे धोकेही निर्माण केले आहेत. या पार्श्वभूमीवर लोकशाहीचे भवितव्य तंत्रज्ञानावर नव्हे, तर नागरिकांच्या जागरूकतेवर अवलंबून आहे. चिकित्सक विचार, माहितीची पडताळणी, भिन्न मतांचा सन्मान आणि नैतिक मूल्यांची जोपासना केली गेली तरच लोकमत विवेकशील आणि लोकशाहीस पूरक ठरू शकते. तंत्रज्ञान हे साधन आहे, अंतिम निर्णय घेणारा घटक म्हणजे सुजाण नागरिक—हेच खऱ्या लोकशाहीचे सार आहे.

संदर्भ

1. डिजिटल लोकशाही. देशमुख, अ. (2019). डिजिटल लोकशाही: संधी आणि आव्हाने. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
2. माध्यमे आणि समाज. पाटील, र. (2018). माध्यमे आणि समाज. कोल्हापूर: शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
3. राजकारण आणि माध्यमे. कुलकर्णी, स. (2020). राजकारण आणि माध्यमे. औरंगाबाद: साकेत प्रकाशन.
4. माहिती तंत्रज्ञान आणि समाज. जाधव, न. (2021). माहिती तंत्रज्ञान आणि समाज. नाशिक: यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ.

सामाजिक माध्यमे आणि राजकारण : प्रभाव, आव्हाने आणि संधी

प्रा. डॉ. वैशाली प्रशांत सुपेकर

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, औंध, जिल्हा- पुणे.

Email: vaishalisupekar12@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19755932

DOI: 10.5281/zenodo.19755932

प्रस्तावना

सध्याच्या २१व्या शतकात माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या प्रगतीमुळे सामाजिक माध्यमांचा प्रसार अभूतपूर्व प्रमाणात वाढला आहे, आणि यांसारख्या माध्यमांनी व्यक्ती ते व्यक्ती संवादाच्या पारंपरिक पद्धतींमध्ये आमूलाग्र बदल घडवून आणला आहे. आज प्रत्येक व्यक्ती केवळ माहितीचा ग्राहक नसून तो माहितीचा उत्पादक देखील बनला आहे. पूर्वी राजकीय संवाद हा मुख्यतः पारंपरिक माध्यमांद्वारे (जसे वृत्तपत्रे, दूरदर्शन, रेडिओ) होत असे. मात्र सामाजिक माध्यमांच्या उदयानंतर हा संवाद अधिक वेगवान, परस्परसंवादी आणि व्यापक बनला आहे. यामुळे राजकीय नेते, पक्ष आणि सामान्य नागरिक यांच्यातील संवादाची दरी मोठ्या प्रमाणात कमी झाली आहे.

सामाजिक माध्यमांनी लोकशाही प्रक्रियेला नवे आयाम दिले आहेत. नागरिक आता केवळ मतदानापुरते मर्यादित न राहता विविध राजकीय मुद्द्यांवर आपले मत व्यक्त करू शकतात, चर्चांमध्ये सहभागी होऊ शकतात आणि आंदोलनांना चालना देऊ शकतात. यामुळे लोकशाही अधिक सहभागी स्वरूपात विकसित होत आहे. तथापि, सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव केवळ सकारात्मक नाही. खोटी माहिती (Fake News), दिशाभूल करणारा प्रचार आणि द्वेषपूर्ण भाषण यामुळे राजकारणावर नकारात्मक परिणामही होत आहेत. त्यामुळे सामाजिक माध्यमांचा प्रभाव हा द्विधारी तलवार असल्याचे दिसून येते. अशा पार्श्वभूमीवर 'सामाजिक माध्यमे आणि राजकारण' या विषयाचा अभ्यास अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. या संशोधनात सामाजिक माध्यमांची संकल्पना, त्यांची वैशिष्ट्ये, राजकारणातील भूमिका, तसेच त्यांचे परिणाम, आव्हाने आणि संधी यांचा सखोल विचार करण्यात येणार आहे.

सामाजिक माध्यमे : संकल्पना आणि वैशिष्ट्ये

सामाजिक माध्यमे ही इंटरनेटवर आधारित अशी व्यासपीठे आहेत ज्यांच्या माध्यमातून व्यक्ती, समूह आणि संस्था माहिती तयार करू शकतात, ती शेअर करू शकतात आणि इतरांशी संवाद साधू

शकतात. या माध्यमांमुळे संवादाची प्रक्रिया एकतर्फी न राहता बहुपक्षीय बनली आहे. त्यामुळे माहितीचा प्रवाह अधिक गतिमान आणि लोकशाही स्वरूपाचा झाला आहे. सामाजिक माध्यमांचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्वरित संवाद कोणतीही घटना घडताच ती काही सेकंदांत संपूर्ण जगभर पोहोचू शकते, यामुळे माहितीचा प्रसार जलदगतीने होतो, परंतु त्याचवेळी चुकीची माहितीही तितक्याच वेगाने पसरू शकते.

दुसरे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे वापरकर्त्याद्वारे तयार होणारी सामग्री. पारंपरिक माध्यमांमध्ये माहिती निर्मिती काही मर्यादित संस्थांकडे असते, परंतु सामाजिक माध्यमांमध्ये प्रत्येक व्यक्तीला माहिती निर्माण करण्याचे स्वातंत्र्य असते. यामुळे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याला चालना मिळते. तिसरे वैशिष्ट्य म्हणजे जागतिक स्तरावर संपर्क. सामाजिक माध्यमांमुळे भौगोलिक सीमांचे बंधन कमी झाले आहे. विविध देशांतील लोक एकमेकांशी सहज संवाद साधू शकतात, ज्यामुळे सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढते आणि जागतिक समाज निर्माण होण्यास मदत होते. चौथे वैशिष्ट्य म्हणजे कमी खर्चात आणि प्रभावीपणे माहितीचा प्रसार करण्याची क्षमता. सामाजिक माध्यमांमुळे राजकीय पक्ष, सामाजिक संस्था आणि व्यक्ती कमी खर्चात मोठ्या प्रमाणावर लोकांपर्यंत पोहोचू शकतात. त्यामुळे हे माध्यम राजकीय प्रचारासाठी अत्यंत प्रभावी साधन बनले आहे.

राजकारणातील सामाजिक माध्यमांची भूमिका

सामाजिक माध्यमांनी आधुनिक राजकारणात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावायला सुरुवात केली आहे. प्लॅटफॉर्म्समुळे राजकीय संवाद अधिक वेगवान, सुलभ आणि व्यापक झाला आहे. या माध्यमांद्वारे राजकीय माहिती मोठ्या प्रमाणावर लोकांपर्यंत पोहोचते. प्रथम, सामाजिक माध्यमे हे प्रभावी राजकीय प्रचाराचे साधन बनले आहे. राजकीय पक्ष आणि नेते त्यांच्या धोरणांची माहिती, घोषणा आणि कार्यक्रम थेट जनतेपर्यंत पोहोचवतात. पारंपरिक माध्यमांच्या तुलनेत सामाजिक माध्यमांवर खर्च कमी असून पोहोच अधिक असते, त्यामुळे प्रचार अधिक प्रभावी ठरतो.

दुसरे म्हणजे, सामाजिक माध्यमे जनमत निर्माण करण्यासाठी अत्यंत प्रभावी ठरतात. विविध राजकीय मुद्द्यांवर चर्चा, पोस्ट्स, व्हिडिओ आणि ट्रेंड्सच्या माध्यमातून लोकांचे मत घडवले जाते. काही वेळा ही प्रक्रिया सकारात्मक असते, परंतु काही वेळा दिशाभूल करणारी माहितीही जनमतावर परिणाम करू शकते. तिसरे म्हणजे, सामाजिक माध्यमे राजकीय सहभाग वाढवतात. विशेषतः युवक वर्ग सामाजिक माध्यमांच्या माध्यमातून राजकीय चर्चांमध्ये सक्रियपणे सहभागी होतो. यामुळे लोकशाही प्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग वाढतो आणि 'सहभागी लोकशाही' अधिक मजबूत होते. चौथे म्हणजे, सामाजिक माध्यमांचा वापर निवडणूक व्यवस्थापनासाठी केला जातो. डेटा विश्लेषणाच्या साहाय्याने मतदारांचे वर्तन समजून घेऊन त्यानुसार प्रचार धोरणे आखली जातात. त्यामुळे राजकीय पक्ष अधिक लक्ष केंद्रीत प्रचार करू शकतात, ज्याचा निवडणूक निकालांवरही

प्रभाव पडतो.

सामाजिक माध्यमांचा राजकारणावर परिणाम

सामाजिक माध्यमांचा राजकारणावर व्यापक आणि बहुआयामी परिणाम झाला आहे. या परिणामांचा विचार करताना त्याचे सकारात्मक आणि नकारात्मक असे दोन्ही पैलू लक्षात घेणे आवश्यक आहे. सामाजिक माध्यमांमुळे राजकीय प्रक्रियेत पारदर्शकता वाढली असली तरी काही गंभीर समस्या देखील निर्माण झाल्या आहेत. सकारात्मक दृष्टिकोनातून पाहता, सामाजिक माध्यमांमुळे लोकशाहीतील सहभाग वाढला आहे. नागरिक विविध राजकीय विषयांवर आपले मत व्यक्त करू शकतात आणि थेट शासनाशी संवाद साधू शकतात. यामुळे शासन अधिक उत्तरदायी बनते.

दुसरा सकारात्मक परिणाम म्हणजे माहितीची उपलब्धता वाढणे. नागरिकांना विविध स्रोतांमधून माहिती मिळू शकते, ज्यामुळे त्यांची राजकीय जाणीव वाढते. तसेच सामाजिक माध्यमांमुळे भ्रष्टाचार किंवा अन्यायकारक घटनांवर त्वरित प्रतिक्रिया दिली जाऊ शकते. तथापि, सामाजिक माध्यमांचा नकारात्मक परिणाम देखील गंभीर आहे. खोटी माहिती, अफवा आणि दिशाभूल करणारे संदेश यामुळे जनमत चुकीच्या दिशेने वळवले जाऊ शकते. यामुळे लोकशाही प्रक्रियेवर विपरीत परिणाम होण्याची शक्यता असते. शेवटी, सामाजिक माध्यमांमुळे समाजात ध्रुवीकरण वाढले आहे. अल्गोरिदममुळे लोकांना त्यांच्या विचारांशी सुसंगत माहितीच अधिक प्रमाणात दिसते, ज्यामुळे वेगवेगळ्या मतांच्या लोकांमध्ये मतभेद आणि तणाव वाढू शकतो. त्यामुळे सामाजिक माध्यमांचा वापर करताना संतुलित दृष्टिकोन आवश्यक ठरतो.

सामाजिक माध्यमांमुळे उद्भवणारी आव्हाने

सामाजिक माध्यमांचा वाढता प्रभाव लक्षात घेता त्यातून अनेक गंभीर आव्हाने निर्माण होत आहेत. आधुनिक राजकारणात या आव्हानांचा थेट परिणाम लोकशाही प्रक्रियेवर होत असल्यामुळे त्यांचा अभ्यास करणे अत्यंत आवश्यक ठरते. सामाजिक माध्यमे माहितीचा वेगवान प्रवाह घडवतात, परंतु त्याचवेळी त्या माहितीची सत्यता तपासणे कठीण बनते. प्रथम, खोटी आणि अफवांचा प्रसार हे सर्वात मोठे आव्हान आहे. , यांसारख्या माध्यमांवर कोणतीही माहिती जलदगतीने पसरते, परंतु तिची सत्यता तपासली जात नाही. यामुळे जनमत चुकीच्या दिशेने वळू शकते आणि निवडणुकांवरही परिणाम होऊ शकतो.

दुसरे महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे सायबर गुन्हे आणि डेटा गोपनीयतेचा भंग. वापरकर्त्यांची वैयक्तिक माहिती (data) विविध कंपन्यांकडून किंवा राजकीय घटकांकडून वापरली जाऊ शकते. यामुळे मतदारांच्या वर्तनावर प्रभाव टाकण्यासाठी डेटा विश्लेषणाचा गैरवापर होण्याची शक्यता असते.

तिसरे आव्हान म्हणजे निवडणूक प्रक्रियेवर होणारा प्रभाव, काही वेळा सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मचा वापर करून विशिष्ट पक्ष किंवा विचारसरणीच्या समर्थनार्थ प्रचार केला जातो. बॉट्स, ट्रोल्स आणि प्रायोजित सामग्रीद्वारे मतदारांवर प्रभाव टाकला जातो. चौथे आणि पाचवे महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे ध्रुवीकरण आणि डिजिटल दरी सामाजिक माध्यमांमुळे लोक केवळ त्यांच्या विचारांशी जुळणारी माहितीच पाहतात, ज्यामुळे समाजात मतभेद वाढतात. तसेच सर्वच नागरिकांना इंटरनेट व तंत्रज्ञानाची समान सुविधा उपलब्ध नसल्यामुळे समाजात डिजिटल विषमता निर्माण होते.

निष्कर्ष

सामाजिक माध्यमे ही आधुनिक युगातील राजकारणाची एक अत्यंत प्रभावी आणि अपरिहार्य घटक बनली आहेत. माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे सामाजिक माध्यमांनी राजकीय संवाद, प्रचार आणि जनमत निर्माण करण्याच्या प्रक्रियेत आमूलाग्र बदल घडवून आणला आहे. त्यामुळे राजकारणाचे स्वरूप अधिक गतिमान आणि परस्परसंवादी झाले आहे. सामाजिक माध्यमांमुळे लोकशाही प्रक्रियेला बळकटी मिळाली आहे. नागरिकांना आपले मत व्यक्त करण्याची, शासनाशी थेट संवाद साधण्याची आणि विविध राजकीय प्रक्रियांमध्ये सहभागी होण्याची संधी मिळाली आहे. यामुळे लोकशाही अधिक सहभागी आणि उत्तरदायी स्वरूपात विकसित होत आहे.

तथापि, सामाजिक माध्यमांमुळे निर्माण होणारी आव्हाने देखील तितकीच गंभीर आहेत. खोटी माहिती, द्वेषपूर्ण भाषण, डेटा गोपनीयतेचा भंग आणि निवडणूक प्रक्रियेवर होणारा प्रभाव यामुळे लोकशाहीच्या मूलभूत मूल्यांवर धोका निर्माण होऊ शकतो. त्यामुळे या समस्यांवर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे. या पार्श्वभूमीवर सामाजिक माध्यमांचा जबाबदारीने वापर करणे, डिजिटल साक्षरता वाढवणे आणि योग्य नियमन करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते. शासन, तंत्रज्ञान कंपन्या आणि नागरिक यांनी एकत्रितपणे या दिशेने प्रयत्न केल्यास सामाजिक माध्यमांचा सकारात्मक उपयोग अधिक प्रभावी होऊ शकतो. अशा प्रकारे, सामाजिक माध्यमे आणि राजकारण यांच्यातील संबंध हा द्विमुखी आणि गतिशील आहे. योग्य संतुलन राखून सामाजिक माध्यमांचा उपयोग केल्यास ते लोकशाही व्यवस्थेला अधिक सक्षम, पारदर्शक आणि उत्तरदायी बनवू शकतात.

संदर्भ

1. पाटील, व्ही. बी. (2018). आधुनिक राजकारण आणि माध्यमे. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
2. देशमुख, एस. टी. (2020). सामाजिक माध्यमे आणि लोकशाही प्रक्रिया. मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन.
3. जोशी, आर. पी. (2017). भारतीय राजकारण: सिद्धांत आणि व्यवहार. नागपूर: विद्या प्रकाशन.
4. शिंदे, एम. के. (2019). नवमाध्यमे आणि सार्वजनिक धोरण. पुणे: साकेत प्रकाशन.

5. जाधव, ए. एस. (2021). डिजिटल युगातील राजकीय संवाद. औरंगाबाद: प्रशांत पब्लिकेशन्स.
6. सावंत, पी. डी. (2016). लोकशाही आणि प्रसारमाध्यमे. कोल्हापूर: अक्षर प्रकाशन.

ISBN-978-93-49938-08-3

जागतिकीकरणाचा भारतीय संस्कृतीवर होणारा परिणाम

प्रा. थोरात अमोल अनिल

रयत शिक्षण संस्थेचे, दादा पाटील महाविद्यालय, कर्जत

Email: amolthorat1993@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19756011

DOI: 10.5281/zenodo.19756011

प्रस्तावना

जागतिकीकरण ही आधुनिक जगातील सर्वात प्रभावशाली, व्यापक आणि बहुआयामी प्रक्रिया मानली जाते. दुसऱ्या महायुद्धानंतर विशेषतः शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर जागतिक पातळीवर अर्थव्यवस्था, राजकारण, समाज आणि संस्कृती यांच्यात परस्परावलंबन मोठ्या प्रमाणात वाढले. जागतिकीकरण ही केवळ आर्थिक किंवा व्यापारी संकल्पना नसून ती सामाजिक, सांस्कृतिक, वैचारिक आणि तांत्रिक बदलांची एक व्यापक प्रक्रिया आहे. माहिती-तंत्रज्ञानाच्या क्रांतीमुळे जग "ग्लोबल व्हिलेज"मध्ये परिवर्तित झाले असून, विविध देशांतील लोक, कल्पना, मूल्ये आणि जीवनशैली एकमेकांच्या अधिक जवळ येत आहेत.

भारतातील संदर्भात पाहता, जागतिकीकरणाचा प्रभाव विशेषतः महत्त्वाचा ठरतो. भारत हा प्राचीन, बहुसांस्कृतिक, बहुभाषिक आणि बहुधार्मिक समाज असलेला देश आहे. येथे हजारो वर्षांपासून विविध संस्कृती, परंपरा, धर्म आणि जीवनपद्धती सहअस्तित्वात नांदत आहेत. भारतीय संस्कृती ही केवळ धार्मिक विधींपुरती मर्यादित नसून ती सामाजिक नाते, कुटुंबसंस्था, मूल्यव्यवस्था, लोककला, सण-उत्सव, आचार-विचार आणि जीवनदृष्टी यांचा समग्र अविष्कार आहे. अशा समृद्ध सांस्कृतिक परंपरेवर जागतिकीकरणाचा परिणाम स्वाभाविकपणे खोलवर आणि बहुआयामी स्वरुपाचा ठरतो. जागतिकीकरणामुळे भारतीय समाजासमोर नव्या संधी निर्माण झाल्या आहेत—जसे की आंतरराष्ट्रीय संपर्क, आधुनिक तंत्रज्ञान, रोजगाराच्या संधी आणि सांस्कृतिक आदान-प्रदान. मात्र त्याच वेळी सांस्कृतिक ओळख, परंपरा, स्थानिक मूल्ये आणि सामाजिक सलोखा यांसमोर गंभीर आव्हानेही उभी राहिली आहेत. त्यामुळे जागतिकीकरणाचा भारतीय संस्कृतीवर होणारा परिणाम केवळ सकारात्मक किंवा नकारात्मक अशा एका चौकटीत न पाहता, त्याचे समग्र, संतुलित आणि चिकित्सक विश्लेषण करणे आवश्यक ठरते.

जागतिकीकरण : संकल्पना आणि स्वरूप

जागतिकीकरण म्हणजे विविध देशांमधील आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि तांत्रिक परस्परसंबंधांची सतत वाढणारी प्रक्रिया होय. या प्रक्रियेमध्ये राष्ट्रीय सीमांचे महत्त्व तुलनेने कमी होत असून जागतिक पातळीवर बाजारपेठा, उत्पादन व्यवस्था, भांडवल, कामगार, माहिती आणि संस्कृती यांचा मुक्त प्रवाह वाढताना दिसतो. व्यापाराचे उदारीकरण, परकीय गुंतवणूक, बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा विस्तार, माध्यमे आणि डिजिटल तंत्रज्ञान यांमुळे जागतिकीकरण अधिक गतीमान झाले आहे.

भारतात 1991 नंतर स्वीकारलेल्या उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरण (LPG) धोरणांमुळे भारतीय अर्थव्यवस्था आणि समाज मोठ्या प्रमाणात खुला झाला. भारताचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार वाढला, परकीय गुंतवणूक आली आणि भारत जागतिक बाजारपेठेचा एक महत्त्वाचा भाग बनला. जागतिक व्यापार संस्थेसारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांशी भारताचे संबंध अधिक दृढ झाले, ज्यामुळे जागतिक आर्थिक व्यवस्थेशी भारताचा थेट संपर्क प्रस्थापित झाला. या आर्थिक बदलांचा परिणाम केवळ उद्योग आणि व्यापारापुरता मर्यादित राहिला नाही, तर त्याचे पडसाद सामाजिक रचना, मूल्यव्यवस्था आणि सांस्कृतिक जीवनावरही उमटले. माध्यमे, चित्रपट, जाहिरात, इंटरनेट आणि सोशल मीडिया यांद्वारे जागतिक संस्कृतीचे घटक भारतीय समाजात झपाट्याने प्रवेश करू लागले. त्यामुळे जागतिकीकरणाचे स्वरूप हे बहुआयामी, गुंतागुंतीचे आणि दीर्घकालीन परिणाम करणारे ठरते.

भारतीय संस्कृती : वैशिष्ट्ये

भारतीय संस्कृती ही जगातील सर्वात प्राचीन आणि सातत्याने विकसित होत आलेल्या संस्कृतींपैकी एक आहे. तिचे वैशिष्ट्य म्हणजे विविधतेत एकता. भारतात अनेक धर्म, भाषा, जाती, पंथ, लोकपरंपरा आणि जीवनशैली एकत्र नांदतात. सहिष्णुता, सहअस्तित्व, सामंजस्य आणि समन्वय ही भारतीय संस्कृतीची मूलभूत तत्त्वे आहेत. कुटुंबकेंद्री सामाजिक रचना, ज्येष्ठांचा आदर, सामाजिक जबाबदारी आणि नैतिक मूल्ये ही भारतीय जीवनपद्धतीची प्रमुख लक्षणे मानली जातात.

इतिहासकाळात भारतीय संस्कृतीने अनेक परकीय प्रभाव स्वीकारले—आर्य, मौर्य, गुप्त, मुघल, ब्रिटिश अशा विविध काळांतील प्रभाव भारतीय संस्कृतीत मिसळले. मात्र या प्रभावांचे अंधानुकरण न करता भारतीय संस्कृतीने त्यांचे स्थानिकीकरण केले. त्यामुळे भारतीय संस्कृती ही स्थिर नसून सतत परिवर्तनशील, पण तरीही मूलभूत ओळख टिकवणारी राहिली आहे. जागतिकीकरणाच्या काळात मात्र सांस्कृतिक बदलांचा वेग आणि व्याप्ती अभूतपूर्व आहे. माध्यमांच्या प्रभावामुळे पाश्चात्त्य जीवनशैली, उपभोग मूल्ये आणि वैयक्तिकतावाद भारतीय समाजात अधिक प्रमाणात शिरकाव करत आहेत. त्यामुळे पारंपरिक मूल्ये आणि आधुनिक प्रभाव यांच्यातील ताण अधिक तीव्र होत

ISBN-978-93-49938-08-3

आहे. भारतीय संस्कृतीसमोर आजचे मोठे आव्हान म्हणजे आधुनिकतेशी जुळवून घेताना आपली सांस्कृतिक ओळख कशी टिकवायची, हा प्रश्न होय.

जीवनशैली आणि उपभोग संस्कृतीवरील परिणाम

जागतिकीकरणाचा सर्वात ठळक आणि प्रत्यक्ष परिणाम भारतीय समाजाच्या जीवनशैलीवर दिसून येतो. अन्नपद्धती, पोशाख, राहणीमान, करमणूक आणि दैनंदिन सवयींमध्ये मोठ्या प्रमाणावर बदल झाले आहेत. पारंपरिक घरगुती अन्नाऐवजी फास्ट फूड, रेडी-टू-ईट पदार्थ आणि आंतरराष्ट्रीय खाद्यसंस्कृतीचा प्रसार झाला आहे. पोशाखामध्येही पारंपरिक वेशभूषेपेक्षा पाश्चात्त्य फॅशनचा प्रभाव वाढताना दिसतो.

शॉपिंग मॉल्स, ऑनलाइन खरेदी, ब्रँडेड वस्तू आणि जाहिरातींमुळे ग्राहकतावाद हा भारतीय समाजाचा महत्त्वाचा घटक बनत आहे. उपभोगाला प्रतिष्ठा, यश आणि आनंदाशी जोडले जात असल्यामुळे भौतिक सुखांना अधिक महत्त्व दिले जात आहे. याचा परिणाम म्हणून साधेपणा, बचत, सामूहिकता आणि कुटुंबकेंद्रित जीवनपद्धती काही प्रमाणात मागे पडत असल्याचे दिसून येते. उपभोगप्रधान संस्कृतीमुळे सामाजिक विषमता देखील वाढताना दिसते. ज्यांना जागतिक बाजारपेठेचा लाभ मिळतो आणि ज्यांना मिळत नाही, त्यांच्यातील दरी वाढत आहे. तसेच सांस्कृतिक मूल्यांऐवजी बाजारमूल्ये केंद्रस्थानी येत असल्यामुळे मानवी नातेसंबंध, सामाजिक बांधिलकी आणि नैतिकतेवर ताण निर्माण होत आहे. त्यामुळे जागतिकीकरणामुळे निर्माण झालेली ही जीवनशैली भारतीय संस्कृतीसमोर गंभीर प्रश्न उभे करत असल्याचे स्पष्ट होते.

भाषा, माध्यमे आणि सांस्कृतिक अभिव्यक्ती

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे इंग्रजी भाषा ही जागतिक संपर्काची, ज्ञानाची आणि संधींची भाषा बनली आहे. शिक्षण, उच्च शिक्षण, तंत्रज्ञान, कॉर्पोरेट क्षेत्र, प्रशासन आणि माध्यमांमध्ये इंग्रजीचे वर्चस्व वाढले आहे. परिणामी अनेक भारतीय प्रादेशिक भाषा, बोलीभाषा आणि लोकभाषा हळूहळू कडेला पडत आहेत. भाषा ही केवळ संवादाचे साधन नसून सांस्कृतिक स्मृती, परंपरा आणि ओळखीचे माध्यम असल्यामुळे ही प्रक्रिया सांस्कृतिक दृष्टीने चिंताजनक मानली जाते. माध्यमांच्या प्रभावामुळे सांस्कृतिक अभिव्यक्तीचे स्वरुपही बदलले आहे. दूरदर्शन, चित्रपट, सोशल मीडिया, यूट्यूब आणि ओटीटी प्लॅटफॉर्मसच्या माध्यमातून पाश्चात्त्य जीवनशैली, नातेसंबंध, प्रेम, विवाह, व्यक्तिस्वातंत्र्य यांची प्रतिमा भारतीय समाजात पोहोचत आहे. मात्र याच माध्यमांचा उपयोग करून भारतीय शास्त्रीय संगीत, लोकनृत्य, योग, आयुर्वेद, अध्यात्म, सण-उत्सव आणि भारतीय चित्रपट जागतिक स्तरावर पोहोचत आहेत. त्यामुळे जागतिकीकरण हे केवळ सांस्कृतिक आक्रमण नसून दोन बाजूंनी चालणारी सांस्कृतिक देवाणघेवाण असल्याचेही लक्षात येते.

कुटुंबव्यवस्था आणि सामाजिक नातेसंबंध

भारतीय समाजाची ओळख मानली जाणारी संयुक्त कुटुंबपद्धती जागतिकीकरणाच्या प्रभावाखाली मोठ्या प्रमाणावर बदलत आहे. शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, शिक्षण आणि रोजगारासाठी स्थलांतर यामुळे विभक्त कुटुंबपद्धतीचा विस्तार झाला आहे. कुटुंबाचा आकार लहान होत असून 'न्यूक्लियर फॅमिली' ही संकल्पना प्रबळ होत आहे. यामुळे स्वातंत्र्य, गोपनीयता आणि वैयक्तिक निर्णयक्षमतेला चालना मिळत असली तरी सामूहिक जबाबदाऱ्या कमी होत आहेत. या बदलांचा परिणाम सामाजिक नातेसंबंधांवरही दिसून येतो. वृद्धांची काळजी, मुलांचे संगोपन, नातेसंबंधातील भावनिक गुंतवणूक यामध्ये ताण निर्माण होत आहे. पूर्वी कुटुंब हे सामाजिक सुरक्षा कवच होते; आज ती भूमिका काही अंशी राज्य, बाजार आणि खासगी संस्थांकडे सरकत आहे. परिणामी कौटुंबिक मूल्ये, परस्परावलंबन आणि सामाजिक ऐक्य यांना आव्हान निर्माण होत असल्याची टीका समाजशास्त्रीय अभ्यासांमध्ये आढळते.

राज्य, धोरणे आणि सांस्कृतिक संरक्षण

भारतीय राज्यघटना सांस्कृतिक विविधतेचे संरक्षण करण्यावर विशेष भर देते. भाषिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक स्वातंत्र्य ही लोकशाही व्यवस्थेची मूलभूत तत्त्वे आहेत. विविध सांस्कृतिक धोरणे, अनुदाने आणि योजना राबवून लोककला, हस्तकला, वारसा स्थळे आणि पारंपरिक ज्ञानाचे संरक्षण करण्याचा प्रयत्न करत आहे. त्याचप्रमाणे UNESCO च्या माध्यमातून जागतिक वारसा स्थळांचे संवर्धन, अमूर्त सांस्कृतिक वारशाचे जतन आणि सांस्कृतिक वैविध्याचे संरक्षण केले जाते. तथापि, केवळ धोरणे पुरेशी नसून स्थानिक समुदायांचा सहभाग, शिक्षणातून सांस्कृतिक जाणीव आणि माध्यमांची जबाबदारी या बाबी अत्यंत महत्त्वाच्या ठरतात.

निष्कर्ष

जागतिकीकरणाचा भारतीय संस्कृतीवर झालेला परिणाम हा बहुआयामी, गुंतागुंतीचा आणि गतिमान आहे. या प्रक्रियेमुळे भारतीय संस्कृतीला जागतिक व्यासपीठ मिळाले, नव्या अभिव्यक्तीच्या संधी निर्माण झाल्या आणि सांस्कृतिक संवाद अधिक व्यापक झाला. त्याच वेळी उपभोगवाद, सांस्कृतिक एकरूपता, भाषिक असमानता आणि मूल्यात्मक बदल यांसारखी गंभीर आव्हानेही उभी राहिली आहेत. म्हणूनच जागतिकीकरण स्वीकारताना परंपरा आणि आधुनिकता, जागतिकता आणि स्थानिकता, तसेच आर्थिक प्रगती आणि सांस्कृतिक आत्मसन्मान यांच्यात समतोल साधणे ही काळाची गरज आहे. भारतीय संस्कृतीची ताकद तिच्या विविधतेत, लवचिकतेत आणि आत्मसात करण्याच्या क्षमतेत आहे आणि याच गुणांमुळे ती जागतिकीकरणाच्या प्रवाहातही टिकून राहू शकते.

ISBN-978-93-49938-08-3

संदर्भ

1. भारत सरकार. (2011). भारतातील सांस्कृतिक वारसा. नवी दिल्ली: Ministry of Culture.
2. गिडेन्स, अँथनी. (2000). जागतिकीकरण: परिणाम आणि आव्हाने. नवी दिल्ली: पॉलिटी प्रेस.
3. अप्पादुराई, अर्जुन. (1996). आधुनिकतेची जागतिक संस्कृती. मिनियापोलिस: युनिव्हर्सिटी ऑफ मिनेसोटा प्रेस.
4. सेन, अमर्त्य. (2006). ओळख आणि हिंसा. नवी दिल्ली: पेंग्विन इंडिया.

Role of Contemporary Humanities in the New World Order

Mr. Virendra Shankar Dhanashetti

Associate Professor in Political Science, AJMVPS's Shri Dhokeshwar College, Takali Dhokeshwar, Tal. Parner, Dist. Ahmednagar-414304

Email: dhanashetti_vs@yahoo.co.in

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19756102

DOI: 10.5281/zenodo.19756102

Abstract

Contemporary humanities play a crucial role in shaping the emerging world order by fostering cultural dialogue, ethical frameworks, and critical perspectives that balance technological and geopolitical forces. They help ensure that globalization and rapid change are guided by human values rather than purely economic or political interests.

Keywords: Humanities, Human Dignity, Justice, Eequity, Emerging World Order, STEM, Policy Makers, Academia, Civil Society.

Introduction

Key Roles of Contemporary Humanities in the New World Order

1. Cultural Integration and Dialogue

- Humanities encourage cross-cultural understanding in a globalized world.
- They provide frameworks for intercivilizational dialogue, ensuring diverse traditions and religions coexist in a shared civilizational setting social study.
- **Example:** Comparative literature, philosophy, and history help nations interpret globalization through their own cultural lenses.

2. Ethical and Moral Foundations

- In an era dominated by technology and geopolitics, humanities offer ethical checks on issues like AI, biotechnology, and climate change.
- They emphasize human dignity, justice, and equity, ensuring that progress does not come at the cost of marginalized communities.

3. Critical Thinking and Resistance to Hegemony

- Humanities cultivate critical perspectives that challenge dominant narratives of power.
- They empower societies to resist cultural homogenization and question hegemonic models of globalization.

4. Narratives for Global Solidarity

- Literature, history, and philosophy create shared narratives of humanity, which are essential for cooperation in crises like pandemics, wars, and climate disasters.
- Humanities help frame the idea of a "global village" where interconnectedness is not just economic but also cultural and moral.

Dimension	**Role of Humanities**	**Role of Technology**
Cultural Impact	Promotes diversity, dialogue, identity	Risk of homogenization via global media
Ethics	Provides moral frameworks	Raises dilemmas (AI bias, surveillance)
Globalization	Encourages inter civilizational cooperation	Accelerates economic and political integration
Resilience	Builds narratives of solidarity	Offers tools for crisis management
Critical Thinking	Challenges power structures	Often reinforces dominant systems

Challenges and Risks

- **Marginalization of Humanities:** Overemphasis on STEM fields risks side-lining cultural and ethical perspectives.
- **Instrumentalization:** Humanities may be co-opted by political powers to justify ideologies.
- **Global Inequality:** Access to humanities education is uneven, limiting their global influence.

Actionable Insights

- **Policy Makers:** Integrate humanities into global governance frameworks (e.g., ethics councils for AI, cultural diplomacy).
- **Academia:** Promote interdisciplinary research combining humanities with science and technology.
- **Civil Society:** Use humanities to strengthen grassroots movements for justice, sustainability, and peace.

Concluding Remarks

In short, contemporary humanities are not just "soft" disciplines; they are the intellectual and ethical backbone of a balanced new world order. They ensure that globalization and technological progress remain human-cantered, inclusive, and just. Would you like me to connect this framework with Indian Knowledge Systems (like dharmic ethics and

civilizational thought), which could enrich the discussion from a local perspective?

References

1. Nussbaum, Martha C. Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities. Princeton UP, 2010.
2. Said, Edward W. Culture and Imperialism. Vintage, 1993.
3. Sen, Amartya. Identity and Violence: The Illusion of Destiny. W. W. Norton, 2006.
4. UNESCO. Rethinking Education: Towards a Global Common Good? UNESCO Publishing, 2015.
5. Huntington, Samuel P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. Simon & Schuster, 1996.
6. Dharampal. Indian Science and Technology in the Eighteenth Century. Impex India, 1983.
7. Kautilya. The Arthashastra. Translated by L. N. Rangarajan, Penguin Books, 1992.
8. Dhere, Aruna. Sant Sahitya ani Samaj. Continental Prakashan, 2006.
9. Jha, D. N. The Myth of the Holy Cow. Verso, 2002.
10. Radhakrishnan, S. Indian Philosophy. Vols. 1–2, Oxford UP, 1929.

ISBN-978-93-49938-08-3

History of Feminism and Gender

Prof. Baban Madhav Pawar

Department of Political Science, Savitribai Phule Pune University, Pune, Adv. M. N. Deshmukh Arts, Science and Commerce College, Rajur, Taluka Akole, District Ahilyanagar

Email: Pawarbaban1@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19756198

*DOI: **10.5281/zenodo.19756198***

Abstract

During the 18th and 19th centuries, the feminist movement gained momentum in Western countries. During this period, efforts were made to secure women's right to vote, the right to education, and legal equality. This phase is known as the First Wave of Feminism. As a result of this movement, women in many countries gained the right to vote and awareness about women's rights increased. In India as well, social reformers made significant efforts for women's rights. Later, between 1960 and 1980, the Second Wave of Feminism emerged. In this phase, emphasis was placed on the social, economic, and political equality of women. Issues such as equal pay at the workplace, equal roles within the family, women's health, and freedom were widely discussed.

1990, the Third Wave of Feminism began. In this phase, feminism expanded by considering women's identities, culture, class, race, and different social circumstances. In the present era, the objective of feminism is to empower women, reduce gender discrimination in society, and establish equality between men and women. Today, women are progressing significantly in education, employment, politics, and social fields. Therefore, feminism is not merely a movement for women but is considered essential for the progress of the entire society.

Keyword: decision-making, struggle, awareness, social, economic, and political

Introduction

Feminism is an important social and intellectual movement that emerged to ensure equal rights, freedom, and dignity for women in society. Historically, women were given a secondary position compared to men for a long period. Many social traditions, customs, and structures worked against women. As a result, women were denied proper access to education, property rights, political participation, and decision-making processes. This situation created the need to fight for women's rights, which led to the emergence of the feminist movement. The history of feminism is a history of women's struggle, awareness, and the fight for equality. Women in different countries and time periods

raised their voices for their rights. Initially, the main objective of feminism was to secure education and voting rights for women. Gradually, the movement expanded, demanding equality between men and women in social, economic, and political fields. In Western countries, the feminist movement became more organized during the 18th and 19th centuries. Women had to struggle extensively to obtain their fundamental rights. These struggles created awareness about women’s rights and gradually helped women gain various rights.

First Wave Feminism in the Indian Context

The first wave of feminism is considered a very significant phase in the history of feminism. In the Indian context, it mainly emerged during the 19th century and the early 20th century. During this period, women in Indian society were given a very inferior status. Women were denied education, early marriages were common, and widows faced severe social restrictions. Therefore, social reformers began efforts to improve the condition of women. Movements were initiated for women’s education, widow remarriage, the abolition of child marriage, and the protection of women’s basic rights. These reforms aimed to ensure that women could receive education and live with dignity.

Many social reformers contributed significantly to the first wave of feminism in India. In particular, Savitribai Phule started schools for girls and initiated the movement for women’s education. She advocated the idea of gender equality and worked to secure educational rights for women. Similarly, Raja Ram Mohan Roy played an important role in abolishing the practice of Sati and raised his voice for women’s rights. Later, Ishwar Chandra Vidyasagar worked for widow remarriage and encouraged women’s education. Due to these efforts, gradual changes began to appear in Indian society. Women started receiving education, social reforms were initiated, and awareness about women’s rights increased. Many women also actively participated in the Indian freedom movement. Therefore, the first wave of feminism in India is considered an important phase of social reform, women’s education, and the struggle for women’s basic rights.

British officials also played a limited but important role in the first wave of feminism in India. During the 19th century, India was under British rule. At that time, many social problems existed such as the practice of Sati, child marriage, injustice towards widows, and lack of women’s education. Some progressive British administrators paid attention to these issues and supported social reforms. Laws related to widow remarriage, prevention of child marriage, and promotion of women’s education were introduced. For example, the Widow Remarriage Act of 1856 legalized widow remarriage. During British rule, policies were also introduced to expand education. The spread of English education encouraged new ideas and reform movements in Indian society. Some British officials and missionary organizations also supported women’s education.

ISBN-978-93-49938-08-3

Second Wave Feminism (1960–1980)

The second wave of feminism is considered one of the most influential and widespread phases in feminist history. It began mainly in Western countries between 1960 and 1980 and later influenced many parts of the world. While the first wave focused on legal rights such as voting rights, the second wave concentrated on inequalities in social, economic, cultural, and personal life. Women raised their voices not only for legal rights but also against discrimination in everyday life. Major issues included equal pay, equal employment opportunities, women's health, reproductive rights, protection from sexual harassment, equal roles in the family, and women's personal freedom.

A major intellectual influence during this period was Betty Friedan through her book The Feminine Mystique. The book highlighted the dissatisfaction and problems faced by many housewives. During this time, women's organizations grew rapidly. In the United States, the National Organization for Women was established to fight for equal rights and against discrimination. The slogan "The personal is political" became very popular during this period. It suggested that personal problems such as domestic violence, household labour, and marital inequality were connected to broader social and political structures. In India, women's movements also became active during the 1970s. Issues such as dowry deaths, domestic violence, workplace discrimination, and women's safety gained attention.

Third Wave Feminism (1990s) – Social and Cultural Role

In the history of feminism, the third wave emerged during the 1990s. After the second wave, many important changes had taken place regarding women's rights, but gender discrimination, cultural bias, and various social inequalities still existed in society. In this background, third wave feminism developed. This wave presented a broader perspective of feminism by considering various factors such as women's identity, culture, race, class, religion, and sexual identity. Third wave feminism emphasized the importance of diverse experiences of women. It recognized that the lives of all women are not the same and that their problems and circumstances differ. Therefore, efforts were made to understand the issues faced by women from different sections of society. In this wave, special importance was given to cultural roles. Discussions began about how women are portrayed in media, literature, films, fashion, and popular culture. There was a demand that women should not be limited only to traditional roles but that their independent identity and personality should be recognized. The younger generation played a significant role in third wave feminism. They challenged traditional ideas and social norms. The belief that women should have the freedom to make their own decisions about their lives became stronger during this period. The influence of feminism during this time could be seen in education, politics, the workplace, art, and culture. Women began to take leadership roles and contribute actively in many fields of society. Some thinkers and activists played an important role in the development of the third wave. For example, Rebecca Walker inspired a new generation of feminists in the 1990s. Her

writings helped give a new direction to third wave feminism. Overall, the third wave was a movement that made feminism more diverse, inclusive, and culturally broad. It brought forward many aspects of women's identity and strengthened the idea of equality in society.

The main idea of the third wave was that not all women live under the same circumstances. Women from different countries, cultures, races, and economic backgrounds have different problems and experiences. Therefore, it became necessary to consider all these factors while studying feminism. This perspective made feminism more diverse and comprehensive.

During this period, the concept of identity received special importance. A woman's identity is not based only on gender but is also connected with her culture, religion, language, race, and social status. Thus, every woman's social situation and experiences are different. Third wave feminism emphasized respecting these diverse identities. Culture was also an important element of this wave. Traditions, customs, media, literature, and popular culture in society have a strong influence on the image of women.

Third wave feminism analysed these cultural factors and challenged the tendency to confine women only to traditional roles. Race and class also have a significant impact on women's lives. Women from economically weaker sections or minority races often face greater discrimination. Therefore, third wave feminism also focused on issues of social and economic inequality.

Conclusion

The history of feminism represents a long struggle for equal rights for women. For centuries, women were given a secondary position in society and were denied opportunities in education, politics, property ownership, and decision-making.

Women raised their voices against these injustices and fought for equality. The first wave focused on voting rights, education, and legal equality. The second wave highlighted social, economic, and cultural inequalities. The third wave broadened feminism by addressing identity, culture, race, and class.

In the modern world, feminism has become even more important. Women are progressing in education, employment, politics, science, and many other fields. Therefore, feminism is not only about women's rights but also about broader ideals of equality, justice, and human rights.

Understanding the history of feminism helps us recognize the struggles of women and the on-going process of social change.

References

1. Simone de Beauvoir – The Second Sex
2. Betty Friedan – The Feminine Mystique
3. Kate Millett – Sexual Politics
4. bell hooks – Feminist Theory: From Margin to Center
5. Rebecca Walker – Writings on Third Wave Feminism

ISBN-978-93-49938-08-3

6. Savitribai Phule – Ideas on women's education and women's rights
7. Jyotirao Phule – Writings on gender equality and social justice

Challenges Facing the Development of Marathwada

Dr. Suresh Laxman Shahapure

CYDP's Shivchatrapati Art's & Commerce College, Wadgaon Bk. Pune-41

Email: shahapuresuresh@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19756305

*DOI: **10.5281/zenodo.19756305***

Introduction

On 01 May 1960, the state of Maharashtra was established and the political unity of the Marathi speaking people was established. For the first time, all the Marathi speaking people and regions came under the jurisdiction of one state. Earlier, the bilingual Mumbai state established on 01 November 1956, the Marathi speaking region of Vidarbha and Hyderabad state was included in the state. Marathwada is known as the land of saints like Sant Dnyaneshwar, Sant Namdev, Sant Eknath, Sant Janabai, Sant Gora Kumbhar. Emperors like Satavahana, Vakataka, Rashtrakuta, Yadav have ruled the land of Marathwada. The world-famous Ajanta Caves were built during the Vakataka dynasty. The Kailash cases were built during the Rashtrakuta period. Marathwada lived in a glorious period for about 1570 years from 230 BC to 1340 AD. From 1347 AD, the kingdom of Bahaman Shah of Ahilyanagar (Ahmednagar) was established in Marathwada. From 1634 AD, Shah Jahan and Aurangzeb, and from 1728 to 17 September 1948, the Nizam of Hyderabad ruled Marathwada. During the reigns of all of them, the people of Marathwada were oppressed and injustice continued from all sides. During the reigns of all of them, Marathwada was deliberately kept away from infrastructure facilities like roads, electricity, railways, education, health, industry. After 1948, the equation of public apathy and inaction of political leaders became Marathwada. Many issues have come to the fore in the challenges of social, economic and political development of Marathwada. Marathwada has been deprived of development in education, jobs, health, irrigation, cooperative industry infrastructure. Therefore, the challenges facing development in Marathwada have been studied in the present research paper.

Research Statement and Research Questions

Thesis Statement "Challenges Facing Development of Marathwada"

Research Questions

1. Is economic backwardness a challenge facing the development of Marathwada?
2. Is the cooperative movement a challenge facing the development of Marathwada?
3. Is unemployment and increasing poverty a reason facing the development of Marathwada?

Objectives of the Research Paper

- To study the economic backwardness of Marathwada in the face of its development.
- To study the challenges facing Marathwada in the face of its development regarding the cooperative sector.
- To study the unemployment and increasing poverty rate in Marathwada.

Research Methodology

The descriptive research method has been adopted for this research paper on the challenges facing Marathwada in the face of its development. The main objective of descriptive research is to collect factual, quantitative material related to the study problem and describe it in a systematic, logical and systematic manner. Due to the lack of momentum in the development of Marathwada, problems of roads, water, pollution, health, education, unemployment and poverty have come to the fore. For the present research paper, the challenges facing Marathwada in the face of its development have been based on the sample selection method. The study has been conducted through the convenience sample method in the non-probability sample selection method. Information has been obtained for the present research on the basis of the secondary instrument. The scope of the research for the research paper is limited to the districts of Marathwada.

Challenges Facing the Development of Marathwada

Maharashtra is an agricultural state. Due to the industrial progress in the state in recent times, the economy is described as an agro-industrial economy. But Marathwada is seen as an important component of this agro-industrial economy. There is a lack of decision-making process that can promote the development of Marathwada. Therefore, the study has been done based on the following points.

- **Economically Backward:** Marathwada is an agricultural region, but it is industrially backward. Due to social and economic backwardness in Marathwada, communal tension and violence occur. 'Marathwada is the region that experiences the most communal tension and violence. This tension takes a more intense form during times of crisis. The deep-rooted social and economic backwardness of Marathwada lies at the root of such tension. (Reference- Dilip Chavan, Roots of Marathwada's Unrest, Loksatta Newspaper, January 13, 2025) Just as the values of modernity, means of communication, routes of communication, industrialization and the winds of education (educational institutions) were present in the region under British rule, they reached Marathwada very late. There was a lack of other facilities. There was no trace of agricultural policies and industrial development. After the fall of the Nizam, the Marathwada region was unconditionally included in the United Maharashtra. However, the remnants of the Nizam's rule remained. Land reform, green revolution, agricultural development, cropping system planning, water storage planning, natural resource wealth, industrial development are all lacking. Apart from this, the most important thing is how to get rid of water scarcity and stop the

migration of laborers due to lack of employment. (Reference- Dr. Sominath Gholve, Marathwada's backwardness but will it ever be erased, Sakal Saptarang 17 September 2020) Due to continuous drought in Marathwada, the entire region, especially the rural areas, is on the path of economic backwardness. Concern was expressed in the Central Finance Commission meeting, stating that the increasing number of farmer suicides, reduced agricultural productivity, low rainfall, and insufficient employment opportunities have had a major impact on the banking sector. (Reference- Lokmat, Marathwada on the path of economic backwardness, 03 November 2015) Marathwada Scientific Development Corporation was established to solve the development problems of Marathwada. This corporation could not effectively solve the development problem due to lack of financial provisions. This corporation did not come to the practical level from the role of just meetings, review of backwardness, administrative appointments and work. Therefore, this corporation is now working in Marathwada as a dream organization for development. (Reference-Sominath Gholve, Marathwada's backwardness but will it ever be erased, Fortnightly the People's Post 01 to 15 September 2022) During the era of permit raj, the government could ask entrepreneurs to set up industries in underdeveloped areas, but now in the era of liberalization, no entrepreneur is ready to set up industries in underdeveloped areas like Marathwada. The supply chain required for industry is not in Marathwada. At the same time, there is still a lack of good accommodation for the officials of private companies, good education system, roads, and electricity in Marathwada. (Reference- Nikhil Rakhonde, Marathwada Vikas Sangramachi Garaj-1)

- **Cooperative Sector:** The role of leadership is important in the significant progress that the cooperative movement has made in the state. The cooperative industry here has played an important role in the state's economy being named an agro-industrial economy. Yashwantrao Chavan encouraged the cooperative movement by providing financial and legal assistance. Due to this, cooperative sugar factories, cooperative banks and other cooperative institutions flourished in the state. These industries gave a boost to the economic development of the state. But the cooperative movement did not take root well in Marathwada. The main reason for this is the lack of good leadership. Even people with good management skills did not benefit Marathwada or were not given the freedom to work. Since the cooperative sugar factories and mills were making losses, they were sold at a price lower than the market price. When the same factories or mills were transferred to private individuals, a similar picture is seen in the cooperative sector in Marathwada.
- **Unemployment and Increasing Poverty:** There is a high rate of unemployment and increasing poverty in Marathwada. The backwardness of the agricultural sector in rural areas and the high rate of dryland farming promote poverty. Farmers are suffering due to fluctuations in agricultural production, permanent lack of employment, hidden unemployment, etc. Farmers are becoming indebted, and are

ISBN-978-93-49938-08-3

resorting to ways like suicide due to debt. The Maharashtra government has launched an employment guarantee scheme to address poverty and unemployment. The issue of providing unemployment allowance to the unemployed is under consideration. A loan waiver scheme has also been implemented at the government level. All these measures are temporary and superficial. On the other hand, rural people are migrating to cities for employment. There is pressure on urban facilities and cities are bending under the burden of slums. There is growing dissatisfaction in the society due to unemployment, poverty and hunger and the youth are being attracted to violent paths.

Conclusion

- Citizens in Marathwada have to face all these challenges such as continuous drought, irrigation backlog, lack of industries, inadequate medical facilities, and substandard educational facilities.
- Marathwada is industrially backward, although it is agricultural. It is important for Marathwada to expand infrastructure services, attract large-scale industrial investment in the industrial sector, and accelerate industrial development by establishing coordination between the public and private sectors.
- The per capita income of the state depends on the economic condition of Marathwada. Considering poverty in Marathwada, economic backwardness, lack of employment, and backward agriculture are seen to be increasing poverty here.
- Industrialization is happening on a large scale only in the triangle of Mumbai, Thane, Pune, and Nashik in Maharashtra. In the rest of Maharashtra, especially: the pace of industrialization is slow in Marathwada. Due to lack of infrastructure, lack of capital, lack of proper planning, etc., industrialization does not happen in rural areas and new employment is not available.

References

1. Khairnar Dilip, 2011, Advanced Social Research Methods and Statistics, Diamond Publications, Pune.
2. Khandwe Eknath, 2009, Governance and Politics of Maharashtra, Aarti Publications, Ahmednagar.
3. Dilip Chavan, the Roots of Marathwada's Unrest, Loksatta Newspaper, January 13, 2025.
4. Dr. Sominath Gholve, The Backward People of Marathwada Will Never Be Erased, Sakal Saptarang, September 17, 2020.
5. Lokmat, Marathwada on the Path of Economic Backwardness, November 03, 2015.
6. Sominath Gholve, the Backward People of Marathwada Will Never Be Erased, Fortnightly the People's Post, September 01 to 15, 2022.
7. Nikhil Rakhonde, The need for Marathwada development struggle-1, Marathi Podcast on MaTa Gold, 07 January 2023,

India's Foreign Policy and Global Influence in 2026

Dr. Bhaskar D. Kasote

Assist Prof Dept. of Political Science, Ahmednagar College, Ahilyanagar

Email: shahapuresuresh@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19756475

*DOI: **10.5281/zenodo.19756475***

Introduction

India's position in world politics is rooted in its size, population, strategic location, and historical experience. Located at the crossroads of South Asia, Central Asia, and the Indo-Pacific region, India occupies a geostrategically critical space for global trade and security. Following its independence from British colonial rule in 1947, India adopted a foreign policy based on anti-colonial solidarity, peaceful coexistence, and non-alignment. Over time, shifting global power dynamics, economic reforms, and regional security challenges have reshaped India's international engagement. Today, India is recognized as a rising power. It maintains diplomatic relations with nearly all sovereign states and actively participates in multilateral institutions. Its role has expanded from a regional power in South Asia to a global stakeholder influencing debates on climate change, counterterrorism, maritime security, and development finance.

In 2026, India has firmly established itself as a "leading power" guided by the doctrine of Strategic Autonomy, navigating a complex multipolar world through pragmatic, interest-based diplomacy. As the world's fastest-growing major economy, India is projected by the International Monetary Fund to be the second-largest contributor to global GDP growth—around 17%—with an estimated 7.3% expansion in FY2026, reinforcing its role as a stabilizing economic engine amid global uncertainty. Digital Public Infrastructure, particularly UPI and Aadhaar, has emerged as a model for developing nations seeking inclusive financial modernization. Diplomatically, India continues to amplify the voice of the Global South, building on momentum from the G20 Presidency and advocating reforms in multilateral institutions while maintaining a multi-alignment strategy through platforms such as the Quadrilateral Security Dialogue, BRICS, and the Shanghai Cooperation Organisation. At the same time, India balances its continued energy engagement with Russia, deepens technology cooperation with the United States under initiatives like ICET, manages competitive yet calibrated relations with China, and advances connectivity ambitions through the India-Middle East-Europe Economic Corridor. Strengthening maritime security in the Indian Ocean Region, pursuing semiconductor and AI leadership, and championing climate justice through the International Solar Alliance further underscore India's strategic priorities; notably, at last month's Global AI Conference in New Delhi, India highlighted its ambition to become a

responsible AI innovation hub for the Global South, reinforcing its growing influence at the intersection of technology, development, and geopolitics.

India's early foreign policy was shaped by its first Prime Minister, Jawaharlal Nehru. Nehru championed the Non-Aligned Movement (NAM), advocating independence from Cold War blocs led by the United States and the Soviet Union. India's non-alignment aimed to preserve sovereignty and promote peaceful coexistence. During the Cold War, India maintained closer strategic ties with the Soviet Union, particularly after the 1971 Indo-Soviet Treaty of Peace, Friendship and Cooperation. However, the end of the Cold War and India's 1991 economic liberalization marked a turning point. Economic reforms integrated India into the global economy, encouraging stronger ties with Western powers and East Asian economies. In the 21st century, India's foreign policy is characterized by "strategic autonomy," allowing it to engage with multiple powers without formal alliances. This approach reflects continuity with non-alignment while adapting to the realities of a multipolar world.

India and Multilateralism

India's commitment to multilateralism is evident in its active participation in the United Nations. India has served multiple terms as a non-permanent member of the UN Security Council and advocates reform to secure permanent membership. It argues that contemporary global governance structures must reflect current geopolitical realities. In economic governance, India plays a central role in the G20, representing emerging economies in global financial discussions. Its presidency in 2023 emphasized inclusive growth, digital public infrastructure, and climate action. Similarly, India's involvement in BRICS promotes cooperation among emerging powers, offering alternatives to Western-dominated institutions. India is also an active member of the World Trade Organization, where it advocates for developing countries' interests in agricultural subsidies and intellectual property rights. Through the Shanghai Cooperation Organisation, India engages with Central Asian states and addresses security issues such as terrorism and regional connectivity.

Regional Leadership in South Asia

India's regional role is central to its global ambitions. As the largest country in South Asia, India exerts significant political, economic, and military influence. It is a founding member of the South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC), though regional integration has been hindered by tensions, particularly with Pakistan. India's "Neighbourhood First" policy emphasizes connectivity, trade, and development partnerships with neighbouring states such as Nepal, Bangladesh, Sri Lanka, and Bhutan. Infrastructure projects, energy cooperation, and humanitarian assistance strengthen India's regional leadership. However, India's relations with Pakistan remain strained due to territorial disputes and cross-border terrorism. Meanwhile, competition with China in South Asia and the Indian Ocean presents strategic challenges, particularly following

border clashes in Ladakh in 2020.

The Indo-Pacific and Strategic Partnerships

India's strategic outlook increasingly focuses on the Indo-Pacific region, recognizing its importance for global trade and maritime security. India is a key member of the Quadrilateral Security Dialogue (Quad), alongside the United States, Japan, and Australia. The Quad promotes a free, open, and inclusive Indo-Pacific while addressing issues such as supply chain resilience and cybersecurity. India has strengthened defense cooperation with the United States through agreements like LEMOA and COMCASA. Simultaneously, India maintains robust ties with Russia, especially in defense procurement and energy cooperation. This balancing act reflects India's strategic autonomy. India also deepens engagement with Southeast Asia under its "Act East" policy and enhances maritime cooperation with Indian Ocean states to counter piracy and ensure freedom of navigation.

Economic Diplomacy and Development

Economic growth underpins India's global influence. As one of the world's largest economies by purchasing power parity, India attracts foreign investment and participates actively in global supply chains. Economic diplomacy includes trade agreements, digital innovation partnerships, and infrastructure financing. India's development partnerships extend to Africa and Latin America through capacity-building programs, concessional loans, and technical assistance. The International Solar Alliance, launched by India and France, promotes renewable energy adoption among developing nations. India's digital public infrastructure—such as Aadhaar and the Unified Payments Interface (UPI)—has gained global recognition, positioning India as a leader in digital governance innovation.

Security and Defence Capabilities

India is one of the world's largest military powers and a nuclear-armed state. It maintains credible minimum deterrence and adheres to a "No First Use" nuclear doctrine. Its armed forces participate in UN peacekeeping missions, enhancing its global reputation as a responsible power. India's modernization aims to reduce dependence on imports through domestic production initiatives like "Make in India." Maritime security remains a priority, particularly in the Indian Ocean, where India seeks to balance China's expanding presence.

Climate Leadership and Soft Power

India plays a proactive role in climate negotiations, balancing development needs with environmental responsibilities. It is committed to achieving net-zero emissions by 2070 and expanding renewable energy capacity significantly. Soft power is another dimension of India's global role. Its cultural heritage, yoga diplomacy, Bollywood cinema, and diaspora communities enhance its international image. As the world's largest democracy, India's political system also contributes to its normative influence.

ISBN-978-93-49938-08-3

Challenges and Constraints

Despite its rising profile, India faces constraints. Persistent poverty, infrastructure deficits, and social inequalities limit resource allocation for global ambitions. Regional tensions with China and Pakistan require significant military attention. Moreover, India's quest for permanent membership in the UN Security Council faces resistance from established powers and regional rivals. Balancing relations among competing major powers—especially amid US-China rivalry—requires diplomatic finesse.

Conclusion

India's role in world politics has evolved significantly from post-colonial idealism to pragmatic global engagement. Anchored in strategic autonomy, India navigates complex geopolitical rivalries while promoting multilateral cooperation and regional stability. Its participation in institutions such as the United Nations, G20, BRICS, WTO, and SCO reflect its aspiration to shape global governance. As demographic growth, technological innovation, and economic expansion continue, India is poised to become an even more influential global actor. However, sustaining this trajectory requires addressing domestic challenges and managing geopolitical competition carefully. India's future in world politics will depend on its ability to harmonize national interests with global responsibilities in an increasingly multipolar world.

References

1. Acharya, A. (2014). The End of the American World Order. Polity Press.
2. Baru, S. (2012). Strategic Consequences of India's Economic Performance. Academic Foundation.
3. Mohan, C. R. (2003). Crossing the Rubicon: The Shaping of India's New Foreign Policy. Viking.
4. Pant, H. V. (2019). Indian Foreign Policy: An Overview. Manchester University Press.
5. Tellis, A. J. (2001). India's Emerging Nuclear Posture. RAND Corporation.
6. Ministry of External Affairs, Government of India. (Various Reports and Annual Publications).
7. World Trade Organization Reports and Trade Policy Reviews.

Sustaining Human Values in a Technocratic Age: The Contemporary Significance of the Humanities

Dr. D. S. Godage

Assistant Professor, Head Dept of Political Science, MVP's Arts, Science and Commerce College, Ozar (Mig), Tal-Niphad, Nashik

Email: dsgodge@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19756801

DOI: 10.5281/zenodo.19756801

Introduction

The modern world is increasingly shaped by technological rationality. From artificial intelligence to algorithmic governance, from digital surveillance to biotechnology, technology has become the central organizing force of social, economic, and political life. The growing reliance on data analytics, automation, and quantification has given rise to what many scholars describe as a technocratic age—an era in which technical expertise and efficiency-oriented decision-making dominate institutional frameworks. In such a context, disciplines that do not directly contribute to measurable economic output are often perceived as secondary or expendable. The humanities, encompassing literature, philosophy, history, languages, cultural studies, and the arts, have therefore been subjected to persistent scrutiny regarding their relevance and utility.

However, the technocratic emphasis on efficiency and productivity often overlooks the deeper questions concerning meaning, identity, justice, and ethical responsibility. Technological progress, while transformative, does not inherently provide moral direction. As Hannah Arendt argues in The Human Condition, the modern age risks reducing human beings to mere laboring or producing entities, neglecting the reflective and political dimensions of human existence. The humanities, in contrast, foreground the interpretive, ethical, and cultural aspects of life that technology alone cannot address.

This research paper seeks to examine the contemporary significance of the humanities in sustaining human values within a technocratic framework. It explores the tension between technological rationality and humanistic inquiry, the challenges confronting humanities education, and the opportunities emerging from digital transformations. The central argument advanced here is that the humanities are essential not only for preserving cultural heritage but also for shaping ethical and democratic societies in an age dominated by technological systems.

The Technocratic Paradigm and Its Implications

Technocracy refers to governance or social organization led by technical experts who prioritize efficiency, data, and measurable outcomes. The rise of technocracy is closely linked to the scientific revolution, industrialization, and the growth of bureaucratic institutions. In the twenty-first century, digital technologies and artificial intelligence have amplified technocratic tendencies. Decision-making in corporate and governmental contexts increasingly relies on algorithms and predictive analytics.

Max Weber's concept of rationalization helps illuminate this transformation. Weber warned that modern societies risk becoming trapped in an "iron cage" of bureaucratic rationality, where instrumental reason overrides moral and substantive reasoning. In the technocratic age, instrumental reason manifests in the prioritization of quantifiable metrics over qualitative experiences. Education systems emphasize STEM disciplines, corporate models influence university governance, and public policies rely heavily on statistical modeling.

While technological advancement has improved efficiency and innovation, it has also generated ethical dilemmas. Artificial intelligence raises concerns about bias, accountability, and job displacement. Surveillance technologies challenge privacy and civil liberties. Biotechnology provokes debates about genetic modification and human enhancement. These issues cannot be resolved solely through technical expertise; they require ethical frameworks and historical understanding.

The humanities provide precisely this interpretive and critical lens. Philosophical inquiry examines the moral implications of technological development. Historical analysis contextualizes innovation within broader social transformations. Literary narratives explore the psychological and emotional dimensions of change. Without such perspectives, technological progress risks becoming detached from human values.

Human Values and the Role of the Humanities

Human values encompass dignity, empathy, justice, freedom, and responsibility. These values form the foundation of democratic societies and ethical decision-making. Martha Nussbaum, in Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities, argues that the humanities cultivate critical thinking and empathetic imagination, qualities essential for responsible citizenship. She contends that education oriented solely toward economic growth undermines democratic culture by neglecting moral development.

The humanities nurture empathy through engagement with diverse narratives and cultural traditions. Literature enables readers to inhabit perspectives different from their own, fostering emotional intelligence and cross-cultural understanding. History encourages awareness of past injustices and social struggles, promoting informed civic participation. Philosophy develops analytical reasoning and ethical reflection.

Jürgen Habermas's theory of communicative action further underscores the importance of dialogue and rational discourse in democratic societies. The humanities contribute to the public sphere by fostering critical debate and reflective engagement. In an era

characterized by misinformation and polarized digital communication, the interpretive skills cultivated by the humanities are indispensable.

Moreover, the humanities challenge reductive notions of human identity. Yuval Noah Harari, in Homo Deus, warns that data-driven systems may redefine humans as algorithmic entities. Such reductionism risks undermining concepts of agency and moral responsibility. Humanistic inquiry resists this reduction by emphasizing narrative, symbolism, and existential reflection.

Challenges Confronting the Humanities

Despite their significance, the humanities face substantial challenges in the contemporary era. Declining enrollments in literature, philosophy, and history programs have been documented across many universities. Funding priorities increasingly favor STEM disciplines perceived as economically productive. Market-driven educational policies measure success through employability statistics and revenue generation.

The corporatization of higher education has transformed universities into competitive enterprises. Departments are evaluated based on financial sustainability rather than intellectual contribution. This environment marginalizes disciplines that do not yield immediate economic returns. The perception that humanities graduates lack employable skills further exacerbates the crisis.

Digital disruption presents another challenge. The proliferation of online content and social media has altered reading habits and attention spans. Deep reading and sustained analysis, hallmarks of humanistic study, are often replaced by fragmented consumption of information. Additionally, algorithmic recommendation systems shape cultural consumption, potentially narrowing intellectual diversity.

Political pressures also affect the humanities. In certain contexts, academic freedom is constrained, and critical inquiry into history or social issues becomes politicized. The humanities, which frequently engage with questions of power, identity, and inequality, may face ideological resistance.

Yet these challenges do not diminish the relevance of the humanities; rather, they underscore their necessity. In a climate where misinformation spreads rapidly and democratic norms are contested, the analytical and ethical capacities fostered by humanistic education become even more crucial.

Opportunities in the Digital Age

While the technocratic age poses challenges, it also offers opportunities for the humanities. The emergence of digital humanities exemplifies how traditional disciplines can adapt to technological innovation. Digital archives, computational text analysis, and interactive cultural mapping expand research methodologies and public engagement.

Interdisciplinary collaboration represents another opportunity. Ethical frameworks are increasingly integrated into technological development. Concepts such as "responsible AI" and "technology ethics" require collaboration between engineers and humanists.

ISBN-978-93-49938-08-3

Philosophers and sociologists contribute to discussions on algorithmic bias, data privacy, and digital governance.

Globalization has also broadened the scope of humanistic inquiry. Cross-cultural studies and comparative literature facilitate dialogue across national boundaries. Online platforms enable scholars and students to access diverse intellectual traditions. Such exchanges strengthen the global relevance of the humanities.

Furthermore, creative industries demonstrate the economic and cultural value of humanistic skills. Storytelling, design, cultural analysis, and communication are integral to media, advertising, public relations, and policymaking. Humanities graduates often excel in critical thinking, adaptability, and communication—skills increasingly valued in dynamic work environments.

The integration of technology into humanities pedagogy can enhance accessibility and innovation. Virtual reality experiences can enrich historical education. Digital storytelling platforms amplify marginalized voices. Rather than opposing technology, the humanities can guide its ethical and cultural application.

The Humanities and Democratic Citizenship

Democratic societies depend upon informed, reflective, and empathetic citizens. The humanities cultivate these qualities by encouraging engagement with ethical dilemmas, historical narratives, and philosophical debates. Hannah Arendt emphasized the importance of critical thinking in resisting totalitarianism. When citizens abandon reflective judgment, they become susceptible to manipulation.

In the digital era, misinformation and algorithmic echo chambers threaten democratic discourse. The humanities equip individuals with interpretive skills necessary to evaluate sources, understand context, and recognize rhetorical strategies. Critical media literacy, grounded in humanistic analysis, is essential for navigating online environments.

Moreover, the humanities promote pluralism and cultural understanding. Engagement with diverse literary and philosophical traditions fosters respect for difference. In multicultural societies, such engagement strengthens social cohesion. Without humanistic education, democratic institutions risk becoming procedural mechanisms devoid of moral substance.

Conclusion

The technocratic age presents a paradox. Technological innovation has expanded human capabilities and transformed global communication, yet it has also intensified ethical dilemmas and existential uncertainties. In this environment, the humanities are often questioned for their practical utility. However, the very conditions that marginalize the humanities simultaneously reveal their indispensability.

Sustaining human values in a technocratic age requires more than technical expertise. It demands ethical reflection, historical consciousness, cultural literacy, and empathetic imagination. The humanities provide these capacities, fostering democratic engagement and moral responsibility. Rather than viewing technology and the humanities as

antagonistic, contemporary society must recognize their complementary roles. Technological advancement guided by humanistic insight can lead to more equitable and reflective social systems.

The future of the humanities depends upon institutional support, interdisciplinary collaboration, and public recognition of their value. By adapting to digital innovations while preserving critical inquiry, the humanities can continue to shape human values in an era defined by technological power. In doing so, they reaffirm the fundamental principle that progress must remain anchored in human dignity and ethical responsibility.

References

1. Arendt, H. (1958). The Human Condition. University of Chicago Press.
2. Habermas, J. (1984). The Theory of Communicative Action. Beacon Press.
3. Harari, Y. N. (2016). Homo Deus: A Brief History of Tomorrow. Harper.
4. Nussbaum, M. C. (2010). Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities. Princeton University Press.
5. Weber, M. (2002). The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. Penguin Books.

ISBN-978-93-49938-08-3

Community Development Approach for Water Conservation in India

Amruta Ramsevak Mukhekar

(PhD Scholar, Department of Political Science), Hind Seva Mandal's, Pemraj Sarda College, Ahmednagar, Maharashtra, Affiliated to Savitribai Phule Pune University

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19756906

*DOI: **10.5281/zenodo.19756906***

Introduction

Active participation of local communities has long been acknowledged as a cornerstone of rural water resource governance in India. Empirical studies indicate that traditional water management institutions in the country have historically regulated and governed water resources through the collective involvement of community members. However, in several instances, these systems also reveal the significant influence of local elites, often drawn from dominant social classes, castes, or tribes, in shaping decision-making processes at the community level. By revitalizing customary norms and institutional practices, contemporary development strategies in India increasingly promote community-based or community-led participatory approaches, devolving authority over decision-making, management functions, and financial resources to local communities.

Community-based water management (CBWM) initiatives in India are typically either externally initiated and funded or locally initiated with support from external financial and institutional agencies. The central objectives of these initiatives are to strengthen inclusive participation in water-related decision-making and to enhance the capacity of communities to manage water resources in an effective, equitable, and sustainable manner. From an economic perspective, CBWM frameworks also incorporate cost-recovery and pricing mechanisms, as communities assume responsibility for the operation, maintenance, and governance of water infrastructure and associated resources.

In arid and semi-arid regions of India, demand-driven water scarcity has increasingly contributed to socio-political tensions within and between local communities, and in some cases across administrative boundaries. Growing pressures on surface water and groundwater resources have the potential to intensify conflicts, thereby weakening active community engagement in water governance and management processes. Therefore, broad-based and meaningful community participation remains critical for mitigating social conflicts, reducing economic disparities, and ensuring the long-term sustainability of water resources in rural India.

Literature Review and Theoretical Framework

1. **Literature Review**

- **Exclusionary Governance Instruments in Community-Based Water Management**

State-driven community development programs may function as extensions of government or ruling-party agendas, legitimizing dominant development narratives at the local level. The growing influence of technical professionals in water governance has, in many cases, limited meaningful civic participation in decision-making and policy implementation. As a result, inadequate collaboration with non-state actors, including communities, often generates competing interests and governance tensions.

While technical experts play an important role as key stakeholders, their dominance can transform communities into passive recipients rather than active participants in development programs. Such expert-driven control may emerge not only within sector-based governance regimes but also within IWRM-oriented frameworks. Knowledge elites often define management objectives and governance instruments in CBWM systems, marginalizing locally embedded, practice-based knowledge. From a Gramscian perspective, hegemonic power operates through material, discursive, and organizational forms that suppress alternative knowledge systems.

- **Climate Change as a Stressor Intensifying Intra-Community Competition**

Beyond governance and user-community characteristics, environmental factors significantly influence participation. Climate change increasingly restricts access to essential resources such as land and water, directly affecting human livelihoods. Its impacts are observable across multiple spatial and temporal scales, ranging from local and regional levels to long-term climatic cycles.

In India's arid and semi-arid regions, declining surface water availability has intensified dependence on groundwater for agricultural and domestic use. Socio-economic and demographic pressures—including population growth, urbanization, and social unrest—further exacerbate vulnerability in climate-sensitive regions prone to droughts and extreme weather events. Water and land are particularly susceptible to climate shocks, and increased variability places additional stress on resource accessibility.

At the community level, competition over scarce resources essential for survival has intensified. In the absence of inclusive and participatory governance systems that ensure equitable access, social conflicts become increasingly likely. Climate-induced stress can trigger intra- and inter-community disputes, contributing to political instability.

2. **Theoretical Framework**

Drawing on the literature, this study proposes a diagnostic framework for analyzing community participation in water management. The framework identifies three interrelated categories of influencing factors: environmental conditions, user-community characteristics, and governance arrangements.

Guided by this framework, the study addresses the following diagnostic questions:

ISBN-978-93-49938-08-3

- Which social factors constrain interaction among community members in community-based water governance?
- Why do communities disengage from community-based water management initiatives?

Power asymmetries, climate-related pressures, land distribution challenges, external governance interventions, and changes in common-pool resource ownership collectively function as internal and external barriers that shape social responses within participatory systems.

Case Study Region

- **Water Scarcity in Rajasthan and Socio-Political Drivers of Vulnerability**

Rajasthan, the largest state in India, is located in the north-western part of the country and is characterized by predominantly arid and semi-arid climatic conditions. The state frequently experiences droughts and chronic water shortages. Approximately 75% of Rajasthan's population, estimated at over 68 million people, resides in rural areas, where livelihoods are largely dependent on agriculture. Despite supporting about 5.5% of India's population and nearly 10% of its livestock, Rajasthan has access to only around 1.15% of the nation's total water resources.

Over recent decades, surface water availability in the state has declined significantly, rivers and traditional water bodies have dried up, and drought periods have become longer and more intense. Low and erratic rainfall, population growth, rising average temperatures, and advancing desertification are expected to further intensify water scarcity in the region. These environmental pressures have made agricultural livelihoods increasingly precarious, compelling many rural households to abandon farming and migrate to urban areas in search of wage labor.

The district of Alwar, located in northeastern Rajasthan, lies between 27°40′ and 28°40′ north latitude and 76°70′ to 77°13′ east longitude. The region has an average annual temperature of approximately 24.9°C and receives around 672 mm (26.5 inches) of rainfall per year. December is typically the driest month, while August records the highest precipitation.

Although climate change has contributed to environmental stress in Rajasthan, water scarcity cannot be explained by climatic factors alone. A range of socio-political dynamics significantly constrains effective water governance and intensifies shortages. While state and central government policies play an important role, local-level socio-political conditions are equally critical but often overlooked. India's deeply rooted caste system, along with inequalities related to land ownership, political influence, religion, gender, class, and wealth, creates power imbalances within rural communities. These dynamics shape access to resources and decision-making authority, with outcomes varying widely across districts, villages, and even households.

Results

Micro-Level Power Asymmetries as User-Community Characteristics

- **Rajasthan, India**

Field research conducted for this study revealed that decision-making authority in the village of Khejrigram (a pseudonym used to protect anonymity), located in Alwar district, was concentrated among a small number of families. The village has an estimated population of around 3,000 residents.

The findings indicate that local power structures are largely shaped by land ownership, resulting in the intergenerational control of social and political decision-making, including matters related to water access and management. Although the dominant families belong to caste groups traditionally categorized as lower status, their extensive landholdings have enabled them to attain higher social and economic standing within the village.

Conclusion

This study demonstrates that community-based water management in Rajasthan faces multiple, interconnected challenges. These include social fragmentation at the village level, elite domination of decision-making institutions, politicization of community organizations, and limited community ownership of governance processes. While climate change intensifies water scarcity, its effects on participation are mediated through land tenure systems and social institutions rather than acting directly.

Overall, barriers such as inequality, low trust, limited capacity, and entrenched power relations significantly constrain community participation. These findings highlight the importance of understanding local communities as embedded within broader social, political, and historical contexts. Simplistic assumptions that water conflicts can be explained through rational choice models fail to capture this complexity.

References

1. Behailu, B.M.; Pietilä, P.E.; Katko, T.S. Indigenous practices of water management for sustainable services: Case of Borana and Konso, Ethiopia. SAGE Open 2016, 6, 2158244016682292.
2. Ostrom, E. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action; Cambridge University Press: Cambridge, UK, 1990.
3. Krishan, S. Water harvesting traditions and the social milieu in India: A second look. Econ. Political Wkly. 2011, 46, 87–95.

The Algorithmic Electorate: The Impact of Artificial Intelligence on Media-Politics in the 21st Century

Chaitanya Rajesh Mhasde

Political Science, R.B.Narayanrao Borawake College, Ahilyanagar

Email: crmhasde1997@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19756960

DOI: ***10.5281/zenodo.19756960***

Abstract

This paper examines the intersection of Artificial Intelligence (AI) and media-politics, exploring how algorithmic systems have reshaped political communication, journalism, and democratic integrity. As AI transitions from a backend data-processing tool to a front-facing content creator, it introduces a "logic of automation" that challenges traditional gatekeeping models. Through a multi-dimensional analysis of microtargeting, deepfakes, and algorithmic bias, this research argues that while AI offers unprecedented efficiency in voter engagement, it simultaneously threatens the epistemic foundations of the public sphere.

Introduction

The digital revolution of the late 20th century promised a "democratization of information." However, the integration of Artificial Intelligence (AI) into the media-political complex has created a more nuanced and often more volatile landscape. Media-politics—the process by which political actors use media to influence public opinion and policy—is no longer governed solely by human editors and spin doctors. Instead, it is governed by "black-box" algorithms that prioritize engagement over truth.

The central thesis of this paper is that AI has fundamentally altered the "power geometry" of politics. By shifting the focus from mass broadcasting to individualize narrowcasting, AI has fragmented the public square, making it easier for political entities to manipulate sentiment while making it harder for the public to achieve a shared consensus on reality.

The Theoretical Framework: From Media Logic to Algorithmic Logic

To understand AI's role, we must first look at the evolution of media theory.

- **The Decline of Gatekeeping**

In the 20th century, "gatekeepers" (editors and journalists) decided what was news. AI has replaced these human filters with recommendation engines. As Altheide and Snow (1979) described "media logic," we are now witnessing the birth of "algorithmic logic."

In this new framework, the value of political information is determined by its virality—a metric dictated by AI models designed to trigger emotional responses.

- **The Epistemic Crisis**

The concept of "Epistemic Security" is now at the forefront of political science. When AI can generate realistic fake images, text, and video, the shared reality required for a functioning democracy begins to crumble. This paper utilizes the theory of "Information Disorder" (Wardle & Derakhshan, 2017) to categorize how AI facilitates misinformation, malinformation, and disinformation.

AI in Political Campaigns: The Power of Micro targeting

One of the most significant shifts in media-politics is the move from "broadcast" to "nanocast."

1. Data Mining and Voter Profiling

Data mining and voter profiling involve the collection, analysis, and utilization of massive, often intimate, datasets to understand, predict, and influence the behavior of the electorate. By creating detailed profiles of individuals and groups, political campaigns can move beyond broad messaging to "micro-target" specific demographics with tailored, and sometimes manipulative, content.

Key Aspects of Data Mining and Voter Profiling

- **Data Sources:** Profiles are built using voter registration records (name, address, party), consumer data (purchasing habits, credit card usage), social media activity, and location data.
- **Methodologies:** Campaigns use advanced machine learning algorithms (Random Forest, XGBoost, LSTM) and psychometric profiling to analyze behavior and predict outcomes.
- **Micro-targeting:** This technique breaks down the electorate into small, specific groups to deliver highly personalized ads, often using different messages for different voters to sway undecided individuals.
- **Purpose:** The primary goal is to maximize voter engagement, identify "soft" supporters, and, in some cases, suppress opposition turnout.

2. The Ethics of Persuasion

The 2016 Cambridge Analytica scandal served as a watershed moment. It demonstrated that AI doesn't just inform voters; it can "nudge" them by exploiting psychological vulnerabilities. If a campaign's AI detects a voter is prone to anxiety, it may serve them an ad emphasizing crime or economic collapse, effectively bypassing rational deliberation. Ethical persuasion is the practice of influencing others' beliefs or behaviors through honesty, transparency, and respect, aiming for mutually beneficial outcomes without resorting to manipulation, coercion, or deception. It centers on building trust, valuing the audience's freedom of choice, and ensuring the message is truthful.

The Transformation of Journalism and News Consumption

AI is both a tool for and a threat to the fourth estate.

1. Automated Newsrooms

News organizations now use AI to draft routine reports on election results or economic shifts. This "robot journalism" increases efficiency but raises concerns about the loss of nuance and investigative depth. Automated Newsrooms

Automated newsrooms integrate artificial intelligence, data tools, and workflow software into journalistic operations to improve efficiency, accuracy, and speed. These systems are designed to assist journalists—not replace editorial judgment—by automating repetitive, data-heavy, or time-sensitive tasks.

Core Functions of Automated Newsrooms

- **Automated Content Generation**
  - Structured data reporting (e.g., earnings reports, election results, sports scores)
  - Real-time alerts and summaries
- Data Analysis & Visualization
  - Processing large datasets (budgets, crime stats, election data)
  - Identifying anomalies or trends
  - Generating charts and dashboards for reporters
- **Fact-Checking & Verification**
  - Cross-referencing claims with trusted databases
  - Monitoring public records
  - Flagging inconsistencies in statements or statistics
- **Social Media Monitoring**
  - Tracking trending topics
  - Identifying breaking news signals
  - Monitoring public sentiment shifts
  - Detecting misinformation patterns
- **Workflow Automation**
  - Automatic transcription
  - Tagging and metadata classification
  - CMS publishing assistance
  - Archiving and retrieval systems

2. The "Echo Chamber" Effect

The AI algorithms governing platforms like X (formerly Twitter), Facebook, and TikTok are designed to maximize time-on-site. They do this by showing users content that aligns with their existing beliefs. In a political context, this creates "echo chambers" where voters are never exposed to opposing viewpoints, leading to extreme polarization.

The Dark Side: Deepfakes and Synthetic Media

Perhaps the most visible impact of AI on media-politics is the rise of synthetic media.

- **The Weaponization of Doubt**

The weaponization of doubt is a communication strategy in which individuals, corporations, or political actors deliberately amplify uncertainty about established facts to delay action, avoid accountability, or shift public perception. The tactic does not necessarily aim to prove an alternative truth—it seeks to create confusion.

Deepfakes (AI-generated audio and video) allow political actors to place opponents in compromising situations or make them say things they never said. Even more dangerous is the "Liar's Dividend": as the public becomes aware of deepfakes, politicians can claim that real incriminating evidence is actually an AI-generated fake.

- **Case Studies in Global Politics**

From the 2023 Slovakian elections, where AI-generated audio clips targeted candidates just days before the vote, to the use of AI avatars in Southeast Asian politics, synthetic media is moving from a fringe curiosity to a standard campaign weapon.

Algorithmic Bias and Political Power

AI is not a neutral tool; it reflects the biases of its creators and the data it is fed.

- **Systematic Bias**

If an AI model is trained on historical data that contains racial or gender biases, its political predictions and content recommendations will mirror those biases. In media-politics, this can lead to the marginalization of minority voices or the over-representation of extremist views.

- **The Hegemony of Tech Giants**

Tech giants have leveraged their "winner-takes-all" platform models to lead the transition into the AI era.

- ❖ **Infrastructure Control:** Alphabet, Amazon, Meta, and Microsoft are spending unprecedented amounts on data centers and AI chips to secure market leadership. Nvidia remains at the center of this "virtuous loop," recently formalizing a massive infrastructure partnership with OpenAI to deploy millions of GPUs by late 2026.
- ❖ **Talent and Data Moats:** These firms use their vast datasets and "revolving door" hiring practices to dominate AI research, effectively acting as "gatekeepers" of knowledge.
- ❖ **Self-Perpetuating Cycles:** The network effect ensures that larger platforms attract more users and data, creating a cycle that makes it difficult for smaller competitors to enter the market.

Regulation and the Path Forward

How should democracies respond to the AI-media-politics nexus?

ISBN-978-93-49938-08-3

Legislative Efforts

The European Union's AI Act is the first major attempt to categorize AI risks. In the context of politics, it mandates transparency for AI-generated content.

- **Risk-Based Approach:** Obligations are tiered based on risk: Unacceptable (banned), High (strictly regulated), Limited (transparency-focused), and Minimal.
- **Key Bans (Effective Feb 2025):** AI systems using cognitive behavioral manipulation, social scoring, or real-time biometric identification in public spaces are banned.
- **General-Purpose AI (GPAI):** Rules for GPAI models (like ChatGPT) became applicable in August 2025, requiring transparency, copyright compliance, and technical documentation.
- **Implementation:** The EU AI Office was established to enforce the Act, with full application expected by August 2026.

United States

The US regulatory landscape shifted dramatically in 2025 toward deregulation at the federal level, with states filling the void.

- **Federal Deregulation:** President Trump revoked the 2023 Biden Executive Order on AI, replacing it with an "AI Action Plan" in July 2025 that emphasizes removing regulatory barriers to foster industry-led innovation.
- **State-Level Action:** In 2025, nearly 700 AI-related bills were introduced across 45 states, with over 100 laws adopted.
- **Colorado AI Act (SB24-205):** Passed in 2024 (with implementation delayed to 2026), this is the first comprehensive state law requiring developers and deployers to prevent algorithmic discrimination in high-risk scenarios.
- **Deep Fake Legislation:** Following the 2024 Taylor Swift scandal, over 25 states enacted laws criminalizing non-consensual deep fake pornography.

India

India is transitioning from a purely voluntary, pro-innovation stance to a "hard law" approach with a focus on national security and preventing digital harms.

- **India AI Governance Guidelines (Nov 2025):** A "whole-of-government" framework focusing on seven principles (Sutras), establishing the AI Governance Group (AIGG) and the AI Safety Institute.
- **IT Rules 2021/2026 Amendments:** Updated rules in February 2026 mandate the identification of AI-generated content and provide for strict, 3-hour takedown timelines for illegal content.
- **Digital Personal Data Protection Act (DPDP), 2023:** Regulates personal data processing, influencing how AI systems use data.

Digital Literacy as Defense

Technical solutions (like watermarking AI content) are necessary but insufficient. A more sustainable solution is "algorithmic literacy"—educating the electorate to critically evaluate the sources and motivations behind the media they consume.

As AI-driven disinformation turns digital spaces into "battlegrounds," the ultimate defense lies in a populace armed with analytical habits. Literacy ensures users remain "pilots" rather than passive consumers by focusing on:

- **Verification:** Using tools like Google Reverse Image Search to identify deepfakes and AI-generated content.
- **Cognitive Resilience:** Adopting "prebunking"—exposure to misinformation patterns to build "immunity" against future manipulation.
- **Algorithmic Awareness:** Understanding how curated feeds create echo chambers and microtarget users.

Digital literacy is the primary barrier against social engineering. Informed users can actively defend against:

- **Scams:** Recognizing phishing red flags and AI voice clones used in financial fraud.
- **Data Sovereignty:** Managing digital footprints and employing multi-factor authentication (MFA) as standard hygiene.

While regulations like the EU AI Act provide guardrails, human judgment remains the final validator in an "AI-first" world.

Conclusion

Artificial Intelligence has permanently altered the landscape of media-politics. It has provided campaigns with surgical precision in communication but has also introduced systemic vulnerabilities that can be exploited by bad actors. The future of democracy in the AI age depends on our ability to balance the efficiencies of automation with the need for human-centric transparency and truth. As we move forward, the challenge for society is not just to regulate the machine, but to preserve the human element of political discourse that makes democracy possible.

References

1. Altheide, D. L., & Snow, R. P. (1979). Media Logic. Sage Publications.
2. Brundage, M., et al. (2018). The Malicious Use of Artificial Intelligence. Oxford University.
3. Diakopoulos, N. (2019). Automating the News: How Algorithms Are Rewriting the Media. Harvard University Press.
4. Persily, N., & Tucker, J. A. (2020). Social Media and Democracy. Cambridge University Press.
5. Wardle, C., & Derakhshan, H. (2017). Information Disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policymaking. Council of Europe.

ISBN-978-93-49938-08-3

Revisiting Indian Federalism: Emerging Trends and Dynamics of Power-Sharing in Contemporary Governance

Krutuja L. Jadhav

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19757037

*DOI: **10.5281/zenodo.19757037***

Abstract

Indian federalism is a deliberate and innovative system of 'parliamentary-federalism' established to serve the diverse needs and interests of the country. As a dynamic concept, Indian federalism has evolved to cater to the changing governance landscape. While having been fairly successful, emerging trends in federalism in India present a picture of strained ties. The rise of a dominant political party at the Centre has led to numerous implications for federal relations and decentralisation at different levels. This paper studies the contemporary trends in Indian federalism, especially amidst increasingly complex challenges, while underscoring the need for cooperation.

Keywords: Parliamentary-federalism, asymmetry, national federalism, political partisanship, cooperative- collaborative- competitive federalism, adversarial view, zero-sum approach

Introduction

"India, that is Bharat, shall be a Union of States" is the inaugural sentence of the first article of the Constitution of India. Article 1, thus, establishes the cornerstone of the innovative Indian system of 'parliamentary-federalism' (Chakrabarty & Pandey, 2021). It is innovative in the sense that the framers of the Indian Constitution blended two seemingly contradictory and distinct ideas of parliamentary sovereignty (the British model) and constitutional supremacy (the American model) to create a unique system of federal governance that would cater to the diverse needs and interests of the rich social, political, economic and geographical tapestry of the fledgling Indian nation-state.

Seven decades and multiple events later, India today stands tall as a flourishing democracy in a region and a world mired with uncertainty, instability and complexity. A well-laid down federal system has, so far, helped India strike a balance between its regional aspirations and national goals. However, as T.T. Krishnamachari, a member of the Indian Constituent Assembly, rightly argued, 'federalism is not a definite concept; it has not got any stable meaning'. It is indeed an ever-evolving concept that has undergone several changes to adapt and serve the emerging governance needs of the country, more so in the recent years. A dispassionate and critical analysis of federalism

in India in contemporary governance is the key focus of this research paper. It highlights the emerging trends in Indian federalism while analysing the major challenges to the same.

Livingstone pointed out that in certain contexts, Indian federalism should be known by its functional dynamics than its institutional orientation. The Indian Constitution, as such, goes beyond the traditional pillars of federalism, namely having an independent judiciary and a clearly established separation of powers and functions between different levels of government, including the third level of local self-governments.

It provides for a model of 'asymmetric federalism' tailored to India's peculiar and multi-faceted diversity. The aforesaid 'asymmetry' can be observed through several provisions like:

- The presence of a second chamber- the Council of States, for representation of states' interests in national deliberations,
- Special status to certain areas and populations that require differential treatment, for instance, protection under Schedule VI, etc.

While these special provisions have, by and large, safeguarded the interests of States, the more recent developments in the Indian federal landscape paint a picture of visibly strained Centre-State relations.

Prime Minister Shri Narendra Modi and his government's vision for the State is summed up in their motto of 'Sabka Saath, Sabka Vikas, Sabka Vishwas, Sabka Prayaas'. Though having delivered on that to a commendable extent, the evidence on ground proves that it is still far from enough. Instead, the high-handed approach being utilised in a rather non-clandestine manner by the Union government is redefining contemporary Indian federalism in an unprecedented way. This emerging trend can be aptly termed as 'national federalism' that is characterised by increasing verticalization of power, similar to a pyramidal structure (Singh, n.d.)

As observed through new structures and institutions like the NITI Aayog, the GST Council or the PM CARES fund, there is a steady but unmistakable shift in the locus of power from decentralised governance towards more centralising tendencies. Issues regarding the role and jurisdictions of several agencies and offices like Governors, the Central Bureau of Investigation (CBI) and the Border Security Force (BSF), coupled with inadequate deliberation over crucial public decisions like the farm laws, Citizenship Amendment Act (CAA), Special Intensive Revision (SIR) etc. have resulted in widespread inconvenience and unnecessary delays in policy implementation, placing the citizens at the receiving end of it all.

The very mechanisms meant to facilitate the shift from 'cooperative federalism' to 'cooperative- collaborative- competitive federalism' have sparked a fierce debate about their intended outcomes and actual implications. A critical case in point would be the aspect of fiscal federalism. Despite constitutional provisions for equitable and inclusive growth, it can be observed that there is an increasingly 'skewed relation' between the fiscal responsibilities of and the fiscal powers (and resources) available to States in India.

ISBN-978-93-49938-08-3

India's 'vertical fiscal imbalance' is larger and increasing compared to other federal countries, noted the fifteenth Finance Commission. (Vajiram, 2025) Worrying patterns like increasing share of cess and surcharge, inadequate devolution of finances to States, and gross underutilisation of the potential of local self-governments due to insufficient devolution of the '3Fs' (funds, functions, functionaries) only end up aggravating the stressed fiscal ties. The latest contentions around fiscal populism and the 'north-south' debate regarding demographic performance and economic contribution only reiterate the gravity of the matter.

Moreover, in India, the federal relations remain severely marred by concerns of political partisanship as mutual distrust and electoral competition amongst rival parties at the Centre and the states hinders the process of political dialogue and consensus-making. (Ghosh, 2026) It can be witnessed through numerous and persistent conflicts between Centre and States, especially those governed by opposition parties. The Union government has often compelled States into compromise by rewarding those States that closely align with it, while alienating those that fail to. The long-drawn political confrontation with West Bengal and Kerala over adoption and implementation of the PM SHRI scheme is a case in point. The phenomenon of 'double engine sarkar', where the same political party rules at both Centre and state level, has led to tangible benefits for such states in the form of increased investment, faster infrastructure approvals, and support for key development projects. Such political partisanship can hardly ever be conducive for Indian democracy and federalism. This trend of partisanship becomes more concerning when we take into consideration the proposal about 'One Nation, One Election'. This is due to the fact that many regional parties have legitimate concerns about central authority and issues taking precedence over genuine regional and local issues.

Furthermore, taking into account the evolving nature of challenges that States have to confront today, most contemporary challenges are too complex and multidimensional for either the Centre or States to confront and resolve in isolation. Foremost among them are emerging issues induced by climate change, technological advancements and globalization that is continuously in metamorphosis. Issues like inter-state water disputes, disaster-induced disruptions, food insecurity, internal displacement with rising sea levels, and loss of livelihoods are only bound to intensify in frequency and magnitude in the coming years. Additionally, persistent issues like poverty, unemployment and a 'greying population' in near future call for a federal system that prioritizes people over power.

Conclusion

Today, India finds itself at a crossroads on its way to realising the ambitious vision of Viksit Bharat @ 2047. Achieving the same means the existence of synergic and collaborative relations between the Centre and States is not just imperative but also indispensable. When PM Modi said to the world that this is not an era of war, it should

also be applicable to domestic federal relations (Haidar, 2022). An 'adversarial' view of politics that fuels an 'us vs them' and a zero-sum approach in federalism can hinder progress at a time when national integrity and regional diversity could be the keys to successful holistic transformation of the nation-state.

As political scientist, Philip Mahwood (1984) has rightly argued (albeit in a different context), in culturally diverse, developing countries like India, federalism is chosen not merely for administrative requirements but for the very survival of the nation. Federalism is critical not just for the nation to survive, but to thrive. By rooting itself in the Gandhian ethos of decentralisation of power, Indian federalism needs to rejuvenate and revamp itself to meet the challenges of the present and future.

References

1. Chakrabarty, B., & Pandey, R. K. (2021). Indian Government and Politics. Sage Publications Pvt. Limited.
2. Ghosh, A. K. (2026, March 3). Indian Federalism @75: The foundation of a strong democracy. orfonline.org. https://www.orfonline.org/expert-speak/indian-federalism-75-the-foundation-of-a-strong-democracy#:~:text=Conclusion,over%20vital%20issues%20of%20governance.
3. Haidar, S. (2022, September 17). Samarkand SCO summit | PM Modi tells Vladimir Putin 'Now is not an era of war.' The Hindu. https://www.thehindu.com/news/national/pm-modi-holds-talks-with-russian-president-vladimir-putin-on-sidelines-of-samarkand-sco-summit/article65899314.ece
4. Mahwood, P. "The Politics of Survival: Federal States in the Third World", International Political Science Review, Vol 5(4), (1984): 521-531.
5. shankariasacademy. (n.d.). PM SHRI – Tussle between Funds and ideologies | Current Affairs. https://www.shankariasparliament.com/current-affairs/pm-shri-tussle-between-funds-and-ideologies
6. Singh, A.K. (n.d.). An emerging national federalism. https://www.india-seminar.com/2019/717/717_ajay_kumar_singh.htm
7. Vajiram, (2024, September 6). Understanding vertical fiscal imbalance in India's federal system. https://vajiramandravi.com/current-affairs/understanding-vertical-fiscal-imbalance-in-indias-federal-system/#:~:text=VFI)%20in%20India-,Why%20in%20News?,States'%20revenue%2Draising%20capacity.
8. Vice President calls for devolving 3 Fs--Funds, Functions and Functionaries to local bodies(n.d.). https://www.pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=1815682®=3&lang=2

ISBN-978-93-49938-08-3

Feminist History and Gender Studies

Dattatraya Khandekar

Anantrao Thopte collage Bhor, Pune, Savitribai Phule Pune University, Pune,

Maharashtra, India

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19757121

*DOI: **10.5281/zenodo.19757121***

Abstract

Feminist history and gender studies have emerged as important interdisciplinary fields that seek to reinterpret historical narratives through the perspective of gender. Traditional historiography has largely centered on male experiences, frequently overlooking the contributions, agency, and lived realities of women. Feminist historians challenge this imbalance by re-examining historical sources and reconstructing narratives that place women at the center of social, political, economic, and cultural transformations. Gender studies further broaden this perspective by analyzing how gender roles, identities, and relations are socially constructed and historically shaped. This paper examines the emergence of feminist history, its theoretical foundations, methodological approaches, and its relationship with gender studies. It also highlights the importance of feminist historiography in reshaping historical knowledge and promoting gender sensitive scholarship. The study argues that integrating feminist history with gender studies contributes to a more inclusive understanding of historical processes and provides valuable insights into contemporary debates on gender equality.

Keywords: Feminist history, Gender studies, Women's history, Patriarchy, Historiography, Gender equality

Introduction

History has traditionally been written from a predominantly male perspective. Political leadership, wars, state formation, and economic development have often been narrated through the actions and achievements of men, leaving women's experiences largely invisible. Feminist historians began to question this imbalance during the late twentieth century and argued that women's absence in historical writing was not accidental but rather a consequence of patriarchal structures embedded in both society and academic research.

Feminist history therefore emerged as an effort to recover, reinterpret, and analyze the role of women in historical processes. Rather than simply adding women to existing narratives, feminist historians examine the power relations that shaped historical

documentation and representation. They seek to understand how social institutions such as family, religion, education, and the economy have historically defined gender roles.
Closely related to feminist history is the field of gender studies. Gender studies explore the cultural and social construction of gender and examines how gender identities and relations influence social structures. Together, feminist history and gender studies contribute to a deeper and more inclusive interpretation of the past.

Emergence of Feminist History

The development of feminist history is closely linked to the rise of feminist movements in the twentieth century. During the 1960s and 1970s, scholars began to question the absence of women in academic research and historical writing. This period marked the beginning of systematic efforts to uncover the hidden contributions of women in different historical contexts.
Initially, feminist historians focused on the "recovery phase," where researchers attempted to rediscover women who had played important roles in society but had been neglected in mainstream historical accounts. Studies were conducted on women reformers, educators, activists, and workers who contributed significantly to social change.
Over time, feminist history expanded beyond the recovery of individual women's stories. Scholars began analyzing the broader structures that shaped women's lives and limited their opportunities, including patriarchy and institutional discrimination.

Theoretical Foundations

Feminist history is supported by several theoretical frameworks that help scholars analyze gender relations and power dynamics. One influential concept is patriarchy, referring to a social system where men hold dominant power in political, economic, and cultural institutions.
Another key concept is that gender is socially constructed. Rather than being determined only by biological differences, gender roles are shaped by cultural expectations, traditions, and social institutions. This perspective allows historians to study how gender norms have evolved over time.
Intersectionality is also significant in feminist scholarship. It emphasizes that gender interacts with other social categories such as class, caste, race, and ethnicity, shaping diverse experiences among women.

Methodological Approaches

Feminist historians employ diverse research methods to reconstruct women's experiences. One important method is the critical analysis of historical sources. Because many traditional records were written by men, they often reflect gender bias. Feminist scholars reinterpret these documents to uncover women's perspectives.
Oral history is another valuable method. Interviews and personal testimonies provide insights into everyday experiences that are often absent from official archives. Through

ISBN-978-93-49938-08-3

these narratives, historians can better understand women's roles in families, communities, and social movements.

Interdisciplinary approaches are also widely used. Feminist history frequently draws insights from sociology, anthropology, and cultural studies to analyze the relationship between gender and social structures.

Significance of Feminist Historiography

Feminist historiography has significantly expanded the scope of historical research. By highlighting women's participation in social reform movements, education, political activism, and labor struggles, feminist historians demonstrate that women were active participants in shaping history.

It also shifts the focus of historical inquiry from elite political events to everyday life and social experiences. This approach encourages scholars to study family structures, cultural practices, and community relationships.

Furthermore, feminist history contributes to contemporary debates about gender equality by revealing the historical roots of discrimination and inequality.

Conclusion

Feminist history and gender studies have transformed historical scholarship by emphasizing gender as an important category of analysis. By recovering women's experiences and examining the structures that shaped their lives, feminist historians have created a more inclusive understanding of the past.

The integration of feminist history with gender studies provides a broader framework for analyzing gender relations in both historical and contemporary contexts. Continued research in this field will contribute to more balanced and inclusive historical narratives.

References

1. Scott, Joan W. (1986). Gender: A Useful Category of Historical Analysis. The American Historical Review.
2. Lerner, Gerda. (1993). The Creation of Feminist Consciousness. Oxford University Press.
3. Butler, Judith. (1990). Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. Routledge.
4. Davis, Angela Y. (1981). Women, Race, and Class. Random House.
5. Smith, Bonnie G. (2008). The Gender of History: Men, Women, and Historical Practice. Harvard University Press.

Federalism and Contemporary Government

Shivalal Kantilal Shinde

Research scholar, Department of Political Science**,** K. J. Somaiya College of Arts, Commerce and Science, Kopargaon

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19757205

*DOI: **10.5281/zenodo.19757205***

Introduction

Federalism is a system of government in which powers are divided between two or more levels of government such as the center, the state and local governments. Federalism allow government to take decision according diversity and regional autonomy. Article 1 of the constitution of India states that 'India that is Bharat shall be a union of States.' Indian federation awards not a product of the coming together of state to form the federal union of India. It was rather a conversion of unitary system into a federal system. The Indian constitution establishes of federal system with some unitary features. The main feature of federal form of Government as per A.V. Dicey, "people must dzire union, and must not desire unity." federalism is best understood as method of promoting self-rule and shared rule and balancing of national interest with that of its region. According the article 1 of Indian constitution it means India is a union comprising of various States which are integral part of it. The Indian union is not destructible. States cannot break away from the union. To avoid the conflict between state and Central Government the power has been divided between the center and States and division of power is one of the most important features of the federal constitution. Indian constitution divides subjects into three lists such as union list, Concurrent list and state list in the VII schedule of the constitution. The three legislative list shows powers vested in the parliament, the state legislature assembly and to both of them concurrently. Indian constitution gives residual powers to the Parliament. The independence judiciary place an important role in federal system and uphold the constitutional values.

Concept of Federalism

The English word 'federation' derived from the Latin word "Foedus" which means 'treaties or agreements. Federal states are those States which developed by a treaty or an agreement. It is a system here sovereignty is divided between the core center and peripheral States. Following are few definitions of federalism:

Encyclopedia Britannica

It is mode of political organisation that United separate States or other polities within an overarching political system in such a way to alone each to maintain its own fundamental

political integrity. The political principles that animate federal systems emphasize the primacy of bargaining and negotiated coordination among several power centres; the stress the virtues of dispressed power centres as a mean for safeguarding individual and local liberties.

A.V. Dicey

Federalism means the distribution of force of the state among the number of coordinate bodies each originating in and controlled by the constitution.

Federalism is not only just matter of centre state relation but also it ensures participation of state in the decision-making process. Federalism is based on a written constitution that defines the power and responsibility of the central and regional government and establishes a system of checks and balance insurance that neither level of government becomes too powerful. Federalism typically includes and independent judiciary that can interrupt the constitution and resolve disputes between centre and state governments. The highest court act as an umpire if disputes arise between different level of government in the exercise of their respective powers. In federalism sources of revenue for each level of government are clearly specified to ensure its financial autonomy. The federal system thus has dual objectives: tu safeguard and promote unity of the country, file at the same time accommodate regional diversity. Therefore, to aspects are crucial for the institutions and practice of federalism. Governments at different level should agree to some rules of power sharing. They should also trust that each would abide by its part of the agreement. An ideal federal system has both aspects mutual trust and agreement to live together. Federalism often features a bicameral legislature, with one house representing the people and the other house representing the regional governments. Federalism also allows for flexibility in sharing of powers between Central and regional governments and allows for adjustment as circumstances change. There are two kinds of routes through which federations have been formed. The first route involves independence States coming together on their own to form a bigger unit so that by pulling sovereignty and retaining identity. This type of coming together federations. e.g.- USA, Switzerland and Australia. The second type is a large country decides to divide its power between the constituent States and the national government this is known as holding together federations. India Spain Belgium are some examples of such federation. This federation trends powerful central government...

Federalism and Indian Constitution

In British ruled India the process of decentralization and devolution of power has started by government of India act 1919. Till 1935 we had unitary system in India but in Government of India act 1935 first time introduced the federal concept in India and made legal use of the word federation. The Indian constitution was made by constituent assembly according to Cabinet Mission Plan. First meeting of constituent assembly was held on December 9, 1946 and the framers used the term federal in their speeches. Indian system is not a result of any treaty or agreement among the states. In India, unitary

system was converted into federal by giving certain power and responsibilities to the state under the constitution. The makers of the Indian constitution wanted establishing federal system in India in view of the social diversity and the large size of the country.

The word federation or federal do not occur in constitution of India while the famous used in the word 'union'. Article 1 (1) of the constitution describes "India i.e. Bharat shall be the union of states. "use of word 'union of States 'and not the 'federal of federation' connotes unique distinctive character and nature of the Indian constitution. The word federal cause avoided due to historic, cultural, social and political experiences. Dr. B. R. Ambedkar stated in the constituent assembly the basic principle of federation is that the legislative and executive authority is partitioned between center and the states not by any law to be made by the center but by the constitution itself.' Indian constitution is basically federal in form and is marked by the traditional characteristics of federal system. Indian constitution establishes dual polity and division of powers between them there is an independent judiciary to solve the issues between union and States or between within two States. Every federal system requires division of powers between the union and State governments. It is given in our constitution why part 11 (article246) along with VII schedule. Articles 245 to 255 deal with distribution of legislative powers, the distribution of administrative power is deal with article 256 to 261. Decentralization in administration is core objective of federalism and power is divided between centre and States, but after 73 rd and 74th amendment Panchayat Raj is come into force. This may be regarded as a third tier of government. Therefore, we can say that Indian federalism is unique in nature and offered a possible solution to a number of problems.

The constitution of India has several provisions that have a unitary bias, despite to overall federal structure of the country. In India states are not indestructible. Article 3 juice the parliament the power to form a new state, altering the boundaries and name of States. During emergency the union parliament is empowered to make laws in relation to matters under the state list. Distribution of powers between center and state is done by three lists in schedule 7, but all-important subjects either are placed in union list or co-current list and this distribution makes center stronger. The residuary powers of legislation rests with the parliament. Parliament can pass a law on any matter in the state list if Rajya Sabha declares that it is necessary to do in our national interest. If a State law conflicts with a parliament law regarding a topic listed in the concurrent list, the parliament law supposed to be great and State law considered invalid. Due to such provisions many constitutional experts doubted on the federal nature of the constitution. They describe it as more unitary and lays federal because the central government is more powerful than the state governments.

Although Indian constitution shows unitary as well as federal features it supposes as federal structure. In S.R. Bommai vs Union of India, a nine-judge bench has clearly said that Indian constitution is federal. The court held that:

The constitution provides the more power to central government but the state is also supreme within its spheres.

ISBN-978-93-49938-08-3

Constitution drafting committee chairman Dr. B. R. Ambedkar argued that the constitution of designed to be both unitary and federal depending on the circumstances. They said that, "our constitution would be both unitary as well as federal according to the requirements of time and circumstances."

Challenges to Federalism and Contemporary Government

Federalism is often as a concept subject to changing economic, social and political conditions. The dimension of federalism in India constantly have been changing from time to time. Till 1967, federal principle could not be executed in India due to one political party rule at center and state. If any issue rises between state and center, it could easily be solved within party itself. With the change in governance from one party rule to coalition government, the concept of federalism also changed, multi-party system hills in strengthening the concept of federalism and it also create conflict between the center and the state because of different parties ruling at two different levels of government. In coalition government, different political parties share power and all political parties have their own party line and ideology and same time it also becomes an obstacle in passing a law or making any policy. From 1989 till date coalition government are formed. Mr. Narendra Modi camp power with absolute majority in 2014 and it was repeated in 17th and 18th Lok Sabha election and emerged as a strong prime minister. In those elections BJP secured clear majority on its own but they are running in which many regional parties involved. This regional parties have interested on regional issues and sometime the central government on the pressure of regional parties. The ever-increasing centralization of power with in Indian federal understanding has gone so far in order to make the states more at subordinate than equal. In India, there are some problems that have produced conflicts between center and the states and among the states on a number of times. Does it seem that Indian federalism has to face various contemporary challenges in its true functioning in terms of changing policies and institutions of Central Government. Following are some challenges to federal system in India. These are as follows-

Role of Governor

The office of Governor has been always triggering complex with federalism, as the appointed constitutional head frequently functions as an agent of the union government. The recent supreme court verdict regarding Tamilnadu Governor R.N Ravi's delay in granting assent to 10 bills passed by the Tamil Nadu legislative assembly. There are such a number of examples in our political system. It is an argued that governors who was appointed by the central government shows bias by favoring the political party in power at the center. Governor can assent to the bill, withhold assent, return the bill for consideration or reserve the bill for the President. Misuse of such articles is main challenge to Federalism. The Tamilnadu case is not an only one example. Historically, Governors have been accused of acting on behalf of the central government, especially when different parties ruling in the center and States. Here are some latest examples:

- Arunachal Pradesh (2016)- Governor preponed the assembly session, leading to a constitutional crisis and eventual dismissal of the state government.
- Bihar (2005)- The state's Governor recommended assembly dissolution despite no floor test being held.
- Maharashtra (2019)- The Governors early morning swearing in of a minority government raised concerns about the misuse of powers.
- Tamil Nadu case (2025)- Governor delete action on 10 bills passed by State assembly.

Search actions have laid the Sarkaria commission, Punchhi commission and multiple Supreme court's ruling to recommended codifying the role of governor and insuring they act impartially.

Fiscal Federalism

Fiscal federalism defines the financial relationship and resource allocation between different level of governments in a federal system. Articles 270, 275, 280, 282 and others govern skull distribution, grands and borrowing. Violation of fiscal federalism in India occur when union government dominates financial resources and policy, restricting state autonomy. Some examples include the rise in sir charges, delays in GST compensation payments to States, increased conditional transfers through Central scheme and borrowing restrictions.

- **GST and Federalism:** During the COVID 19 pandemic, the center feudal to fully compensate States for GST revenue loss. The GST council designed for cooperative decision making, gives the union government 33.3 % voting power, while States collectively hold 66.7%. however, with a 75% majority required to pass decisions, the center holds a virtual hat over rate changes and dominating on GST council. Straits have faced challenges with revenue and depending on compensation of GST compensation which leads to center holding towards financial issues. The implementation of GST reduces the power of state to said their own tax rates on goods and services, centralizing tax policies.
- **Central is Sponsored Schemes:** Now a day's state governments have increasingly relied on on CSS for welfare spending. This reduces state autonomy as the funding ratio had changed from 40:60 to 50:50.
- **Increase in Conditioner Transfer:** lot of grants to states are contingent on fulfill specific conditions, often aligning state priorities with union government preferences, dear bhai imposing additional constraints on state autonomy.
- **Political Manipulation of Fiscal Resources:** the union government emphasize on rewarding States aligned with the ruling party hampers equitable development. Opposition ruled States face challenges assessing Central funds.

This action reflects a trend towards centralization, under mining the constitutional, cooperative fiscal structure intended between the union and States.

ISBN-978-93-49938-08-3

Language Conflict

Language conflict is also one of the challenges to Indian federalism different states because of regional languages. In India there is no national language is declared. Recent controversy is related to draft of National Education Policy (NEP), it's recommendation on the three-language formula and mandatory Hindi teaching in schools. The DMK and other political parties have strongly opposed the Hindi move and they United against the imposition of three language policy, as suggested in the draft of NEP that required children in Southern States to compulsory learn Hindi. The cloth recommending mandatory teaching of Hindi in all schools was dropped from the draft in NEP on 3rd June 2019, due to protest from Tamil Nadu and some other states. Maharashtra state also opposes mandatory Hindi language as third language from class 1. The Maharashtra government appointed and expert committee laid by Dr Narendra Jadhav in June 2025 to review the three-language policy in schools from class 1 to 5. The continuous increase demand for the new states creates a threat in the smooth operation of federalism. The demand for smaller and new states has been a very important subject in contemporary Indian politics.

Role of Central Investigation Agencies

In India's federal structure, Police and public order are state subjects and under code of criminal procedure the police have power to conduct investigation. (List 2, Seventh schedule). Central investigation agencies like Central Bureau of investigation, Enforcement Directorate are empowered to operate under union list subjects. Always there is one common allegation by opposition that CBI worked on direction of Central Government. CBI has often been accused of being centers tool to target state governments. Several States including West Bengal, Punjab Rajasthan and Kerala withdrew general concerned for the CBI to investigate cases in their jurisdiction citing political misuse by the central government. When CBI rates Delhi chief minister's office on 15 December 2015 and shield it, chief minister blames state government for it. Opposition alleging that it is serious attack on federal polity. 2022 Delhi liquor policy case political scandal concerning the Delhi government, however on 27th February 2016 the court dismissed charges filed device CBI against all 23 accused in this case including former chief minister of Delhi Mr. Kejariwal. The court blames on CBl in verdict. Opposition rules the states often argued that agencies like the CBI and ED r deployed disproportionately against their leaders to influence local politics, damaging the cooperative federal structure. In Maharashtra state ED raids many opposition leaders before Lok Sabha elections, but not any conclusion come into force. This example reflects the conflict between center and the state governments over the central agencies and it is interesting that such conflict only arises if two different parties are in power at center and state.

Conclusion

The federal form of government is the most suitable form for a vast and diverse country

like India. It tries to facilitate the socio-political corporation between two sets of identities through various structural mechanism of shared rule. Central state relations and state autonomy have become the crucial issue of the Indian federalism. The union government appointed Sarkaria commission in 1983 two examine and review the working of the Indian federalism. That's like Tamil Nadu, Punjab, West Bengal also formed committees regarding this issue. Indian constitution has all the features of federal constitution; the center and states are independent to make laws in their respect to field. However, the center has powerful in certain situations. If either government price to transgresses the limits and independent judiciary place an important role and protect constitutional values. The concept of federalism in India keeps changing with the change in a political system that is from Domino's of one-party rule to the era of coalition government. Both center and state governments supposed to work in cooperation and coordination with each other instead being involved in conflict.

The supreme court emphasize the concept of collaborative federalism in Many cases, both the center and the state government should express their radius to achieve the common objective and they have to move on the path of harmonious coexistence. If governments in hall in complete the ultimate suffer will be the people. Sometime due to different political ideology conflict arises between the center and the state government but in the present Era the way of governors should be according to the need of the common people. No policy and program can be implemented effectively unless both the governments will work together for achieving the constitutional goal. It is need of the times that in India we have to adhere to the principal of co-operative or collaborated federalism. Empowering local government can help promote co-operative federalism by giving them greater decision-making powers and fiscal resources. Regular meetings between Central Government and state governments can help in sharing information, discussing issue of mutual concern and arriving at consensus on policy matter.

References

1. Dicey A.V.-Introduction to the study of the law of the constitution, London McMahon company 2016
2. Jain RB-federalism in India: emerging trends and the future Outlook reader in political science, University of Delhi 2013
3. Kashyap Subhash c.-Indian constitution: conflicts and controversies, New Delhi vista publication pvt.Ltd.2010.
4. Basu DD- comparative federalism, Wadhwa Nagpur 2008
5. Constituent Assembly Debates XI,
6. Srivastava SC, nature of federalism in India jully2010.
7. Pandit CS - changing pattern of centers relations with States, Indian express, Mar.30,1969

ISBN-978-93-49938-08-3

Social Justice in the Humanities: Ethical Perspectives and Democratic Thought in India

Ganesh Satpute

Dr. V. D. Awari

Email: ganesh.satpute111@gmail.com

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19757267

*DOI: **10.5281/zenodo.19757267***

Abstract

Social justice has emerged as one of the most important principles guiding modern democratic societies. Within the humanities, the idea of justice is examined through philosophical reflection, historical analysis, cultural interpretation, and institutional critique. Disciplines such as philosophy, history, literature, sociology, and political science provide intellectual tools to understand how equality, dignity, and fairness develop within society.

This chapter explores the perspective of social justice within the humanities and highlights its relevance in the Indian intellectual tradition. The ideas of two influential Indian political thinkers—B. R. Ambedkar and Madhu Dandavate—are examined to understand how democratic ethics, constitutional values, and social equality shape the discourse of justice in India. While Ambedkar emphasized constitutional morality and the eradication of caste-based inequality, Dandavate highlighted democratic socialism, ethical governance, and participatory citizenship. The chapter argues that the humanities play an essential role in nurturing socially responsible citizens who are capable of strengthening democratic institutions and promoting social justice.

Keywords: Social Justice, Humanities, Democracy, Equality, Ambedkar, Madhu Dandavate, Indian Political Thought

Introduction

Social justice has become a central principle in the functioning of democratic societies. It refers to a social condition in which individuals and communities have equal access to rights, opportunities, and resources regardless of their caste, religion, gender, or economic background. The concept therefore extends beyond legal equality and includes broader concerns such as dignity, social inclusion, and equitable participation in public life.

The humanities play an important role in shaping this understanding of justice. Disciplines such as philosophy, history, literature, sociology, and political science examine the ethical foundations of society and provide insights into how social

institutions evolve. Unlike technical disciplines that focus primarily on economic or technological advancement, the humanities emphasize moral reasoning, cultural understanding, and human well-being.

Through critical inquiry and historical analysis, the humanities encourage individuals to question injustice and explore alternative social arrangements. In the Indian context, discussions of social

justice have been influenced by thinkers who challenged social hierarchies and advocated democratic values. Among them, B. R. Ambedkar and Madhu Dandavate offer important perspectives for understanding justice within a democratic framework.

Ethical Foundations of Social Justice

The idea of social justice is rooted in the belief that all human beings possess equal dignity and moral worth. Democratic principles such as liberty, equality, and fraternity derive their significance from this ethical foundation. Justice therefore requires the creation of social conditions that enable individuals to develop their capabilities and participate fully in society. Within the humanities, philosophical debates on justice focus on fairness, equality, and moral responsibility. Scholars examine how social institutions can be organized in a manner that protects individual rights while also addressing structural inequalities. Justice is not limited to legal frameworks; it also involves transforming social structures that perpetuate exclusion and discrimination.

In the Indian context, ethical debates on justice have often been shaped by issues such as caste inequality, social exclusion, and economic disparity. These concerns have influenced both political thought and constitutional development in India.

Ambedkar's Vision of Social Justice

B. R. Ambedkar made a profound contribution to the development of social justice in India. As the principal architect of the Indian Constitution and a leading social reformer, Ambedkar emphasized that democracy must ensure equality not only in political rights but also in social and economic life.

Ambedkar strongly criticized the caste system, which he considered incompatible with democratic values. In his influential work Annihilation of Caste, he argued that social justice cannot be achieved unless caste-based discrimination is dismantled (Ambedkar, 1936). According to him, caste hierarchy prevents the realization of equality and denies dignity to large sections of society.

Another important element of Ambedkar's thought is the idea of constitutional morality. He believed that democracy requires not only constitutional institutions but also a social culture that respects democratic principles. Citizens and political leaders must act in accordance with values such as equality, liberty, and justice.

Ambedkar also emphasized the transformative role of education in achieving social justice. Education, in his view, empowers marginalized communities and enables them to challenge oppressive structures. His famous call to "educate, agitate, and organize" reflects his belief that social justice requires intellectual awareness and collective action.

ISBN-978-93-49938-08-3

Madhu Dandavate's Perspective on Social Justice

Madhu Dandavate contributed significantly to the discourse on social justice through his advocacy of democratic socialism and ethical politics. As a parliamentarian, economist, and scholar, Dandavate consistently argued that democracy must address socio-economic inequality alongside political freedom.

Dandavate believed that political democracy cannot remain meaningful unless it is accompanied by social and economic equality. Concentration of wealth and resources, he argued, undermines democratic participation and weakens political institutions. Therefore, democratic governance must ensure equitable access to education, healthcare, and employment opportunities. Reflecting on the ethical foundations of democracy, Dandavate observed: "Democracy cannot survive merely on the strength of political institutions; it must be sustained by a commitment to social justice and equality in everyday life." (Dandavate, 1998)

This statement illustrates his belief that democracy requires moral commitment from both citizens and leaders.

Dandavate also emphasized the importance of intellectual engagement in democratic life. He argued that education and critical inquiry are essential for strengthening democratic citizenship. In his reflections on public life, he stated:

"A healthy democracy requires citizens who are capable of questioning injustice and participating actively in shaping the moral direction of society." (Dandavate, 2005)

This perspective highlights the role of the humanities in nurturing socially responsible citizens.

Theoretical Dimensions of Dandavate's Thought

Dandavate's perspective on social justice can be understood through three theoretical dimensions: ethical democracy, democratic socialism, and participatory citizenship.

- **Ethical Democracy**

Dandavate believed that democratic governance must be guided by moral responsibility. Political institutions alone cannot guarantee justice unless they operate with transparency, accountability, and commitment to public welfare.

- **Democratic Socialism**

Another key aspect of his thought is democratic socialism. Dandavate argued that economic inequality can weaken political democracy. Therefore, governments must adopt policies that promote inclusive development and reduce socio-economic disparities.

- **Participatory Citizenship**

Dandavate also emphasized the importance of citizen participation in democratic processes. Democracy, according to him, requires continuous engagement from citizens, intellectuals, and educational institutions in shaping public policies and social values.

Historical and Cultural Dimensions of Justice

Understanding social justice requires examining historical experiences of inequality and reform. Many rights that are now considered fundamental were achieved through social movements and struggles against discrimination.

Historical studies reveal how societies respond to injustice and develop new institutions to promote equality. Literature and cultural expression also play an important role in this process. Through stories, poetry, and autobiographical narratives, writers highlight the experiences of marginalized communities and expose the human consequences of social inequality. In this way, literature complements philosophical and political analysis by presenting justice as a lived human experience.

Institutional Perspectives

Sociology and political science analyze how justice operates within social institutions. Sociology studies patterns of inequality related to caste, class, and gender. Political science focuses on governance systems and policies designed to reduce inequality.

Scholars such as Amartya Sen have emphasized that justice should be evaluated in terms of people's capabilities to live dignified lives rather than merely formal equality (Sen, 2009). This approach highlights the importance of examining how policies affect the real

Conclusion

The humanities provide an essential framework for understanding social justice and strengthening democratic values. Through disciplines such as philosophy, history, literature, sociology, and political science, they explore the ethical foundations of equality and human dignity.

The ideas of B. R. Ambedkar emphasize social equality and constitutional morality, while the reflections of Madhu Dandavate highlight democratic socialism, ethical governance, and participatory citizenship. Together, these perspectives demonstrate that justice requires both intellectual reflection and practical commitment.

References

1. Ambedkar, B. R. (1936). Annihilation of Caste. Bombay.
2. Ambedkar, B. R. (1945). What Congress and Gandhi Have Done to the Untouchables. Bombay.
3. Dandavate, Madhu. (1998). Quest of Conscience: Essays on Social Justice and Democracy. New Delhi: Allied Publishers.

ISBN-978-93-49938-08-3

One Nation One Election, Need and Advantages: Indian Scenario

[1]**Mr. Arjun B. Somvanshi**

[2]**Dattu D. Shende**

[1]K.J. Somaiya College of Arts, Commerce and Science, Kopargaon, Ahmednagar

[2]Dada Patil Mahavidyalaya, Karjat, Ahmednagar

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19757331

*DOI: **10.5281/zenodo.19757331***

Introduction

On 2nd September, 2023 Ministry of Law and Justice, Legislative Department published a resolution in the Gazette of India: Extraordinary, establishing High Level Committee (HLC) under chairmanship of Shri Ram Nath Kovind, Former President of India to examine the issue of simultaneous elections and make recommendations for holding simultaneous elections to the House of the People (Lok Sabha), State Legislative Assemblies and Local Self-Governments (Municipalities and Panchayats). Including chairperson, High Level Committee comprises of Shri Amit Shah, Minister of Home Affairs and Minister of Cooperation, Shri Adhir Ranjan Chowdhury, Leader of Single Largest Party in Opposition, Lok Sabha, Shri Ghulam Nabi Azad, Former Leader of Opposition, Rajya Sabha, Shri N. K. Singh, Former Chairperson, 15th Finance Commission, Dr. Subhash C. Kashyap, Former Secretary General, Lok Sabha, Shri Harish Salve, Senior Advocate, Shri Sanjay Kothari, Former Chief Vigilance Commissioner, Shri Arjun Ram Meghwal, Minister of State (Independent Charge) Ministry of Law and Justice as a Special Invitee and Shri Niten Chandra, Secretary to the Government of India, Department of Legal Affairs as a Secretary to High Level Committee.

Certainly, the system of One Nation One Election will address some Political, Economic and even social issues attached with present elections process and nature but there are some major bottlenecks which also need attention. The existing framework of Constitution of India, Representation of People Act and other statutory provisions shall not be violated for establishing the system of One Nation One Election. As the Constitution of India divides power between Union and State governments, the concerns, issues and consent of State Governments cannot be bypassed. Interests and views of Political Parties must be given due attention. Above all the spirit of Democracy and the will of the people cannot be ignored.

Need and Advantages of Simultaneous Elections

As already discussed, the system of simultaneous election is not new practice for Indian Polity. It was practiced in Indian Polity till forth general elections of 1967. Premature dissolution of assemblies, Emergence of new states and reorganization of states eventually led to the disruption of the cycle of Simultaneous Elections, thereafter, the country now faces five to six elections in a year and if Municipalities and Panchayats elections are also included, the number of elections will increase further. No one can deny the challenges and chaos created by the continuous cycles of elections. Following arguments highlight the need of Simultaneous Elections, i.e. One Nation One Election System.

- The Participation of the people and response to simultaneous elections: India in General Elections, 2024 created world record with 64.2 crore voters, including 31.2 crore women. It is a proud moment for all Indians for being a biggest democracy of the world. But we should also understand that India is the highest populous country in the world and if we consider voters percentage who casted their votes in General Elections 2024, it is 65.79%.
  This participation of the people in elections can be considerably increased as Simultaneous Elections ensure ease and convenience to voters, avoids voters' fatigue and facilitate greater voter turnout. Perennial environment of elections in the country creates chaos in the minds of citizens, political workers, Businesses and even government machinery. It is proved when High Level Committee published a public notice on 5th January 2024 in 105 newspapers in 16 languages in all the states and union territories stating that 80 per cent of the respondents supported Simultaneous Elections. Forty-seven political parties submitted their views and suggestions, out of which 32 supported and 15 opposed Simultaneous Elections. Thus, the synchronisation of elections may reduce the voter's fatigue and lead to higher voter turnout making Indian elections more robust and inclusive. The research undertaken by Shackel and Dandoy demonstrates that the simultaneous elections can significantly impact voter turnout.

- **Economic Factor:** According to the Centre for Media Studies, a well-known premier research organisation, RS 700/- per voter was spent in 2019 elections, this report concluded that around 100 crores per Lok Sabha Constituency had been spent in 2019 Lok Sabha general elections. In 2024 Lok Sabha Elections Centre for Media Studies estimated almost double amount of the total expenditure of 2019 elections. If the Sum of expenditure of State legislative assemblies and Local Self-Governments elections is added it goes much higher. Developing country like India cannot bear such a huge amount which can be considerably reduced by simultaneous elections. It would be in Interest of the developing country like India as simultaneous elections can ensure higher Rate of Economic Growth, lower Inflation, Higher investments and improved quality of expenditure on services like Education, Health, Security,

ISBN-978-93-49938-08-3

Environment, Infrastructure etc. The representatives from the Federation of Indian Chambers of Commerce and Industries (FICCI) and Confederation of Indian Industries (CII) have claimed that frequent elections create uncertainty for both business and investors communities. The observations by these organisations cannot be ignored as they influence the major portion of the Indian Economy.

Manufacturing and the Service sectors are considerably dependent upon the workers who are majorly migrant workers. Due to continuous cycle of elections these workers seek leaves to cast vote, which cannot be declined. This affects the production and service sectors in the economy which leaves notable impact on overall Indian economy.

- **Mobilisation of Polling Officials and Security Forces:** Every election demands huge mobilisation of polling officials and Security Forces for the election administration. Including Central Armed Police Forces, State police forces work tirelessly throughout the elections. It can be observed that there is an engagement of huge security forces and state police forces for a prolonged period of the time, which could have been deployed for other crucial and sensitive internal security concerns. Recently Legislative Assembly elections were held in Maharashtra, only for city of Mumbai security personnel deployed were; 05 Additional commissioners, 20 deputy commissioners of police, 83 assistant commissioners of police, more than 2,000 other police officers and 25,000 personnel. Additionally, three Riot Control Platoons (each platoon consists of around 97 personnel) were deployed. The Traffic wing had deployed 144 officers and more than 1000 other personnel. With this more than 4,000 Home Guards were also deployed with several personnel drawn from various central and state security forces.

  Not only Security forces but Civic departments also deploy its personnel to election duty. During recent Maharashtra State legislative Assembly elections, over 60,000 civic officials and employees were assigned election duties. Over the past two months for elections approximately 9,674 of these employees were assigned elections related work. According to report, around 5,000 BMC employees who were assigned elections duties did not resume their duties at the municipal corporation on time. The delay in their return had caused disruptions in the functioning of various departments in BMC.

  It is a common practice to involve teachers in election duties in large numbers. In most of states teachers have opposed this practice and demanded a free time to invest in teaching process. It can be observed that a lack of staff and teaching personnel to impart education, which over the time affects the quality of educational outcomes and quality. During recent Maharashtra State Legislative Assembly elections 2024, the parents of school children had moved to the Bombay High Court challenging the deployment of teachers for various election duties (Election Commission deploys teachers as Booth Level Officer (BLO) and Polling Station Officer (PSO), arguing

that it violates the children's right to education which has been guaranteed by Article 21A (Enforceable Fundamental Right) of the Constitution of India. Not only School teachers but Professors from higher educational institutions are also deployed for election duties. Thus, frequent elections are affecting the whole education system in the country.

- **Impact on Governance and Administration:** As already discussed due to mobilisation of government employees during continuous elections, administration and governance are impacted. Not only the mobilisation of government employees impacts the system but more focus of political parties at national as well as state level on election related activities to maintain the rule also impedes the governance and administration. This diverts the attention of the lawmakers who are the members of respective political parties from crucial matters of development, good governance and administration. If simultaneous elections are adopted political parties can focus more on addressing the issues of electorate and governance.
  When elections are conducted frequently it is also seen that the frequent imposition of Model Code of Conduct during such elections paralyses the policy formulation and its implementation which directly impacts the development and welfare activities. During Model Code of Conduct government cannot announce any financial grants, cannot lay foundation stone of any project or scheme, and cannot make any promise of construction of infrastructure. Thus, the simultaneous elections offer a pathway to enhance the governance and administration as the frequent imposition of Model Code of Conduct can be limited.

Conclusion

Thus, it is evident that conducting Elections of Lok Sabha and State Legislative Assemblies simultaneously (One Nation One Election) may benefit country from various aspects. Certainly, there are certain bottlenecks in conducting simultaneous elections. These issues and challenges can be dealt with broad political consensus among National and Regional political parties. The constitutional framework and Democratic principles must be respected while reforming the process for simultaneous elechi: Oxford University Press.

ISBN-978-93-49938-08-3

Digital Polarization and Peacebuilding:
Rethinking Conflict Resolution in the Algorithmic Age

Rachna Pardeshi

Email:

Article DOI Link: https://zenodo.org/uploads/19757483

*DOI: **10.5281/zenodo.19757483***

Abstract

The rapid expansion of digital communication technologies has significantly transformed global political discourse and conflict dynamics. Social media platforms driven by algorithmic recommendation systems shape how individuals consume information and interact with political narratives. While these platforms enhance democratic participation, they also contribute to ideological fragmentation and digital polarization.

Digital polarization refers to the process through which algorithmic systems reinforce ideological divisions among users, creating echo chambers that limit exposure to diverse perspectives (Sunstein, 2017).

This study explores the relationship between digital polarization and peacebuilding in the algorithmic age and examines how misinformation, algorithms, and information warfare influence conflict dynamics.

Keywords: Digital Polarization, Peacebuilding, Algorithmic Governance, Social Media, Information Warfare, India

Introduction

Digital communication technologies have reshaped how societies access information and participate in political discourse. Platforms such as Facebook, YouTube, WhatsApp, and X have become primary sources of political communication worldwide.

Algorithmic recommendation systems prioritize engaging content, which can amplify ideological narratives and create fragmented information environments that intensify political polarization (Tucker et al., 2018).

Conceptual Framework: Digital Polarization

Digital polarization emerges through three mechanisms:

- Algorithmic amplification
- Confirmation bias
- Network homophily

These mechanisms produce echo chambers where users encounter limited ideological diversity.

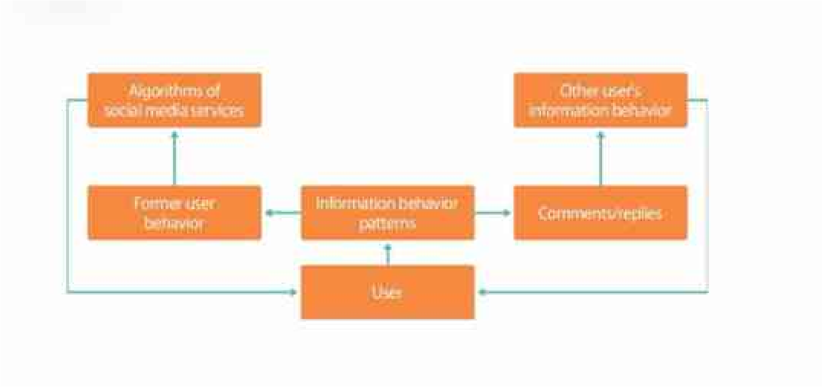

Figure 1. Echo chamber model of digital polarization

Map source example:

(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6e/Filter_bubble_diagram.png)

Global Trends in Digital Polarization

Political polarization has intensified globally as digital platforms accelerate the spread of ideological narratives.

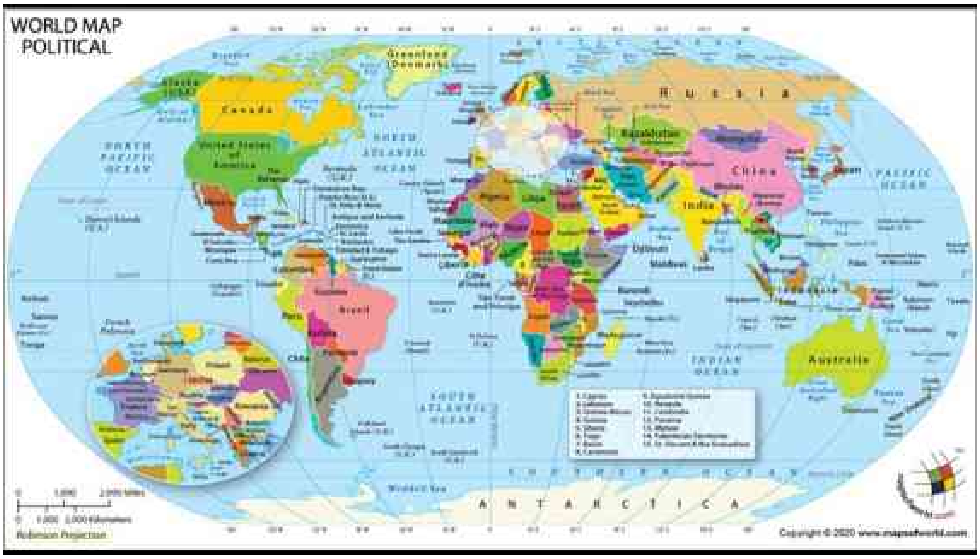

Figure 2. Global political polarization map

Example source: https://ourworldindata.org/grapher/political-polarization-score.png

False information spreads faster than factual news due to its emotional appeal (Vosoughi, Roy, & Aral, 2018).

Digital Polarization and Information Warfare

Digital polarization is increasingly linked to national security. Governments and non-state actors use digital platforms to influence public opinion.

ISBN-978-93-49938-08-3

Figure 3. Information warfare diagram

Example visual:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4e/Information_warfare_diagram.png

These strategies include disinformation campaigns, automated bot networks, and targeted propaganda (Rid, 2020).

India's Digital Landscape

India has one of the largest digital ecosystems globally with more than 850 million internet users.

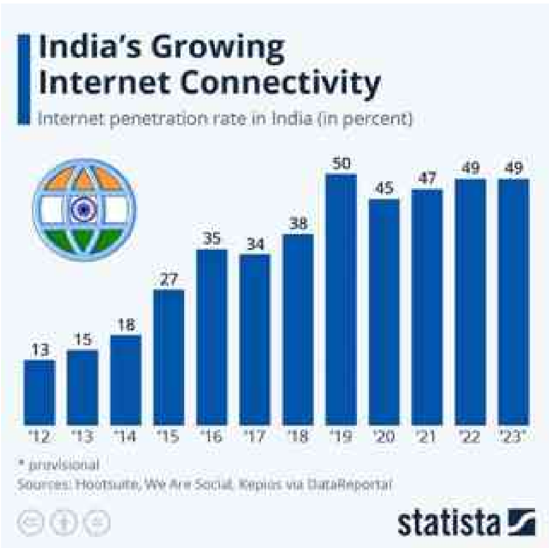

Figure 4. Internet penetration in India

Example map: https://www.statista.com/chart/30029/internet-penetration-rate-in-india/

Messaging platforms such as WhatsApp are major channels for information circulation and misinformation (Arun, 2019).

Table 1. Digital Media Usage in India

1.	Internet users	850+ million
2.	Smartphone users	750+ million
3.	Social media users	470+ million
4.	WhatsApp users	500+ million
5.	Instagram users	930+million

Source: Internet and Mobile Association of India (2023)

Case Study: Myanmar and Digital Conflict

The Rohingya crisis in Myanmar demonstrates how digital platforms can intensify ethnic conflict.

Figure 5. Myanmar ethnic conflict map

Example source:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/83/Myanmar_ethnic_groups_map.png

The United Nations (2018) reported that social media platforms were used to spread hate speech targeting minority communities.

Peacebuilding in the Digital Age

Despite these risks, digital technologies also support peacebuilding through:

- Digital literacy programs
- Algorithmic transparency
- Counter-disinformation initiatives
- Inclusive digital governance

ISBN-978-93-49938-08-3

These approaches help strengthen democratic dialogue and reduce polarization.

Conclusion

Digital technologies have transformed political communication and global information ecosystems. While they enable democratic participation, they also contribute to misinformation and ideological polarization.

Addressing digital polarization requires collaboration between governments, technology companies, and civil society organizations to create resilient digital information environments that promote sustainable peace.

References

1. Arun, C. (2019). On WhatsApp, rumours, and lynchings. Economic & Political Weekly.
2. Bail, C. A., et al. (2018). Exposure to opposing views on social media can increase political polarization. PNAS.
3. Bakshy, E., Messing, S., & Adamic, L. (2015). Exposure to ideologically diverse news on Facebook. Science.
4. Pariser, E. (2011). The filter bubble.
5. Rid, T. (2020). Active measures.
6. Sunstein, C. R. (2017). #Republic.
7. Tucker, J. A., et al. (2018). Social media, political polarization, and political disinformation.
8. United Nations. (2018). Report of the Independent International Fact-Finding Mission on Myanmar.
9. Vosoughi, S., Roy, D., & Aral, S. (2018). The spread of true and false news online.

Nature Light Publications

309 West 11, Manjari VSI Road, Manjari Bk.,
Haveli, Pune- 412 307.
Website: www.naturelightpublications.com
Email: naturelightpublications@gmail.com
Contact No: +919822489040 / 9922489040

Nature- 100

ISBN: 978-93-49938-08-3
9 789349 938083
Price- 999/-